

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2019 (№2)

МОЙНАҚ МЎЖИЗАСЫ БӘРШЕ РЕФОРМАЛАРҒА ҮЛГИ ӨЗЕК БОЛМАҚТА

Бүгинги күннің ең өткір экологиялық машқаласы
29-сентябрь 2017-жыл

Бүгинги күннің ең өткір экологиялық машқалаларының бири – Арал кризисине және бир мәртебе дыққатыңызды қаратпақшыман. Мине, мениң қолымда Арал апатшылығы сүүретленген карта. Ойлаўымша, буған артықша түсиндир-мениң кереги жоқ. Теңиздиң қурыўы менен байланыслы ақыбетлерди сапластырыў халық аралық көлемдеги сай-хәрекетлерди бирлестириўди талап етпекте.

*Өзбекстан Республикасы Президенти
Ш.М.Мирзиёевтың БМШның 72-сессиясында
жасаған баянатынан.*

Арал – Мойнақ: Апатшылықтан абадан турмысқа қарай,
ямаса әпсанаўый әсир атланысы
Декабрь 2018-жыл

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың басламасында Арал бойы аймағы экологиялық инновациялар хәм технологиялар зонасы деп жәрияланыўы менен, оның қурғаған ултанындағы 500 мың гектар майданға сексеўил егиў ислери баслап жиберилди.

МОЙНАҚ МЎЖИЗАЛАРЫ Июнь 2019-жыл

Душшы суў дәреги, әбиў-хаят
шәшмеси жаңа булақлар көз

Мойнақтан басланған
мәденият

Алты ай қысқы мийнет зая
кетпеди. Жер бетине
шыққан сексеўиллердің
бойы хәзир

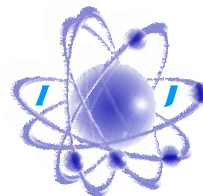
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shuğa basladı

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

№2

2019

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Allamuratov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Alewov U.** (Nókis)
 f.i.d. **Ayymbetov M.** (Nókis)
 akademik **Ayymbetov N.** (Nókis)
 akademik **Bazarbaev J.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Eralin Quwandıq** (Turkistan)
 p.i.d., prof. **Erkebaeva G.** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Eskieva M.** (Astana)
 akademik **Xamidov X.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Xalilov F.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 a/x.i.d. **Jumamuratov A.** (Nókis)
 f.-m.i.f.d. (PhD) **Kalxanov P.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Kamalov A.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
 tex.i.d. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)
 t.i.d. **Qochanov B.** (Nókis)

f.i.k., prof. **Qochanov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Qulbek Ergobek** (Turkistan)
 f.i.d., prof. **Quramboev K.** (Nókis)
 t.i.d., prof. **Qıdırnıyazov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mamedov A.** (Ashxabad)
 f.i.d., prof. **Mamedov N.** (Baku)
 t.i.d. **Mambetullaev M.** (Nókis)
 b.i.d. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 p.i.k., doc. **Pazilov A.** (Nókis)
 tex.i.d. **Reymov A.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Ruziev E.** (Urgench)
 t.i.d. **Sarıbaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d. **Tagaev M.** (Nókis)
 g.i.d. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 g.i.d. **Umarov E.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 p.i.d., doc. **Utebaev T.** (Nókis)
 f.-m.i.d. **Yavidov B.** (Nókis)
 p.i.d., prof. **Yuldashev Q.** (Gulistan)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.k., docent. **E.Xojaniyazov** – ózbek tili boyınsha
 docent **R.Rzaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
A.Qosbergenova – qaraqalpaq tili boyınsha

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı guwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2007-jılı 14-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 01-043-sanlı guwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen edi.

2019-jıl yanvar ayınan baslap JAK ekspert qararı tiykarında bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00. – biologiya ilimleri;
- 05.00.00. – texnika ilimleri;
- 07.00.00. – tariyx ilimleri;
- 11.00.00. – geografiya ilimleri.

BAS REDAKTOR MINBERI**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ИСЛОҲАТЛАРИ: МУАММОЛАР ВА ТЕЗКОР ЕЧИМЛАР
МУЙНОҚ МЎЖИЗАСИ БАРЧА ИСЛОҲАТЛАРГА НАЪМУНА БЎЛМОҚДА****ПРЕЗИДЕНТГА МАКТУБ
ЎКИ
БУГУН ОРОЛ-МЎЙНОҚ БЎСТОНГА ЎХШАР
(шеърий мактуб)****Мухтарам Шавкат Миромонович Мирзиёев!**

Сизнинг БМТ Бош ассамблеясининг 72-сессиясида Орол муаммоси бўйича буюк минбардан туриб сўзлаган нутқингиз ва шу орқали жаҳон ҳамжамияти эътиборини ушбу масалага қаратганингиз бутун халқимизнинг юракларини қувончга тўлдириб юборди. Президент сифатида иш бошлаган дастлабки кунларингиздан-оқ Орол муаммосини юмшартириш бўйича бошлаган хайрли ишларингиз, ҳусусан 2017 йил 28 февралдаги «Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманини 2017-2018 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва аҳоли бандлигини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорингиз ижроси натижасида, Мўйноқ янги даврни қабул қила бошлади. Айниқса, Сизнинг 2018 йил 15-16 ноябрь кунлари Қорақалпоғистонга ташрифингиз, жумладан, Мўйноқ аҳолиси билан учрашувингиз ҳамда шунинг натижасида Ҳукумат томонидан Мўйноқ туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги махсус қарорнинг қабул қилиниши бутун дунё эътирофидаги хайрли қадамлар бўлди, десак муболаға бўлмайди.

Сизнинг ташаббусингиз ила Оролбўйи ҳудудини экологик инновациялар ва технологиялар зонаси деб номлаб, уни химоялашнинг янги стратегиясининг жорий этилиши билан Орол денгизининг қуриган ҳудудларида саксовул экиш ишлари бошлаб юборилди. Бугунги кунда бу ерда миллион гектардан ортиқ майдон экиш ишларига тайёрланган, қарийб 500 минг гектар майдонга саксовул экилган. Яқинда Нукус шаҳрида ўтказилган Халқаро пресс-клубнинг навбатдаги сессиясида ушбу экилган саксовулларнинг бўйи 25 сантиметргача ўсгани ҳақида маълумотнинг таъкидлангани бизни жуда ҳаёжонлантириб юборди.

Сизнинг ушбу илғор ғояларингиз билан амалий хайрли ишларингиз сабаб бугунимизнинг кенг ва раван, ойдин йўлдан кечаётганини, эртанги кунимиз эса, янада нурли ва порлоқ эканлигини яна бир бор сидқидилдан ҳис қилдик.

Сиздаги шижоат ва ғайрат замирида Ватан ва ватандошларга – бутун мамлакат халқига меҳр-муҳаббат мавжудлиги юзу-қўзингиз, сўзларингиздан яққол сезилиб туради.

Тилагимиз – вужудингизни мана шунинг оловкор куч-ғайрат ва метиндек мустаҳкам саломатлик, қалбингизни Ўзбекистон Республикаси халқларига бўлган чўқур ҳурмат ва оташин меҳр-муҳаббат ҳеч қачон тарқатмасин! Мустақил Ўзбекистонни жаҳондаги илғор мамлакатлар қаторига қўшишдек эзгу орзуларингиз йўлида асло чарчаманг. Ушбу ўлканинг бир зиёли вақили сифатида айта оламанки, ўзбеклар билан неча асрлардан буюн бир ёқадан бош чиқариб, даврлар синовидан ўтиб келаётган қорақалпоқ халқи Сизни доимо қўллаб-қувватлайди. Илоё, дунё тургунча туринг!..

Юқоридаги фикрларимизни айтишимиздан мақсад – Халқаро пресс-клубнинг олий таълим тизимидаги муаммоларга бағишланган сессиясидаги: Оролбўйи минтақасида, ҳусусан, Мўйноқ туманида аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳолини яхшилаш бўйича олиб

борилаётган ислохотларга халқнинг эътибори қанча? – деган савол бўлди. Бу Мўйноқ ислохоти, таълим ёки соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохот бўладими, барча соҳадаги ислохотларга намуна бўладиган қаҳрамонликларга тўла давр, аср ислохоти бўлди. Бугунги олий таълим тизимида олиб борилаётган ислохотларнинг ҳам ўзагида Мўйноқ мўжизаси, Сизнинг бошлаб берган бешта ташаббусингиз туриши лозим. Унинг биринчисини Сиз ўтган йилда-ёқ “Маданият Мўйноқдан бошланади” деб намуна сифатида бошлаб бердингиз...

Шу сабабли, халқ, ҳусусан Мўйноқ аҳолиси:

- Биз сўнгги йилларда, ҳусусан, шунинг январь ойидан бошлаб Президентимиз Ш.Мирзиёев раҳбарлигида Мўйноқ туманини ободонлаштириш ва халқни ижтимоий муҳофаза қилиш бўйича олиб борилаётган ишлардан беҳад миннатдоримиз, – дейди.

Мухтарам Шавкат Миромонович, ҳақиқатдан ҳам, Сизнинг Жанубий Оролбўйи минтақасидаги халққа, ҳусусан, мўйноқчиларга берган оталарча меҳрингиз биз – қорақалпоғистонликларга қатта куч, ижодий илҳом бахш этди. Ҳаётга бўлган қизиқишимизни янада ошириб, Ватан равақи учун меҳнат қилишга ундади, бениҳоя қувонтириб, Ўзбекистон Республикаси фуқароси мақомида яшаётганимиздан юрагимиз фахру ифтихор туйғуларига тўлди.

Шунинг учун ҳам халқнинг мана шунинг мамнуният ва хайрихоҳлик туйғуларини шеърий мисраларим воситасида изҳор қилишга жазм этаман:

**“Оролқум”дан захматлар чеккан,
Жабру-жафолари ўтган сўякдан,
Ўйғотдингиз халқ умидини,
Гуё меҳр нури тушгандек қўкдан.**

**Ниғохингиз теран, юксакни кўзлар,
Қерақмас, дедингиз, ҳавойи сўзлар.
Ватан ва инсон манфаатлари деб,
Келди-ку халқ билан бирлашар кезлар.**

**Булар кўрүк сўзмас, юзингизда нур,
Сўзурли кўзингиз – юрагингиздир.
Кўз ва қалбингиздан жой олгани рост,
Миллион-миллион ҳаёт ва тақдир.**

**Минг шукр, тақдирга айтдик минг раҳмат,
Сизга Аллоҳ берган шижоат, ғайрат.
Исмингиз, ишингиз мусу-хос эвур,
Қалбингизда қайнар элга муҳаббат.**

**Қадам қутлуг, қутлуг бошланди ишлар,
Рўёбини топди орзулар, тушлар.
Бахтимизга омон бўлинг хамиша,
Бугун Орол-Мўйноқ бўстонга ўхшар.**

**Кенесбай Алламбергенов -
Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси,
Бердақ номидаги Давлат мукофоти совриндори**

УДК 595.18

**КОЛОВРАТКИ СЕМЕЙСТВА BRACHIONIDAE EHRENBERG, 1838 ФАУНЫ УЗБЕКИСТАНА:
РОДЫ KERATELLA, PLATIAS, PLATIONUS, NOTHOLCA, ANURAEOPSIS**

А.Д.Сапаров — кандидат биологических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

И.М.Мирабдуллаев — доктор биологических наук, профессор

Ташкентский государственный аграрный университет

Таянч сўзлар: ротицерлар, Brachionidae, аниклагич, сув фаунаси, Ўзбекистон.

Ключевые слова: коловратки, Brachionidae, определитель, гидрофауна, Узбекистан.

Key words: rotifers, Brachionidae, key of species, aquatic fauna, Uzbekistan.

Одной из актуальных проблем в Узбекистане является эффективный мониторинг экосистем, в том числе водных экосистем. Коловратки, спиральнодробящиеся (Spiralia) животные типа Rotifera играют значительную роль в континентальных водных экосистемах. Коловратки являются одной из наиболее разнообразных и сложных для изучения групп в сообществах водных экосистем. Их разнообразие и обилие зависят от типа водоёма, климатических условий местности, всего комплекса условий окружающей их среды и изменяются в зависимости от ряда абиотических и биотических факторов. В настоящее время не вызывает сомнения активное участие коловраток во многих биологических процессах, в особенности связанных с продуктивностью водоёмов [1].

Несомненно, что значительна роль коловраток в естественном самоочищении водоёмов. Благодаря прожорливости и массовости популяций коловраток эти фито-, бактерио-, детрито- и полифаги являются эффективными санитарами загрязнённых вод. Большинство коловраток обладает таким способом питания (седиментация), при котором поглощается бактериальная флора, что обеспечивает естественный процесс самоочищения воды водоёма. Некоторые прибрежные хищные коловратки пожирают личиночные стадии паразитических червей, снижая, таким образом, степень инвазии, а следовательно, и паразитарные заболевания у рыб и птиц.

Коловратки Центральной Азии специально не исследовались, хотя регулярно отмечались в ходе гидробиологических исследований. Проблемы вызывает видовая идентификация коловраток — большинство гидробиологических работ региона базируются на капитальной, но уже в значительной степени устаревшей монографии Л.А.Кутиковой [1]. В то же время в последние годы проделана большая работа по таксономии коловраток, особенно на видовом уровне [2-9], что позволяет уточнить сведения по фауне коловраток нашего региона. Это обеспечит более качественное выполнение исследований по экологическому мониторингу и аквакультуре.

В данной статье мы рассматриваем состав фауны и видовой идентификации коловраток водоёмов Узбекистана, относящихся к некоторым родам семейства Brachionidae отряда Ploimida Hudson et Gosse, 1886 надотряда Pseudotrocha Beauchamp, 1965 [1] (табл. 1- 2).

Таблица 1. Ключ для определения родов семейства Brachionidae

1	Передний спинной край панциря без шипов; нога отсутствует	<i>Anuraeopsis</i>
-	Передний спинной край панциря с 2-6 шипами	2
2	Нога и отверстие для ноги имеются; нога обычно втянута внутрь панциря	3
-	Нога и отверстие для ноги отсутствуют	5
3	Нога кольчатая; передний спинной край с 2-6 обычно треугольными шипами	<i>Brachionus</i>
-	Нога членистая	4
4	Передний спинной край панциря с 4 шипами	<i>Platias</i>
-	Передний спинной край панциря с 6 шипами	<i>Plationus</i>
5	Поверхность спинной пластинки панциря с более или менее выраженными многоугольными полями (фасетками), разграниченными гребнями	<i>Keratella</i>
-	Поверхность спинной пластинки панциря исчерчена продольными иногда неясными гребнями	<i>Notholca</i>

Под *Notholca* Gosse, 1886

***Notholca acuminata* (Ehrenberg, 1832)**

Задний шип тупой, развит в различной степени. Спинная поверхность гладкая с недлинными рёбрами, отходящими от концов передних шипов либо с продольной штриховкой. Длина тела 240-340 мкм. Холодноводный, пресноводный и солоноватоводный планктонный вид.

***Notholca squamula* (O.F. Müller, 1786)**

Задний край панциря округлый. Панцирь покрыт продольными гребнями. Передние спинные шипы прямые и короткие. Длина тела 120-190 мкм. Холодноводный, пресноводный и солоноватоводный планктонный вид.

Под *Anuraeopsis* (Lauterborn, 1900)

***Anuraeopsis fissa* (Gosse, 1851)**

Панцирь удлинённый, прозрачный, гладкий или с гребнями или точками, без шипов. Длина панциря 80-120 мкм. Планктонный тепловодный вид, обитающий преимущественно в прудах.

Под *Platias* Harring, 1913

***Platias quadricornis* (Ehrenberg, 1832)**

Панцирь округлый, по краю часто зубчатый. Панцирь и передние шипы покрыты мелкой зернистостью или шипиками. Передние шипы загнуты на брюшную сторону. Иногда на спинной стороне панциря имеются многоугольные фасетки. Круглое отверстие для ноги смещено на брюшную сторону. Длина панциря без шипов 165-350 мкм. Среди прибрежной растительности пресных и солоноватоводных водоёмов.

**Под *Platonus Segers, Murugan et Dumont, 1993*
*Platonus polyacanthus (Ehrenberg, 1832)***

Панцирь почти прямоугольный. Его поверхность гладкая или покрыта редкими точками. Передний брюшной край вогнутый с 4-8 невысокими выступами. Длина панциря 170-300 мкм. В мелких болотистых водоёмах.

Platonus patulus (O.F. Müller, 1786)

Панцирь ассиметричный, его поверхность зернистая. Круглое отверстие для ноги смещено на брюшную сторону и сдвинуто вправо. Длина панциря без шипов 165-265 мкм. В небольших заросших водоёмах.

Род *Keratella Bory de St. Vincent, 1822*

Таблица 2. Определительный ключ видов рода

Keratella

	Признаки	Виды
1.	Спинная пластинка панциря с парными срединными фасетками, разделёнными продольным срединным гребнём; задний край панциря с 1 срединным шипом или без него	<i>Keratella cochlearis</i>
-	Спинная пластинка панциря с продольным рядом срединных фасеток; продольного срединного гребня нет; задний край панциря с 1-2 боковыми шипами	2
2	Задний спинной край панциря с 2 срединными фасетками разделёнными продольным гребнём	<i>Keratella procurva</i>
-	Задний спинной край панциря с 1 срединной фасеткой ограниченной 2 рёбрами	3
3	Спинная пластинка обычно с продольным рядом из 4 шестиугольных фасеток; задний край панциря с 1-2 обычно одинаковой длины шипами	4
-	Спинная пластинка с продольным рядом из 5 фасеток; последняя фасетка маленькая, четырёхугольная; задний край панциря с 1-2 неравной длины шипами	<i>Keratella tropica</i>
4	Панцирь почти квадратный, с боков обычно ровный	<i>Keratella quadrata</i>
-	Панцирь удлинённо-прямоугольный, с боков обычно вздутый	<i>Keratella valga</i>

Keratella cochlearis (Gosse, 1851)

Панцирь похож на ложку, с выпуклой спинной и почти плоской брюшной стороной. От передней

фасетки спинной пластинки отходит назад срединный гребень. Фасетки покрыты шипиками, сеточкой или точками. Сзади только 1 шип, у *K. cochlearis tecta* шип отсутствует. Длина панциря 130-250 мкм. Обитает в различных водоёмах.

Keratella procurva (Thorpe, 1881)

Передний край панциря несёт 6 шипов, из которых 2 центральных длиннее боковых и промежуточных и загнуты на брюшную сторону. Спинная сторона панциря с продольным рядом из 4 срединных фасеток, последняя из которых пятиугольной формы и заканчивается срединным ребром. Фасетки покрыты точками как передняя треть брюшной поверхности панциря. Задний край панциря несёт 2 боковых шипа. Левый шип в некоторых популяциях может быть короче правого или совсем отсутствовать. Длина панциря 80-110 мкм. В Узбекистане отмечена в рыбоводных прудах в Кашкадарьинском и Бухарском вилоятах. Тепловодный тропический и субтропический вид.

Keratella tropica (Apstein, 1907)

Панцирь удлинённый, в задней части суженный, впереди расширенный. Спинная пластинка с продольным рядом из 5 срединных фасеток; задняя краевая фасетка маленькая почти прямоугольная. Задний край с 2 боковыми неравной длины шипами, только с 1 правым шипом или вообще без шипов. Длина панциря 160-320 мкм. Обитает в прудах и других небольших водоёмах. Тепловодный вид, в Узбекистане отмечен в Кашкадарьинском и Бухарском рыбхозах [2, 3].

Keratella quadrata (O.F. Müller, 1786)

Панцирь почти прямоугольный, с боков обычно ровный, реже немного вздутый. Задний край с 2 шипами, обычно довольно длинными и расходящимися в стороны шипами. Шипы обычно равной длины. Длина панциря 280-370 мкм. Обитает в различных водоёмах – прудах, озёрах, как пресных, так и в солоноватых.

Keratella valga (Ehrenberg, 1834)

Панцирь прямоугольный, по бокам обычно вздутый. Задний край панциря с 2 неравными шипами – левый шип короче правого, иногда отсутствует, реже ошипов нет вообще. Длина панциря 170-240 мкм. Встречается в небольших водоёмах, более обычен в водоёмах Каракалпакии.

Литература

1. Кутикова Л.А. Коловратки фауны СССР (Rotatoria). Подкласс Eurotatoria (отряды Ploimida, Monimotrochida, Paedotrochida). –Л.: «Наука», 1970, -С. 742.
2. Мирабдуллаев И.М. *Keratella procurva* f. *monospina* form. nov. Новая коловратка из рыбоводных прудов Узбекистана. Доклады АН УзССР. 1990. № 9. -С. 50-52.
3. Мирабдуллаев И.М., Захидова Ф.Ш. *Keratella procurva* (Thorpe, 1881) Berzins, 1953 новый для фауны СССР тропический вид коловраток. Доклады АН УзССР. 1987. № 11. -С. 52-53.
4. Nogrady T., Segers H. (Eds.) Rotifera volume 6: Asplanchnidae, Gastropodidae, Lindiidae, Microcodidae, Synchaetidae Trochosphaeridae and Filinia. Hague: Backhuys Publisher, 2002. –P. 264.
5. Segers H. Rotifera 2: The Lecanidae (Monogononta). Hague: Academic Publishing, 1995. –P. 226.
6. Segers H. Annotated checklist of the rotifers (Phylum Rotifera), with notes on nomenclature, taxonomy and distribution. Zootaxa. 2007. № 1564. –P.12.
7. Segers H., Murugan G., Dumont H.J. On the taxonomy of the Brachionidae: description of *Platonus* n. gen. (Rotifera, Monogononta). //Hydrobiologia. 1993. V. 268. -P. 1-8.
8. Smet W.H. De. Rotifera volume 4: The Proalidae (Monogononta). Hague: Backhuys Publisher, 1996. -P.106.
9. Smet W.H. De, Pourriot R. Rotifera volume 5: The Dicanophoridae (Monogononta) and the Ituridae. Hague: Backhuys Publisher, 1996. -P.352.

РЕЗЮМЕ

Маколада Ўзбекистон сув фаунаси Brachionidae оиласининг турларини аниқлашда қисқа маълумотлар ва жадваллар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению животных - коловраток, которые играют значительную роль в континентальных водных экосистемах. Приведены краткие описания и таблицы для определения видов семейства Brachionidae гидрофауны Узбекистана.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the animals-rotifers, that play a great role in the continental water ecosystems. Short descriptions and tables for determination of species of the family Brachionidae of the fauna of Uzbekistan are presented.

**АРАЛБОЙЫ РЕГИОНЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАРДЫҢ
ҚӘҰИПСИЗЛИГІН ТӘМІЙИНЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

А.С.Нурланов - үлкен оқытушы

К.М.Джақсымуратов - үлкен оқытушы

Р.Т.Гайпова - педагогика ғиымы кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: экологик офат, экологик хавфсизлик, эпицентр, бузилиш, Орол денгизи, Кизилкум, Қоракум, Оралкум, атмосфера, иқлим, ер, сув, тупроқ, хаво, харорат, табиий захиралар, оқилона фойдаланиш, санитария, медицина, гинекология, туберкулёз, инфекция.

Ключевые слова: экологический кризис, экологический безопасность, эпицентр, деградация, Аральское море, Кизилкум, Каракум, Аралкум, атмосфера, климат, земля, вода, почва, воздух, температура, природные ресурсы, рациональное использование, санитария, медицина, гинекология, туберкулёз, инфекция.

Key words: environmental crisis, environmental safety, epicenter, degradation, Aral sea, Kizilkum, Karakum, Aralkum, atmosphere, climate, land, water, soil, air, temperature, natural resources, rational use, sanitation, medicine, gynecology, tuberculosis, infection.

1960-80-жылларда Орайлық Азия республикалары экономикасының аграр тарауындағы пахта шийки затын жетистириуде егислик жерлердің шектен тыс ашылуына байланысты неше әсирлерден бери теңизди суў менен тәмийинлеп келген Әмиўдәрья хәм Сырдарьяның суў ресурсларынан ақылға муўапық пайдаланбауы нәтийжесинде Арал теңизиниң қурыуы менен экологиялық кризис жағдайларының пайда болуына алып келди.

Президентимиз Ш. Мирзиёев БМШ ның 2017-жылы 19-сентябрде болып өткен 72-сессиясында сөйлеген баянатында «Бүгинги күнниң ең өткир экологиялық машқалаларынан бири – Арал кризисине және бир мәрте дыққатыңызды қаратпақшыман. Мине, мениң қолымда – Арал апатшылығы сүүретленген карта. Ойлауымша, буған артықша түсиндирмениң кереги жоқ. Теңиздиң қурыуы менен байланысты ақыбетлерди сапластыруў халықара көлеминдеги сай-хәрекетлерди бирлестириўди талап етпекте. Биз БМШ тәрепинен Арал апатшылығынан жәбир көрип атырған халықларға әмелий жәрдем көрсетиў бойынша усы жылы қабыл етилген арнаўлы дәстүр толық әмелге асырылуының тәрепдарымыз» [1] деп атап өткен еди.

Майданы 66 мың кв км болған Арал Орайлық Азиядағы ең ири көллердиң бири болған Арал теңизи кейинги 45-50 жыл ишинде теңиздиң қәдди 53 абсалют метрден 22 метрге төменледи, суў бетиниң майданы 5,8 мәртебе, суўының көлеми 80 км³ қа қысқарды, ал суўының дузлылығы болса түслик Аралдың батыс бөлиминде 110-112 г/л ге көтерілип, теңиздиң суўдан қураған майданы 4,8 млн гектардан асып кетти.

Арал бассейни жағалауларына Қазақстанның Қызыл-Орда областы менен Ақтөбе областының кубласы, Түркменстанның Қаракум каналының арқа жағалаулары хәм Қарақалпақстан Республикасының барлық аймақларын өз ишине алып оның әтирапындағы экологиялық тәсир етиў зонасында 38 миллионнан аслам халықлар жасамақта.

Кейинги жылларда Арал теңизи жағалауларында хаўа райының климатлық шәраятларының белгили дәрежеде өзгериўи сезилмекте. Жаўын-шашынлардың орташа муғдары мәўсимлер бойынша төменледи, теңиз суўының қайтыуы менен қурақ территориялардың майданы көбейип, жер бетинен орташа суўдың парлануы жылына 1700 мм ге жетти, ал, хаўаның ығаллығы 10% ке кемейди. Хаўаның температурасы қыста төменлеп, жазда 3-5 градусқа көтерілди. Жаз мәўсиминде хаўа райының температурасы айрым күнлерде +50 С⁰ градусқа шекем жетти. Арал теңизи бойлары хаўа райының сыпатлы белгилериниң бири шаңлы дүбилейли күнлердиң санының артыуы хәм жыл даўамында көп қайталаныуы есапланады. Арал теңизи районында күшли самаллар ҳәр ўақыт гүзетилип, батыс теңиз жағалық районларында оның узақлығы 50 суткадан асып кетеди. Самалдың максимал тезлиги 20-25 м/сек га жетеди.

Аралбойы регионында жер хәм суў ресурсларының сапасы төменлеп, экосистеманың турақлылығы хәм дүзилиси бузылып қоршаған орталықтың зәхәрлениўи артып бармақта. Жыл даўамында 90 күнге шекем қум-

лы, дузлы шаңлы дүбилейлер хәрекет етип қураған теңиз суў астынан атмосфераға жылына 75 мың тонна қум хәм шаңлар тарқалмақта. Барлық қураған теңиз суў астынан ҳәр жылы 39 мың тонна дузлар тарқалмақта. Теңиз ултаны астында Арал қум шөли 2 млн га шамалас өнимдарлы хәм отлақлы жерлерди басып алды. Космослық сүүретлерге қарағанда Арал теңизи территориясы шаң хәм дузлар менен қапланып, оның радиусы кейинги мағлұматларға қарағанда шығыста Япония атауы таўлы музлықларында, батыста Европаның Норвегия тоғайлы зоналарына шекем тарқалған.

Арал теңизи қураған ултанынан көтерілген 80-100 мың тонна дузлы, қумлы шаңлар теңизден 500 км аралықларда максимал тарқалып ауыл хожалық егислик жерлериниң күшли шорлануына себепши болмақта. Қарақалпақстан Республикасы бойынша улыўма егислик майданларының 26,2 проценти хәлсиз шорланған, 37,2 проценти орта шорланған, 35,2 проценти күшли шорланған, 1,2 проценти жүдә күшли шорланған топырақлар қатарына киреди. Егислик жерлердиң шорлануы нәтийжесинде топырақтың өнимдарлығын тәмийинлейтуғын гумус шириндилери төменлеп, топырақ бонитетине кери тәсирин тийгизбекте. Мысалы, 2008-жылда Қарақалпақстанда ауыл хожалығы өнимлерин жетистириўдиң көлеми 1980-жылға салыстырғанда пахта жетистириў 41,7 % ке, ғалле жетистириў 57,7 % ке, салы жетистириў 5,8 % ке төменлеп кеткен.

Отлақлы жерлердиң өнимдарлығы тең жартыға қысқарды, ал дәрья алапларының өсимлик қатламларының өнимдарлығы 10 мәртеге кемейди. Өсимлик шерикликлериниң тутып турған майданы 36 % тен 8 % ке, ал ўақты-ўақты суўланып туратуғын майданлар 40 % тен 20% ке дейин қысқарды. Усының менен бирге суўалмалардың хәм дельталардың шорланған хәм сахраға айланған майданлары 25 % тен 75 % ке шекем өсип бармақта.

Арал теңизи суў бети көлеминиң қысқаруы нәтийжесинде теңиз әтирапындағы жерлерден 800 мың гектарға шамалас қамыслар қуўрап қалды, 1,3 млн га тоғайлықлар ығаллықтың жетиспеуи нәтийжесинде жоқ болып кетиў қәўпи бар. Тәбийий жайлаулардың зүрәттилиги 5 млн ц от жем бирлигине төменлеп, 100 ге жақын ири хәм майда көллер қуўрап, олардың орнында шорлақлар пайда болды [2].

Регионда санитариялық, экологиялық жағдайлардың қурамаласуы биринши гезекте усы орталықта жасап атырған халықлардың денсаўлығына, турмыс тәризине хәм олардың социаллық-экономикалық раўажланыуына унамсыз тәсирин көрсетпекте.

Хаўаның патасланыуы, топырақтың шорлануы хәм ишимлик суўлардың жарамсызлығы адамлардың, денсаўлығына кери тәсирин көрсетип, хәзирги ўақытта 200 мыңнан аслам адам тез жәрдем мүтәжлигине ийе. Суўдың күшли минерализацияланыуы болажақ аналардың жынысына хәм жүклилик дәўиринде унамсыз тәсири менен ҳәр қандай гинекологиялық ауырулардың көбейиўине себепши болмақта.

Президентимиз Ш.Мирзиёевтың Арал апатшылық зонасында жайласқан Мойнақ халқы менен ушырасуында «Арал бойында экологиялық шәраят жүдә

аўыр. Бизлер Қарақалпақстанды медициналық хызмет көрсетиў бойынша үлгиге айландырмақшымыз. Бизин бундай қайырлы исимизден адамлар ыразы болыўы керек. Қашан разы болады? Ден саўлығы беккем болса! Сонда кеўили хош болады, өмири узаяды. Енди есабат, статистика менен емес, адамлардың кеўил хошы менен жасаўымыз керек» деген еди.

Экологиялық апатшылық эпицентринде жасап атырған халықтың арасында анемия, бөтеке, баўыр, рак, астма хэм жүрек қан тамыры кеселликери көбеймекте. Қарақалпақстанда жас балалардың хэм аналардың өлими бойынша ҒМДА еллери ишинде жоқары көрсеткишлер сақланып қалмақта. Соңғы 10 жылда - туберкулёз, онкологиялық, инфекциялық хэм паразит-лик кеселликлер – паратиф, тиф, гепатит кеселликери еки мәртеге көбейген [3].

Арал теңизи қурғауы менен байланысly қоршаған орталықта пайда болған климаттың өзгеріўи, шөлленіўдин артыўы, топырақлардың шорланыўы, суўлардың патасланыўы, өсимлик хэм хайуанат дүньясының деградацияланыўы, жергиликли халықтың ден саўлығы, азық аўқат хэм қәўипсиз таза ишимлик суўлары менен тәмийинлеў қусаған экологиялық машқалаларды жумсартыў мақсетинде Президентимиз Ш.Мирзиёев басламасы менен 2018-жыл 24-августта Түркменбашы қаласында Аралды қутқарыў халықаралық фондын шөлкестистириўи мәмлекетлердин басшылары кеңеси мәжлисинде БМШ қәўендерлигинде Аралбойы регионы ушын арнаўлы Траст фондын шөлкестистириў хэм конструктив регионаллық бирге ислесиў хақында пикирин алға сүрген еди.

Хәзирги ўақытта инсан қәўипсизлигин сақлаў бойынша дүньяның түрли регионларында 50 ден аслам БМШ ниң халықаралық траст фондлары жумыс алып бармақта. 2019-жылы 24-январьда Нөкис қаласынан 300 км узақлықта Арал теңизи қурғаған ултанында БМШниң Аралбойы регионында экологиялық машқалаларды турақластырыў менен инсан қәўипсизлигин сақлаў бойынша халықаралық траст фонды пресс-клубтың гезектеги сессиясы өткерилди. Траст фонды презентациясында пүткил жәхән жәмийетшилигине Арал теңизи қурыўы менен регионда пайда болған апатшылық ақыбетлери глобаллық машқалаларға айланыўы, инсан қәўипсизлиги бойынша көп тәреплеме шериклик тийкарында мәмлекетлердин биргеликли жумыс алып барыў кереклиги атап өтилди.

Аралды қутқарыўдың халықаралақ фондының тийкаргы ўазыйпасы дүнья мәмлекетлериниң донорлық байланысларын мобилизациялап, оларды Аралбойы экологиялық, сиясий-экономикалық бағдардағы жумысларға тартыў, регионда жәбир көрип атырған халықлардың экологиялық, экономикалық, азық-аўқат қәўипсизлигин тәмийинлеўде инновациялық проектлер хэм технологияларды жәмлестирип өзине тән кластерлер жаратыў болып табылады. Траст фондының шөлкестистириўи менен оған дәслепки күүнен баслап Япония, Норвегия, Қатар хэм Сауд Аравиясы мәмлекетлери донорлық қаржыларын қаратты.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. 2017 жылы 19-сентябрьде БМШ ниң 72 сессиясы мәжлисинде сөзге шығыўы.
2. Бахиев Е.С., Ешанов Г. Дәўиримиздин экологиялық машқалалары. -Нөкис: «Билим», 2001.
3. Четвёртая конференция министров. Окружающая среда для Европы. Государства Центральной Азии: Оценка окружающей среды. Дания Орхус, июнь, 1998.

Орол денгизи куриши натижасида Қорақалпоғистон Республикаси худудида экологик офатнинг мураккаблашиши бу ердаги табиий мухитнинг ўзгаришига, айниқса, халқ хўжалигининг барча тармоқларига салбий таъсирини ўтказмоқда. Мақолада экологик инкирознинг табиий мухитга таъсири ва табиий бойликлардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В результате высыхания Аральского моря экологический кризис возникший в регионе привёл к изменению природной среды, и оказывает отрицательное влияние на все отрасли народного хозяйства Республики Каракалпакстан. В статье рассматривается оценка последствий экологического кризиса в природной среде, основная роль и важность рационального использования природных ресурсов.

SUMMARY

The consequence of drying the Aral Sea brought to the ecological crisis that in its turn brought to changing of the natural environment and made a negative influence on all branches of national economy in the Republic of Karakalpakstan. The author of the article studies the consequences of the ecological crisis in the natural environment, the main role and importance of rational use of natural resources.

Президентимиздин 2018-жылдың 15-16-ноябрь күнлери Қарақалпақстанға сапары даўамында берилген тапсырмалар хэм кеңейтирилген тәризде өткерилген мәжлис протоколы тийкарында 2019-2021-жылларда Арал теңизи әтирапында 500 мың гектар «Жасыл қапламлар» жаратыў ўазыйпалары белгиленген еди. Усы мақсетте Өзбекстан Республикасы тоғай хожалығы мәмлекетлик комитети менен Экология хэм қоршаған орталықты қорғаў комитети тәрепинен усынылған проект тийкарында 2018-жылдың 17-декабринен баслап Мойнақ қаласынан 45 километр узақлықта Аралдың қурғаған ултанында штаб шөлкестистирилип, жасыл қапламалы қорғаў тоғайларын жаратыў мақсетинде Қарақалпақстан Республикасынан 217, Республикамыздың 11 ўәлаятынан 290, жәми 507 инженерлик хэм аўыл қурылысы техникалары мобилизацияланды.

Аралдың қурғаған ултанында жасыл қапламаларды пайда етиў, топырақтың ығаллылығын тәмийинлеўде Мойнақ қаласынан 200 километр арқада жайласқан Возрождение атаўының Шағала деген жеринде 260-280 метр тереңликтен пор дәўири жатқызықларынан душшы суў артезиан булағы көз жарды. Аралбойы дала гидрогеологиялық экспедициясы тәрепинен Мойнақ районы, Сүргил, Ахантай жерлеринен 40 қа жақын артезиан суў көзлерин ашыў режелестирилмекте.

Солай етип, Аралдың қурғаған ултанында жасыл қапламаларды, тоғайзарлықларды пайда етиў арқалы көшпели қумлардың хәрекетлерин иркиўге, теңиздин қурғаған ултанынан көтерилетуғын дузлы шаңлы дүбелейлердин азайыўына себепши болып егислик жерлердин шорланыўын кемейтеди. Тоғайлар пайда болғаннан кейин аймақта жайлаўлар пайда болады, шарўашылық раўажланады. Бул болса, экономикалық мәселелерге шешим болады хэм усының нәтийжесинде халықтың социаллық жағдайы жақсыланып барады.

Аралбойы регионында экологиялық қәўипсизликти тәмийинлеўде халықаралық шериклик тийкарында мәмлекетлердин сай хәрекетлериниң унамлы шешими, елимизди турақлы социаллық экономикалық раўажландырыўдың баслы шәртлериниң бири болып биринши нәўбетте төмендеги илажларды жеделлестириўди талап етеди:

- суў ресурсларынан ақылға муўапық пайдаланыў мақсетинде Әмиўдәрьяның ортанғы хэм төменги ағымы хожалықларында суўды бөлистириўдин халықаралық өлшемлери бойынша берилиўин қадағалаў;
- регионда экологиялық кескинликти келтирип шығарыўшы теңиз суўының қурғаған ултанынан қум хэм дузлардың көтерилюйиниң алдын алыў мақсетинде дузда шыдамлы өсимлик хэм путалы тоғай ландшафтларын қәлиплестириў;
- Арал жағалаўларындағы тәбийий компонентлерди хәзирги жағдайында сақлап қалыў мақсетинде қорықханаларды көбейтиў;
- жергиликли халықлардың саламатлығын қорғаў мақсетинде халқы тығыз жайласқан ҳәр бир қала хэм районларға медициналық хэм сапалы ишимлик суўларды жеткерип бериўши заманагөй қурылмалар менен тәмийинлеў.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

NAVOIY KON-METALLURGIYA KOMBINATI

S.T.Kosnazarov – assistent o'qituvchi

R.E.Jumamuratov – assistent o'qituvchi

M.B.Artikov – assistent o'qituvchi

D.K.Ko'chkinov - talaba

Ajiniyoz nomidaqi Nukus davlat pedaqogika instituti

Tayanch so'zlar: metallurgiya sanoati, oltin, nikel, rux, uran, rivojlanish tamoyillari, qazilma boyliklar.**Ключевые слова:** металлургическая промышленность, золото, никель, цинк, уран, принципы развития, минеральные ресурсы.**Key words:** metallurgical industry, gold, nickel, zinc, uranium, principles of development, mineral resources.

Jahon iqtisodiyotida metallurgiya sanoati alohida o'ringa ega bo'lib, metalni qayta ishlash, mashinasozlik, energetika, qurilish va transport sohalarini kerakli xomashyo bilan ta'minlaydi. Jahon temir uyushmasi (World Steel Association WSA) ma'lumotlariga ko'ra, metallga bo'lgan talab rivojlanayotgan mamlakatlarda 2016-yilda 2 foizga, 2017-yilning III choragida esa 1,4 foizga, rivojlangan mamlakatlarda 2016-yilda 0,2 foizga, 2017-yilning III choragida 1,1 foizga o'sgan [1]. Jahonda iqtisodiyotni rivojlantirish uchun sanoatda mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish natijasida ishlab chiqarishni rivojlantirish va mahsulot raqobatbardoshligini oshirishga qo'shimcha imkoniyatlar yaratilgan.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz sanoat tarmoqlari mahsulotlarining jahon bozorlaridagi raqobatbardoshligini ta'minlash, ularning ishlab chiqarish jarayonlarini texnik-texnologik jihatdan zamonaviy asoslarda tashkil qilish va mahsulot ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga alohida ahamiyat qaratildi. Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida tarmoqning sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi ulushi 2000-yildagi 1,3 foizdan 2016-yilda 2,9 foizga o'sdi. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, ulushini ko'paytirish" vazifasi qo'yilgan [2]. Bu borada sanoatni yanada rivojlantirish, uning tarkibida metallurgiya tarmog'ida mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarish, tarmoqni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, raqobat muhitini shakllantirishdagi muammolarni hal qilishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Navoiy kon-metallurgiya kombinati (Navoiy KMK) - "Qizilqum nodir metall oltin" davlat konserni tarkibidagi yirik sanoat korxonasi bo'lib, u 1958-yilda tashkil topgan. Kombinatda uran, oltin, kumush qazib olinadi. Bundan tashqari qidiruv razvedka ishlari, ma'dan qazib olish va uni qayta ishlashdan boshlab uran oksidi va chala oksidigacha, sof (99,99) oltin olishgacha bo'lgan tugallangan jarayonni amalga oshiruvchi sanoat korxonasi hisoblanadi. Kombinat tarkibida Respublikamizning beshta viloyatida joylashgan beshta kon boshqarmasi va ular negizida qurilgan Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Nurabod, Muruntovda oltin rudalari olinib qazib olish konlari va boshqa sanoat, madaniy, maishiy obyektlari bor. Uchquduq koni negizida uran ma'danini ochiq va yer ostida, eritmaga o'tkazish va qayta ishlash usulida olish kombinati, Navoiy KMK ning sho'ba korxonasi, Zarafshon qurilish boshqarmasida yetti qurilish montaj boshqarmasi, temir-beton buyumlar zavodi ish olib bormoqda. Ko'kpatas va Davg'iztovda oltin konlarining qurilishi nihoyasiga yetkazildi. "Zarafshon-Nyumont" O'zbekiston-AQSH qo'shma korxonasi 1995-yildan boshlab samarali faoliyat yuritib kelmoqda. Korxona yiliga 10 tonnadan ortiq oltin ishlab chiqarib, mamlakatimizga hissa qo'shib kelmoqda.

Turli mamlakatlarda Gana (1471 y), Meksika (1500 y), Peru-Chili (1532 y), Braziliya (1577 y), Rossiya (Ural, 1745 y), Kanada (Kvebek, 1823 y), AQSH (Kaliforniya 1848 y, Kolarado 1858 y, Alyaska 1890 y), Avstraliya (1851 y), JAR (1884 y) va boshqa mamlakat hududlarida o'rta asrlardan boshlab oltin konlari topilgan. Bugungi kunda dunyodagi eng ko'p oltin AQShga tegishli bo'lib, oltin

zahirasi 8134 tonnaga teng, ikkinchi o'rinda-Germaniya (3380 tonna) keyin- Xalqaro valyuta fondi (2814 tonna), Italiya (2452 tonna), Fransiya (2436 tonna), Rossiya va Xitoy oltinchi va yettinchi o'rinlarni egallashgan. Rossiya banki 2018- yilning 9 oyi davomida 92,2 tonna oltin sotib olib, oltin zaxirasi 2000 tonnadan ortib, zahiraning 17% ni tashkil qildi [3].

Rossianing "Rudgormash" kompaniyasi oltin qazib olish bo'yicha yetakchilardandir. Kompaniyada oltin olish, burg'ilash stanoklari orqali amalga oshiriladi. Endi bu burg'ulash, stanok uskunalarini, O'zbekistonga yetkazib berish bitimi tuzildi, unga ko'ra bu bitim 1 milliard rubldan ziyodga tushgan (15 million AQSH dollaridan ortiq). O'zbekiston oltin ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda 10-o'rinni, oltin zaxirasi bo'yicha esa 9-o'rinni egallaydi.

Oltin rudalari-mis, nikel, qo'rg'oshin, rux, temir, marganets rudalaridan va bir qancha minerallardan: kyustelit (tarkibida 10-20% Au), kalaverit $AuTe_2$ (40-43% Au), krennerit (Au, Ag) Te_2 (40%Au), silvanit (Au, Ag) Te_4 (25-27% Au), petsit $Ag_3 AuTe_2$ (25%Au), aurostibit $AuSb_2$, maldonit Au_2Bi va boshqalar tarkibidan oltin olinadi. Endogen, ekzogen va metamorfik oltin rudalari farq qilinadi. Barcha endogen oltin rudalari gidrotermal yo'l bilan paydo bo'lgan, 1 tonnasining tarkibida 2-3 g dan bir necha yuz grammacha oltin bor.

Navoiy KMKda oltin ishlab chiqarish tuzilmasida 2-gidrometallurgiya zavodi yetakchi o'rinni egallaydi. 2-GMZda yarim tayyor mahsulotdan oltinni suyuqlashtirish amalga oshiriladi. Suyuqlikning to'yingan eritmasidan oltin ajratib olish samaradorligini oshirish maqsadida oltinni aktivlangan ko'mirga cho'ktirish, local - sorbsiya uzeli, ko'mir desorbsiya texnologiyasi qo'llanilib kelmoqda. Ishlab chiqarishning afzalligi ko'mir arzon va tosh ko'mir keng tarqalgan. O'zbekiston oltinining asillik darajasi (probasi) jihatdan jahonda oldingi o'rinni egallaydi. 2013-yilda O'zbekistonning barcha oltin kombinatlari 98 tonna oltin ishlab chiqarib, ushbu ko'rsatkich bo'yicha dunyo mamlakatlari orasida 8-o'rinni egallagan bo'lsa, 2014-yilda 102 tonna bilan 7-pog'onani band etdi. Dunyoda oltin qazib olish kuchli beshligiga Xitoy, Avstraliya, Rossiya, AQSH va Peru kiradi. O'zbekistonda oltin qazib olish bo'yicha Navoiy KMKning hissasi katta. 1994-yilda Navoiy KMKda olingan quyma oltin London rangli metallar birjasining sertifikatini olgan.

O'zbekistonda 30 ta uran koni bor, uran zahirasi va uni qazib olish bo'yicha dunyo davlatlarining birinchi o'ntaligiga kiradi, uran ishlab chiqarishda 17 kon jalb qilingan. Navoiy KMKda olingan uranga kombinatning o'zida oxirgi ishlov berilib, keyin tayyor mahsulot sifatida (uran chala oksidi) sotuvga chiqariladi. 1994-yildan boshlab Navoiy KMK da barcha qazib olinayotgan uran faqat er yuzasida quriladigan geotexnologik quduqlar sistemasi orqali er ostida tanlab eritish (EOTE) usuli bilan amalga oshiriladi. Bu texnologiya Qizilqum regionida yotgan, ilgari qayta ishlash daromadsiz sanalagan qumli turdagi kambag'al madan konlari zahiralarini samarali ishlab chiqish hisobiga xomashyo bazasini oshirish imkonini beradi.

Rossianing "Rosatom" davlat kompaniyasi hamkorligida O'zbekistonda birinchi bor atom elektr stansiyasi (AES)ni, Navoiy viloyatida 2028-yilga qadar ishga tushirish rejalashtirilmoqda. AESning asosiy manbai Navoiy KMKdan ishlab chiqarilayotgan uran bo'lib, undan issiqlik energiyasini ajratib, uni elektr energiyasiga aylantiradi.

Respublika hududida kumush zahiralari bo'yicha 26 ta kon hisobga olingan bo'lib, zahiraning 80,4% ini konlar tashkil etadi, bular orasida Navoiy KMK yetakchi o'rinda turadi. 2016-yil 17-noyabr kuni «Uzekspomarkaz» MKA anjuman zalida O'zbekiston Respublikasi qattiq foydali qazilma boyliklarining investitsion salohiyati O'ZGEOINVEST-2016 IX Xalqaro anjumani bo'lib o'tdi. Ushbu anjuman xorijiy va mahalliy investorlar, tadbirkorlar, tog' sanoati mutaxassislarining hamkorlik ishlarini amalga oshirishda katta imkoniyatlar beradi.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev Navoiy KMKga tashrifi chog'ida 2017-2026 yillarga doir 27 ta loyiha ko'rib chiqildi. Unga muvofiq 2026-yilga kelib kombinat qiymati 3 milliard 63 million AQSh dollariga ortib, mahsulot esa 30% ko'tarilib, 31 mingga yaqin ishchi o'rni yaratiladi.

Dengiz va daryo qumlari tarkibida oltin uchrashi barchamizga ma'lum. Oltin olishning asosan ikki xil yoni

tug'ma va sochma konlari mavjud bo'lgan. Biz bilgan, oltin qazib olish usuli bu tug'ma, dengiz va daryo qumlari tarkibidan oltin olish esa sochma konlari bo'lib hisoblanadi. Bu sochma konlar Ohangaron, Zarafshon, Chirchiq daryo va boshqa dengiz qumlaridan oltin olish X-asrda 10 kilogramm, bu ko'rsatkich 1950-yilga kelib 50 kilogrammga yetgan. Keyinchalik sochma konlar to'xtatilib qo'yilgan. Hozirgi kunga kelib oltin, faqat qazib olish yo'li bilan olinmoqda.

Mamlakatimiz mustaqilligi yillarida oltin ishlab chiqarish 1,5 barobar ko'paydi. Uran eksport salmog'i ko'rinarli darajada oshdi. Bizga malumki, har bir narsaning oxiri bo'lganidek, foydali qazilmalarning nihoyasi bor, faqat biz bulardan oqilona foydalanishimiz kerak. Agar bu sochma konlarni yana ishga tushurib, qidiruv razvedka ishlari kuchaytirilsa, yangi korxonalar ochilib, bir necha yuz ishchi o'rnlari yaratiladi va oltin zahiramiz etarli darajada ortadi.

Adabiyotlar

1. <https://www.worldsteel.org>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni.
3. G'afurov Q. Kimyoviy texnologiyaning nazariy asoslari. -T.: 2007.

Maqolada metallurgiya sanoatining jahon iqtisodiyotidagi o'rni, rivojlanish tamoyillari, qayta ishlab chiqarish uslublari, hajmi, qazilma boyliklari keltirilgan.

В статье освещается роль металлургической промышленности в мировой экономике, принципы развития, способы производства и объёмы полезных ископаемых.

The article is devoted to the study of the role of the metallurgical industry in the world economy, the principles of development, methods of reproduction and the volume of minerals.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

Filosofiya

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВТЫҢ ГУМАНИЗМ ИДЕЯЛАРЫ ХӘМ ОҒАН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АНАЛИЗ

Б.Абдиев - магистрант

Әжунияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Р.Мамбеткаримов - ассистент оқытушы

Ж.Бийимбетов – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сүзлар: гуманизм, фалсафий, этик, эстетик ғоялар, маънавий қарашлар.

Ключевые слова: гуманизм, философия, этические и эстетические идеи, духовные взгляды.

Key words: humanism, philosophy, ethic and aesthetic ideas, spiritual outlook.

Адам барлық дәуірлерде де өзінің ким екенлигин билиуге умтылып келген. Бул мәселеге байланысly түрli теориялар, концепциялар бар. Әсиресе, бул мәселеде әдебий шығармалардың орны айрықша бахаланады. Адамның рухый дүньясын сәулелендириүде әдебият айрықша эстетикалық жандасыу менен баска жандасыулардан өз артықмашылығына ийе. Сонлықтан да бүгинги күнде рухый тараудағы жаңаланыулар хәм рауажланыуларда әдебиятты әхмийетли тийкар сыпатында да көрсете аламыз. Әдебият адамның дүньяны аңлауында хәм оны танып билиуинде хәм искерлигинде өзінің салмақлы орнына ийе. Себеби «әдебият өлсе - миллет өледі» деген сөзлер бийкарга емес. Сол көзкарастан келип шығып әдебияттың рауажланыуына болған талап дүнья жүзинде артып бармақта. Хәр бир миллеттин өзіне тән болған әдебий тараудағы титанлары бар болып, олар дүнья, адам хәм жәмийет хаккында өз пикирлерин өзінің әдебий шығармаларында баян етеди. Сол айтқандай жәмийетимиздин рауажландырыушы идеялары менен карақалпақ халкының жүрек төринен орын ийелеген карақалпақ халкының уллы тулғасы жазыушы хәм шайыр Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Карақалпақстан халық шайыры карақалпақ әдебиятында өшпес из қалдырған, миллий әдебиятымыздың мақтанышы И.Юсуповты әдебияттың поэзия тарауындағы титанлардың бири сыпатында алып қарасақ болады. Ибрайым Юсупов дегенде хәр бир инсан оның поэзиясына бас ийип, тәзим етеди, шын кеуил менен тыңлайды хәм бундай шайырлардың бар екенлигине шүкирлик етип, оған узақ өмир тилейди деген еди академик Жуманазар Базарбаев [1]. Хакыйқатында шайыр тек ғана карақалпақ халкының сүйикли шайыры болып қалмастан, туысқан халықлар ушын да қәдрили шайыр саналады. Оның этикалық хәм философиялық мазмундағы қосықлары бир неше тиллерге аударылып дүньяның әдебий байлығы сыпатында қәдриленеди. Шайырдың этикалық

көзқарасының өзіне тәнлиги соннан ибарат, шығыслық хәм батыслық этикалық принциптерди басшылыққа алып инсанды түсиндирип берген. Сөз зергери хәм шайыр өз шығармаларында кешегі хәм бүгинги күндегі актуал машқалаларды ашып беріуге хәрекет еткен. Шайыр өзиндегі бул укыплылығын сондай қылып тәрийинлейди.

«Қара түнде қәлем шайнап,
Ақ қағазды қаралайман» [2]

Ол инсанды жырлаушы прогрессив шайыр. Оның жазған қосықлары хәзирги күнде халқымыздың жүрек төринен айрықша орын ийелеген. Шайырдың шығармаларында инсан қандай болыуы керек деген мәселеде гуманизм идеяларына сүйениу керек екенлигин айтады. Ол өз шығармаларында Ұатан, инсанлардың бир-бирине болған қарым-қатнасында меҳир-мухаббат, ғамхорлық, ар-намыс, хұждан, гөззаллық, мәртлик, сахыйлық, дослық хәм баска да инсанға тән болған этикалық мазмундағы идеяларды баян етеди.

Ибрайым Юсупов философиялық хәм этикалық көзқарасларының орайлық мәселеси сыпатында адам хәм адамның өзіне тән тәреплерин алып қарайды. Оның этикалық көзқарасларында тийкарынан адам санасы хәм пикирлеу дүньясына дыққат қаратады.

Жаслық өмириң жазылмаған бир дәстан,

Жаз жақсылап бир сөзин де бурмастан.

Мына сөзди ядтан шығарма хаслан

Жаслық саған бериледи бир рет.

деген қосық қатарларында адамзаттың өзіне берилген имканиятлардан қандай да бир аралықта ақылға урғас пайдаланыу нәтижелі хәм жемисли екенлиги хаккында баян етиу менен бирге дүньяның барлық ўақытта өзгеристе болатуғынлығы хәм сол өзгеристелерге бейимлесип барыуы хаккында айтып түсиндиреди.

Оның этикалық көзқараслары Абу Наср Фарабий хәм Аристотель көзқарасларына жақын келеди. Абу Наср Фарабий хәм Аристотель мораллық нормаларды адамның

өзи жарататуғынын хэм онын қандай да бир мәнисте жасалма түрде пайда болатуғынлығын айтып өткен болса, бундай көзқарасларды шайыр қосық қатарларында да ушыратамыз. Ибрайым Юсуповтың этикалық көзқарасларына тийисли болған бир қатар мәселелерге айрықша тоқталып өтеміз. Шайыр өткен ески аўқам дәуирин төмендегіше тәриплейди. «Адам мисли машина механизми яки машина шүйи сыпатында алып қаралған» деп жазады. Адамның индивидуаль бир-бирине уксамайтуғын өзине тән өзгешеликлерине итибар қаратылмағанын баянлайды [2].

Адам дүньядағы ең қымбат бахалы жаратылыс сыпатында алып қаралыуы зәрүр екенлигин айтады. Шайырдың «Адам тастан қатты, гүлден нәзик» қосығында адамның индивидуаль қасиеті хакқында айтылған. Адамға - тәбият жаратқан ең уллы күдиретли күш сыпатында тәрип береді. Шайыр адамларға төмендегіше тәрип береді.

Адамлар өз өмири даўамында бир-бирин хұрмет етиўи, меҳир көрсетиўи, ғамхорлық етиўин айтып «адам адамның қуяшы» деп келтиреді. Оның «Бир адамды бир адам» қосығында төмендегі қатарларды көреміз.

«Нәпсин тыйып нан берер

Тамырынан қан берер,

Керегинде жан берер,

Бир адамға бир адам»

деп адамды улығлап оның бул искерлиги саўаплы екенлигин айтып төмендегі қатарларды келтиреді:

«Ишип мийрим қасасын,

Тас жүреклер босасын,

Бәрхама сүйип жасасын,

Бир адамды бир адам»

деп адамның қадир-қымбатын адам менен белгилениўин айтады. Адам дүньяда жасар екен, ол дос-яранларына хэм басқа адамларға да жәрдем бериўи керек екенлигин айтады. Адам өмири жәмийет, тәбият пенен үзликсиз байланыс екенлигин айтып, диалектикалық байланыстардың бар екенлигин өз қосықтарында жазады. Бул қосықтарын анализлесек, терең философия хэм терең этикалық нормалардың бар екенлигин көреміз. Ибрайым Юсуповтың этикалық көзқарасларының өзине тән тәрептери соннан ибарат, адам көринисин өзи жаратады деген идеяны илгері сүреді.

Соның менен бирге шайыр өзинің көплеген қосықтарында адамның руўхый дүньясына итибар қаратып, адамның инсаныйлық хакқындағы идеяларын өзінде сәулендириўи зәрүр деп есаплайды. Шайырдың төмендегі қосық қатарларында инсаныйлық идеялары жүдә усталық пенен сүўретленеді.

Жақсы адамларға жолыққан күни

Уйқың пүтин болар, ўақтың хош болар,

Әдебиетлар

1. Базарбаев Ж. Даналығы гөззаллыққа ұласқан шайыр. (Әдебий-философиялық ойлар). -Нөкис: «Билим», 2008.

2. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары II том. -Н.: «Билим», 2018. 69-70-б.

3. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. I-II-III том. -Н.: «Билим», 2018.

4. Каримов К. И. Юсупов Таңдамалы шығармалары II том. 174-б.

Мақолада гуманизм, фалсафий, этик қарашлар ўрганилиб, унинг мазмуни категориялар анализ қилинған. И.Юсуповнинг асарларида гуманизм, маънавий, эстетик гояларға берилган тушунчалар ва уларнинг аҳамияти ҳақида чуқур тушунтирилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу гуманистических идей в философско-этическом аспекте, в произведениях известного каракалпакского поэта И.Юсупова. В работе приводятся примеры из произведений поэта, анализируются гуманистические, духовные и эстетические идеи и их общечеловеческое значение.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of humanistic ideas in the philosophical-ethic aspect in the works of the famous Karakalpak poet in I.Yusupov. There are examples from the works of the poet and the author analyzes humanistic, spiritual and aesthetic ideas, their humanistic importance.

ЖАСЛАР МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТИН ҚӘЛИПЛЕСТИРІЎДЕ ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫНАН ПАЙДАЛАНЫЎ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТӘРБИЯНЫҢ ТИЙКАРЫ

Ж.У.Усенов – үлкен оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: халқ, тарих, миллий кадрият, дәстүр, этногенез, миллий менталитет, диний урф-одат, глобаллашув, адабиёт, бадий адабиёт, адабий мерос, дөстон, хулк-автор, менталитет, характер.

Ключевые слова: фольклор, история, национальные ценности, традиция, этногенез, национальный менталитет, религиозная традиция, глобализация, литература, художественная литература, литературное наследие, дастан, поведенческие установки, менталитет, умственные способности, характер.

Key words: folklore, history, national values, tradition, ethnogenesis, national mentality, religious tradition, globalization, literature, artistic literature, literary heritage, epos, behavioral attitudes, mental abilities, character.

Хәзирги ўақытта дүньяда болып атырған глобалла-сыў процесслери инсаниятты қатты тәшўишке сал-

Кеўлиң көтеринки илхам-йош болар,
Жақсы адамларға жолыққан күни. [4]

Бул қосық қатарларында шайыр адамгершилик хэм гуманизм идеясын сүўретлеп, адам өз өмири даўамында адамларға хұрмет көзи менен қараўи зәрүр екенлигин, гуманизм идеялары менен жасаўи жүдә әхмийетли екенлиги хакқында айтады. Себеби бул дүнья бир тегис жолдан жаратылмағанылығы, бул өткинши дүньяда жасап атырған жаман иллетли адамлар да бар екенлигин сүўретлеп берген. Мине, усындай жаман иллетли адамлар жақсы адамларды жолдан адастырып оларды өз пайдасы, өз нәпси жолында пайдаланып қиятырғаны хэм бул ис-хәрекетлер надурис екенлигин философиялық тәрептен түсиндирип бериўге хәрекет еткен.

Шайыр бундай жаман иллетли адамлар екінши бир адам өмирин регреске алып келиўи мүмкин деп бундай жаман иллетли адамларға да бағышлап қосықлар жазған. Мәселен:

Дүнья аз ўақтында бәрине жетер

Инсап пақыр азға қанаат етер,

Дүнья болған сайын нәпси деген ийт,

Шынжырын жулқылап қутырып кетер. [3]

деген қосығында адамның нәпси ең биринши душпаны екенлиги хакқында сүўретленген. И.Юсуповтың этикалық көзқарасларын анализ етер екенбиз, бул бойынша академик Жуманазар Базарбаевтың терең анализине сүйенемиз. Оның бир қатар илмий ислеринде адам, жәмийет, гөззаллық, морал хэм мораллық көзқараслардың теориясына тийисли тийкарлы мағлыўматларды алыўымызға болады. Академик Жуманазар Базарбаев И.Юсупов шығармаларындағы этикалық көзқараслары хакқында анализ етер екен, ең алды менен адам хэм оның өмири, адам моделине қандай сапаны киргизиў керек деген мәселеге дықкатын қаратты. Тийкарынан И.Юсупов көзқарасларында әдеп хэм адам нәпси хакқында көплеген теориялық мағлыўматларды алыўымызға болады. Бул билимлер болса адамның әдепли, билимли хэм жақсы жасаўи ушын методологиялық бағдар болып хызмет қылады. Жуўмақластырып айтқанда адам жәмийетте жасар екен, ол өз өмири даўамында барлық факторларды итибарға алыўи зәрүр. Соның менен бирге шайыр хэм жазыўшылардың орнын аңлаў, көркем образлы дүньяны сүўретлеўи өзине тән тәрептерин аңлай алыўи қабилетин пайда етиўи ең әхмийетли тәрепи есапланады. Сол себепли әдебиет адамлар өмиринде айрықша орынға ийе деп айтыўға толығы менен ҳақылымыз. Этикалық көзқарасларды кең жәмәәтшиликке синдириўде әдебиет зәрүр әхмийетке ийе. Себеби, әдебиет адам руўхыйлығының ажыралмас бөлеги сыпатында өмир сүреді.

пикирин өзгертуі арқалы жәмийетлик турмысты сапа жағынан жоқары басқышқа көтеріу сыяқлы жуапкерли ұазыйпаларды қойды. Сол себепли сонғы он жыллықта жәмийет ағзаларының ментал өзгешеликлерин үйрениуге болған қызығушылық кем-кемнен артып бармақта.

Бүгинги күнде мәмлекетимизде жоқары дәрежеде алып барылып атырған өзгерислер жәмийет басқаруын демократияластыру, мәмлекетти тең хуқықлы пуқаралық жәмийетке айландыру, әсиресе жаслардың ой-пикир дәрежесин, ақыл-парасатын хәм руўхый потенциалын жүдә бир курамалы феномен сыпатында қараўды, объектив түрде анализлеуді талап етеди. Бундай жаңаша талқылау усылы жәмийетлик турмысты жаңадан қуру бағдарында жаслардың миллий менталитети менен есапласу зәрүрлигин келтирип шығарады.

Менталитет – халықтың ой-пикир дәрежеси, руўхый потенциалы, ақыл-парасаты, миллий характери, миллий өзлигин көрсететуғын белгилери болатуғын болса, ал жаслардың миллий менталитети – миллет келешегини жузи хәм келбети. Демек, миллеттиң ертеңги күни жасларымыздың миллий менталитетиниң қай дәрежеде қәлиплескенине байланыслы болады. Егер жаслардың миллий менталитети күшли хәм бекем болса, онда бундай миллеттиң келешегі жарқын болады, ал егер жаслардың миллий менталитет дәрежеси пәс хәм әззи болса, онда бундай миллеттиң келешегі жоқ. Сонлықтан, жәмийет жаслардың миллий менталитетин қәлиплестируге дыққат қаратуы керек. Бүгинги күнде Өзбекстанда жаслар мәселесиниң мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилиуі де мине, усындай уллы мақсетлерди гөзлеген халда әмелге асырылып атыр. Сонлықтан, жасларымыздың миллий менталитетин хәзирги заман нәпеси менен уйғын халда қәлиплестиру, миллий менталитетимиздеги өтмиштен сарқып болып қалған айырым унамсыз иллетлерден, атап айтқанда, перзентлеримиздиң өзиниң күшине, билимине, имканиятына исенбей, биреуге ийек артып жасау, мәселен, «ағам барда, арқам тамда» [2:99] деп, үлкен лауазымда ислеитугын әкеси яки ағайининиң жәрдеминен пайдаланыу, солай етип, «таярға хайяр болып», «алма пис, аузыма түс» дегенге уксаған жарамсыз психологиядан биротала қутылу, оның орнына жасларымыздың миллий менталитетине өз билими, өз күшине исенип жасауды синдириу арқалы өз «мен»ине ийе болған кәмил жасларды тәрбиялау, олардың қәлбине мәмлекетлик, улыўма халықлық мәпке жуапкершилик, пидайылық, жанкүйерлик пенен қарау сыяқлы жағымлы туйғыларды алып кириуимиз лазым. Усы бағдарда жасларымыздың миллий менталитетин қәлиплестириудиң тийимли усулларының бири-бул халық даналығы, халық ауызеки дәретиўшилиги десек қәтеле-спеймиз. Қарақалпақ халқы әзелден ауызеки дәретпелерге бай халықлардың бири болып, олар өз перзентлерин нақыл-мақаллар, хикметли сөзлер, жумбақлар, жаңылтпашлар, аңыз-әпсаналар, рәўиятлар, ертеклер, дәстанлар арқалы тәрбиялап миллий өзлигине садық инсанлар сыпатында кәмалға келтирген. Ата-бабаларымыз тәрәпинен қолланылған мине, усындай философиялық тәрбияны бүгинги күнде де жасларымыздың миллий менталитетин қәлиплестириу үшін пайдалансақ ақылға муўапық ис болады. Себеби, халық даналығы – жаслар миллий менталитетиниң тырнағы. Миллий өзликти аңлау, өз халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлерин билиу хәм булар менен мақтаныу – халықтың ауызеки дәретпелерине синдирилген философиялық ой-пикирлерден басланады. Өткендегилерден бизге мийрас болып қалған миллий тәрбия – жаслардың жаны болып, халық даналығында:

Ойланып-билип бабалар,
Сөзди дүрге теңгерген,
Ойланып айтқан хәр сөзин,

Ойлама кем деп гәўхардан,-деп айтылған. [2:89]

Усы көзқарастан ата-бабаларымыздың өз перзентлерин мынадай үш сөз бенен-ақ тәрбиялаганы бизди таң

қалдырады. Бул сөзлер: «уят болады», «жаман болады», «обал болады» [3]. «Уят болады» дегени – уят өлиминен де күшли болып, «уяттың үстинде тәнимдеги жаным менен ар-намысым турады», дегени. Сонлықтан, дана халқымыз «жер жарылмады, мен кирмедим» деп нақыл-мақалларды келтирген.

«Жаман болады» дегени – «жаманлықтан аулақ жүр!», «жаманнан қаш, жақсыға жантас» [2:154], «жақсы сөз жан азығы, жаман сөз жан қазығы», соның ушын, «жақсының шарапаты, жаманның кесапаты тийеди», дегени. Халқымыз бала тәрбиясында жүдә абайлы болып, хәттеки перзентлерине ашыуы келип турса да, оларды жаман сөзлер менен ғарғамай, кеўлине тийместен жақсы сөз бенен, жақсы тилек пенен кейиген. Мәселен, «хә, көп жасағыр!», «хә, өзине көбейгир!», «хә, жети ғәзийнеге тап болғыр!» хәм т.б. сөзлерди айтып, қайта жасларды уллы ислерге қарай бағдарлаған. Усының нәтийжесинде «жақсы сөзге жан семирп», олардың шырайлы тилеклер менен орап айтылған кейислери Аллатаала дәрғайында қабыл болып, балалары бахытлы, бағ-дәўлетли, көп перзентли болған, узақ өмир көрген. Илимпазлардың айтыуына қарағанда, сөзлерде кәрамат болып, адам аузынан шыққан сөзге күн сайын жақынласып барады екен. Мениң баклаўларым бойынша хәзирги ўақытта айырым ата-аналар балалары ашыуына тийетуғын ис қылса, оларды ғарғасилеп «қыршынынан қыйылғыр», «жүўернемек қатқыр», «жер тартқыр», ямаса қызларын «бахты қара болғыр», «хә, қатын» деген жаман сөзлер менен бәләғатлап таслайды. Усының салдарынан, мениңше кейинги ўақытлары бундай ғарғыслардың жасларымызға кесири тийип кетип атырғандай түйиледи. Сонлықтан, ата-аналар жаслар тәрбиясында ата-бабаларымыздың жолын даўам еттирип, перзентлерин жақсы сөз бенен, жақсы дуўалар менен әлпешлеп, оларды жаман жолдан қайтарып, туўры жолға бағдарлау керек деп ойлайман.

«Обал болады» дегени – тәбияттағы хәмме нәрсениң сорауы бар, хәттеки суўдың да саўалы бар болып, сенің ушын хеш қандай қәдири жоқ нәрсени басқа адам таба алмай жүрген болыуы мүмкин, соның ушын хеш нәрсени заялама, артықша хеш зат жоқ, хәр бир нәрсениң қәдирин бил, ысырапгершиликке жол қойма, обал болады, обалы тутады, дегени.

Халқымыздың халық болып қәлиплесиуі әйемги ўақытлардағы урыу, қәўим бирлеспелерине барып тақалатуғын болғанлықтан олар әзелден жәмәат болып жасауға, қоңсы-қобашылыққа, урыу-аймақшылыққа, ағайинниң ары ушын ат салысуға умтылып келген хәм хәзир де усындай миллий өзгешеликлерин сақлап келмекте. Бундай миллий менталитет белгилери халқымыздың ауызеки дәретиўшилигинде де өз сәўлесин тапқан. Мысалы, қоңсы-қобашылық ҳаққында: «Аталастың аты озғанша, ауылластың тайы озсын» [2:49], «Гилем сатсаң қоңсына сат, бир шетинде өзиң отырасаң» [2:76], «Жақсы қоңсыны сатып ал» [2:130], «Жақсы қоңсы жарасық», «Қоңсы болсаң қорған бол» [2:132], «Қоңсыны қозғама көширерсең, отты қозғама өширерсең» [2:140], «Қоңсы қонсыдан тәлим алады» [2:140]; урыу-аймақшылық хәм ағайиншилиқ ҳаққында: «Төрт аяқлыда бота татыу, еки аяқлыда бөле татыу» [2:121], «Ғарға тамырлы қарақалпақ» [2:138], «Ағайин болсаң урыўлас, арымыз ушын даўлас» [2:193], «Урыўлы ел – уялы терек» [2:181], «Уў ишсең урыўын менен» [2:197] деген сыяқлы нақыл-мақаллар дәреткен. Егер усы даналық сөзлердиң маңызын шағып қарасақ, булардың ауызбиршиликти, тураклылықты сақлап қиятырғанының үлкен пайдасы бар екенлигин көриуимизге болады. Егер жигит ер жетип үйленетуғын болса, өзине мүнәсип қыз таңлайды. Қыз бенен танысқанда оның урыўын сорады. Не ушын? Себеби, урыўлық жақынлықтың нәсилге тәсири жоқары. Набада қыз жигиттиң урыўласы болып шықса, жигит ол қызға артықша сөз айтыўдан өзін тоқтатып, оны қарындасындай көрип, енди оған ағайиндей қатнаста болады. Халқымыздың миллий менталитетине тән болған бул

өзгешеликтің нәтижесінде мың жыллардан берли ата-бабаларымыз урпақтың сау-саламат өніп-өсиуін, қанның тазалығын, әуладтың қасиетлігін көздің қарашығындай сақлап келмекте. Демек, халқымыздың урыс-қатынас қатынасы әуладтың келешегін ойлап ис тутқанын нағыз миллий тәрбия, узақты гөзлеп исленген даналық ис деп түсинип жаслардың санасына да синдирип барыу әҳмийетли ұазыйпа.

Ямаса халқымыздың миллий менталитетине тән болған әзелий миллий қадирятларымыздан бири миймандослық. Бул ҳаққында халқымыз «Үйге қутлы қонақ келсе, қой егиз тууады» [2:127], «Ат болатуғын тай жылқыға үйир, адам болатуғын бала қонаққа үйир» [2:56], «Мийман атаңдай уллы» [2:140], «Келгенше қонақ уялады, келген соң қонақ жер уялады» [2:143], «Қонағын сыйлаған ел бай болады» [2:144], «Биреудің дузын ишсең, үйіңе кел де қазан, ошағыңды сазлай бер», «Қонақ келсе есиктен, ырысқалы кирер тесиктен» [2:130], «Қонақ келсе ет писер, ет писесе бет писер» хәм т.б. нақыл-мақалларын дөреткен. Усы жерде кейинги нақылды талқыдан өткерип көрейик. Үйге қонақ келгенде бизиң халық достурханға барын шашып, қорадағы сойыслығын алып жууырады. Қазанға гөш қайнатып ас береді. Егер қазанға салғандай гөши болмай қалса, қатты албырап, уяттан қызарып өзін қоярға жай таппайды. «Ет писесе бет писер» дегени сол. Соймаға бир ешки малдан жақсырақ. (Бердақ). Демек, бул нақыл уят, ар-намыс пенен де байланыс екен. Сондай-ақ, халқымызда «Тапқан биреуін, таппаған екеуін сояды» деген даналық сөз бар. Мал-қалы бар адам қорадағы шақлы биреуін соятуғыны түсиникли. Ал, маңдайға тиккен бир жанлығы бар адам қонақ келип қалса, қонаққа өзиниң жоқ-жуқалығын билдирмеу ушын, мал кетсе де арым кетпесин деген принцип пенен қорадағы бууаз малын сояды. Мине, бул халқымыздың миймандослығын, сақыйлығын, кең пейилигин, мәртлигин көрсететуғын бирден-бир миллий өзгешелиги.

Әдебиетлар

1. Карим Т. По следам Авесты. –Ташкент: «Гафур Гулям», 2007, -С. 239. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. -Ташкент: «Санъат» 2010, - С. 253.
2. Карақалпақ фольклоры. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
3. Paziylet.uz.

Мақолада ёшларнинг миллий менталитетини шакиллантиришда халқ донолиги ўғитлари, оғзаки адабиёт намуналари, бадий адабий меросларнинг ўрни ва аҳамияти алоҳида эканлиги келтириб ўтилган. Яна қорақалпоқ халқи тарихи ва миллий қадриятларини ўрганиш борасида янги вазибалар белгилаб берилган. Айниқса, қорақалпоқ халқиниң қадимги давлатчилиги урф-одат аныаналари, этник тарихи ва этногенезига алоқадор фикрлар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье показаны место и роль примеров народной мудрости, устного народного творчества и художественного литературного наследия в формировании национального менталитета у молодёжи. Ставятся новые задачи по изучению исторических и национальных ценностей каракалпакского народа. В статье приводятся мнения о традициях и обычаях, этнической истории и этногенеза древней государственности каракалпакского народа.

SUMMARY

In the article the author shows the place and role of wisdom, folklore and artistic literary heritage in the formation of national mentality of the youth. There are the new tasks to study the historical and national values of the Karakalpak people. The article also contains some important points of view about traditions and customs, ethnic history and ethnogenesis of the ancient statehood of the Karakalpak people. The article also contains some important points of view about traditions and customs, ethnic history and ethnogenesis of the ancient statehood of the Karakalpak people.

Ruwqylıq tiykarları

ПУҚАРАЛЫҚ ЖӘМИЙЕТИ РАЎАЖЛАНЫЎЫНДА МИЛЛИЙ ҮРП-ӘДЕТ ХӘМ ДӘСТҮРЛЕРДИҢ РОЛИ

Г.Шерниязова - сиясаттануў илимлериниң кандидаты, доцент
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фукаролик жамияти, ижтимоий муносабатлар, шахс, ижтимоий институтлар, зардуштийлик, миллий урф-одат, миллий тарбия.

Ключевые слова: гражданское общество, социальное отношение, личность, социальный институт, зороастризм, национальные обычаи и традиции, национальное воспитание.

Key words: civil society, social attitude, person, social institute, zoroastrism, national customs and traditions, national education.

Мәлим болғанындай, 2018-жыл 4-май күни № ПФ-5430 санлы Ўзбекстан Республикасы Президентиниң «Мәмлекетти демократиялық жаңалау процесинде пуқаралық жәмийети институтларының ролин

Миллий психология, миллий философия, миллий менталитет әйемги заманлардан баслап актуал мәселелерден есапланады. Зооастризм дининиң жазба естелиги болған «Авесто»да Орайлық Азия халықларының минез-қулқы, үрп-әдетлери, дәстүрлери хәм характери архаик формада болса да сәуленген [2:239]. Карақалпақ миллий ой-пикириниң қәлиплесиу тарихында «Авесто», оның пайда болыуы хәм оның менен байланыслы тарихый шахслар шежиреси үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе болған. Зардуштийликтен Шығыс философиясына, соның ишинде карақалпақ миллий дүнья қарасына мийрас болып қалған айрықша сыпатлардың бири инсан еркинлиги, азатлығы, миллий өзлигин ұатан, туўған жер, өзине тийисли болған үлкен азатлығы арқалы сезиниу туйғысы. Сондай-ақ, үш мың жылдан берли халқымызды, әсиресе жасларды қалыўсыз тәрбиялап қиятырған «Авесто»да сәуленген *жақсы ой, жақсы сөз, жақсы ис* идеялары ҳәзирге шекем өзиниң әҳмийетин жоғалтпай, миллий тәрбияның, миллий менталитеттиң өзегі сыпатында қадирленеди.

Жасларда миллий менталитет сезимин халық даналығы арқалы қәлиплестириу мәселеси еле де терең үйренетуғын мәселелердиң бири. Буны тек бир мақала шеңберинде жарытып беріу қыйын. Ойткени, бул жумыс заманагөй жаслар менталитети бойынша социологиялық изертлеу алып барыуы, оны терең анализлеу ди талап етеди. Бабаларымыздан шынжырма-шынжыр өтип қиятырған халық аўызеки дөретіушилиги жасларды миллий менталитет руўхында тәрбиялауда ең бай тәжирийбе мектеби бола алады.

Жасларымызды миллий менталитет руўхында тәрбиялау миллетимиз келешегиниң бекем үстини хәм саўлатлы имараты болып, халық даналығы менен суўғарылған философиялық тәрбия оның бекем тийкарын қурайды. Ал өз гезегинде бундай бекем тырнақ үстине қурылған ҳәр қандай имараттың өмири бақый болады.

түпкиликли арттыруу ис-илажлары хакқындағы пәрманы қабыл етилген еди.

Пәрман менен Ўзбекстанда пуқаралық жәмийети, оның ҳуқықый хәм институционалық тийкарларын

беккемлеўге қаратылған бир қанша ис-илажлар белгилеп қойылған [1].

Пукаралық жәмийети ең дәслеп социаллық мүнәсибетлер процесинде өз көринисин таўып, мәмлекетте демократия, ҳуқықый мәмлекет хәм шахс еркинликлерин тәмийинлеўдиң әҳмийетли кепили болып хызмет етеди [2].

Қарақалпақ халқында әйемнен қәлиплесип келген үрп-әдет хәм дәстүрлер жоқары әҳмийетке ийе болып келмекте. Әсиресе, зардуштийлик дәўири дәстүрлери де елеге шекем сақланып қалған. Изертлеўши А.Ашировтың жазыўынша, зардуштийлик дини, яғный жалғыз Тәңирге сыйыныў қабыл етилгеннен соң, тон кийдириў дәстүри кең тарқалған [3]. Яғный, Ахурамазда парызлары хәм де Зардушт нәсиятларындағы нызамларды толық орынлайтуғын, хәр тәреплеме пәк, жоқары илимли, устаз пәтиясын алған зардуштийге ақ таўардан шапан, көйлек кийгизип, басына сәлле ораў, белине болса жүн жиптен тоқылған белбеўди байлаў әдетке кирген. Бизинше, халқымыз арасындағы тон кийдирип, белбеў байлаў сыяқлы дәстүрлер зардуштийликтеги кийим кийдириў дәстүриниң трансформацияға ушыраған түри болса керек.

Сондай-ақ, зардуштийликтеги көплек үрп-әдет хәм дәстүрлердиң әдетлери халқымыздың турмыс тәризинде әйемнен сақланып қалған. Бул орында дийқаншылық пенен байланыслы бүгинги байрамлардың зардуштийлик дәстүрлерине туўра келиўин мысал етип келтириў мүмкин. Бәхәрде жерге туқым себиў менен байланыслы «дән себиў», егинди жыйнап алыў менен байланыслы «Қырман тойы», «Зүрәт байрамы» сыяқлы байрамларды өткизген.

Зардуштийликте Наўрыз байрамын бәхәрде байшешектиң шығыўы, лалалардың ашылыўы, бадамның гүллеўи, улыўма бәхәрди жақсылық хәм жаңаланыўдың тымсалы сыпатында байрамлаған.

«Авесто»да ағла пикир, ағла сөз хәм ағла әмел тийкаргы философиялық түйин саналады. Онда ҳақыйкат, тәлим-тәрбия, жақсылық пенен жаманлық, хаял, шаңарақ, неке, экология хәм тәбийий ойлар, сондай-ақ ағлалық хәм жеделликтиң өзара байланыслылығы, мүлкий хәм кредит қатнасықлары, ислеп шығарыў, мийнет хәм мийнеттиң бөлистирилиўи, мәжбүриятларды орындаўда тәбияттың орны сыяқлы мәселелер өзине тән тәризде баян етилген.

Халқымызда бала тәрбиясына әйемнен үлкен итибар берилген. Баланы тек ата-анасы емес, ал аўыл-аймақ тәрбиялайды, деген уғым бар. «Қызға қырық үйден тыйыў, бир үйден жыйыў», «Қыз өссе елдиң көрки» сыяқлы халық даналықлары қыз балалардың жәмийеттеги қандай орынды ийелейтуғынын билдиреди.

Жаслардың ақылай-руўхый раўажланыўында хәмме дәўирде де қоршаған орталық үлкен тәсир көрсетип келген. Көп балалы шаңарақларда, атап айтқанда,

аўыллық орынларда, балалар ҳадал мийнет етиўге, үкелерин тәрбиялаўда, ата-анасына, қонсы-қобаға жәрдем бериўге жаслайынан-ақ әдетленген. Үлкен ямаса жасы киши ушырасқанда бир-бирлерине сәлем бериў, хал-ахўал сорасыў да жоқары тәрбия хәм әдет саналады. Қонсы-қобалардың үйинде қандайдур мереке болғанда жаслардың өзлери шығып көмеклесиўи де миллий тәрбияның нәтийжеси. Қызлар ийбелли, уятлы, кишипейил, кем сөзли, ар-намыслы болыўдың қандай екенин китаптардан оқып емес, ал биринши мәрте ата-анадан хәм қонсы-қобалардан үйренген.

Солай етип, пукаралық жәмийеттиң белгилери ең алды менен халық тарийхы менен, онын мәдениеті, тили, үрп-әдетлери хәм мәдени өмирдиң басқа тараўлары менен байланысқан.

Демек, миллийлик халық тарийхый тәжирийбесиниң негизи, оның жетилискен ойы есапланады.

Дәстүрлер халықтың ең ағла элементи сыпатында хеш қашан ескирмейди, өзінде өтмиш хәм бүгинги күнди сәўлелендиреди, әўладлардың саламат турмыс тәризи жөнелисин тәмийинлеўге хызмет етеди. Соның ушын бундай дәстүрий үрп-әдетлер жаңа мәни менен байып, саламат турмыс тәризиниң әҳмийетли тәрепин курайди. Мысал ретинде қарақалпақ халқының миймандослық әдетин алып қарайық. Миймандослық тарийхта адамлар ортасындағы байланыс, сәўбет хәм өзара пикир алысыў нәтийжесинде келип шыққан. Инсанның кәсип-кәри, ийелеген лаўазымы қандай екенлигинен бийгәрез, мийман сыпатында шегара белгилеп қойылмайды. Хәтте бийтанис хәм улыўма жат адамларға да баспана берип, оларды мийман етип күтиўи халқымыздың қанына сиңип кеткен.

Хақыйқатында да, пукаралық жәмийети мийман дослығы миллий турмыс тәризимиздиң әҳмийетли белгиси сыпатындағы орнын сақлап қалған болып, бүгинги күнде оның мазмұны жәмийеттиң социаллық дүзилиси менен белгиленеди.

Пукаралық жәмийетте миллий дәстүрлер хәм үрп-әдетлер, олардың топламлары, тәбияты хәм характери ҳақында пикир жүргизилгенде миллий сана хәм миллий руўхтың ролин шетлеп өтип болмайды. Миллий санада миллий хәм миллетлераралық байланыс хәм қатнасықларды беккемлейтуғын социаллық хәм этникалық тәреплердиң курамалы тәреплери сәўлеленеди. Халықтың үзиликсиз социаллық-этникалық бирликке байланыслылығы хәм бағынышлы екенлигин аңлап жетиў уақтында миллий сана шегарасында жүз береді. Бул жағдай ана тилин билиўге хәм раўажландырыўға, өз халқының жетискенликлеринен мақтаныў туйғыларының тереңлесиўине, оның жетекши дәстүрлерине, үрп-әдетлерине, мәдениетин сақлаўға түртки болады. Солай екен, дәстүрлер индивидиниң өз миллийлигин, өзине тийисли миллет пенен жанлы байланысын, сондай-ақ турмыс тәризин жетилистириў хәм раўажландырыўдағы белсенди қатнасын тәмийинлейди.

Әдебиятлар

1. <http://www.lex.uz/docs/3721649>

2. Қирғизбоев М. Фукаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. -Т.: «Ўзбекистон», 2010, 247-б.

3. Аширов А. «Авесто»дан мерос удумлар. -Т.: «Халқ мероси», 2001, 8-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада фукаролик жамияти тараккиётида миллий урф-одат ва анъаналарнинг роли ҳақида фикр юритилади. Фукаролик жамияти белгилари, энг аввало, халқ тарихи, унинг маданияти, тили, урф-одатлари ва маданий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан боғлиқ. Фукаролик жамияти тараккиётида зардуштийлик маданияти намуналари ҳам муайян даражада ўз хиссасини қўшган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся мысли о роли национальных традиций и обычаев в развитии гражданского общества. Признаки гражданского общества прежде всего связывались с историей народа, его культурой, языком, обычаями и другими отраслями культурной жизни. В развитие гражданского общества весомую лепту внесли и образцы культуры зароостризма.

SUMMARY

The article presents thoughts about the role of national traditions and customs in the development of civil society. Signs of civil society were primarily associated with the history of the people, their culture, language, customs, and other branches of cultural life. Samples of the culture of Zoroostism have made a significant contribution to the development of civil society.

ЎРТА ОСИЁДА БРОНЗА ДАВРИДА МИГРАЦИЯЛАР ВА ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

У.И.Абдуллаев - тарих фанлари номзоди, доцент

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: бронза даври, этномаданий жараён, сиёсий жараён, ижтимоий-иқтисодий тизим, аҳоли миграцияси, урбанизация, давлатчилик тарихи.

Ключевые слова: эпоха бронзы, этнокультурный процесс, политический процесс, социально-экономический строй, миграция населения, история государственности.

Key words: bronze Age, Ethnocultural Process, Political Process, Socio-Economic System, Population Migration, Urbanization, History of State.

XX аср давомиди ва XXI асрнинг бошларида тадқиқотчилар томонидан Шумер, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳинд ва бошқа юртлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар масалаларини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Бу турли илмий тўпламлардаги мақолаларда ўз аксини топди [1]. Шу тариқа Қадимги Шарқда содир бўлган миграцияларнинг шакллари қуйидагича изоҳланди: 1) каттароқ маданий интеграция мавжуд вилоятдан кичикроқ маданий интеграция хос бўлган жойларни тўғридан-тўғри босиб олишга уриниш; 2) янги ресурсларни ўзлаштириш ва назорат қилиш мақсадида олис мамлакатлараро савдо-сотиқни ривожлантириш, ижтимоий соҳаларда янги технологиялар элементларини яратиш [2:167].

Бизнингча, юқорида келтирилган тавсифнома миграцияларнинг мазмун моҳиятини тўлиқ очиб бермайди, чунки қадимги миграциялар нафақат юқори даражадаги маданий вилоятлардан амалга оширилган, аксинча қоқоқ маданий жойлардан ривожланган тарихий-маданий ўлкаларга ҳам қобилалар кўчиб келган.

Бронза даври қадимги Ўрта Осиё тарихининг энг муҳим босқичларидан бўлиб, иқтисод, ижтимоий муносабатлар, моддий ва маънавий маданият ривожидида катта ўзгаришлар билан изоҳланади. Бу даврда аҳоли томонидан ўзлаштирилган ҳудудлар кенгайиб борган, ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллари минтақанинг шимоли-шарқий вилоятларида ёйилади, жанубий ҳудудларда ихтисослашган ҳунармандчилик ишлаб чиқариши вужудга келиб, урбанизация жараёнлари, шаҳарсозлик маданияти ривожланади.

Энеолит ва бронза давларида металлургия тараққиёти натижасида, одамлар мис ва бошқа металллар (қалай, қўрғошин) конларини ўзлаштириб, олтин ва қумуш нодир металлари ҳамда ложувард, феруза каби қимматбаҳо тошлардан фойдалана бошлади.

Энеолит даврида, тахминан мил. авв. IV минг йилликнинг ўрталаридан бошлаб, Ҳиндикуш ёнбағирларида Амударё – Панж ҳавзасидаги Қўкча, Кундуз, Дарё Банги ва Шеровон дарёларининг воҳалари Белужистон – Ҳинд водийсидан кўчиб келган аҳоли гуруҳлари томонидан босқичма-босқич эгаллаб олинди [3:99-154].

Бу ҳудудлар (шимоли-шарқий Афғонистон) қадимги Бактриянинг шарқий қисмини ташкил этган. Унинг тоғли жойларида ноёб минераллар ва металлларнинг (ложувард, қумуш, олтин) конлари мавжуд бўлган [4:89]. Шу боис бу давр миграцияларнинг асосий сабабларидан бири тоғ конларини ўзлаштириш мақсадидан келиб чиққан.

Зарафшон воҳасида энеолит ва илк бронза даврида, Саразм манзилгоҳи шаклланади (ҳозирги Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда жойлашган), юқори даражада ривожланган маданий – хўжалик ҳудудлардан кўчиб келган қобилалар унга асос солади (Белужистон, Жанубий Туркменистон) [5]. Бунда Зарафшон дарёсининг юқори ва қуйи оқимларидаги жойларда ҳамда Қизилқумда фойдали қазилмалар, мис ва қалай конлари мавжудлигини инобатга олиш лозим [6:17-21].

Саразм аҳоли томонидан аввал ўзлаштирилмаган

ҳудудда пайдо бўлган. Кўчиб келган Белужистон ва Жанубий Туркменистоннинг Геоксур воҳаси аҳоли гуруҳлари дастлаб бир-бирлари билан аралашиб, қоришиб кетмаган. Икки миграция марказлари маданиятларига хос сопол идишларнинг ишлаб чиқарилиши, алоҳида гузарларни ташкил этган уй-жойларнинг жойлашиши бундан далолат беради. Бироқ илк бронза даврига келиб, Саразм моддий маданиятининг қиёфаси, қурилиш техникаси ва меъморчиликнинг хусусиятлари Ўрта Осиё жануби, Афғонистон ва Эроннинг шимоли-шарқий вилоятлари бронза даври маданиятларига ўхшаб кетади [7:174-192].

Умуман олганда, Панж ҳавзаси ва юқори Зарафшон воҳасининг энеолит даврида ўзлаштирилиши кенг миқёсдаги узоқ масофада амалга оширилган миграцияларнинг намунаси босқичи ҳисобланади. Уларнинг сабаблари иқтисодий омиллар билан белгиланган эди.

Ҳудди шу сабаблар оқибатида, мил. авв. III минг йилликнинг ўрталарида Панж ҳавзасида Хараппа – Мохенждаро цивилизацияси вакиллариининг миграцияси туфайли, Шўртўқай каби йирик савдо маскани – факторияси вужудга келган [8:29-86]. У Ҳинд цивилизацияси марказларидан бири – Мохенждародан 1100 км дан ортиқ узоқ масофада жойлашган. Бу йўналишда мигрантлар баланд Ҳиндикуш тоғларининг даралари ва доволаридан кесиб ўтганлар [9:119-120].

Бронза давридан бошлаб Қадимги Шарқда – Миср, Иккидарё оралиғи (Месопотамия), Эрон, Ҳиндистон ва Ўрта Осиёни қамраб олган кенг ҳудудий миқёсда қимматбаҳо тош – ложувард ташқи савдо-сотиқ тизимида катта ўрин эгаллайди [10]. Шу боис Шўртўқай атрофидаги Ҳиндикуш тоғлари конларидан қазиб чиқарилган ложувард нафақат Ҳинд водийсига, балки Эрон ва Элам орқали Олд Осиё мамлакатларига ҳам етказиб берилган. “Ложувард йўли”нинг шаклланиши Қадимги Шарқ алоқа – савдо йўллари тизимида янги тармоқларни вужудга келтирган [11:56-57]. Улардан миграцияларнинг янги босқич-ларида фойдаланилган.

Миграцияларнинг навбатдаги босқичи мил. авв. III минг йилликнинг охирилари – II минг йиллик бошларига тўғри келади. Улар кенг миқёсда қуйи Мурғоб дарёси (Марғиёна) ва Бактрия ерларини эгаллаб олиши жараёнлари билан боғланган эди. В.И. Сариянининг ёзишича, мил. авв. III минг йилликнинг иккинчи ярмида Яқин Шарқ ҳудудларида иқлимнинг исиб кетиши (аридизация) аҳолининг оммавий миграцияларига сабаб бўлган. Бу даврда ёмғирлар микдори кескин камайиб бориб, қурғоқчилик бошланган. Бундай шароитда аҳоли ўз яшаш жойларини ташлаб кетишга мажбур эди [12:16].

Шунингдек подшо Нарамсин (мил. авв. 2236-2200 й.) ҳукмронлиги даврида Месопотамияга ғарбдан дашт кўчманчи қабилаларнинг бостириб кириши сабабли, маҳаллий аҳоли миграциясининг ошиб кетишига олиб келган. Аккад, Шумер ва Элам қабилалари Шарқий Эрон ва Жанубий Туркменистон ерларига қараб йўл олишган [12:17-18]. Кўчиб келишнинг оммавий хусусияти ҳақида Марғиёна ерларида аниқланган 100

дан ортик бронза даври археологик ёдгорликлари – манзилгоҳлари гувоҳлик беради. Мигрантларнинг ҳаракатлари Мурғоб воҳасини ўзлаштириш жараёни билан чекланмаган. Улар ўз мулки ва чорва подалари билан қўшни Бактрия ҳудудига кириб келганлар. Марғиёна ва Бактрияда шаклланган маданият археология фанида Гонур, Даштли – Сополли маданияти ёки Окс цивилизацияси деб аталади.

Демак, Марғиёна ва Бактрия ҳудудлари илғор ривожланган Шарқ цивилизациялари марказларидан бошланган миграцияларнинг натижасида ўзлаштирилади. Бу цивилизациялар вакиллари зироатчи – чорвадорлар, хунармандлар ҳамда меъморчилик – режавий усуллари, мураккаб мудофаа тизими, уй-жойлар ва катта бинолар бунёд этиш техникасини билган бинокорлар эди. Улар ўз юртларидаги давлат ва бошқарув тизимида шаклланган илғор, уюшган жамият вакиллари бўлган [4:90]. Бундан Марғиёна ва Бактрияда топиб текширилган йирик сарой ва ибодатхоналар ҳўжалик мажмуалари далолат беради [13]. Келгиндилар ўз моддий ва маънавий маданияти анъаналарини сақлаб қолган ҳолда, Шарқда маълум цивилизациянинг ҳудудий доирасини кенгайтиришга хизмат қилишган. Мазкур миграциянинг тури Марғиёна – Бактрия бронза даври археологиясида ўз аксини топган ва бошқа ҳудудларда аниқланган археологик белгиларига кўра маълум [14:103].

Энеолит ва бронза даврида Туркменистоннинг жануби-ғарбидаги Копетдоғ ён бағирларида сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданияти ривожланган. Намозгоҳ ва Олтинтепа каби йирик археологик ёдгорликлар “қадимги деҳқонларнинг пойтахтлари” ёки “Олтинтепа цивилизациясининг шаҳарлари” деб аталган, шунингдек мазкур цивилизациянинг Месопотамия ва қадимий ҳинд Хараппа цивилизацияси билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг мавжудлиги қайд этиб ўтилган [15].

Мил. авв. III минг йилликнинг охирига келиб, бу йирик марказлар аста-секин тушқунликка учрайди. В.М. Массоннинг ёзишича, аҳоли ўз турар жойларини тарк этиб, хусусий мулки, рўзгор буюмлари ва чорва подалари билан шарқ йўналишидаги қуйи Мурғоб воҳасига қўшни бошлайдилар [15:129]. Миграциянинг асосий сабаблари ичида кичик тоғ сойлари сувларидан сунъий суғориш – ирригация деҳқончилигида фойдаланиш имкониятларининг чекланиши, атрофдаги далаларга 2500 йил давомида ишлов бериш ва уларнинг суғорилиши натижасида тушқунлик шўрланиши ҳамда иқлимнинг исиб кетиши каби омиллар ўқиб ўтилган [15:129-130].

Бундан кўриниб турибдики, Марғиёна – Бактрия

цивилизациясининг шаклланишига нафақат узок юртлардан қўчиб келган қабилалар, балки яқин жойлашган ўзга ҳудудларнинг аҳолиси ҳам катта ҳисса қўшган. Шу боис тадқиқотчилар томонидан Олтинтепа ва Окс цивилизацияларининг меъморчилик, хунармандчилик ва моддий маданиятининг асосий жиҳатлари таққосланган. Натижада йирик (монументал) меъморчилик, катта ибодатхоналар ва уй-жойлар қурилиши, аравалар ҳаракатига мўлжалланган кенг қўчаларнинг мавжудлиги, хунармандчилик соҳаларида (кулолчилик, металлсозлик, тошга ишлов бериш) яқин белгилар аниқланган [16:78-79].

Шундай қилиб, энеолит ва илк бронза даврида Ўрта Осиёга амалга оширилган миграцияларни қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин:

1) Мил. авв. IV минг йиллик ва III минг йилликнинг ўрталари. Сўл соҳил Панж дарёси ҳавзаси воҳаларининг ўзлаштирилиши. Миграция юзага келган таянч маркази – Белужистон, Ҳинд водийси.

2) Мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярми. Юқори Зарафшон воҳасининг ўзлаштирилиши. Қўчиб келишнинг бошланғич ҳудуди – Белужистон, Жанубий Туркменистон.

3) Мил. авв. III минг йиллик ўрталари. Сўл соҳил Панж ҳавзасига амалга оширилган миграция. Унинг келиб чиқиши ҳудуди – Ҳинд водийси, Хараппа цивилизацияси.

4) Мил. авв. III минг йиллик охири – II минг йилликнинг бошлари Марғиёна ва Бактрия воҳаларининг ўзлаштирилиши. Миграция бошланган дастлабки ҳудудлар – Олд Осиё, Иккидарё оралиғи, Эроннинг жануби – ғарби ва шимоли – шарқи, Туркменистоннинг жануби – ғарби.

Мазкур маълумотларга асосланиб, шундай хулосага келиш мумкинки, Ўрта Осиё тарихида янги маданиятлар ва цивилизациянинг вужудга келиши жараёнида ташқи миграциялар катта аҳамиятга эга бўлган. Шу боис тадқиқотчилар миграцияларни цивилизациялар ривожланишининг омили сифатида тавсифлаганлар [17:32-33].

Этномаданий масалалар йўналишида Ўрта Осиёда тарихий-маданий вилоятларнинг шаклланиши, этник географияси ва картографияси муаммоларини ўрганиш долзарб вазифадир, айниқса ижтимоий-иқтисодий, маданий ва этник жараёнларнинг кўп хиллигини аниқлаш катта аҳамиятга эга [18:8].

Бу борада қадимги маданиятларнинг маҳаллий илдизлари ва миграциялар оқибатида турли географик шароитда тарихий – маданий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳамда Ўрта Осиёда ҳўжалик – маданий типларнинг асосий белгиларини очиб бериш – муҳим масалалар.

Адабиётлар

1. Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). – М.: “Наука”, 1981. – С. 369; Древние цивилизации Востока / Отв. ред. В.М. Массон. – Ташкент: “Фан”, 1986. – С. 226; Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. – Алма-Ата: “Наука”, 1987. – С. 210; Индия и Центральная Азия / Науч. ред. Э.В. Ртвеладзе на англ. и рус. яз. – Ташкент: 2000. – С. 288, ил.; MeiJ. Cultural Interaction between China and Central Asia during the Bronze Age // Proceedings of British Academy. – London, 2003. – P. 1-39.
2. Ламберг – Карловски К.Х. Контуры древнейшей истории Иранского плато // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 167.
3. Gardin J. – C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Bactrianeorientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamīya. 1978-1979. Vol. XIII – XIV. – P. 99-154.
4. Сагдуллаев А.С., Тогаев Ж.Э. Миграции эпохи бронзы в Центральной Азии // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент: 2018. – С.89.
5. Исаков А.И. Саразм: новый раннеземледельческий памятник Средней Азии // СА. – М., 1986. №1. – С. 152-157; ўша муаллиф. Sarazm: anagriculturalcenterofancientSogdiana // BulletinoftheAsiaInstitute. 1996. Vol. 8.
6. Буряков Ю.Ф. Состояние металлургического производство в период возникновения Авесты // О’zbekistontarixi. 2001. №1. – С. 17-21.
7. Раззаков А., Курбанов Ш. Исследования Саразмского отряда в 2003 гг. // Археологические работы в Таджикистане. – Душанбе, 2004. Вып. 29. – С. 174-192.
8. Frankfort H. – P., Pottier M. – H. Sondage préliminaire sur L’établissement protohistorique harappéen de Shortughai // Arts Asiatiques. 1978. Vol. XXXIV. – P. 29-86.
9. Сагдуллаев А.С. Средняя Азия и Индия: формирование и развитие ранних путей историко-культурных связей // Индия и Центральная Азия (доисламский период). – Ташкент: 2000. – С. 119-120.

10. Herrman G. Lapis lazuli: the early phases of its trade // Iraq. 1968. Vol. 30. – P. 21-57; Сарианиди В.И. О великом лазуритовом пути на древнем Востоке // КСИА. – М.: 1968. Вып. 114. – С. 3-9.
11. Мавлонов У. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Ташкент: Akademiya, 2008. 56-57-б.
12. Сарианиди В.И. Задолго до Заратуштры. – М.: Старый сад, 2010. – С. 16.
13. Сарианиди В.И. Археологические доказательства протозороастризма в Бактрии и Маргиане // Тр. Маргианской археологической экспедиции. – М.: 2008. Т. 2. – С. 9-27; Хуф Д., Шайдуллаев Ш. Некоторые результаты работ узбекско-германской экспедиции на городище Джаркутан // ИМКУ. – Самарканд: 1999.
14. Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических данных // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М.: «Наука», 1981. – С. 103.
15. Массон В.М. Расцвет и упадок земледельцев юго-запада // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М- Л.: «Наука», 1966. – С. 151-156; ўша муаллиф. Алтын-Депе // Тр. ЮТАКЭ. – Л.: «Наука», 1981. Т. XVIII.
16. Бокиев А., Шайдуллаев А., Йўлдошева З. Ох цивилизацияси. – Тошкент: “Yanginashr”, 2015.
17. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Ташкент: 2005. – С. 32-33.
18. Сагдуллаев А.С. Актуальные проблемы древней истории Центральной Азии // Формирование историко-культурных областей в Центральной Азии и проблемы этнической географии. – Ташкент: 2018.

РЕЗЮМЕ

Маколада Марказий Осиёнинг бронза давридаги этномаданий жараёнлари ва ижтимоий-иқтисодий тизими таҳлил этилади. Ўрта Осиёга амалга оширилган миграциялар босқичларга ажратилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются этнокультурные процессы и социально-экономический строй Центральной Азии в эпоху бронзы. Выделены этапы миграций, осуществлённые в Среднюю Азию.

SUMMARY

The article analyzes the ethnocultural processes and socio-economic system of the Bronze Age in Central Asia. The migrations to Central Asia have been staged.

**“SHARQ TARONALARI” XALQARO MUSIQA FESTIVALINING
IJTIMOIY AHAMIYATI**

**U.Boliev – assistent o‘qituvchi
Samarqand davlat universiteti**

Tayanch so‘zlar: tarona, musiqa, festival, madaniyat, Samarqand, tamaddun.

Ключевые слова: музыка, фестиваль, культура, Самарканд, цивилизация.

Key words: music, festival, culture, Samarkand, civilization.

Sharq musiqasi – bugungi kunda nafaqat Sharq, balki G‘arb xalqlarini ham o‘ziga maftun etib kelmoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda O‘zbekiston dunyo miqyosida o‘zining yuksak salohiyatini tobora namoyon etib bormoqda. Birgina musiqa sohasini olaylik, mamlakatimizda bu borada «Sharq taronalari», «Zamonaviy musiqa», «Simfonik musiqa», «Milliy cholg‘ular» kabi nufuzli xalqaro festivallarning o‘tkazilishi, qator teatr va musiqa koshonalarining yuzaga kelishi ma‘naviy islohotlar yo‘lidagi ulkan odimlar ekanligidan dalolatdir. Go‘zal va navqiron Samarqand shahrida o‘tkazilib kelinayotgan, dunyo musiqasida ahamiyatga molik “Sharq taronalari” Xalqaro musiqa festivalining o‘tkazilishi borgan sari an‘anaga aylanib kelmoqda. Bugun bu tushuncha yangi ma‘no kasb etib, jahon musiqa jarayonida Sharq mumtoz kuy va ashularining betakror o‘rni mavjudligini anglatadi. Sharq taronalari musiqa festivalini yurtimizning go‘zal shaharlaridan bo‘lmish Samarqand shahrida o‘tkazilishi ham bejiz emas. Chunki, Samarqand dunyo tamaddunining beshiklaridan hisoblanib, uning iqlimi, ham geografik joylashuvi ham, qolaversa, tarixiy shon-shuhrati ham bu maskanda bu kabi nufuzli anjumanlarni o‘tkazishga juda qulaydir.

Umuman olganda jahonda har yili minglab Xalqaro festival-tanlov-shoular o‘tkazilib, shulardan 220 dan ortig‘i bevosita san‘atga aloqadordir. Xususan, dunyoda “Abadiy bahor” (rok festivali), “Osiyo-Tinchokeani qo‘shiq” telefestivali (1989-yildan e‘tiboran o‘tkazilib kelinadi va unda 14 dan ortiq davlat vakillari ishtirok etishgan), “Stokgolm qadimiy qo‘shiq” fesivali (Shvesiya) (2002 yildan buyon o‘tkazilib musiqashunos Peter Pontvik tashabbusi bilan 4 kundan bir haftaga qadar davom etadi) o‘tkaziladi. Fransiya, Niderlandiya, Turkiya va boshqa davlatlar vakillari ishtirok etib kelmoqda. Bundan tashqari, ko‘plab davlatlarda xoreografiya va milliy musiqa anjumanlari o‘tkazilib kelinadi. Ushbu anjumanlar bilan yurtimizda o‘tkaziladigan “Sharq taronalari” musiqa festivalini qiyosiy o‘rganadigan bo‘lsak, sanab o‘tilgan festivallarning ko‘pchiligi barqaror va muntazam o‘tkazilmaydi. Ko‘plab ichki siyosiy o‘zgarishlar festivallarni doimiy o‘tkazilishiga to‘sqinlik qilmoqda. Bundan tashqari, bizning mehmondo‘st xalqimiz

yurtimizga tashrif buyuruvchi festival ishtirokchilarini yo‘l xarajatlari hamda mehmonxonada yashashlari hamda sayohatlari uchun alohida mablag‘ ajratilib, festival o‘tkazilishi kunlarida hay‘at a‘zolari va festival qatnashchilariga mehmonxona restoranlari tekin xizmat ko‘rsatishdiki, bunday imtiyozlarni kamdan-kam davlatlarga amalga oshirish imkoniyatiga egadir.

Sharq xalqlarining betakror milliy musiqasi va qo‘shiq-larini keng miqyosda targ‘ib etish, yosh avlodga san‘atga, ayniqsa, milliy musiqa san‘atiga bo‘lgan muhabbatni tarbiyalash, xalqlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlash hamda ijodiy hamkorlik va madaniy - ma‘naviy aloqalar doirasini kengaytirish – “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivalining tayanch maqsadlaridan biri hisoblanadi. Eng muhimi, festival orqali turli xalqlar musiqiy an‘analarining bir-biriga ta‘sir o‘tkazishi, boyitishi amalda isbotlanmoqda. Mazkur “Sharq taronalari” musiqa festivali Markaziy Osiyoda o‘tkazilayotgan eng yirik festivallardan biri hisoblanadi. Nufuzli festivalning Samarqand shahrida o‘tkazilishi bir qator ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma‘rifiy sabablarga egadir. Chunonchi, Samarqand azaldan nafaqat Sharq balki jahon ahamiyatiga molik siyosiy markaz bo‘lib xizmat qilgan qolaversa. U asrlar davomida din va ma‘rifat o‘choqlaridan biri sifatida e‘tirof etilib kelingan. Yurtimiz, Samarqand shahri timsolida yildan-yilga turizm shaharga aylanib borar ekan, bu yerga tashrif buyurgan xorijliklar safining tobora kengayib borayotganligi ham so‘zimizning isbotidir. Bir so‘z bilan aytganda festival bizga nafaqat musiqa va madaniyat targ‘iboti uchun balki, milliy mentalitetimizni Xalqaro maydonda ko‘z-ko‘z qilish, u bilan faxrlanish hamda dunyo e‘tiborini yurtimizga qaratish imkoniyatini beradi. Zero, festival yurtimizdagi tinchlik, hamjihatlik va barqarorlikning garovi sifatida ham baralla namoyish etilib, tobora e‘tibor va e‘tiroflarga sazovor bo‘lmoqda.

Anjuman haqidagi ta‘sirotlarni Janubiy Koreyalik Kvan Ox Sang: “Sharq taronalari” qadim Samarqand shahrida ajib guldasta shaklida jamlangan”, - deya e‘tirof etgan bo‘lsa, Hindistonlik Shaynu Xaruma bu festivalni “Xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik va o‘zaro hamjihatlik g‘oyalarning vositachisi” deya baholagan edi. Ushbu Xalqaro musiqiy festival, Sharq xalqlarining emas, balki jahonning ko‘plab

mamlakatlarida ijod qilayotgan ajoyib san'atkorlarini birlashtirgan o'ziga hos musiqiy tadbir bo'lgan. Haqiqatdan ham, hozirgacha bo'lib o'tgan "Sharq taronalari" festivallari buning yorqin daliliga aylandi.

Aytish kerakki, bunday ulkan Xalqaro tadbirning o'tishi yoshlarga milliy musiqamizni, shuningdek qo'shiqchilimizni yanada takomillashtirish, undagi an'analarni o'rganish va yoshlar o'rtasida keng kulamda targ'ibot qilishdek muhim vazifani yuklayotgani aniq. IX-Sharq taronalari Xalqaro musiqa festivali ham o'ziga xos va qiziqarli tarzda o'tdi. Festivalning bosh sovrini – Gran-pri Hindiston Respublikasi vakillariga nasib etdi. Burkina Faso va afg'onistonlik ishtirokchilar birinchi, Xitoy, Buyuk Britaniya va Janubiy Koreya san'atkorlari ikkinchi o'ringa sazovor bo'ldilar. O'zbekistonlik sozanda Abror Zufarov, Yaponiyaning "Chikuyusha" guruhi hamda avstriyalik san'atkorlar esa uchinchi o'ringa loyiq topildi.

Mazkur nufuzli musiqiy anjumaning o'ziga xosligi shundaki, u o'zaro bog'liq bo'lgan bir nechta tadbirlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shulardan biri "Eng yaxshi milliy qo'shiq ijrosi uchun" nomli xonamdalarining tanlovidir. Unda ijrochi san'atkorlar Registon maydonidagi me'moriy yodgorliklar majmuasi Sherdor, Ulug'bek va Tillakori madrasalari tutashgan maydonda qad ko'targan katta ochiq sahnada tinglovchilarga o'z mahoratini namoyish etishadi. Mohir xonanda va jo'mnavoz sozandalarning tanlov dasturiga kiritilgan qo'shiq ijrolarini Tanlovda xalqaro hay'at a'zolari tomonidan xonanda va ijrochilar quyida chiqish mezonlar bo'yicha baholanadi: [1]

- An'anaviy (milliy) xususiyatga mos kelishi;
- Yuqori kasbiy ijro darajasi;
- Cholg'u va aytim ijrosi uyg'unligi; dastur murakabligi;
- Ovoz va ijro mutanosibligi; talqin etish noyobligi kabi mezonlar asosida saralab boriladi.

Xalqaro musiqiy festival faqatgina ijrochilik mahorati ko'rigi bilan chegaralanib qolmay, har galgi anjumai doirasida o'tkaziladigan xalqaro ilmiy-ijodiy konferen-

siyani ham o'z ichiga qamrab oladi. Festival doirasida Xalqaro ilmiy anjuman o'tkazib kelinishi ham an'anaga aylangan. U alohida dastur asosida o'tkazilib, odatda Sharq xalqlari musiqa san'atining muhim va dolzarb masalalariga bag'ishlangan mavzular yuzasidan ma'ruzalar tinglanadi. va davra suhbatiga ulanib boradi. Ushbu festival va uning tarkibiy qismi bo'lgan konferensiya jahon xalqlari ma'naviyatini boyitishga ulkan hissa qo'shib, dunyoning mashhur olimlari o'zlarining ilmiy ma'ruzalari bilan ishtirok etib kelmokdalar. "Sharq xalqlari musiqasi san'atining mushtarakligi" shiori ostida ilk bor o'tkazilgan ilmiy-anjuman barchada katta qiziqish o'yg'otgan. O'tkazib kelanayotgan anjumanlar musiqaga oid dolzarb mavzulardan iborat bo'lib, quyidagilardan tashkil topgan: "Sharq cholg'ulari", "An'anaviy musiqa xalqaro qo'mitasining "Maqomat" guruhining anjumani", "Sharq xalqlarining mumtoz musiqa san'ati", "Shashmaqom an'analari va zamonaviyligi", "Musiqa festivallari boshqaruvi", "Sharq musiqa madaniyatining jahon tamaddunidagi o'rni" va "Sharq musiqa an'analari zamonaviy madaniyat tizimida" nomli mavzularda ilmiy-amaliy konferensiyalar bo'lib o'tdi. "Sharq taronalari" xalqaro musiqa festivali doimiy barqarorligi bilan o'z nufuzini oshirib bormoqda va u jahonning eng buyuk salohiyatli san'at anjumaniga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, "Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivali – musiqa, qo'shiq, raqs, milliy liboslar namoyishi va betakror milliy go'zallik bayramidir. Unda har bir janr hayratlanarli darajadagi musiqa, poetik fantaziya jihatidan rang-barang xislatlarni kashf etadi. Xalqaro tadbir ishtirokchilariga nafaqat shon-shuhrat keltirdi, balki ularning kelajakdagi faoliyatida yanada ko'proq ijodiy izlanishlarga turtki bo'ladi. Darhaqiqat, ko'hna Samarqandda o'tkazilib borilayotgan «Sharq taronalari» musiqa festivalining nufuzi yildan-yilga oshib, u endilikda turli millat va elatlararo madaniy ko'priklarni vazifasini o'tab kelmoqda [4].

Adabiyotlar

1. Fayzullayev E. Bo'lajak musiqa o'qituvchilari ba'diy didini shakllantirishda o'zbek mumtoz musiqasi imkoniyatlaridan foydalanish. –Toshkent: Fan va texnologiyalar markazi bosmaxonasi, 2008.
2. Qudratov I. Talabalarni xalq qo'shiqlari vositasida estetik tarbiyalash. –Toshkent: «Fan», 2009.
3. Nosirova H. Men o'zbek qiziman. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1968.
4. Hasanov A. Musiqa va tarbiya. –Toshkent: «O'qituvchi», 1993.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada Sharq taronalari Xalqaro musiqa festivali tarixi, ahamiyati va uning o'ziga xos xususiyatlari xususida keng qamrovli fikrlar taqdim etilib, shuningdek, bu kabi festivallarning ijtimoiy ahamiyati haqida ham xulosalar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об истории международного музыкального фестиваля «Шарк тароналари», а также его развитии и социальном значении в музыкальном творчестве.

SUMMARY

The article is devoted to the history of the international music festival "Shark taronalari", its development and social importance in music creative activity.

АЙДОС БИЙ КИМ БОЛҒАН, ЯМАСА ХАЛЫҚ АҢЫЗ ӘПСАНАЛАРЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ШЫҢЛЫҚҚА ҚАТНАСЫ МӘСЕЛЕСИ ҲАҚҚЫНДА ГЕЙПАРА ОЙЛАР

М.Пазылов – тармақларды басқаруы бөлімі тармақ администраторы
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таянч сўзлар: рух, табаррук, ибрат, бегунох, бебахо, мерос, афсона, хавас, бий, жафокаш, дабаба, мурувват.

Ключевые слова: дух, благодатный (ценный), пример, невинный, безценный, наследство, легенда, желание, бий (глава мелко родового подразделения), страдатель, торжество, взаимное уважение.

Key words: spirit, valuable, idol (model), innocent, priceless, inheritance, legend, wish biy (head of the tribe), sufferer, solemnity, reciprocal respect.

Өткенлердин руўхын шад етиў, олардың теберик атларын мэнгилестириў, егерде, ол әпиўайы инсан болып жасаған болса да, оны бүгинги хэм кейинги әўлад ўәкиллерине танытыў хәр биримиздин уллы ўазыйп-амыз болып есапланады. Себеби, олардың басып өткен машақатлы өмир жоллары, ғәрезсизлик, еркинлик деген сөзлерди тек ғана тили менен айтып ал, әмелде болса хорлық, ашаршылық хэм жән-жақлама келетуғын душпанлардың қысылыспасына ушырап, бийгүнә набыт болған хәр бир ата-бабамыздың өмир жолы

бүгинги күнде ибрат аларлық үлкен мектеп болып есапланады. «Өтмишсиз келешек жоқ» дейди халқымыз. Шынында да ата-бабаларымыздың бизге қалдырған бийбаха ақыл-нәсиятысыз бүгинги күн турмысымызды көз алдымызға келтире алмаймыз, олардың ақыл нәсиятысы әпиўайы ғана жаңадан туўылған нәрестелеримизди де шомылдыра алмаймыз, десек асыра айтқан болмаймыз.

«Бизин хәўес етсе арзытуғын уллы тарыйхымыз бар. Хәўес етсе арзытуғын уллы ата - бабаларымыз

бар» [1] деген сөзлер хәр биримиздің жүрегимиз төрінде айтылып турса, ата-бабаларымыздың атлары бизлерден кейингі әуладларға да мийрас болып, олардың қатарында уллы тарыйхымызды сап-таза халында жеткізген өмір даўамшылары сыпатында өзлеримизди де көриў бахтына миясар болар едик.

Бәршеге мәлим қарақалпақ халқы өзиниң миллий тили, сөзге шешенлиги, ақыл-даналығы, үрп-әдет дәстүрлери, мәдениеты, руўхый байлығы, мийнет сүй-гишлиги менен ажыралып турады. Қала берди, батырлығы хәм даналығы менен ел басқарған, бүгинги күнде аты әпсаналарға айланған ел қахарманлары менен мақтаныш етсе арзыйды. Себеби, олар өзлери жасап өткен аўыр турмыс шәраятында халқы, ели менен бирге болып, олардың жасаў шәраятларын жақсылаў жолында көплеген унамлы ислерди ислегенлиги, жан-жақлама бастырып келген жаўларға қарсы гүресип, саўаш майданларында еркеклик ар-намысын үстем қойып, қахарманларша жан бергени туўралы бәршемиз жақсы билемиз. Олар хеш ўақытта елин, халқын сатпаған, өзиниң мәпин, ел-халық мәпинен үстем қоймаған.

Хәр бир инсан өз дәўириниң перзенти. Ол басшы ма, қосшы ма, ким болыўына қарамастан, өзи жасаған дәўирдиң қазанында қайнап, сол дәўирдиң ашшысын да, душшысын да бирге татысады, сол дәўирдиң талабына сай хызмет етеди [2:381]. Солай екен, уллы тарыйхымызға нәзер таслайтуғын болсақ, өмір жолы аўыр машақатлы дәўирге дус келген бабаларымыз қатарында уллы Айдос бий бабамызды да көриўимиз мүмкин.

Айдос бий ҳаққында гәп кеткенде негедур бүгинги күнге шекем еки түрли пикир айтылады, олардан бири Айдостың батырлығы, ақыллылығы, адамгершилиги ҳаққында болса, ал екіншиси-залым, сатқын, хәмел-параз, туўысқан еки инисин өлтирген инсан деген сөзлер. Усындай еки тәрәплеме пикирлердиң пайда болыўы (әсиресе, кейинги ўақытлары «раўажланып» атырған мағлыұматлар) нәтийжесинде бабамыздың өмір жолына нәзер таслап, қолымызда жыйналған кишкене мағлыұматларға тийкарланып өзимиздиң де пикиримизди мақаламыз арқалы билдиргенди макул көрдик.

Айдос бий бабамыз, ҳақыйқатында да, тарийхта жасап өткен, ол ҳаққында көпшилигимиз балалығымызда ямаса жас ўақтымызда жасы үлкен ата, апаларымыздан көплеген әпсаналарды, турмыс ҳақыйқатлықларын, оның айтқан даналық сөзлерин, ислеген ислерин, ерлигин, батырлығын көп еситкенбиз, ямаса китаплар арқалы оқығанбыз. Көпшилик заманласларымыз бабамызға хәўес етип бүгинги күнге шекем перзентлерине «Айдос» деген исимди қойып келмекте.

Бул қуўанышлы жағдай, әлбетте. Деген менен бабамыз туўралы мағлыұматларды излегенимизде, кеўилди қанаатландырарлықтай мағлыұматларды таба алмағанамыз өкинишимиздиң артыўына себепши болды. Мәселен, «Хийўа мийнеткеш халықларын посыўға хәм бүлгиншиликке ушыратты. Бул жағдай 1827-жылы қарақалпақлардың көтерилис шығарыўына алып келди. Бул көтерилисте қарақалпақлар Хийўа ханлығынан азат болып, өз мәмлекетшилигине ийе болыўды мәселе етип қояды. Бул ҳәрекетке Айдос бий басшылық етеди. Көтерилис жеңилис пенен тамамланады.» [6:195-196]. Және бир мағлыұматта болса, «қарақалпақ 1827-жылы Хийўа ханына қарсы көтерилис баслайды. Оны Аллақулы ханға оппозицияда болған қолдаўлы урыўынан Айдос бий басқарады. Бирақ, Айдос бий өз алдына қарақалпақларды Хийўа ханлығынан көширип, басқа ханлыққа алып барыўды мақсет еткенлиги ушын оны хәмме қуўатламайды. Оның үстине, Айдос бий Мухаммед Рахим ханның тусында оған қарақалпақларды жаўлап алыўға жәрдем бергени ушын көпшилик халық алдында оншама абыройлы емес еди» [3:28-29]. Бундай

мысалларды көплеп келтириўимиз мүмкин, ең ашынарлысы-бабамыздың туўылған жылы, жасаған орынлары, ислеген ислери туўралы мағлыұматлар толық тәризде келтирип өтилмеген.

Және бир әдебиятта болса мынадай қатарларды ушыратыўымыз мүмкин: «Қас қарайған ўағында төбеге жетип барады, бахтықара Айдос бий жан-жағына қарады, алдап-арбап инилерин, азмаз кеңес курады...алаң қылып ялған сөзге, туў сыртынан барады, белиндеги семсерге, билдирмей қолын салады...абайсыз турған балларға, бахтықара Айдос бий, бир-бирден семсер урады [5:384].

Бундай мағлыұматлардың нәтийжесинде «Айдос бий өзи ким? Ол қандай ислери менен елге танылған хәм не ислеп сатқын аталған? Айдос бий ҳақыйқатында да еки иниси-Бегис пенен Мыржықты өз қоллары менен өлтирген бе? Бул ҳаққында дәлиллер бар ма? Олар нелерге тийкарланып бахытсызлықлардың барлығын Айдос бабамызға жүклеген?» деген көплеген сораўлар дизбегі пайда болыўы тәбийий.

Өзбекстан Қахарманы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы екінши китабы «Бахытсызлар» атамасы менен де ел арасында кеңнен танылған. Шығармада «Айдос бий болып атқа мингенде әкеси көп ғаррыларды жыйнап пәтиясын алған еди. Олардың қыйлы-қыйлы кеңеслеринен ядында мәңги қалғаны мынаў: басшы көп сөйлемесе, иши толы сырлы сандыққа усайды. Хәммениң ашқысы келеди. Аштырмасаң, абырай да, әпиўайылық та сенде», Тап усы кеңеске әмел қылғаны себепли ме, онда булжымас бир минез қәлиплести; көп сөйлемейди, ишинде қатлам-қатлам қанша сыр жатырғанын өзгелер түўе, туўысқан инилерине де, атқосшысы Әлийге де туйдырмайды» [5]. Шынында да, көп сөйлемей, инсанға кери тәсир ететуғын артықша эмоцияларға берилмей, хәр қандай қарама-қарсылықлардың шешимин ақыллық пенен шешиўди инсаныйлық пазыйлет деп түсине-туғын болсақ, усы пазыйлетлердиң бабамызда жәмленгени қуўанышлы жағдай болып есапланады.

Айдос бабамыздың бир әдети, сын-сымбаты келискен жас жигитлерден бирейи менен ушырасып, оған кеўли толса, қандай болмасын бир сын сораў беретугын хәм сол арқалы олардың физикалық күши менен бирге ақылын, ойлаў дәрежелерин де сыннан өткеретуғын болған, берген сораўларына қайтарылған жуўаплардың қандай болыўына қарамай оларды «Саў бол, балам» деп марапатлап қойған. Қала берди, усындай сын сораўлары арқалы ол жаслардың сана-сезимин, ақыл-парасатын да анықлайтуғын болған. Мәселен, жаслайынан жетим қалған хәм аўылдың адамларының малын бағып күн көрип жүрген Доспан Айдостың усындай сынды сораўларына жақсы жуўап береді. Жуўап оны күтә қанаатландырады хәм пикирлеў дәрежесиниң өзіншелли екенлигине толық исенип, оған аталарша мүриўбет көрсетиўи, оны өзине атқосшы етип алғанлығы, өмириниң ақырына шекем оның менен бирге болыўы пикиримиздиң дәлили бола алады.

Тыныш татыў елдиң аўызбиршилигин көре алмайтуғын душпанлар бәрқулла болатуғынлығын жазыўшы Т.Қайыпбергенов өзиниң усы китабында кең түрде сүүретлегенлигин көриўимиз мүмкин. Бабамыздың хәр түрли - бүгинги күн көзқарасы менен айтатуғын болсақ жаман иллетлерге қарсы гүрескенлигиниң, усындай унамсыз иллетлерге еки бирдей инисиниң кирип қалыўы, олардың өз ағасы арқалы өзиниң ана Ыатанына қарсы шығуы бүгинги күн ушын да үлкен сабақ боларлық хәдийсе екенлигин сезиў қыйын емес. Бегис пенен Мыржық та усындай әдалатсыз жолдың қурбаны болады, олар өз ағасы Айдосқа қарсы шығады, бабамызды хәмелпаразлықта, нәпсикаўлықта, сатқынлықта айыплайды. Усындай инсаныйлыққа қарсы келетуғын пикирлерди инилеринде қәлиплестириў Айдостың

душпанларының ең соңғы шарасына айланады. Себеби, Айдостың душпанлары бул үш ағалы-инилердің қан-шелли дәрежеде күшлі екенлигин жақсы биледи хәм олардың күшин бир-бирине қарсы қойыу арқалы хәл-сизлендириуді ойлайды, соң нийетлерине жетиседи. Бирин-бири өлтирди деген ат тарайды хәм ол бүгинги күнге шекем жетип келгени ашынарлы жағдай болып қалмақта.

Ел басқарыудай оғада машақатлы, бийик мәртебели лауазымның жүрмел атын тәғдир түрлі адамлардың алдына тартады. Халықтың ядында, елдің тарыйхында олардың бәри бирдей из қалдырып кете алмайды [2:28]. Айдос бабамыздың да көплеген унамлы ислери адамлардың ядынан шығып кеткенлигинен бе, яки бол-маса жоқарыдағы сыяқлы хәр түрлі унамсыз пикир-лердің акыбетинен бе, оны ақлаушы фактларды тарыйх бетлеринен табыу имканияты жоқтай түйиледи. Ал, биз мысал келтирген Өзбекстан Қахарманы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы Айдос бий бабамыз туұралы жыйналған унамлы пикирлердің пайда болуына себепши болған жалғыз дерек екенлигин атап өткимиз келеди. Деген менен, бул дәретпенің, кітаптың бүгинги күнде көпшилик орын-ларда көрине бермеуі нәтийжесинде болса керек, ол хакқында бүгинги күн жаслары толық биле бермейди.

Пикиримизди жуўмақлар екенбиз, «Егер бул дүнья-да сауаплы олар менен жасайын десең, Айдос баба хакқында тараған унамлы гәплердің хәммесине

Әдебиятлар

1. Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон иждокор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси (04.08.2017) www.president.uz сайтынан.
2. Камалов К. «Ел хызметинде» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 381-б.
3. Камалов С. «Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетлигиниң тарыйхынан». -Нөкис: 2001. 28-29-б.
4. Қайыпбергенов Т. «Қарақалпақпан тәуекелшимен» -Нөкис: «Билим» 2003. 59-б.
5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық 43-56 томлар) («Айдос бий» 1957-жыл Қыя жыраў Қайратдинов. Жазып алған У.Досжанов»). - Нөкис: «Илим», 2012, 384-б.
6. Мамбетуллаев М.М., Туребеков М., Юсупов О. «Қарақалпақстан тарыйхы» -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010. 195-196-б.

Мақолада ёзма манбаларга асосланған ҳолда Айдос бий ҳақида бир-бирига қарама-қарши фикрлар таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются некоторые противоречивые друг другу мнения об айдосе бий, основанные на письменных источниках.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the analysis of contradicting ideas about Aydos biy based on some written recourses.

SUMMARY

COGNITIVE AND EDUCATIONAL IMPORTANCE OF THE PRINCIPLES IN GUIDING BY AMIR TEMUR

J.K.Rzaeva - a teacher

Nukus college of computer and information technologies, the city of Nukus

Таянч сўзлар: ҳукмдор, бой тарихий мерос, ҳарбий иш, Темур тузуклари, бошқарув тамойиллари, билишнинг аҳамияти, ёш авлод тарбияси.

Ключевые слова: правитель, богатое историческое наследие, военное дело, книга «Тимури-Тузуки», принципы управления, познавательное значение, воспитание молодого поколения.

Key words: a ruler, rich historical heritage, military affairs, the book "Temuri-Tuzuki", principles in guiding, cognitive importance, education of the young generation.

The search for various effective methods in teaching English is one of the actual problems for many linguists and methodologists in our country and abroad. English is regarded as one of the important academe subjects in the school and high educational systems.

The demand for effective language teaching is increasing immensely. The National Programme for specialist training and education puts before the English teachers a lot of actual issues: what methods and techniques are considered to be innovative and give good results in teaching English, what methods help to achieve better results and teach all language skills. Distinctive peculiarity of the National Programme is its purpose of training comprehensively developed personnel, mastering foreign languages and meeting the requirements of international standards of specialist training [2:1].

The Decree of the first President of the Republic of Uzbekistan "On measures of further improve of the system in teaching foreign languages" adopted on December 10 in 2012 puts some important questions: to start teaching foreign languages at the secondary schools from the 1-st form; to reform the curriculums and programmes in foreign languages; to provide students and teachers with all the neces-

sary textbooks and manuals; to train highly-qualified teachers in foreign languages and other issues [3:1].

We know that today learning foreign languages, especially English is of great importance. After the adoption of the Decree of the President of the Republic PD-2909 "On measures of further development of the system of higher education" adopted on April 20 in 2017 there has been done much work in creating new textbooks and manuals, in improvement of supply system of comprehensive schools with textbooks meeting the requirements. It should be underlined that today in many modern textbooks for general educational and secondary special educational establishments there included the material about our country, culture, the great people of Uzbekistan, including the great leader Amir Temur.

Teaching English as a foreign language demands different approaches. Each approach has something to offer. "There is no single acceptable way to go about teaching language today". This quotation from Diane Larsen Freeman's writing on language teaching methodology sums up a major trend away from unity to diversity [4:24].

It is necessary to admit that methods of teaching foreign languages have changed, we try to teach them in a com-

parative way, in connection with the native language. Only in this way children of secondary schools and students studying at academic lyceums and vocational colleges will be able to have a good perfect command of English.

In the article we try to show the cognitive and educational importance of the principles by which Amir Temur was guided in his life for the young generation. From the history we know that when A.Temur was young, he took part in wars between various land owners and he knew military affairs very well. Later A.Temur built an enormous state which included parts of Turan, Iran, Rome, Magreb, Syria, Egypt, Iraq, Azerbaijan, Khurasan, Jeddah and Great Tataristan.

There is a book describing A.Temur's life "Temuri-Tuzuki", which became famous in the East and in the West and has been translated into many foreign languages. The book became well-known and popular, because it includes ways to run a government, rules for organizing an army and ways to win battles. This book was very important and useful for many kings and governors.

It should be pointed out that the book "Temuri-Tuzuki" attracted the attention not only of rulers and governors, but also of political scientists and historians. The translation of the book into other languages presents good opportunities for the people of different countries to get acquainted with its content, with the rich historical and cultural heritage of the Uzbek people. The work was translated into English in 1830, into Urdu in 1845, into Russian in 1894 and 1934, and into old Uzbek in 1835. In A.Temur's motherland, in his native country of Uzbekistan, it was translated into modern Uzbek and published in 1991. Nowadays copies of this book are kept in the state libraries of Uzbekistan, England, France, the USA, Iran, India, Turkey, Egypt, Yemen and other countries.

The book "Temuri-Tuzuki" contains much useful interesting information which is considered to be valuable for the people of different ages, for adults and for young people as well. The rules by which A.Temur was guided during his governing period, thanks to which he achieved great success, deserve special attention, because they may be used today in the upbringing and education of young generation. Let's study some principles suggested by A.Temur. One of them states: a leader should respect all scientists, engineers, historians, writers and educated and talented people. In this respect, it will be appropriate to quote the words of the first President of Uzbekistan I.A.Karimov, who said, "Our land produced outstanding scientists who are the pride of the whole world. We have all conditions to continue and to enrich national traditions of scientific thinking established by them" [4:4]. We teach our students to respect and value the contribution of the outstanding scientists, thinkers, writers and poets, their heritage plays a great role in the devel-

opment of spiritual world. We organize parties and meetings with the prominent people of our republic, representatives of different generations for students. They make a great impression on them and help to achieve better results in their spiritual-moral education. The first President of the Republic of Uzbekistan, appreciating the talent of the great poet-classic of Karakalpak literature of the XIX-th century Ajiniyaz, writes that "The bright lyricism of Ajiniyaz is the unfaded artistic monument of the youth, beauty and good" [1:1].

According to another principle Temur was always interested in the life of the common people, he respected older people and kept a respectful attitude towards the traditions, customs, laws and rules of each city and village. Today we follow this principle: respect to older people is one of the essential features which we bring up in the children from their birth, the proclamation of the last year as The Year of Old people's value proves that. We teach young generation to learn from the experiences of our ancestors, to respect and value our national customs, traditions and culture.

A.Temur respected all the nationalities which lived in Movorounnahr, among the Turks, Tajiks and Arabs. He maintained good relationships with relatives and friends. Today our country Uzbekistan is a multinational state and every citizen should respect the people of different nationalities who live here. The Constitution of the Republic of Uzbekistan sets the task of creating a democratic rule of law and all citizens of the Republic, regardless of their nationality, constitute the people of Uzbekistan. All citizens living in the Republic, men and women of all nations and nationalities, have equal rights in the political, economic and cultural spheres.

Today under the leadership of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev, our country has entered a renaissance of its spiritual and intellectual values, an era of radical transformation in the economic, political and social spheres. In the sphere of international relations Uzbekistan adheres to a policy of peace, equal beneficial cooperation between countries and mutual understanding among state leaders. The foreign policy is based on the principles of sovereign equality of states, not using force or threat of force, inviolability of borders, peaceful settlement of disputes and non-interference in the internal affairs of other states.

In conclusion we state that the principles by which A.Temur was guided were very important in its time, but it is necessary to emphasize that they are very important even now. Having studied them from his books, we see that some of them have educational importance and serve to bring up and educate the perfect, harmoniously developed person on the one hand, and to train the highly-qualified specialists, on the other hand.

References

1. Каримов И.А. Эжинияз шайырдың 175 жыллық юбилейи катнасыўшыларына қутлықлаўынан. «Еркин Қарақалпақстан», 1999-жыл, 21 декабрь, №150 (17278).
2. Национальная программа по подготовке кадров. –Ташкент: 1997.
3. Постановление первого Президента Республики Узбекистан от 10 декабря 2012 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков». ПП-1875, 10 декабря 2012.
4. Dobson I.M. Effective techniques for English conversation groups. USIA, Washington DC, 1992.
5. English in Topics. Умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчилари учун қўлланма. –Тошкент: «Қалдирғоч» нашриёти, 2012. 144-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола машҳур давлат арбоби Амир Темур ўз ҳаёти давомида амал қилган давлатни идора этиш тамойиллари баёнига бағишланган. Булар дунёнинг кўпгина тилларига таржима қилинган Амир Темурнинг «Тузуқлари»да баён этилган. Бу тамойиллар бугунги кунда ҳам баркамол авлод тарбиясида катта аҳамиятга эга бўлиб, ўз қимматини йўқотмаган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается описанию принципов правления, которыми руководствовался известный государственный деятель Амир Тимур в жизни. Они подробно описаны в его книге «Тимури-Тузук», которая переведена на многие языки. Эти принципы представляют ценность и сегодня и играют большую роль в воспитании молодого поколения.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the principles of governing by which the famous state leader Amir Timur was guided in his life. They were given in his book "Timuri-Tuzuki" that was translated into many languages. These principles remain valuable today, and they play a great role in the education of young generation.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ СИМВОЛА КАК ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ЯВЛЕНИЯ

Г.А.Алламуратов – преподаватель

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: лингвостилистика, адабиётшунослик, стилистика, образли воситалар, символ, метафора, белги, тавсиф.

Ключевые слова: лингвостилистика, литературоведение, стилистика, образные средства, символ, метафора, знак, характеристика.

Key words: linguo-stylistics, literary criticism, stylistics, figurative means, symbol, metaphor, sign, characteristics.

Слово «символ» на протяжении тысячелетий удивительным образом сохранил ясность и прозрачность своего первоначального значения. В древней Греции символами называли осколки одной пластинки, через складывание которых опознавали друг-друга люди, связанные союзом наследственной дружбы, как бы сплочённые «своей» тайной. Таким образом, уже по своему происхождению символ имел прежде всего социальные и коммуникативные функции, мог представлять целые социальные группы или конфессии (например, крест является символом для христиан). Осуществлял же символ свою представительскую функцию посредством «сцепления» отдельных частей, которые могли быть в бесконечном множестве [8:18].

Если обратить внимание на множество литературных текстов, поэтических, а также специально – философских, можно указать на несколько текстов из произведений Демокрита, Эмпедокла, Платона, и Аристотеля, подтверждающих как медленно и несистематично рождалось то значение символа, которое расцветает лишь на склоне античности, чтобы затем перейти в новоевропейские теории.

На сегодняшний день существует много работ, посвящённых изучению этой проблемы. Такие учёные как А. Квятковский, Е. Курганов, И.Логутин, А.Ф. Лосев, М.Люркер, М.А. Новикова, И.Н. Шама А.А. Потебня, Э.Ризель, А.А. Тахо-Годи, З.И. Хованская, Н.А. Шабанова, И.Швабе, Т.А. Шкуратова, К.Г.Юнг и многие другие внесли значительный вклад в развитие теории символа и образных средств.

О постоянном интересе к символу в мировой культуре свидетельствует ряд фактов. Начиная с 1968 года выходит ежегодно под руководством М.Люркера «Библиография по символической, иконографии и мифологии», представляющая собой международное издание. Вся предшествующая библиография собрана в издании М.«Lurker. Bibliographie zur Symbolkunde. Bd. I-III. Baden-Baden, 1964-1968». Результаты исследований символов в различных областях мировой культуры представлены в издании И.Швабе [16], а также в монографии А.Ф.Лосева [5].

Символ в настоящее время широко используется в различных областях научного знания. Это понятие входит в терминологические системы целого ряда наук. В современной научной литературе существуют различные определения такого сложного явления как символ. Это связано прежде всего с многозначностью самого термина. Так, например, символом в точных науках считается условный знак, обозначение какого-либо предмета или явления. Мы встречаем такого рода символ в формулах, аббревиатурах, нотных записях, фонетических транскрипциях. Иначе символ трактуется с точки зрения археологии и этнографии, философии, эстетики, семиотики, фольклора, стилистики, поэтики и литературоведения. Так, например, «символ по-разному определяет специфику самой символической структуры: это «знак» (в семиологии от Ф. Де Соссюра до М.Лотмана), «интерпретация» (в лингвистической философии П.Рикера), «вещь» (в феноменологической символической М.Мамардашвили)» [4:19]. В книге «Человек и его символы» сказано следующее: «Символом мы называем термин, название или даже образ, обладающий помимо своего общеупотребительного ещё и особым дополнительным значением, несущим нечто неопределённое, неизвестное» [12:15].

В задачу нашей статьи входит исследование символа с точки зрения филологии. Практически все филологические дисциплины в той или иной степени изучают символ, понятие, в котором отразились история и эстетические развитие человеческой мысли. Художественный символ с древнейших времён является неотъемлемым атрибутом письменного текста, передающего своей языковой и стилистической организацией самобытность духовной культуры данного народа.

Одним из основателей теории художественного символа является И.В.Гёте. Даже в эпоху поэта возникает немецкий эквивалент слова «символ» – «Sinnbild» (смысло-форма, смысл-образ). Теории И.Г.Гердера, К.Ф.Морица, Ф.Шеллинга, К.Ф.Зольгера, как ряд современных теорий эстетического символа рассматривали символ как значение, которое является конвенциональным, но «органично»; и одновременно как образ, который сам по себе «автономно», совершенен и целостен [4:20-21]. Одним из источников появления символических образов является фольклор. А.А.Потебня, называл символизм «остатком незапамятной старины» [7:288].

За последние десятилетия интерес к проблемам художественного символа заметно возрос как среди литературоведов, так и среди лингвистов, причём характер и природа их научных исследований чрезвычайно разнообразны. Например, В.М.Жирмунский в работе «Поэтика А.Блока» определил символ как тип метафоры: Мы называем символом в поэзии особый тип метафоры, обозначающий предмет или действие внешнего мира, явление мира духовного или душевного по принципу сходства [2:113]. В «Поэтическом словаре» А.П.Квятковского символ определяется как «многозначный предметный образ», которому присуще метафорическое начало, соержжащееся и в поэтических тропах. Краткая литературная энциклопедия трактует «символ как универсальную категорию эстетики, лучше всего поддающую раскрытию через сопоставление со смежными категориями образа, с одной стороны, и знака с другой» [2:830].

А.А.Тахо-Годи не признаёт внезапный характер природы символа: Символ в таком случае ничем не отличается от знака и даже отождествляется с эмблемой [8:328]. И.Хованская пишет, что «различные трактовки понятия символ, особенно в высказываниях самих символистов, во многом объясняются тем, что это явление рассматривается лишь со стороны его содержательных характеристик. Однако совершенно очевидно, что содержание символов зависит от структуры литературного произведения и от эстетических взглядов автора, поэтому оно не может оставаться неизменным у разных писателей и в художественной системе разных литературных направлений» [9:276]. В этой книге И.Хованская как бы даёт основное отличие символа от других явлений: по протяжению отрезка речи, получающего иносказательное значение, символ может быть представлен предложением, несколькими предложениями, абзацем или даже четверостишием, еще более крупным отрезком речи или даже произведением в целом (рассказом, стихотворением). Различие символа от других явлений можно также наблюдать в работе М.А.Новиковой и И.Н.Шамой: «Символ как и троп, основан на переносе значения. Символ, имея многовековую историю, значительно отличается от тропа: в тропе такой перенос может быть сугубо индивидуально-авторским, «одноразовым» [6]. Авторы также показывают отличие символа от метафоры. К этим отличиям относятся стабильность значения символа, точное указание в нём на обозначаемое, сохранение предметного значения, длительность существования. Метафора не обладает такой долгой историей, как символ. Она окказиональна и создается лишь в каком-либо конкретном тексте, тогда как символ идёт из глубины веков и поэтому не столь динамичен и изменчив. Предметное значение метафоры, в отличие от символа, нередко стирается с течением времени. По сравнению с метафорой, у символа сильнее его надындивидуальная заданность, тогда как метафора тяготеет больше к сфере индивидуального стиля. Названные авторы указывает на отличие символа от знака. Для того, чтобы то или иное явление, предмет, действие, качество стало символом, недостаточно простой знаковости. Необходимо также наличие неких обширных семантических связей, глубинных исторических корней, позволяющих включить это явление в

широкой национально-культурной контекст. Национально-культурная детерминированность как значения, так и употребления символа более жёсткая, чем у знака.

Нередко символ пытаются определить через всеобъемлющую категорию художественного образа. Однако символ, по контрасту с образом, может воспроизводить не одно, а главные свойства обозначаемого предмета или явления. Но главное отличие символа от образа состоит в том, что для символа характерна большая общекультурная, надиндивидуальная заданность. При изучении символа в художественной литературе современные исследователи чаще всего символ делят на два типа (с разницей только в терминологии): словарные и живые, традиционные и авторские, языковые и поэтические, общие и индивидуальные, узуальные и окказиональные.

Если обратить внимание на монографические исследования

Литература

1. Квятковский А. Поэтический словарь. - М.: Сов. энциклопедия, 1966. -С.376.
2. Краткая литературная энциклопедия. -М.: «Наследие», 1971.
3. Курганов Е. Анекдот – Символ – Миф. СПб., 2002. -С.128.
4. Логутин И. Символическая реальность Гёте. - М.: «Наследие», 2000. -С.277.
5. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. -М.: «Искусство», 1976. -С. 368.
6. Новикова М.А., Шама И.Н. Символика в художественном тексте. -Запорожье: СП «Верже», 1996. -С.172.
7. Потебня А.А. Слово и миф. -М.: «Правда», 1989. -С. 622.
8. Тахо-Годи А.А., Лосев А.Ф. Греческая культура в мифах, символах и терминах. СПб., 1999. -С. 720.
9. Хованская З.И. Принципы анализа художественной речи и литературного произведения. -Саратов: 1975. -С. 429.
10. Шабанова Н.А. Традиционное и индивидуальное в семантической структуре символа: Дис. канд. филол. наук. -Саратов: 2000.
11. Шкуратова Т.А. Семантические особенности поэтических символов: Дис. . канд. филол. наук. -Ростов на Дону: 2000.
12. Юнг К. Г. Человек и его символы. -М.: 1998. -С. 367.
13. Asmuth B., Berg-Ehlers L. Stilistik. Westdeutscher Verlag GmbH, Opladen. 2., verbesserte Auflage, 1976. -S.176.
14. Lurker M. Zur symbolwissenschaftlichen Terminologie in den anthropo-logischen Disziplinen. Beiträge zu Symbol, Symbolbegriff und Symbolforschung. -Baden-Baden: Koerner, 1982. - S. 95-109.
15. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. -M.: Hochschule, 1975. - S.316.
16. Schwabe J. Symbolon. Jahrbuch für Symbolforschung. Band I-VII. –Basel: 1960-1971.

РЕЗЮМЕ

Мазкур маколада символнинг лингвостилистик хусусиятлари ва унинг образли воситалар билан ўзаро муносабати ўрганиб чиқилган. Тадқиқ қилинган терминнинг ўхшаш ва фарқли тарафлари аниқлашда хорижий тилшуносларнинг илмий ишлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются лингвостилистические особенности символа и его взаимоотношение с образными средствами. При выявлении схожих и отличительных свойств исследуемого термина с этими средствами были изучены научные работы ведущих зарубежных лингвистов.

SUMMARY

In the article there are considered linguo-stylistic peculiarities of the symbol and its interrelation with image means. In revealing similar and distinctive features of the investigating term with these means there were studied scientific works of outstanding foreign linguists.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ТЕКСТ ХӘМ ОНЫҢ ТҮРЛЕРИ

Г.Д.Досжанова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Қ.Усенова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: оғзаки матн, ёзма матн, минимал матн, максимал матн, турғун структурли матн, эркин структурли матн, бадий матн, илмий матн, расмий матн, оммабоп матн, хикоя матмунли матн, дидактик матн, хабар-дарак мазмунли матн.

Ключевые слова: устный текст, письменный текст, минимальный текст, максимальный текст, устойчивые структурные тексты, структурные тексты с свободной структурой, художественный текст, научный текст, официальный текст, публицистический текст, повествовательный текст, дидактический текст, информативный текст.

Key words: oral text, written text, minimal text, maximum text, fixed structure texts, free structure texts, literary texts, scientific text, official text, publicistic text, narrative text, didactic text, informative text.

Текстти түрлерге ажыратыў текст лингвистика-сының тийкаргы машқалаларынан есапланады. Бул ҳаққында илимпазлар арасында туракласқан көзқараслар жок. В.Г.Адмони текстлерди сакральлық, утилитар, көркем текстлер ҳәм ғалаба хабар текстлери деп бөледі. Сакральлық текстлерге магиялық, мифологиялық, диний текстлерди киргизеді. Утилитар текстлерди төмендеги түрлерге ажыратады: 1. Илимий текстлер. 2. Өндириллик-техникалық текстлер. 3. Административлик - ҳуқық ислерине байланыслы текстлер. 4. Публицистикалық текстлер. 5. Реклама текстлери [2:183].

Текстти түрлерге ажыратыўдың және бир усылы – тилдің функционал-стистикалық өзгешелиги. Текстлер функционал-стистикалық өзгешеликлерине қарай илимий текст (илимий мийнетлер, тезис, мақала, лекция, пикирлер), көркем әдебиет тексти, рәсмий ис қағазлары тексти (мағлыўматнама, қарар, буйрық, протокол, минезлеме), публицистикалық текстлер болып бөлинеді. Бизинше, текстлерди тилдің стильлик өзгешелиги тийкарында классификация ислеген мақсетке муўапық. В.Г.Адмони классификациясы бийкараға киргизилмеди. Себеби бул

классификация илимий тийкараға қурылған. Сакральлық текстлер көбинесе көркем әдебиетта, өндириллик-техникалық текстлер илимий текстлер менен қатар қолланылған-лықтан, илимий текстлердің ишинде қаралса, административлик ҳуқық ислерине байланыслы текстлер рәсмий ис қағазлары текстлеринде ушырасады. Реклама текстлеринде жәмийетлик мағлыўматлар берилгенликтен, публицистикалық текстлердің ишинде үйренген макул.

Текстлерди түрлерге ажыратыўда олардың қурылысы да нәзерде тутылыў керек. Мәселен, арзаның жазылыўында синтаксислик конструкциялар қәлиплескен тураклы орнына ийе. Ал мақала яки гүрринде бундай структуралық қәлиплесиў болмайды. Усындай өзгешеликлерине қарай текстлер типологиялық жактан: 1) тураклы структуралы текстлер (мағлыўматнама, дәлалатнама, аннотация) ҳәм 2) еркин структуралы текстлер (мақала, гүррин, роман) деп те бөлинеді.

Текст гәпке қарағанда үлкен көлемдеги катнас куралы, сөйлеў процесиниң әнеми, анық нызамлылықлар тийкарында қәлиплескен жазба тил көриниси. Коммуникация процесинде берилип атырған хабардың көлеми де текстлер типологиясы

ушын тийкар болады. Киши көлемдегі хабар ықшам түрдегі мазмунды, үлкен көлемдегі хабар үлкен көлемдегі мазмунды береді. Демек, текстте берілген информацияның көлеміне қарай: минимал текст хэм максимал текст типлеріне ажыратыу орынлы [1:275].

Мәселен, нақыл-мақал, төртліктер, хат, мағлыұматнама, арза, тилхат хэм тағы басқаларды минимал текст деп атау мүмкін. Роман, повесть, монография, диссертация, сабақлық, лекцияларды максимал тексттер сыпатында анализлеу мақсетке мууапық. Гейбир изертлеушілер нақыл-мақал, хикметли сөзлер, рәсмий ис қағазлар стилине кириуші айырым түрлерди олардың көлемі хэм дүзилісіне қарай гәпке жақынлығынан келип шыққан халда киши көлемдегі тексттер деп те атайды. Айырым мийнетлерде тексттер көлемі жағынан үшке бөлінеді: киши, орта хэм үлкен көлемли тексттер. Телеграмма, мағлыұматнама, арза, түсиник хат, исеним хат, дағаза хэм т.б. киши көлемдегі тексттерге киреди. Орта көлемдегі тексттерге аңыз, қысса, қосық, дәстан, поэмалар киреди. Үлкен көлемдегі тексттерге повесть, роман, драмалық шығармалар, трилогиялар киреди [3: 7]. Бірақ бул тәризде бөліу түсинбеушіліктерди пайда етеді. Айырым дәстанлар көлемі, ишки мазмұны жағынан романнан үлкен. Мәселен, «Алпамыс», «Гөрүғлы» сыяқлы дәстанлар көлемі хэм мазмұны тәрәпинен үлкен көлемдегі шығармалар есапланады. Яки киши көлемли қосықларды орта текст есеплейміз ба? Улыұма бул тәризде бөліу теориялық тийкарға ийе емес. Соның ушын да текстти лингвистикада кең тарқалған екиге бөлип изерлеу тийкарында үйрениуді логикалық хэм әмелий тәрәптен мақсетке мууапық болады деп есаплаймыз.

Көркем әдебиятта минимал текст дегенде базы бир теманы жарытып беріуіне арналған, халық данышпанылығын сәулелендіретуғын нақыл-мақаллар, афоризмлер, миниатюралар, қосық хэм қосықтан кішкене үзінділер улыұма киши көлемдегі теманы камтып алатуғын бир неше гәптерден ибарат пүтинлик түсиниледи. Тексттиң ишки тәрәпин мазмун пүтинлиги, сыртқы тәрәпин болса түрли формадағы байланыслар, синтаксислик бирліктер бирлестіріп турады. Минимал текст хакқында сөз еткенде бир сөзден ибарат текст мәселеси таласлы пикирлерди пайда етеді. Айырым изертлеушілер текст бир сөзден де турыуы мүмкинлигин айтады. Мәселен, М.Хакимов «Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлары» темасындағы кандидатлық диссертациясында төмендегі пикирди келтиреді. «Бәхәр...» Бул гәпти киши текст деп есаплау мүмкін бе? Бизинше, буны толық мәниде киши текст деп есаплау мүмкін. Себеби тамамланған интонация менен айтылған «Бәхәр» гәпинде «гәбияттың жанланыуы», «әтираптың көклемзарласыуы» сыяқлы жасырын мәни бар. Соның ушын да, киши текстте пикир жуумағы өз сәулесин табады. Көринип турғанындай атау гәпти текст деп көрсетуіне, тамамланған интонация, жасырын мәни, жуумақланған мазмунның бар екенлигин тийкар етип көрсетпекте. Лекин, келтирилген бул дәлилдерди текстти белгилеуші өзгешелик деп қабыл етиуге болмайды. Сондай-ақ, Н.Турниёзовтың «Матн лингвистикасы» деп аталған лекциялар текстінде текст бир сөзден, сөз дизбегинен, гәптен ибарат болады деп көрсетиледи. Бірақ биз буларды толық мәниде текст деп айта алмаймыз. Себеби, текст структуралық жақтан гәптен үлкен синтаксислик пүтинлик. Яғный текст гәптерден куралады. «Жасырын мәни сыпатында усынылып атырған мәнилер сөздің мәни структурасы менен байланыссы. Тийкарынан гәпти өзіннен кейин келетуғын түсиндириуіши яки кеңейтиуіши гәптер менен бир пүтинликке айланғанда ғана текст деп атасақ дурыс болады. Егер жасырын мәниге қарап жуумақ шығаратуғын болсақ, қалеген сөзди текст деуіміз дурыс болады» [4:40]. Мәселен, «ана» деген сөзди алатуғын болсақ, бул сөздің де жасырын мәнилері жүдә көп.

Максимал текст дегенде кең көлемдегі ўақыяларды жарытыу менен жүзеге келген пүтинлик нәзерде тутылады. Көркем әдебият стилинде гүрриң, повесть, роман, эпопея сыяқлы үлкен көлемдегі шығармалар максимал текст есапланады. Максимал текст микротексттерден куралады. Ең киши пүтинлик абзацқа, ең үлкен пүтинлик болса бапларға (бөлімлерге) туура келеді. Бундай текст курамында эпиграф, сөзбасы (пролог), соңғы сөз (эпilog) сыяқлы қосымшалар да болады. Олар шығарма мазмұны хэм идеясына, сондай-ақ, теманың таңланыуы хэм жарытылуына байланыссы қосымша түсиник болып келеді. Максимал текст көлемі

жағынан хәр қыйлы болады. Мәселен, К.Мәмбетовтың «Поскан ел» атлы тарийхый шығармасы 4 китаптан ибарат. Хәр бир бөлімге, ўақыя болып атырған жерге хэм гәп ким яки не хакқында болып атырғанына қарап атама берілген. «Зобалаң» деп аталған биринши романы «Сарайшық сапары», «Аразласқан ағайын», «Ноғайлы ели» хэм т.б. бир қанша бапларға ажыратылып көрсетілген.

Аңлатылуы мазмұнына қарай текст түрлері. Өз ара қарым-қатнас ўақтында, сөйлеп атырғанда яки жазып атырғанда жаңадан текст жаратпаймыз. Базы да басымыздан өткен яки өзиміз гүўасы болған ўақыяларды кимгедур айтып береміз. Тыңлаушыға таныс емес болған адам, қандай да бир орынды кеңірек түсиндирип беріуіне хәрекет етеміз. Базы да пикиримизди түрли дәлилдер жәрдемінде түсиндириуіне зәрүрлик сеземіз. Сәубетлесимиздің жағдайына қарап, ақылландыруға хәрекет етип, ақыл-нәсиятымызды айтамыз. Оны турмыслық тәжірибелер жәрдемінде тәрбиялауды ямаса айтылғанлардан жуумақ шығарыуы қалейміз. Қарым-қатнастан гөзленген мақсет информацияны тыңлаушыға жеткізіуіне қаратылған. Мақсетимізге ерисіуі ушын түрли усыллардан пайдаланамыз. Инсанлар ортасындағы қарым-қатнас усылар менен шекленип қалмайды. Инсанның туйғы-сезимлерін, азап хэм қайғыларын аңлатыу, сол арқалы тыңлаушы яки оқыушыны тәсирлендириуі қалейди. Усыннан келип шыққан халда көркем текстти төмендегі түрлерге бөлип қарау мүмкін [5:51]. 1. Гүрриң мазмұнындағы текст. 2. Сүўретлеу мазмұнындағы текст. 3. Дидактикалық текст. 4. Хабар мазмұны тект. 5. Буйрық мазмұны тект. 6. Туйғы-сезимлик тексттер хэм т.б.

Гүрриң мазмұны тектлерде автор ямаса шығарма қахарманы өзіннің басынан кеширген, еситкен, оқыған ямаса гүўасы болған бир ўақыяны айтып береді. Еске түсириулер, ертек хэм рәўиятларды гүрриң текст типіне киритиу мүмкін. Гүрриң мазмұны тект өткен мәхәл формасында, биринши бет хэм көплик санда сүўретленеди. Гүрриң етилип атырған ўақыя-хәдийсе киши яки кең көлемли болыуы мүмкін. Әсте-ақырын ўақыялар раўажланып барады. Яғный, тексттиң қалыптасуында, тийкарынан, гүрриң етиуіши жетекши фактор болады. Монологлық сөйлеу бундай тексттер ушын жүдә қолайлы. Орны менен диалогқа да мүрәжәт етиледі. Бул тектлерде сүўретлеу, хабар, туйғы-сезим мазмұнындағы тексттер қабатласып келиуі мүмкін.

Сүўретлеу мазмұнындағы тексттер. Бундай текст тыңлаушыға белгисіз болған қандай да бир инсан, орын, хайўанат, предмет хэм де кубылысларды сүўретлеп беріу мақсетінде дүзиледи. Сүўретли тектте монолог жетекши орында турады. Мысалы: *Арғы жақтан тарқалған таң сағым оны пүткіллей үлкейтип көрсетип жиберди ме, яки өзи-ақ солай ма, Аманлық бул турысында әжайып бир сәркарадаға усап көринер еди. Шынында да солай. Нық денеси үстинен жамылып алған жипек шапанға зордан сыйып туласы толық болғанлығы ушын бойның узынлығы да онша билинбей, узынша бети бауырдай қызарып, шоқша сақал хэм мұрт қойылғанлығы ушын мурнының сәл-пәл үлкенлиги де билинқи́ркемей, азмаз қапа болып турғанлығы ушын, ала көзлери азмаз қысыңқы еди. Бул турысында белинде қылышы болмаса да, нағыз баҳадыр екенлигин сезиуге болады. Соның ушын да, сыны келісип қалған бул адамды батыр деп, яки бий деп атаса да боларлықтай.* (К.Мәмбетов «Түркистан»).

Бул мысалда сүўретлеу объект – инсан яғный Аманлық хакқында.

Дидактикалық тексттер. Кимгедур үгит-нәсият айтыу, оны турмысқа тәрбиялау яки айтылғанлардан жуумақ шығарыуға үйретиу тийкарында дүзилген текст дидактикалық текст делинеді. Мақсетке ерисіуі ушын нақыл-мақал, афоризм, хәр қыйлы турмыслық ўақыялар, рәўиятлардан үлги сыпатында пайдаланылады. Оларды текст ишине ендириуі усыллары болады. Мысалы: *Әллекимнің қолында сипсе көрип, оны сипсекеш, екінши биреудің қолында дуу́тар көрип, оны сазенде десең, қәтелериң аз болыуы итимал, ал үшінши биреудің жақсы бир сөз айтқанын еситип, оны бирден-ақ данышпан деп билсең, бирден қәтелесесең. Кисини көбирек тыңламай, ол туу́ралы жуу́мақ шығарма.* (Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақпан-тәуекелшимен».)

Дидактемаларды келтириуден мақсет ақыл-нәсият беріу, машқалалы мәселени шешіуіне көмеклесіу, қандай да қыйын жағдайдан шығуы жолларын көрсетуі, туу́ры жолды табыуға келтирилген мысалдан ибрат алыу болып табылады.

Хабар мазмунлы текстлер. Қандайда бир ўақыя-хәдийсе хаккында хабар бериў мақсетинде дүзилген текст есапланады. Көркем текстте информацияның берилиўи өзине тән тәризде болады. Әпиўайы хабардан өзгешеленеди. Эстетикалық мақсет болады. Гүрриң, сүүретлеў, дидактикалық текст түрлерин курамында келеди. Мәселен, Ш.Уснатдиновтың “Дәў кемпир” повестинде Айымгүлдин жасаў шараяты хаккында мынадай хабар бериледи: Айымгүл усы елдин арқа батысында, үлкен канал менен «Ақ жап»тың ашасындағы бийик жерде «ақ шол»дай жайы бар, үй қапталында мийўе бағы, бағында жүзими бар Сейтжан машинының қызы еди. Ол киси әкесинен мийрас қалған тигиў машинасын жаслай үйренип, дәслеп жеңил-желпи кийим тиге баслаған. Урыстан соңғы жыллары немецлерден басып алынған олжалар тарқатылған. Соның бир бөлегі усы жерлерге жетип, сол «трофей» деп аталған олжалардан «Зингер» тигиў машинасы Сейтжанға тийискен. Соннан баслап ол жақын әтирапқа, заманға сай кийимлер тигип сататуғы болған. Кәсип ийеси жүдә байып та кетпейди, аштан да өлмейди делинеди.

Буйрық мазмунлы текстлер. Буйрық мейилиндеги гәлперден дүзилген, қандай да бир исти орынлатуў яки мәсләхәт бериўге арналған текст типине буйрық мазмунлы текст делинеди. Мысалы:

1. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. -Nókis: 2009.
2. Филиппов К.А. Лингвистика Текста. -Санкт-Петербург: 2008.
3. Киличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. -Бухоро: «Бухоро университети», 2000, 6-7-б.
4. Qurbonova M., Yuldoshev M. Matn tilshunosligi. -Toshkent: 2014.
5. Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. -Toshkent: 2011.

Әдебиятлар

РЕЗЮМЕ

Мақолада матн типлари ҳақида сўз юритилган. Унда матнлар ҳажм белгисига, структурасига, стилистик хусусиятлари, ифода мақсади ва мазмун белгиси асосида типларга ажратиб ўрганилган. Ҳажм белгисига кўра максимал ва минимал матнларга, структурасига кўра турғун структурали ва эркин структурали матнларга ажратилган. Ҳикоя мазмунли, дидактик, хабар мазмунли, тасвирий, буйруқ, ҳиссий мазмундаги матнлар мисоллар асосида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена типам текстов в каракалпакском языке. В ней приведены различия между текстами согласно объёму, структуре, стилистическим особенностям и содержанию. По объёму тексты бывают максимальные и минимальные. Согласно структуре, тексты разделены на устойчивые и свободные. Автор проанализировал тексты повествовательного, дидактического, описательного и эмоционального содержания, а также тексты приказы.

SUMMARY

The article is devoted to the types of texts in the Karakalpak language. It gives some statements about the volume structure, stylistic peculiarities and plot of the text. According to the extent the text is divided into maximal and minimal. According to the structure the texts may be stable and free. The author of the article analyzed the texts of the narrative, didactic, descriptive, emotional content, and also texts-decrees.

ИЛМИЙ УСЛУБ УСЛУБИЙ БЕЛГИЛАРИНИНГ СЎЗ БИРИКМАСИ САТҲИДА ИФОДАЛАНИШИ (атрибутив бирикмалар мисолида)

Э.Хўжаниёзов - филология фанлари номзоди, доцент
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: атрибутив бирикма, вазифавий услублар, услуб, услубшунослик, услублараро, услублар ичра, семантик доира, қўлланилиш, услубий хусусиятлар.

Ключевые слова: атрибутивное словосочетание, функциональные стили, стиль, стилистика, межстилевой, внутрителиевой, семантические круги, употребление, стилистические особенности.

Key words: attributive word combination, functional styles, stylistics, interstyle, in-branch, semantic circles, usage, style features.

Ҳар бир услубда тил бириклари ўзининг алоҳида вазифасига, семантик-стилистик хусусиятларига эга бўлади. Бу илмий услубда атрибутив бирикмаларнинг нутқ талабига мос шаклланишида, лексик тўлғазилишида ўзининг ёркин ифодасини топади. Илмий услубда бу бирикмаларнинг вазифаси, конкретлаштиришнинг шакл ва усуллари, алоҳида ўзига хосликка эга. Чунки бу услубнинг асосий хусусияти объектив борлиқни мантиқ нуқтаи назаридан таҳлил қилишдир. Ундаги ҳар бир ифода киши ақлига, мантикий фикрлашга йўналтирилган бўлади. У ўз объекти ҳақидаги тушунчаларни факат конкрет формадагина эмас, балки маълум гипотезалар, тахминлар, умумий тушунчалар, мавхумлиқлар шаклида бериши ҳам мумкин. Унда ҳар бир фикр конкрет кузатишга, тажрибага асосланган бўлса ҳам унда ўша конкрет ҳолатдан умумийлик идрок қилиниб, барча шунга ўхшаш ҳолатлар ҳақида фикр юритилади. Мавхумлик илмий тафаккурнинг олий формасидир. У барча конкрет ҳолатларни умумлаштиради. Шунинг

учун ҳам илмий услубнинг асосий хусусияти унинг абстрактлигида кўринади [1:102]

Илмий услубда ҳар бир олдида турган конкретлаштирувчи элемент унинг яқка, конкрет белгиларини кўрсатмайди, балки ўша предметдаги барча, умумий белгилар тўғрисида фикр юритади. Атрибутив бирикмалардаги бу мавхумлик, умумийлик ҳар бир атрибутив бирикмада яққол кўзга ташланади. Масалан: Бирор жисмга бир қанча кучлар қўйилган бўлса, булар кучлар системаси деб аталади. Жисмнинг ҳаракати бирор сабаб билан чекланган бўлса, бу жисм эркин жисм дейилади. (М.Т.Ўрозбоев. Механика, 30-бет) [2]. Бу мисоллардаги жисм, кучлар, сабаб сўзлари ўзларига конкретлаштирувчи унсур олган бўлса ҳам улар текстда ҳеч қандай конкретлиқка эга бўлмаган, яъни уларда алоҳида яқка жисмлар, кучлар, сабаблар ҳақида фикр юритилмайди. Улар шаклий жиҳатдан конкретлаштирувчи эга бўлсалар ҳам ўзларининг умумий маъноларида қолганлар. Шунинг учун ҳам илмий нутқда конкретлаштириш бадий ва оғзаки нутқ

услугларидаги конкретлаштиришга бутунлай ўхшамайди. Бу илмий услубнинг ўзига хос вазифасидан келиб чиқади.

Илмий услуб баёни абстракт тафаккурнинг меваси эканлиги атрибутив бирикмаларнинг ўзига хос шаклланишида ҳам кўринади. Унинг мавҳумлилик, умумийлик характери ҳар бир бирикмада ўз ифодасини топади. Бу илмий услубда тизимли характерга эга. Шунинг учун ҳам ҳар бир сўз бирикмаси ўша тизимнинг бир элементи ўлароқ унинг ўзига хос хусусиятини юзага чиқарувчи тил бириклари сифатида намоён бўлади. Хусусан текис шакллар, ингичка сим, катта қулайлик, маълум нукта, қаттиқ таянч, актив куч, ихтиёрий нукта, номаълум реакция каби бирикмаларда предмет ва уни конкретлаштирувчи белги билдирувчи сўзлар ҳам мавжуд. Аммо уларда оғзаки ва бадиий услубдаги конкретлаштириш умуман йўқ. Унда умум нарса ва ҳолатлар ҳақида фикр юритилган. Демак бу услубда том маънодаги конкретлаштириш ҳам йўқ. Фақат бир тушунчанинг иккинчи тушунчага муносабатигина умумий тарзда билдирилиши мумкин.

Нутқда ҳар бир сўз атрибутив бирикмалар восита-сид а умумий тушунчани билдиришдан конкрет, яъна тушунчаларни билдиришга ўтади. Илмий услубда бу унчалик акс этмайди. Юқоридаги бирикмаларда атрибутив бирикмаларнинг ҳоким компоненти аниқ конкретлаштирилмаган. Бу тушунчалар тилда қандай умумий маъноларни билдирган бўлсалар, улар нутқда ҳам ўша маънода қолган. Бу илмий нутқнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, К. Гаузенблас сўзи билан айтганда "...фанда мисоллар предметлар синфи сифатида намоён бўлади" [1:69].

Илмий нутқнинг мавҳум характери унда махсус терминологиянинг, мавҳум лексика, мураккаб тузилмаларнинг кўп қўлланилишда кўринади. Бу тўғри, аммо бутунлай эмас. Унда ҳар хил тил бириклари қўлланилади. Умумхалқ тилида мавжуд бўлган барча лексик қатлам унда иштирок қилиши мумкин. Бу услубнинг характери унинг бир-иккитагина элементида эмас, балки унинг умумий тuzилишида, таркибида ва нутқ тизимнинг барча воситаларида кўринади [3:167].

Атрибутив бирикмалар ҳам илмий нутқ характери-ни маълум даражада ўзида акс эттиради. Бу, айниқса, унинг таркибидаги аниқловчи компонентнинг қўлланилишида яна ҳам ёркинроқ кўзга ташланади. Маълумки, предмет бадиий нутқда ўзининг аниқ белгилари билан конкретлаштирилади. Бу белги уни унинг бошқа белгиларидан ажралиб турадиган ва предметни онда аниқ тасаввур қилиш учун энг хос белгисидир. Бундан ташқари у бадиий услубда эстетик таъсир қилишга йўналтирилади, унга муаллифнинг муносабати аниқ билиниб туради. Илмий нутқда бу ҳолат умуман йўқ. Бадиий нутқда аниқловчилар сўзни махсус образ сифатида шакллантиради. Илмий услубдаги аниқлаш бир томонлама, чекланган, фаннинг махсус йўналиши бўйичадир. Бундан иккала услубда бир сўзга нисбатан қўлланилган аниқловчилар мисолида ҳам кўрсатиш мумкин. Масалан М. Қориевнинг "Ўрта Осиё иқтисодий географияси" номли асарида сув сўзига қуйидаги аниқловчилар қўлланилган: ер ости сувлари, минерал сувлар, хлорид-натрийли сувлар, 800 млн. куб. м. сув, энг кўп сув, босимли ва босимсиз сувлар, қудук сувлари, грунт сувлари, оқар сувлар, чучук сув, сизиб ўтган сув, қатламлараро сув, қарст сув, дарё сувлари, маҳаллий сувлар, йиллик мавжуд сув, бугланиб кетадиган сув, шўр сув, кўзда тутилган сув, тупроқ юзига чиққан сув, мавсумий сувлар. Бунда фаннинг характериға мос ҳолда сувнинг табиий белгилари қайд қилинган. Бадиий услубда эса у бир қултум сув, тўғондан пастга оқаётган сув, сап-сарик япроқлар билан қопланган сув, тўлганиб оқаётган сув, ҳамиша лиммо-лим сув, сал қалқиса қирғоққа

чопадиган сув, қафтида қолган сув, ингичка қумуш ука каби сув, чалов ҳиди аниқиб турган сув, салқин сув, тиндирилган сув каби қўлланилган. Кўринадики, бунда сув аниқ, тасаввур қилиш учун тасвирланган бадиий детал, у аниқ белгилари билан намоён бўлган, у ҳар хил сифатдошлар, жонлантиришлар, ўхшатишлар билан бетақдор образ даражасига кўтарилган.

Бу таққослашнинг ўзиёқ аниқ кўрсатиб турибдики, сув сўзи бадиий услубда кишининг диққатини жалб қилувчи, фикр, сезгилар уйғотувчи бир образ, картина. Илмий услубда унинг фақат табиий белгилари санаб ўтилган. Бу, албатта, иккала услубнинг ўз объектига ҳар хил муносабатидан келиб чиқади. Шунингдек, бу услубларда аниқловчи бўлакнинг коммуникатив вазифаси ҳам бир хил эмас. Бадиий услубда аниқловчи компонентга алоҳида эстетик вазифа юкланган. У нутқ жараёнида коммуникатив зарур бўлмаса ҳам қўлланилади ва услубнинг образлилик, картиналилик, тасвирланаётган объектга муаллифнинг муносабати каби услубий хусусиятларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқади. Мисоллар: Чол ташлаган суякни кемириб ётган итнинг қулоқлари диққатди. Кўзойнақ таққан учувчи кабинадан қўлини чиқариб силқитди. Бу бизнинг эзгу ва бебаҳо даламиз. Келтирилган гаплардаги таги чизилган аниқловчилар коммуникация учун нозарур бўлиб, фақат услубий мақсадлар учун қўлланилган. Бадиий услубдаги аниқловчиларнинг 80-85 % и факультатив аниқловчилардир. Илмий услубда факультатив аниқловчилар 0-25 % дан ошмайди [4:10]. Демак бу услубда асосан зарурий аниқловчилар ишлатилади. Факультатив аниқловчилар тадқиқотларнинг тарихига тўхталганда, асарларнинг кириш ва хулоса қисмларидагина учрайди.

Илмий нутқнинг ўзига хос характери яна шундаки, бу услубда атрибутив бирикмаларнинг аниқловчи компоненти умумий тушунчаларни билдирувчи махсус сўзлар билан ифодаланади. Бундай сўзларга тегишли, асосий, махсус, алоҳида, айрим, маълум, бирон, муайян, муҳим, турли, кўп, қуйидаги кабилар қиради. Бу сўзлар атрибутив бирикмаларнинг конкретлаштирувчи компоненти сифатида фақат илмий услубдагина қўлланилади. Улар бадиий услубга хос эмас.

Илмий услубнинг асосий характери М. Н. Кожинанинг таъкидлаганидек, умумий мавҳумлиликда кўринади. Мазкур услубда мавҳумлилик тизимли характерига эга. Бу мазкур услубнинг майда унсурларидан тортиб барча қурилишида ўз аксини топади. Атрибутив бирикмалар ҳам илмий услубнинг ўша мавҳумлилик характери-ни юзага чиқарувчи бириклардир. Бундаги атрибутив бирикмаларни уларнинг характериға қараб 5 та типга бўлиш мумкин.

1. Ҳоким сўзда ифодаланган тушунча махсус илмий терминология билан конкретлаштирилган атрибутив бирикмалар.

2. Бирикмада ифодаланаётган белги ҳоким сўзда ифодаланган предметда мавжуд, аммо у бир томонлама фан характериға мос, чекланган йўналишдагина ифодаланадиган атрибутив бирикмалар.

3. Илмий услуб характериға мос мавҳум сўзлар билан шаклланган атрибутив бирикмалар.

4. Ҳоким сўзда ифодаланаётган тушунчанинг белгиси бошқа предметларга таққослаш орқали ойдинлаштириладиган атрибутив бирикмалар.

5. Лексикализациялашган атрибутив бирикмалар.

Биринчи гуруҳ атрибутив бирикмалар илмий услуб учун энг характерли бирикмалар ҳисобланади. Бу бирикмаларнинг характери тўғридан-тўғри фан ва унинг предметига боғлиқ. Ҳар бир фаннинг ўзига хос махсус терминологияси мавжуд. Бу ҳол ҳар бир соҳада ўзига хос бирикмаларни майдонга келтиради. Улар фанлараро маълум ўхшашликлариға эга бўлса ҳам ҳар бир фан доирасида янги семантик мазмун касб этади. Масалан, илмий нутқда метод, система, алоқа, модда,

функция, фаолият, куч, жисм, назария, йўл, ядро, хужайра, жадвал, қисм, шакл, шароит, вазифа, анализ каби сўзлар тез-тез қўлланилади. Бу сўзлар ҳар бир фанда ўша мазмунга хос янги-янги сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Булар: гуморал система / физиология/, нуллик система /механика/, контекстуал шароит /тилшунослик/, органик бирикмалар / химия/, составли бирикмалар / тилшунослик/, ижтимоий шароит / тарих/, объектив алоқа /тилшунослик/, диалектик алоқа / фалсафа/ савдо йўли /география/. Битишув йўли / тилшунослик /. Бундай мисоллар илмий услубда ниҳоятда кўп. Буларнинг маъноси қайси фан соҳасида ишлатиладиган бўлса, контекстга таянган ҳолда таҳлил қилинади.

Иккинчи тип бирикмаларда белги ўша предметнинг ўзида мавжуд бўлади. Бу бирикмалар бу жиҳатдан бадий услубдаги предметнинг ўзига хос белгиларини ифодаловчи бирикмаларга ўхшайди. Аммо фарқ шундаки, бадий услубда предмет белгиси муаллиф идроки асосида берилиши мумкин. Поэтик талаб нуктаи назаридан унинг илғаб бўлмайдиган белгилари ҳам тасвирланиши мумкин. Илмий услубда бундай бирикмаларнинг белги билдириш даражаси ниҳоятда чекланган. Унда предметларнинг фақат табиий белгиларига билдирилади. Масалан: юмшоқ жинс, совуқ ҳаво, юқори температура, кучли зилзила, юпка пластинка ва бошқалар. Бу бирикмаларнинг ишлатилишида ҳам фан предмети катта роль ўйнайди. Белги ўша фанларнинг объекти, предметларнинг таҳлил қилиниши нуктаи назаридан берилиши мумкин.

Учинчи тип бирикмалар илмий услубнинг мавҳумлилик, умумийлик белгиларини юзага чиқарувчи бирикмалардир. Булар мавҳум лексика ҳисобланган терминологиядан, мавҳум сўзлардан шуниси билан фарқ қиладики, улар бирор ном ёки тушунчаларни ифода қилмайди, балки сўз бирикмалари составида мавҳумликни ошириш учун хизмат қилади. Бундай бирикмаларга бирор нукта, қандайдир сирт, маайян жисм, маълум доира, бир канча куч, ихтиёрий нукта кабилар қаради.

Тўртинчи гуруҳ атрибутив бирикмаларда белги бошқа предметларга киёслаш натижасида кўрсатилади. Бундай бирикмаларда белги ўхшатиш, метафора воситасида амалга оширилади. Илмий услубда ҳам ўхшатиш, метафора кенг қўлланилади. Лекин бу услубда ўхшатишнинг асосий хусусияти шундаки, у бадий услубдагидек образли тизим билан боғланмайди. Бадий услубда ўхшатиш нутқнинг образли системасига ўйғунлашиб, тизимли характерга эга. Илмий нутқда у системалилик касб этмайди. Бунда предметнинг шакли ва тузилишини аниқ, тўғри ифодалаш учун уни бошқа предметларга киёс қилади. Демак, бунда предмет предметга киёс қилинади. Шунинг учун ҳам илмий услубда ўхшатишнинг бошқа формалари билан бир қаторда – симон формасидан кенг фойдаланилади: эллипсисмон бўғим, тароксисмон мускул, камбаласисмон суяк, ғалвирсисмон суяк, найзасисмон чуқилар, зовсисмон чуқур водийлар ва х. Бадий услубда бу бутунлай бошқа. Ундаги ўхшатишлар қутилмаган таъсир ўйғотувчи ўхшатишлардир.

Лексикализациялашган атрибутив бирикмалар илмий услубнинг характерли хусусияти бўлиб, у барча фанларда мавжуд. Ҳар бир фаннинг ўзига хос лексикализациялашган бирикмалари бор. Уларнинг иштирокисиз илмий услубни тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай бирикмалар илмий услубнинг стабил, стандарт шаклда бўлишини ва унинг фанлараро ўйғунлашишига шароит тўғдиради. Улар: а) моддалар номларини: сульфат кислота, натрий нитрат; б) географик жой номларини: Ўрта Осиё, Орол денгизи; в) ижтимоий тузум, ҳодиса номлари: марказий қўмита ижроия қўмита; г) ҳар хил илмий тушунчалар: вектор миқдор, призматик стержен каби номларни билдиради. Бундай

бирикмаларнинг кўплари сифат+от қолипиди атрибутив бирикмалар шаклида бирикади. Шу сабабли ҳам А.А. Реформатский бундай атрибутив бирикмаларни термин ҳосил қилишнинг идеал намунаси деб ҳисобласа, [5:31] О.Д. Митрофанова эса уларни “атрибутив-дефинитив”, “атрибутив-кваликатив” бирикмалар деб атайди [6:90]. Академик В.В.Виноградов бундай бирикмаларни “фразеологик бирикмаларнинг эркин эквиваленти” эканлигини таъкидлайди ва улар турғун бирикмалар бўлса ҳам, уларнинг таркибини осон алмаштириш мумкинлигини ва бу типдаги бирикмалар илмий услубнинг характерли белгиларини кўрсатишини қайд этади [7:42].

Илмий услубнинг яна бир характерли томони, унда ихчам қонкретлаштириш бўлмайди. Ихчам қонкретлаштириш бадий услубга хос хусусият. Унда тасвир объектининг энг ажралиб турадиган, ўша предметни кўз олдимизда намоён қилувчи асосий бир белгиси таъкидланади. Бу белги предметнинг бошқа белгиларидан устун, ажралиб турадиган белгисидир. Ўша белги орқали предмет тўғрисида аниқ тасаввур туғилади. Бу белги қанчалик муваффақиятли илғаб олинган бўлса, унинг стилистик самраси ҳам юқори бўлади.

Илмий услуб материалларининг кўрсатишича, сифат-от бирикмаси бу услубда миқдор жиҳатдан кўп бўлса ҳам семантик-стилистик жиҳатдан ниҳоятда чекланган даражада қўлланилади. Бу илмий услубнинг вазифаси ва ўша соҳадаги тил бирликларининг ихтисосланиш характери билан боғлиқ. Илмий коммуникация ва илмий информацияни баён қилиш учун тил бирликларининг доираси кенг бўлиши шарт эмас. Бу илмий услубнинг вазифаси ва ўша соҳада тил воситалари ихтисосланиши характери билан боғлиқ. Бу ҳолат сифат+от бирикмасининг мазкур услубдаги семантик доираларида яққол кўзга ташланади. Чунинчи, тобе компоненти аслий сифатлар билан ифодаланган атрибутив бирикмалар бадий услубда 43 та семантик доирани ташкил қилган ҳолда, илмий услубда бу 10 та хилдагина учрайди.

Тобе компоненти нисбий сифатлардан ифодаланган атрибутив бирмаларнинг семантик доираси ҳам илмий услубда бадийга нисбатан анча кам. Ваҳоланки, нисбий сифат+от типли бирикмалар миқдори илмий услубда бадийга нисбатан икки марта кўп бўлишига қарамадан, уларнинг семантик ҳар хиллиги бадийда 33 та – гуруҳда, илмийда эса 8 та турда учрайди. Бу ҳам илмий услубнинг монотон характерини кўрсатиб туради.

Илмий услубда олмош+от бирикмаси ўз функцияси ва қўлланиши хусусиятлари билан бадий услубдаги ўша тип бирикмалардан тубдан фарқ қилади. Чунки бу тип бирмаларнинг пайдо бўлиши, тузилиши ҳар доим контекст билан боғлиқ. Улар сўз бирикмаларининг бошқа типларига унчалик ўхшамайди. Айниқса, унинг аниқловчи бўлаги контекстсиз маъносиздек кўринади. Шунинг учун ҳам бундай бирикмаларни доим контекстга таянган ҳолда таҳлил қилиш зарур. Фақат контекстгина унинг қандай вазифада қўлланганлигини аниқлаб беради. Айниқса, бу ҳолат тобе компоненти кўрсатиш олмошларидан ифодаланган атрибутив бирикмаларда яққол кўзга ташланади. Бу услубда кўрсатиш олмош+от типли атрибутив бирикмаларнинг асосий вазифаси услубнинг асосий хусусияти-изчилликни таъминлашга бўйсундирилган. Бунда бу бирикмаларнинг синтактик функцияси фаоллашиб, номинатив функцияси бирмунча пассивлашади ёки иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам бу услубда тобе компоненти кўрсатиш олмоши билан ифодаланган атрибутив бирикмаларнинг 90% и (барча қўлланилганга нисбатан) баёнда изчилликни таъминлаш учун хизмат қилади. Бу тип бирикмалар илмий контекстнинг жипслигини, боғлиқлигини таъминловчи ўзига хос воситадир. Улар

контакт ва дистант ҳолдаги изчилликни амалга ошира олади. Бу қисм, бу натижа, бу формула, бу айният, бу ҳол, бу тарз, бу хусусда, шундай масалалар, мазкур ҳодисалар типдаги бирикмалар контакт ва дистант ҳолдаги боғлиқликни, изчилликни таъминлайди.

Атрибутив бирикмаларнинг сифат+от, олмош+от, сифатдош + от, сон + от ва х. типлари илмий услубда

Адабиётлар

1. Кожина М.Н. О речевой системности научного стиля сравнительно с некоторыми другими. -Пермь: 1972.
2. Ўрозбоев М. Т. Мисоллар. “Назарий механика асосий курси”, Баходиров М. “Тупроқшунослик”, Кодиров М. “Ўрта Осиё табиий географияси” асарларидан олинди. Бундан кейин манбалар қисқартириб берилди.
3. Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. -Пермь: 1966.
4. Полищук Г.Г. О стилевом функционировании коммуникативно-факультативных определений. Вопросы стилистики Межвузовский науч. Сборник. -Саратов: 1972. № 4, -С.10.
5. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка. Конференция по применению структурных и стилистических методов исследования словарного состава языка. Сборник. -М.: 1961.- С. 31.
6. Митрофанова О.Д. Язык, научно-технической литературы. - М.: 1973. - С. 90.
7. Виноградов В.В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М.Пешковского. Вопросы синтаксиса русского языка. - М.: 1950, - С. 42.

Мақолада атрибутив бирикмалар услуб ҳосил қилувчи тил воситалари сифатида олиб қаралган. Бу бирикмаларнинг илмий услубда қўлланилиши, семантик ўзига ҳослиги кўрсатиб берилган. Улар тузилишининг илмий услубга ҳос томонлари очиб берилган. Атрибутив бирикмалар услубларни услублараро фарқловчи, шакллантирувчи восита сифатида олиб қаралган, уларни ўрганиш услубшунослик учун катта аҳамиятга эгалиги асосланган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье атрибутивные словосочетания рассматриваются как стилиобразующие средства языка. А также здесь показаны употребление и семантическое своеобразие атрибутивных словосочетаний в данном стиле. Кроме того, в нём атрибутивные словосочетания описываются как дифференцирующие и формирующие средства функциональных стилей. В ней обосновывается, что изучение словосочетаний в таком направлении имеет большое значение для стилистики.

SUMMARY

In the article, attributive word combinations are considered as style-forming language means. It is also shown the usage and semantic originality of the attributive phrases in this style. In addition attributive word combinations are described as differentiating and forming means of functional styles. It is also justified that the study of word combination in this way has a great importance for Stylistics.

ТИЛ ВА МАДАНИЯТ МУШТАРАКЛИГИНИНГ МЕТАФОРИК МАЪНОЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ

Ю.М.Ибрагимов - профессор

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: антропоцентрик парадигма, инсон тафаккури, метафорик модел, моддий метафора, маънавий метафора, вербалашган метафора.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, мышление человека, метафорическая модель, вербальная метафора, инстинктивное сознание, естественная культура, сознательная культура.

Key words: anthropocentric paradigm, human thinking, metaphorical model, verbal metaphor, instinctive consciousness, natural culture, conscious culture.

Тилнинг имконият сифатидаги ҳолати лисон бўлиб, бу имманент имкониятнинг нутқий воқеланиши жонли системаларни вужудга келтиради. Агар лисон мавҳум ва статик система бўлса, унинг реаллашуви бўлган нутқ жонли, ўзида турли лисоний ва кўплаб нолисоний ҳодисаларни мужассамлаштирган, динамик системадир. Бу динамик системада лисоний бирликлар амал қилар экан, бунда инсоний ва прагматик омил таъсирида лисоний имкониятлар турли ўзгаришларни бошдан кечиради. Имкониятлар кенгайиши, торайиши, кучайиши ёки аксинча, ўта кучсизланиши ҳам мумкин. Уларнинг бундай ўзгариши, аввало, бошқа лисоний бирликларнинг унга ҳамкорлик қилиши натижасида юз беради. Бу, айниқса, луғавий бирликлар маънавий имкониятларининг ўз ва кўчма маъноларда қўлланишларида яққол кўзга ташланади. Шу боисдан, антропоморфик метафорани тил ва маданият, тил ва мулоқот, тил ва маънавият, тил ва руҳият муштараклиги муаммоси ўтқирлашган бир пайтда лингвистик тадқиқ қилиш, унинг лингвомаданий, когнитив ва социолингвистик тавсифини бериш долзарб муаммо сифатида намоён бўлади.

Метафора тилнинг ўтмиши, бугуни ва эртасидир. Унга қараб тилнинг шаклланишини, таракқиётини баҳолаш мумкин. Тил таракқиётининг маълум бир босқичларида пайдо бўлган фаннинг илк давридан бошлаб бугунги кундаги ҳолатигача уни метафорадан ҳоли тасаввур қилиб бўлмайди. Аксарият терминларнинг келиб чиқиши метафорик асосдадир. Масалан, тилшуносликдаги урғу, бўғин, товуш ўзгариши, маъно кўчиши, маъно кенгайиши, маъно торайиши, эга кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, содда, мураккаб, ажратилган бўлак, уюшиқ бўлак, содда гап, қўшма гап, гап бўлаги, сўз ўзгариши каби минглаб терминларнинг метафорик асосда эканлиги фикримизнинг далилидир [4:39]. Фикрлаш жараёни ҳам, қиёслаш асослари ҳам, чиқариладиган ҳулосалар ҳам метафорик механизмнинг маҳсулидир.

услуб хусусиятларини акс эттирувчи бирикмалар сифатида намоён бўлади. Уларни ўрганиш вазифовий услубларнинг микдор ва сифат кўрсаткичларини аниқлашга, уларни алоҳида тизимлар сифатида тасаввур қилишга, тил воситаларининг услублараро тақсимланишини билиб олишга ёрдам беради.

Масалан, инсонда “она” ва “ватан” тушунчаси аввал онгсиз, кейинчалик эса онгли равишда она ҳақидаги тасаввурлар шаклланади. Дастлаб руҳий ва жисмоний боғлиқлик пассив субъект сифатидаги болада она ҳақидаги инстинктив тасаввурларни пайдо қилади. Иссиқ вужуд, тириклик манбаи бўлган кўкрак ва меҳрибон нигоҳ учлиги болада онага дастлабки меҳрни пайдо қилади. Бу меҳр муносабат маҳсулидир. Онанинг болага ва боланинг онага моддий ва маънавий муносабати меҳрни шакллантиради ва улғайтиради. Она озиклантирувчи ва химоячи, жисм ва руҳни тарбияловчи, боланинг эҳтиёжларини қондирувчи илк ва асосий объект. Онанинг бу хислатлари фарзанднинг улғайиши билан кўпроқ англандадиган бўлиб боради. Ватан инсон онгида шакланган она ҳақидаги тасаввурлар замида, онг остидаги қиёсланиши ва уйғунлигининг ўзи билмаган ҳолдаги ҳис қилиб борилиши билан кучайиб боради. Ватан билан бошқа бирор тушунча она тушунчаси қадар боғланмаган ва уйғунлаштирилмаганлигининг боиси улар моҳиятидаги ботиний муштаракликдир.

Аслида метафора тафаккур ва онгнинг энг катта “ёлғон”идир. Юқорида ўхшашлик қидирганимиз “она” ва “ватан” тушунчалари орасида заррача бўлсин, айнанлик йўқ. Ватан шахс эмас, у эмизмайди, у едириб-ичирмайди, дардимизга шерик бўлмайди, йиғласак, йиғлаб, қулсак, қулмайди. Шу боисдан метафорани айримлар таснифий “хатолик”, таксономик “лоф”, классификацион “утрик” сифатида баҳолашлари ҳам бежиз эмас. Албатта, бу қарашлар, объектив ва хиссиз муносабат, уни ифода этувчиларнинг ўзлари ҳам эътироф этишади. Аммо бу тафаккурнинг бу сифатига доир муҳим ва бекиёс бир ҳаққонийлик бўлиб, у юқоридаги изоҳларнинг барчасини тўфондай тўзғитади, бир ҳақиқат бошқа ҳақиқатни бўғади, қовурғаларини синдириб юборади. Бу фикрий образ яратилдир. Н.Д.Арутюнова шу маънода таъкидлашчи, метафора зоҳирий белги-хусусиятларни ажратмайди, балки

предметнинг илохияти ҳақида мазмуний образ ҳосил қилади [5]. Ҳақиқатан ҳам нега инсон ватан ҳақида ўйлаганда, онани эсга олади:

*Ватан, она сўзи нақадар лазиз,
Сенсан ҳар нарсадан мўътабар, лазиз,
Ҳурматини сақлар ҳар бир ўғил, қиз,
Муқаддас, мўътабар, улуг Ватаним,
Шарафлар, шонларга тўлуғ Ватаним. (Уйғун).*

Ҳамма онадек бўлганда эди, онамиз бунчалар мухтарам ва азиз бўлмас эди. Ватан ҳам худди шундай. Ҳаёт тарзимизда ватан ҳақида пайдо бўлган онгсизона сезимлар унинг онгли равишдаги киёси билан бойиб боради:

*Ҳўш, нечун севасан Ўзбекистонни,
Сабабини айтгин десалар менга,
Шоирона гўзал сўзлардан олдин
Мен таъзим қиламан она халқимга:
Халқим, тарих ҳужми сени агарда
Мангу музликларга элтган бўлсайди,
қорликларни макон этган бўлсайдинг,
Меҳрим бермасмидим ўша музларга? (А.Орипов)*

Демак, шоир халқини ўз ватанининг хусусияти сифатида эътироф этади.

Шу каби метафораларда оддий тушунчаларнинг кундалик, комусий, миллий, маданий ва халқона моҳияти зоҳир бўлишини Ж.Лакоффи ва М.Жонсонлар ўз вақтида қайд этишган(6:1980:3, 90). Инсон онгида манба объект ҳақидаги билим ёки маданий концепт шаклланмаган бўлса, бошқа объект ҳақидаги ҳосила билимнинг ҳам шаклланиши қийин кечади, унинг хотирада сақланиши мушкул бўлади. Ассоциативлик билимларни ҳосил қилиш ва хотирада сақлашнинг асосий усулидир. Шу боисдан метафорани билим ҳосил қилишнинг замини, билимни сақлаш хазинаси, уни ажодлардан авлодларга етказиш воситаси сифатида баҳолаш мумкин. Б.Флейшман метафоранинг шаклланиши асосларини, унинг моҳиятини маъно кўчиши билан боғлайди, тилда муайян тушунчани аниқ ва равшан ифодалаш учун имконият торайган ҳолатда метафорадан фойдаланиш зарурати туғилишини уқтиради [9].

Тил агар ҳар ҳодиса учун ифода бераверса, унинг тасвир имкониятлари жуда кенгайиб кетади. Тил керакли, кераксиз, зарур, нозарур ифодаларнинг омборига айланиб қолар эди. Метафора тилнинг қулайлиги ва ихчамлигининг алгоритмидир. Бу алгоритмгина тилнинг ўз-ўзидан ривожланиш жараёнини тартиблаштириб туради,

Маданият инсон ижоди маҳсули бўлиб, инсонни - ҳайвондан фарқлаган омилдир. Маданият сўзининг арабча этимологик маъносиди ҳам шунга ишора қилади:

“Маданий [а. *مدنى* – шаҳарлик; *мадиналик*, *Мадинага* хос]:

1. Маданиятга оид: маданият, илм-маърифат билан боғлиқ, маданият соҳасидаги: *маданий инқилоб. маданий эҳтиёжлар, маданий мерос, маданий тadbирлар.*

2. Маданиятли, маданиятни эгаллаган; маданиятга эришган, маданият талабларига жавоб берадиган: *маданий одам. маданий оила. маданий қишлоқ. маданий ҳаёт.*

3. Киши қўли, меҳнати билан экиладиган, етиштирилдиган: *маданий экинлар. маданий ландшафт. маданий ўсимликлар.*

Аслида луғатдаги учинчи маъно *маданий* сўзининг асл моҳиятини акс эттиради. Ундан *маданият* сўзида маъновий ихтисослашиш, терминлашиш ҳодисаси юз берган.

“Маданият [а. *مدنية* - цивилизация]:

1. Жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётида қўлга киритган ютуқлари мажмуи. *Алифбо - жаҳон маданияти, бутун илм, ўчмас бадиий, фалсафий, ахлоқий бойлиқлар шу ҳарфларга асосланган.*

2. Бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси: *муслиқ маданияти. нутқ маданияти, кино маданияти, ислом маданияти, Шарқ маданияти, Ғарб маданияти, Ўрта Осиё маданияти.*

3. Ўқимишлилик, таълим-тарбия кўрганлик, зиёилик, маърифат. *Маданиятдан орқада қолмоқ. Маданиятга эришмоқ каби.*

4. Маданиятли шахс талабларига жавоб берувчи шароит: *турмуш маданияти, иш юритиш маданияти ва бошқалар. Шунингдек, ўсимлик ёки экиннинг турларини етказиш, ўстириш, етиштириш: хусусан, деҳқончилик, чорводорлар, ҳунармандлар маданияти.*

Ижтимоий муносабатларни такомиллаштириш эҳтиёжи иқтисодий, сиёсий, юридик каби маданият турларининг шаклланиши ва қарор топишини келтириб чиқарди. Айниқса, шахсий такомиллашув барча маданиятларнинг марказий унсурига айланиши маърифат ва ахлоқнинг тубдан такомиллашувига олиб келди. Масалан, Шарқда зардуштийликда эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал учлигининг тараққиёт омили сифатида қаралганлиги, тасаввуфда қомил инсон тушунчасининг тарғиби қилиниши, Ғарбда уйғониш даврида инсон ахлоқининг инсониятнинг гуманистик ғоялари, маърифатчилик ғоялари билан мувофиқлиги даражаси маданият мезонларини ишлаб чиқишда катта роль ўйнади.

Зеро, инсон ўз шахси шаклланиб, яшаб, воғжа етаётган муҳитнинг фарзанди. Бу муҳитдан ажраллиб қолган шахсининг индивид даражасига тушиб қолиши маугли, бўрилар уясида яшаган ҳинд болақайлари, “тоғда ўсган бола”, Робинзон Крузо мисолида тарихий ва адабий манбаларда, кинофильмлар катта маҳорат билан тасвирланган.

Муайян бир маданиятнинг шаклланишида айрим шахсларнинг ўрни алоҳида. Пайғамбарларнинг, ҳукмдорларнинг, машҳур халқпарвар ва тараққийпарвар зотларнинг фаолияти, қолдирган меросининг аҳамияти бунга далил бўла олади.

Маданият дастлаб моддий ва маънавий турларга бўлинади. Моддий маданият инсоннинг табиат билан мулоқоти натижасида шакллана, маънавий маданият инсоннинг инсон билан мулоқоти маҳсулидир.

Моддий маданият ҳам, маънавий маданият ҳам хазина сифатида тил кўрғонида яшайди. Биринчидан, маданият ажодлардан авлодларга тил орқали етиб келса, иккинчидан, тилнинг ҳар бир ифодасида шу халқнинг маданий даражаси, этник дунёқараши акс этади. Тил миллат ёки элатнинг бир даврдаги маданиятини акс эттирмайди. Бугунги маданият даражаси, ментал савияси қандай бўлишидан қатъи назар, тилда тил пайдо бўлган даврдан бошлаб, то бугунгача бўлган маданият яхлит тизим сифатида тилда яшайди. Тилда шундай сўз, ибора, мақол ва маталлар, афоризмлар борки, улардаги денотатив воқелик, мавжуд ахборот бугунги кун учун мутлақо эскирган. Масалан, ўзбек тилидаги *эллик* сўзи қадимги туркий тилда “қўл” маъносини англатган эл отидан кичрайтириш қўшимчаси *-(и)г* қўшимчаси билан ясалган бўлиб, бир қўлдаги беш бармоқни англатган [7]. Демак, тилнинг илк даврларида бармоқ билан боғлиқ ҳисоб маданиятидаги бу ҳолат бугунги кунда бутунлай унутилган, лекин унинг шаклий қиёфаси бошқа маъно билан ҳозир ҳам яшаб турибди. Лекин у бошқача шаклга кирган. Метафорик модел асосида янги ҳосила маъно вужудга келган. Мисол сифатида *шаллақи* сўзини олайлик. У ўзбек тилининг изоҳли луғатида қуйидаги изоҳга эга:

Шаллақи - шарм-ҳаёни билмайдиган, бўлар-бўлмасга жанжал кўтарадиган, жанжалкаш. *Мен сизни ўғил бола деб юрсам, шаллақи хотиндан ҳам баттар экансиз.* С.Анорбоев, Оксой.

Бунда, албатта, изоҳда “аёлларга нисбатан” маъно унсури бўлиши лозим эди.

Эски ўзбек тилида *шаллақ* “кип-яланғоч”, “уятсиз” деган маъноларни билдирган [7]. Демак, у дастлаб кенг маънога эга бўлган. У даврларга келиб, кийинги юриш, очик-сочик юрмаслик маданият ҳисобланган ва меъёрий ҳолат сифатида қабул қилинган. Аммо кип-яланғоч юриш ҳам, гарчи, маданият меъёрларига тўғри келмаса-да, мавжуд бўлган. Бугунги кунда маданиятга зид қўйиладиган кип-яланғоч юриш, кийимсиз жамоат жойларида пайдо бўлиш ҳолати йўқ. Аммо улардаги умумийлик ҳар доим ҳам барқарор ва яшовчан. Шу боисдан маънода ўзгариш содир бўлган. Бунга тушунчадаги тадрижий тафовутлари сабаб бўлган.

Шу билан биргаликда, метафорик асосдаги айрим мақоллар қадимда этник умумийликка эга бўлган. Масалан, *Таппи-таппидан узоққа тушмайди* деган ўзбек халқ мақоли мавжуд. Бу мақол бугунги кунда халқ мақоллари тўпламларидан ўрин олмайди. Зеро, умумий ўзбек миллати маданий даражаси мезонлари билан муносабатда бўлинса, унинг анчайин кўполлиги ва охорсизлиги маълум. Аммо у айрим шеваларда сақланиб қолган. Чунки бир ҳудуд учун маданиятли бўлган ҳодиса, бошқа ҳудуд учун маданиятсизлик белгиси бўлиши мумкин. Ёки хусусий ҳол умумий ҳолат мезонларига жавоб бермаслиги ҳам мумкин. Л.Толстой рус маданиятини чечен маданияти мезонлари билан ўлчашининг нотўғрилигини “Ҳожимурод” повестида қуйидагича тасвирлайди: “Ҳожимуродни биринчи марта кўрган шўх

офицер Петраковский, таржимон орқали ундан Тифлис ёқдими деб сўради:

- Айя, – деди у.
- Ха, деяпти, – деди таржимон.
- Кўпроқ нима ёқибди?
- Хожимурод бир нарс деди.
- Ҳаммадан кўпроқ унга театр ёқибди.
- Хўш, бош кўмондонникида бўлган базм-чи?
- Хожимурод қовоғини солди.

– Ҳар бир халқнинг ўз одати бор. Бизда хотинлар ундай кийинмайдилар, – деди у Мария Дмитриевнага қараб.

- Ха, унга нимаси ёқмабди, ахир?

– Бизда бир гап бор, – деди у таржимонга, – ит эшакка гўшт берибди, эшак эса итга хашак берибди, – натижада ҳар иккаласи ҳам оч қолибди. – У сал илжайди. – Ҳар бир халқ учун ўз одати яхши.” [8].

Ўзбек халқи турмуш тарзини ҳозир ҳам паррандаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун халқимизда *она товук, даканг хўроз, жўжабирдай жон, бир товукча ҳам дон керак, ҳам сув, қари товук* каби метафорик асосдаги ифодалар

кўплаб учрайди ва уларнинг илк денотатив маънолари ҳам хануз яшовчан. Шу боисдан *думи юлинган товук* сўз бирикмасининг денотатив маъносини ва унда акс этган объектив воқелик парчасини ўзбек лисоний жамияти аъзолари бирдай тасаввур қилади. Умумий дунёқараш асосидаги метафорик модел воситасида вужудга келган *думи юлинган товук* (инсон) метафорик ифодаси замиридаги маданият ҳам, шу барқарор маданият заминида шаклланган метафорик ифода ҳам тил ва маданият яхлитлигининг бир кўриниши сифатида тилимизда яшаб келмоқда ва образли тасаввур ҳосил қилишнинг сермахсул ва таъсирчан воситаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Кўринадики, тил ва маданият муштараклиги муаммосининг ўзи серкирралиги ва тахлилининг ўта мураккаблиги билан ажралиб туради. Тилда халқ маданиятининг илк шакллари ҳам, бугунги ҳолати ҳам бирдай мавжуд. Шунга кўра, тилни маданият ифодаси сифатида эскирган, архаиклашган, нисбийлашган, барқарор маданий мағизли бирикларнинг мухташам хазинаси сифатида баҳолаш жоиз.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2016. 56-б.

2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. I жилд. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017. 168-б.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

4. Аристотель. Поэтика. -Л.: 1927. -С. 39.

5. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. - М.: 1990.

6. Lakoff J., Johnson M. Metaphors we live by. - Chicago; L.; 1980. - P. 3, 90 .

7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. -Тошкент: Университет, 2003. 600-б.

8. Толстой Л.Н. Танланган асарлар. 5 жилдлик. Т. 1. Ҳикоялар, қиссалар. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.

9. Флейшман Б. С. Основы системологии. -М.: Радио и связь, 1982.

РЕЗЮМЕ

Мақолада тил ва маданият муштараклигининг метафорик маънода бўртиб турадиган сўзлар – жонивор, ўсимлик, шахс номлари ва асосан, уларнинг метафорик кўчма маъноларига ҳос бўлган тил бириклари ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются слова, названия животных, растений, собственные имена, выражающие метафорические значения языковых и культурных отношений, в основном, языковые единицы, передающие дополнительные метафорические значения.

SUMMARY

The article deals with words, names of animals, plants, proper names expressing the metaphorical meanings of linguistic and cultural relations, mainly linguistic units that convey additional metaphorical meanings.

ИНГЛИС ХЭМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ GENDER/ЖЫНЫС (ЕР -ХАЯЛ) ТҮСИНІКЛЕРИНИҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ХЭМ ЛЕКСИКА - СЕМАНТИКАЛЫҚ БИЛДИРИЛИҢИ

Д.М.Қурбанбаева - ассистент оқытушы

Д.М.Қурбанбаева - ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гендер, жинс категорияси, аёл жинси, эр жинси, гендер ажратиш усуллари, нейтраль гендер жинс, лексик-семантик усул, морфологик курсаткич, аффиксацияли усул, референт, морфологик-синтаксислик усул, спитагма, мослашиш.

Ключевая слова: гендер, категория гендера, женский род, мужской род, нейтральный (средний) род, родоразличение, лексико-семантический способ, морфологическо-синтаксический способ, аффиксация, морфологическая маркировка, референт, синтагма, согласование.

Key words. gender, the category of gender, feminine gender, masculine gender, neutral gender, gender distinctions, lexico-semantic way, morfologico-syntactic way, affixation, morphological mark, referent, syntagm, argeement.

Инглис тилиндеги лингвистикалық теориялық тәліматларда хэм әмелий оқыў қолланбаларында гендер (жыныс) ажыратылыўының грамматикалық қубылыс сыпатында ҳәркет ететуғынлығы яки жоқ екенлиги ҳаққында илимпазлар тәрәпинен елеге шекем түрлише пикирлер айтылып келмекте. Мәселен: бир қанша теориялық тәліматларда гендер инглис тилиндеги атлықлардың субкатегориясы сыпатында лексика-семантикалық түсиник деп қаралып инглис тили грамматикасы бойынша әмелий қолланбаларда турақлы түрде грамматикалық категория сыпатында өз анықламасына ийе.

Ал, А.И.Смирницкийдиң «Инглис тилинің морфологиясы» (Morfology of English) теориялық курсының толық 10 бети [1:139,148] инглис тилинде гендер (жыныс) категориясы грамматикалық категория есабында да, сондай-ақ тиккелей лексика-семантикалық мәни тәрәпинен алып қарағанда да жоқ екенлигин дәлиллеўге арналған. Деген менен, Ганишна, М.А.Васильевскаялардың белгили «Инглис тили грамматикасы» әмелий курсы сабақлығында гендер (жыныс) темасына кирис сөзинен баслап-ақ инглис тилинде жоқ деп есаплаўға қарар етилген атлық сөз шақабының gender-жыныс категориясына белгили дәрежеде анағұрлым

толық хэм анық зәрүрли анықлаўлар киргизилген хэм системаластырылған [2].

Инглис тилинде атлық сөзлердиң гендерлик/жынысый мәнилик аңлатылыўы сөзлердиң (басқа тиллердегиге уқсап, рус тили айрықша есапқа алынған ҳалда) ҳәр қыйлы грамматикалық формалар (қосымталар, жалғаўлар) қабыл етиўи арқалы емес, ал атлық сөзлердиң көпшилик жағдайда үшінши беттеги бетлик алмасықлары менен өз-ара байланысы тийкарында анықланатуғынлығы нәзерде тутылады. Бул, демек, гендерлик жынысый ажыралыў (классификациялануў) инглис тилиндеги атлықларда грамматикалық қубылыс яки категория сыпатында қаралыўына болатуғынлығынан дәрек береді.

Инглис тилинде гендер категориясы анық қарама-қарсылықлардан ибарат. Ол өз ара иерархиялық (ажыралыў белгилери анық тәрәплерди өз ишине алатуғын) тийкарада байланысқан еки қарама-қарсы тәрәплерден турады. Атлықлар – бир қарама-қарсы категориялық мағанада person nouns (адамлар-шахсты аңлатыўшы атлықлар хэм non-person nouns адамларды – шахсларды аңлатпайтуғын атлықлар) болып бөлинеди. Екинши қарама-қарсылық тек адамларды аңлатыўшы атлықлар арасында болып, олар ер жынысы

(masculine) хәм хаял жынысы (feminine) болып бөлинеди. Солай етип, биринши қарама-қарсылық гендер жыныс категориясының жоқарғы қарама-қарсылығы, ал екінши қарама-қарсылық төменгі қарама-қарсылық сыпатында тән алынады. Тап усындай ажыралыуы (классификациялануы) өзгешеліктері тийкарына қарай отырып М.Я.Блох тәрәпинен атап өтилген қарама-қарсылықтарындағы байланыстарды анализ-леуде инглиз тилинде «үш гендер системасын келтирип шығарады хәм үшінши гендерди (жынысты) neutral gender/нейтраль жыныс деген дәстүрий термин менен атайды» хәм оған non-person/адамларды/шахсларды аңлатпайтуғын атлық сөзлерди киргизеди. Демек, М.Я.Блох усыңған атлық сөзлердің инглиз тилиндегі үш гендер/жыныс системасы төмендегіше сәулендириледи; 1. The neuter (i.e.non.person) gender/нейтраль жыныс (адамларды аңлатпайтуғын атлықларды өз ишине алады); 2. The masculine gender (i.e.non.masculine person) ер жынысындағы атлықлар (ерлер); 3. Feminine gender (i.e.the feminine person) хаял жынысына тийисли атлықлар (хаял-қызлар [3:54]).

Жоқарғы қарама-қарсылықтағы гендер үәкиликтері сыпатында атлық сөзлердің тек адамларды аңлатыушы субклассы нәзерде тутады.

Ал, төменгі қарама-қарсылықтағы гендер/жыныс үәкиліктері хәм жансыз, хәм жанлы атлықларды өз ишине алады (бул жерде жанлы атлықлардың адамларды аңлатпайтуғынлары нәзерде тутағын) хәм оларға мысаллар ретінде төмендегі сыяқлы атлық сөзлерди киргизіуге болады: а) rose, ocean, heroism, genius, sky, etc./гул, океан, қахарманлық, даналық, аспан хәм т.б; b) dog, fish, reptiles, animal, reindeer, etc/ ийт, балық, жербауырлаушы, хайуан, арқар хәм тағы басқа,

Көплік сандағы тири жәниұарларды аңлатыушы атлықлар грамматикалық жыныс ажыратыуы уқыбына ийе емес. Солай етип, бул жоқарыдағы жынысқа ажыратылуы төмендегіше аңлатылады: а) neutral gender/нейтраль жыныс: а) organization, concern, staff, club, society and etc; b) masculine and feminine gender/ер хәм хаял жыныс: cock/hen, bull/cow, horse/mare, ram/sheep, he-goat/she goat and etc;

Қарама-қарсылықтардың пәсейіу жағдайларында шахсларды (адамларды) аңлатпайтуғын (non-person) атлықлардың орнын «it» алмасығы ийелейди хәм олардың нейтраль жыныста қолланатуғынлығын аңлатады.

Example.

Suddenly a strange thing moved in the darkness ahead of us. Could it be a man, in this distant place at this time of night?

Кәпелімде қаранғыда бизлердің алдымызда бир нәрсе қозғалғандай болды. Түннің әлде бир мәхәлинде усындай аулақта адам не жейди?

The object of her maternal affection was nowhere to be found. It had disappeared, leaving the mother and desperate.

Оның аналық мөхрин беріп отырған жалғыз жубанышы хеш жерден табылмады. (оның аналық мөхрине сай бир перзенті еди, оны да қудай алып кетті) сол кеткеннен жок, ол ананы да, тәрбиясын да үлкен дәртке қалдырып кетті.

Мысаллардағы thing (нәрсе), the object of affection алданыш/жубаныш, non-person/шахс емес атлық сөзлері, genderlik/жынысый көзқарастан қарама-қарсы тәрәпи анық емес, сонлықтан олар «it» алмасығы менен алмастырылып, neutral gender / нейтраль жыныс сыпатында алып қаралады.

Инглиз хәм қарақалпақ тиллерінде gender/жыныс аңлатылуының грамматикалық, усылына қарағанда, оның лексика – семантикалық усылы анық.

Буған төмендегі сыяқлы атлықларды жатқарыуға болады: mother/father daughter/son sister/brother, bride/bridegroom, woman, etc; ана/ата, қыз/ул келиншек/күйеу бала хәм т.б.

Солай етип, гендер категориясының қарама-қарсылық структурасы семантикалық түрде төмендегі диаграммадағы схемадағыдай сәулендіуі мүмкін:

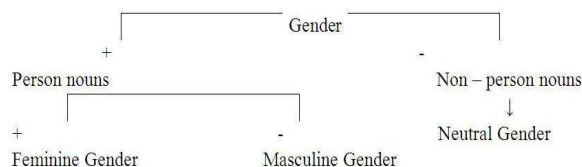

Figure 1.

Жоқарыдағы диаграммада инглиз тилинде атлықлардың гендерлік/жыныслық ажыралыуы схемасы көрсетілген. Демек, Гендер-атлықтың жыныс категориясы, Person nouns-шахсты (адамларды) аңлататуғын атлық сөзлер, Feminine Gender – хаял жынысына тийисли атлықлар, Masculine Gender-ер жынысына тийисли атлықлар, + - жыныс ажыратыушылық қарама-қарсылығы жоқары (анық)- жыныс ажыратыушылық қарама-қарсылық белгілері төмен (анық емес).

Инглиз тилинде оғада көп шахс (адамларды) аңлатыушы атлық сөзлер алмасықлар менен байланыста бола туып еки гендер /жынысты да аңлата алуы мүмкін. Feminine хаял хәм Masculine ерлер гендер жынысты да аңлата алады. Бул улыұмалық гендердегі /жыныстағы атлықларды пайда етеди. Мысаллар: Person (шахс, адам), friend, doctor, worker, singer, president, manager, etc.

Мысалы: The president of our Medical Society isn't going to be happy about the suggested, way of cure, in general, she insists on quite another kind of treatment in cases like that. Бизің емлеуіхана бирлеспеміздің Президенті бул усынылған емлеу усылына онша кеуіл толмай туыпты. Бундай жағдайлар ушын (Президент ханым) пүткіллей басқаша емлеу усылынан пайдаланбақшы.

Қарақалпақ тилинде Президент сөзінің (жыныслық) гендерлік айырмашылығын беріу ушын «ол» бирліктің үшінши бетіне тийисли бетлеуі алмасығы пүткіллей хәлсизлік етеди, себеби қарақалпақ тилиндегі алмасықлардың хеш қайсысында гендер ажыратыушылық қарама-қарсылық белгілер хәрекет етпейди. Сонлықтан инглиз тилиндегі мысалды аударма ислегенимізде хәр бир кәнге (she, he) ол алмасықларының гендерлік айырмашылығын қауырмаш ишине сол алмасықлардың контекст бойынша талап ететугын айкынлауышларын беріуі шәрт: бизің мысалымызда – ол (Президент ханым), басқаша мысалларда – ол (Президент мырза), ол- доктор ханым, ол- доктор мырза яки олардың шахсый аты хәм акесинің аты көрсетілген болуы мүмкін (ол Президентимиз, Сарахан Баймуратова, ол-Президентимиз, Азиз Тореевич хәм т.б).

Еки гендер айырмашылығын аңлатыуы уқыбы улыұма гендер (улыұма ортак) жыныс аңлатыушы атлықларда өзгермелі категориялы атлықларға айландырады. Сондай-ақ, егер гендерлік айырмашылық көрсетіу айрықша түрде шәрт болмаса гәптеги шахсты аңлатыушы атлық сөз нейтраль гендерде masculine (ерлерди аңлатыушы бирліктің үшінши бетіндегі «he» алмасығы менен алмастырыла береді. Көплік санда гүллән гендер ажыратыушы айырмашылықлар нейтраль түрде (нейтрализацияланған халда) беріле береді.

Грамматикалық гендерлік ажыратыуы уқыбы менен бирге инглиз тилиндегі атлықлар өзлери аңлататуғын сөзлердің жыныс айырмашылығын лексикалық усылда да бере алады. Бул дегениміз ол сөзлер жынысты атап көрсетіуші белгілі мәни аңлатыушы сөзлер менен, сондай-ақ суффиксациялық деривация менен бирге қолланылып келиуі мүмкін.

Мысаллар: he-goat-she-goat, he-bear:she bear, cock-sparrow/hen sparrow:hen-pheasant, man-producer/woman producer, a businessman/a business-woman, bull-calf/a cowcalf, master-mistes/missis, an-actor/an actress, a lion /a lioness, a steward/a stewardess, a landlord/a landlady.

Сондай-ақ, инглиз тилине шет тиллеринен өзлестірилген айырым атлық /мәртебени атап көрсетіуші атлық сөзлердің гендерлік/ жыныслық ажыралыуы деривациялық, яғный суффиксация жолы менен әмелге асырылуы мүмкін. Мысаллар: sultan/sultana, султан-султанша (ханым). Гендер/жыныс ажыратылуының жоқарыда көрсетилип өтилген усылларын анализлей отырып кимдур инглиз тилиндегі жыныс ажыратылуының соңғы билдирилген түри атлық сөзлердің усынылған гендер системасына қайшы келетуғынлығын аңлауы сөзсиз. Себеби, мысалларда келтирилген атлықлар жұптары, дәслеп ескертилгендей тек ғана шахсты (адамларды) аңлатыушы атлық сөзлерге ғана емес, ал барлық түрдегі жанзаттардың хәммесине тийисли екенлігі мәлім болады. Тереңірек нәзер салатуғын болсақ, биз бул факттиң пүткіллей басқаша екенін аңлаймыз. Ғажайыптында, jenny-ass/нашар-ешек, pea-hen/мәкиен-тауық сыяқлы атлықлар тәбийй түрде «it» алмасығы менен алмастырылады, ал олардың ер жынысына тийисли (masculine) жубайлары да jack-ass, pea-cock хәм нейтрал (хаял хәм) нейтраль гендер (жыныс) арасындағы гезектегі шубаланқы (еки ушлы) пикирлерди келтирип шығарады. Бунның себеби, инглизлердің «woman» (she) алмасығын жубайластырып, қалған жанлы жанзат/жәниұарларды аңлатыушы сәйкес гендердегі атлық сөзлерге

«it» алмасығын сыбайластырылуы олардың әзелден инсан сыпатында адамзатты, оның сарқылмас дереги ананы хұрметлеу үрп-әдет дәстүрий мәдениатынан келип шықса керек.

Woman-man, sister-brother инсаният сағасы хәм сарқылмаслығы тийкары хәм туўған-туўысканлықлардың мәңги хаккында екенлиги, дүнья тиллеринде сондай-ақ, англис хәм карақалпақ тиллеринде де мәниси семантикалық тийкарда басланып раўажланған болса, олар тиллеримизде грамматикалық-категориялық түрленіу тийкарында раўажланыўын даўам ете береді.

Қарақалпақ тилинде грамматикалық гендер категориясы хаккында илимий мийнетлер хәм арнаулы изертлеулер еле жоктың жанында. Гендер (жыныс айырмашылығы) түсиниги хаккында орта мектеп сабақлықларында оғанда аз мағлыұматлар менен шекленген. Тек ғана «Хәзирги карақалпақ әдебий тилинің грамматикасы» [4:116] монографиясында гендер хаккында бир бет илимий баянлама (краткий научный обзор) берилген. Онда карақалпақ тилинде словян (рус, украин) хәм басқа да тиллердегидей род (жыныс) категориясы жоқлығы, яғный атлықлар грамматикалық родлық (жыныслық) көрсеткишлерге ийе емес екенлиги айтылған.

Деген менен, карақалпақ тилиндеги адамларда, айырым хайўанлар менен қусларды билдириўин атлықлар гендер (жыныс)қа байланысты бири-биринен айырымланып қолланылады. Жыныс ажыратыў бойынша айырымлары арнаулы грамматикалық көрсеткишлерге ийе болса, гейпаралары өзиниң тек семантикасы арқалы жыныс/гендерге ажыраала алады.

Қарақалпақ тилинде атлық сөзлерде жыныс/гендер 3 түрли усыл менен билдириледі:

1. Семантикалық мәниси арқалы: ерлер - ата, әке, аға, ул, ини, қайын, қайнаға хәм т.б. хаяллар жынысы - кемпир апа, ана, ажапа, қыз, қарындас, бийкеш, абысын хәм т.б.

Бундай жыныслық/гендерлик айырмашылықлар жынысы атлықларда айырым хайўан хәм қусларда да ушырасады. Кабан/мегежин-жалғызак, қораз қырғауыл/мәкийен қарғауыл, қошқар-саулық, қой/тоқлы, бұға-тана-сыйыр/қошқар-қой, теке-тууша/ешки, ийт-қаншық айғыр, ат-байтал хәм тағы басқа.

2. Көплеген адамды/шахсты билдириўши бетлик атлықлар жынысты аңлатыўшы морфологиялық көрсеткишлер-суффикслер қосылуы арқалы жыныс/гендер айырмашылығын билдиреди: куда-кудағай, кудабала-кудаша (қыз), қайын-балдыз, хан-ханшайым, патша-патшайым, мийирбек-мийирбийке, Камил-Камила Амин-Амина хәм т.б.

Морфологиялық жыныслық/гендерлик көрсеткишлер карақалпақ тилиндеги меншикли атлықларда адам атларында жийи ушырасады. Олар адам атларына аффикслер сыпатында биринши компонент (префикс) екинши компонент суффикс сыпатында биригеди:

Ерлер:

а) Бекназар, Бектурды, Баймурат, Байназар

б) Азизбек, Турдыбек, Юсипбек, Мырзамбет, Назарымбет, Оразымбет, Сарыбай, Дәлибай, Нуратдийин, Караматдийин, Тәжетдийин хәм т.б.

в) Сөз қосылуы (словосложение) усылы: Абдиқәдир, Абдикерим, Мәмбеткерим, Бердимурат, Қайыпназар, Хәби-назар хәм т.б.

Хаял-қызлар:

Әдебиятлар

1. Blokh M.Y. A Course in English Theoretical Grammar. –Moscow: «Higher School», 1983.
2. Ganshina M.A. Vasilevskaya N.M. English Gramman. Practical Course Moscow, 1964.
3. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. –Москва: 1959.
4. Бекбергенов А., Дауенов Е., Даулетов М., Ешбаев Ж. Хәзирги карақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. -Нөкис: «Билим», 1994.

Мақола англиз ва қарақалпақ тилларидаги от сўзларнинг жинсий - гендер фарқининг тадқиқоти масалаларига қаратилган. Унда гендер - жинсий фарқнинг ажратилиш усуллари бир қанша илмий манбалардаги маълумотлар асосида солиштирилган. Шунингдек, илмий таҳлил нәтижалари солиштирилиб, икки тилдаги жинс - гендер категорияси аниқ тизимга солиниб, уларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш бўйича тавсия ва фикрлар берилган.

Статья посвящена изучению гендерной системы имён существительных в каракалпакском и английском языках. Родоразличение в двух языках сопоставлено в научной основе, выявлены приемы родоразличения на основе, тщательного лингвистического анализа, причём автор ссылается на некоторые достоверные источники по исследованию данного вопроса и выявляет научнообоснованную систему родообозначения в двух сравниваемых языках.

The article deals with gender distinction of nouns as a part of speech in the English and Karakalpak languages. The problem of gender distinction, as the author points out, is one of the complicated problems in both languages, and though the languages are representatives of different families, the researcher finds out the ways of distinguishing gender of nouns in these languages and gains to systematize them in proper scientific way.

а) Айымхан, Гүлхан, Гүлимхан, Айжан, Бибизада, Бийби-раба, Бибижамал, Нурсулуў, Нуржамал, Палзада, Нурзада, Улзада хәм т.б.

б) Паршагүл, Сөнөмгүл, Қызларгүл, Алмагүл, Женисгүл.

в) Бийбигәўхар, Бийбимарьям Бийбирәўшан, Сахыйпжамал, Айымжамал, Гүлбазар, Гүлсөнөм хәм т.б.

Көпшилик араб тилинен өзлестирилген адам атлары жубайлас болып олардың хәр бири ер хәм хаял жынысларын аңлатыўы, хаял жынысына тийислиери гендер аңлатыўшы «а» жалғаўын қабыл ететуғынлығы арқалы морфологиялық көрсеткишке ийе атлық сөзлер қатарына киреди. Мысаллар: Азиза (Азиз), Латипа (Латип), Салийма (Салим), Рашида (Рашид), Рахима (Рахим), Зарипа (Зарип), Фарида (Фарид) хәм т.б. Айырым ғалабалық атлықларда жыныс ажыратыўдың жоқарыда атап өткен усылын қабыл етеди. Мысал: шайыр-шайыра:

Бирақ сизге бир нәсият қылайын,
Қызыңыз өнерпаз, шайыра болсын.

(И.Юсупов)

Қарақалпақ тилинде кәсиплери бойынша хаял-қызлардың атқаратуғын хызметлерин аңлатыўшы атлық сөзлер рус хәм тағы басқа да батыс халықлары тиллериндегидей жынысый тәрептен ажыралмайды. Деген менен батыс халықлары тиллеринен кирип сиңисып кеткен көпшилик атлықлардың feminine/хаял жынысы морфологиялық көрсеткишлердің қосылуы арқалы жасалады. Мысаллар: артист-артистка, актриса, студентка, балерина, секретарша, хәм т.б.

Ерлер хәм хаял-қызлардың фамилиялары менен атасының атларын аңлатыўшы атлық сөзлерде еlege шекем тап усы усылда жыныслық айырмашылық аңлатылады. Мысаллар:

Хаял қызлар:

Насирова Махида Бердихожаевна,

Зарлықова Фатима Зийнатдиновна,

Ер жынысы:

Камалатдинов Бахтияр Нурымбетович,

Пердебаев Азийзбек Русланбекович,

Нуржанов Фарид Зарипович

3. Қарақалпақ тилинде айырым кәсип аңлатыўшы шахслардың, хайўанат-қуслардың атлық референтлериниң жыныслық айырмашылықлары морфологиялық-синтаксислик усылда, яғный атлық сөзлердің жыныс аңлатыўшы арнаулы сөзлердің анықлауыш хызметинде жупкерлесип келиўи арқалы жыныс айырмашылықлары билдирилип турады. Мысаллар:

Мәкийен қырғауыл палапанларын қорғау ушын изине айланышқылады.

Кассир келиншек ақша санау менен бәнт.

Дәригер қыз наұқаслар менен әлпайым қатнаста.

Еркек пышықтың дәрти-уықы.

Ғәплердеги «мәкийен қырғауыл», «Кассир келиншек», «Дәригер қыз», «Еркек пышық» синтагмалық бирикпелеринде атлық сөзлердің жыныс аңлатыўшы компонентлери синтаксислик усылда жупкерлесіу арқалы бириккен.

Қала берсе, mother/father/ана/ата wife/husband, daughter/son/қыз/ұл sister/brother/аға, қарындас сыяқлы жынысый жубайлас сөзлер миллий қәдириятлары-мызды аңлатыўшы дәлиллерден бири болып саналады.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

**ХАЗИРГИ ПОВЕСТЬЕРДЕ МИЛЛИЙЛИГИМИЗ ТЫМСАЛЫ МУХАДДЕС ИНСАНЛАР КЕЛБЕТИ
(Ш.Уснатдинов повестьлери мысалында)**

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

З.Б.Сагидуллаева – еркин излениўши

Әжияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: публицистика, бадий адабиёт, публицистик наср, хозирги повестлар, каракалпак повестлари ривожланиши тенденциялари, Ш.Уснатдиновнинг повестлари: «Кимге кеч, кимге тонг сахар», «Сўнгги овчи».

Ключевые слова: публицистика, художественная литература, публицистическая проза, современные повести, основные тенденции развитие каракалпакских повестей, повести Ш.Уснатдинова: «Кимге кеш, кимге таң сәхәр», «Соңғы аңшы».

Key words: publicists, artistic literature, publicistic prose, modern main stories, direction in the development of Karakalpak stories, stories by Sh.Usnatdinov «Whom it's late, whom it's a dawn», «The last hunter».

Ғәрезсизлигимиздин соңғы он жыллығындағы каракалпак повестьлериндеги қахарман образының жасалыуы арқалы идеялық-тематикалық жақтан жаңаланыў епкини ХХІ әсир басындағы әдебиятымызда жазыўшы сыпатында таныла баслаған, хәзирги дәуирде Қарақалпақстан халық жазыўшысы болып жетилискен Шарап Уснатдиновтың усы жыллар аралығында дөреген повестьлеринде айқын көзге тасланып турады.

Ш.Уснатдинов (1942) ХХ әсирдин 70-жылларында Қаракалпак журналистикасы аспанында бирден шақмақтай шағылып, тез ўақыттың ишинде сол әлемнің төриндеги ең жарық жұлдызлардың бирине айланған болса, жаңа ХХІ әсир басында Қаракалпак прозасына да жоқарыда айтылған жасындай тезликте кирип келип, бары-жоғы бир он жыллықтың ишинде -ақ «Кимге кеш, кимге таң сәхәр» (2002), «Көргенлерим хәм кеўилдегилерим» (2009), «Биринши каракалпак балетмейстери» (2011), «Ибрайым Юсупов» (биринши китап, 2013; еккинши китап, 2017), «Соңғы аңшы» (2014) сыяқлы бир нешше көркем публицистикалық, повесть хәм гүрриңлер, эссе-романлар, хўжетли повестьлер топламын баспадан шығарып, усы шығармалары менен жазыўшы сыпатында китап оқыўшыларымыз кеўлинен терең орын алып, журтшылыққа кеңнен танылды. Соның арасында өзиниң тийкарғы кәсибине журналистликтен де бир адым шетлемей, бир нешше онлаған проблемалық көркем публицистикалар, мақала, сәўбет хәм эссе очерклер жазып, қатарына «Журналистикаға кириспе», (2009), «Исбилерменликке мирәтнама» (2010), «Мәнәўият сабақлары» (2010) сыяқлы қолланбалық китаптар шығарып, бул тараўда да кәсиплеслериниң орны гиреўли отағасы хәм кәрўан басысы болып киятыр.

Бизиң бул келтирилген мағлыўматлардан келип шыға отырып, дәслепки сөз басы сыпатында айтар пикиримиз, Шарап Уснатдинов, биринши гезекте Аллаланың өзиниң сүйикли бөндерин сийрек ҳалда беретугын пешенаға жазылған тәғдири-көп қырлы, бир сырлы иләхй талант ийеси, бүгинги илим термини менен анығырақ етип айтатуғын болсақ, хәр тәрәплеме жетилискен хаммеге эталон боларлық кәмил инсан болып табылады. Бул сыпатлар, бириншиден, оның ҳадаллық, ар-намысшылық, кең пейиллик, ақыл-парасатшылық, мийнеткешлик, Уатанға, миллетке, халыққа, ата-анаға, туўған -туўысканларға, досларға мухаббатқа сүйиспеншилик хәм садықлық қусаған ең жақсы адамгершик пазыйлетлерди өз ишине алған жәмийетлик турмыстағы азаматлық позициясының анықлығы хәм турақшылығында көзге тасланса, еккиншиден, журналистлик, жазыўшылық, фольклорға сүйиспеншилик, ораторлық сыяқлы көп қырлы сыпатларға ийе синтезлескен синкретик әдебий-көркем таланты хәм үшиншиден, жәмийеттиң, заманның раўажланыў бағдарларын тез аңлап, оған ўақтында үн қосыў менен бирге орынлы баға да берип билетуғын сиясий сезгирлик, алысты көре алыўшылық усаған жәмийетлик искерликлериниң әмелиятқа анық ендирилиў мысалларынан да хәр тәрәплеме айқын көзге тасланады. Улыўма, бул сыпатларды сөз шебериниң өз пикири менен жыйнақырақ қылып айтатуғын болсақ, ол әдебиеттан да, искусстводан да, актёрлықтан да, режисёрлықтан да, жазыўшылықтан да, журналистликтен де, гуманитар жәмийетлик пәнлерден де, хәттеки кибернетикадан да хабары бар саўаты көп қырлы хәзирги заман адамы.

Ш.Уснатдиновтың жоқарыда биз атап өткен мийнетлерин кунт пенен үйренип оқып шыққан хәр бир зейни илгер оқыўшы жазыўшы дәретиўшилигиниң миллий-руўхый, көркем-эстетикалық дереклерине, оған берилген бул сыпатламалардың дурыслығына хәм жақын жылларда Ш.Уснатдиновтың бир мәжилисте У.Хошимовтан силтеме ислеп, «жазыўшы инсан сыпатында турмыста қандай болған болса, дәретиўшилик мийнети де сондай болады» деп айтқан

гәпинин, яғный әдебиет теориясындағы «сөз шебериниң өмири, каншелли ўақыяларға бай болса, онда оның дәретиўшилиги де соншелли мазмунлы, көркем болады» деген пикирдиң дурыслығына және бир мәртебе исеним хасыл қылары сөзсиз.

Әлбетте, бул пикирлердиң дурыслығын биринши гезекте Ш.Уснатдиновтың өмир жолы мағлыўматлары менен ғәрезсизликтің еккинши он жыллығынан баслап жарық көре баслаған прозалық дәретпелериниң өзи-ақ дәлиллип турады.

Усы көзқарастан, жазыўшы өмир баянына нәзер жуўыртауғын болсақ, Ш.Уснатдинов 1942-жылдың 27-мартында Кегейли районының «бир жағы - көл, бир жағы - шөл» бай тәбияты, алтын тоғайлар мәканы Шортанбай елатында дүньяға келип, тәғдир тақазасы менен мектепке шекемги балалық дәуирди көп тарийхый ўақыялар гүўасы Қанлы көл районындағы «Дөңгелек көл» әтирапында өткерген, дәслепки тәлимди Хожелиниң хәзирги «Қарақалпақстан» ширкет хожалығында жайласқан баслаўыш мектептен алған, өспиримлик, бала жигитлик дәуирин Шоманай районы аймақларында өткерген, соң 1958-жылы усы райондағы орта мектепти питкергеннен кейин Тақыятас қаласындағы еки жыллық кәсип-өнер билим журтының гербиш өриўшилер бөлиmine кирип оқыған қарақеннің қарапайым баласы, өмир жолында қандай қыйыншылықлар гезлесе де, урыстан кейинги қыйын заман, қыйын шараятлар болыўына қарамастан, илим-хикметке деген қызығушылығын тәғдир самалларының епкинине ушырып жибермей, билимин және де жетилистириў ушыын 60-жыллардың басында Ташкент қаласына жол алады. Бул жердеги Ташкент мәмлекетлик университети журналистика факультетинде «қақтың суўын аңсап келген кийиктей» (И.Юсупов) кунт пенен оқып, жоқары билим алған ол 1965-жылы Нөкиске келип, жаслар газетасында дәслепки журналистлик хызметин баслайды.

Бундай өмирбаянлық дереклер журналист, яки жазыўшы емес әпиўайы адамның өмирбаянында да гезлесе беріў мүмкин. Биз тек бул орында илим-билимге, журналистикаға, көркем әдебиет пенен көркем өнерге болған қызығушылығының дәслепки дәреги – оның өскен орталығы, ана журты, оның аң-қуслар дүньясына бай тәбияты, толып атырған тарийхый ўақыялар, шежирелер, миллий үрип-әдет, дәстүрлердиң алтын сандығы болған аўыллары менен илим-билим, мәдениет, цивилизация ошақлары болған ири-ири гәўжим қалалары болды, деген түсиникти ғана аңлатпақшымыз.

Деген менен, Ш.Уснатдиновтың өмир жолындағы мына эволюциялық өсиўшилик ҳаққында айрықша айтып өтетугын болсақ, 60-жыллардың ортасында кәсиплик хызмет жолын жаңа баспаған жас журналист он жылға жетер-жетпестен-ақ сол өзи ислеген газетаның бас редакторы (1974-76-ж.ж.), арада еки жыл өткен соң (1976-78-ж.ж.) «Еркин Қарақалпақстан» газетасының бас редакторы болып ислегеннен соң Қарақалпақстан мәмлекетлик телерадио комитети баслығының телевидение бойынша орынбасары (1978-1983-ж.ж.), 1983-1985-жылларда және «Еркин Қарақалпақстан» газетасы бас редакторы орынбасары, ал 1984-1988-жылларда болса Бердақ атындағы мәмлекетлик көркем-өнер театры менен «Қарақалпақстан» баспасының директоры, ал 1988-жыл хәм 1990-1992-жылларда болса «Еркин Қарақалпақстан» газетасының және бас редакторы болыўы кимди де таң қалдырмай қоймайды.

Бул оның тек журналистика, баспа сөз, көркем-өнер, театр тараўларындағы журналистлик-дәретиўшилик, администраторлық, шөлкемлестириўшилик хызметлери ғана. Сырттан қарағанда адамға бул хызмет бабы биографиялық фактлер космослық тезликтеги өсиўшиликтей болып сезилген менен, аңлы адам бул өсиўшиликтің өз-өзинен келип шықпағанығын, студентлик жыллардағы көз майын тамызып оқыған тынымсыз излениўлердин, журналистлик кәсиптиң

қамбасында табанда турып, он жыллап зәбердеслик пенен ылай атыулардың жемиси екенлигин биледи.

Егер, орта дәрмиянлау адам болғанда, халқым ушын досларым кууанғандай, балаларыма үлги болғандай хызмет етипиз ғой, деп бул табасыларына-ақ қанаатланып, усы абыройы менен елпеп-селпеп пенсияға шығып алған болар еди. Ш.Уснатдинов шаршауды, тоқтап қалыуды қиялына да келтирмеді. Халқы, халықты басқарған жоқары басшылық оны қайсы орынға керек деп тапса, қайсы иске жумаса, бар талантын, билимин, күш-жигерин аянбай жумсап, көпшиликтің исенимин ақлауға хәрәкет етті. Ол өткен әсирдің 80-жылларының екінши ярымынан бастап Республикамызда жәмийетлик искер сыпатында да таныла бастады. Мысалы, ол 1988-90-жыллары Областьлық партия комитетиниң идеологиялық жумыслары бойынша хаткери лауазымында ислесе, 1992-жылы пайтахтымыз Нөкис қаласының хәкими болып сайланды. Ол буннан кейин де Өзбекстан Республикасы Мәдениет ислери бойынша министриниң орынбасары (1994-95-ж.ж.), Қарақалпақстан коммуналлық хызмет көрсетиу министр (1995-2002-ж.ж.), «Коммуналлық ыссылық орайы» баслығы (2002-2007-ж.ж.), Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси Баслығының Баспа сөз хаткери (2002-2007-ж.ж.), үлкен лауазымларды узақ жыллар дауамында минсиз атқарды.

Ш.Уснатдинов өзін жәмийетлик искер сыпатында танытқан бул лауазымларға да усы журналистик кәсиби арқалы еристи. Оның өз сөзи менен айтқанда, жаслық жылларында үлкен басшыларға унатып баянатлар жазыу, сиясий уақыяларға дәрхал өзіншеліклерге ийе пикирлер айтыу, минберлерде жасқаламай тууры сөйлеу усаған нәрселерге де усы кәсип шынықтырды.

Ш.Уснатдиновтың 2009-жылдан берли атқарып атырған Қарақалпақстан Республикасы Рууҳый үгит-нәсият орайы басшысы, Өзбекстан Республикасы «Нұраный» қоры Қарақалпақстан бөлими баслығы лауазымлары да оның усы хызметлериниң жемиси болса керек деп ойлаймыз. Себеби, рууҳыйлық түсиниги бүгинги күни илим-билим, әдебият хәм көркем-өнер, мәдениет, театр, баспа сөз, газета-журнал, радио-телевидение дегендей барлық идеологиялық тарауларды өз ишине алатуғын болса, Ш.Уснатдинов усылардың барлығының да қазанында қайнап пискен, өмири өзгелерге өрнек боларлық инсан болып табылады.

Улыўма, оның дәретиушилигиниң бирден бир турмыслық тийкары болған өмир жолына усы көз-қарастан, бир достының тилинде баха беретугын болсақ, белгили журналист хәм жазыушы Ш.Уснатдинов «өмирден өз меридианын тапқан, қарапайым қарақеңнин жер төлесинде дүньяға келип, еки районның сокпағының тикенин жалаңаяқ табанына жайғастырып, кембағалшылық деген найсаптың атауызында қысылып, бәхәрде асфальтты жарып шығатуғын гүлдей өсип шығып кәмалға келген, жер төледен «обком» деп аталатуғын уллы шаңарақтың төрине шыққан» инсан болып табылады.

Ш.Уснатдиновтың көркем әдебияттағы өсиу жолы эволюциясына да усындай образлы теңеулер берсе болады. Хәқыйкатында да, әжайып жәмийетлик искер, шебер журналист-жазыушы Ш.Уснатдиновтың талантының гүлленген паслындағы баслы сыпатлы белгилер - булар биринши гезекте, әлбетте, оның барлық көркем публицистикалары менен эссе-повестьлеринде заман ағымы менен сууғарылған актуаллық, өз уақтының ең әхмийетли машқалаларын бириншилерден болып ортаға қоя билиу, миллий ғәрезсизлик идеялары менен терең сууғарылғанлық, жарқын оптимистлик пикирлерди алға сүриушилик, усы тийкардағы халықлық, даналық ой пикирлерге тийкарланған миллий коларитининиң басымлығы, тема таңлау хәм публицистикалық дәретпелерге ат қойыудағы хәм онда турмыслық, социал-жәмийетлик фактлерди сөйлетиудеги айтарлықтай шеберлик хәм тағы басқалар оның шәкиртлери менен қатар қәлемлеслериниң қайсы бириниң де дыққатын өзіне қаратпай қоймайды. Соның ушын да талантлы журналистлердиң бири С.Жәниев өзиниң устазына арналған бар мақаласында «Шарап ағаның тема қойыу шеберлигине деталардан, цифр хәм басқа да фактлерден, образлы сөзлерден пайдаланыу, қахарманларды сөйлетиу уқыбына хайран қалған пайытларым көп болған» [1]. Бул айтылғанларға толық қосылуға болады. Өйткени, Ш.Уснатдиновтың «Дәрәя ақпай калмас аққан жеринен» деген көркем публицистикасына нәзер аударсақ, мине, усы мақаладағы, теманың өзінде де қаншелли дәржедеги актуал пикирлеу менен коса халықты оптимизмге шарықлау идеялары жарқын сәуленген?!
Биз де усы сыяқлы ой-пикирлеримизди оның шығармалары-публицистикасынан алынған толып атырған фактлер, мысаллар менен дәлиллеп отырудың мол мүмкиншиликлери бар. Өттең, шағын портретке ислеген штрихлар көлеми тарлық ететуғынлығы сөзсиз.

Усы жерде жоқарыдағы пикирлерге қосымша айтып өтеуғын бир нәрсе сол – Ш.Уснатдиновтың прозалық шығармаларына тема таңлауынан-ақ журналисттиң жазыушы тақлеттеги талант екенлиги бирден-ақ сезиледи. Ол жоқарыдағыдай өмирдиң толып-тасқан мәүритлерин бастан кеширгенликтен де турмысты, түрли-түрли қәнигеликтеги инсанлар - әдебий қахарманлардың өмир тиришиликлерин, улыўма турмыс шынлығын терең биледи, билгенде де оларды шын жүреги менен сезинип, жазыушылық хәм журналистлик көзи менен көре алады. Соның ушын да, бәлким, ол биз сөз етейин деп атырған жазыушылық талантын да сынап көрип, бир қанша гүрринлер жазып, эссе-повестьлери менен де халық ой-пикирин билмекши болған шығар. Бииз бұл бағдардағы пикирлеримизди, әсиресе, оның «Кимге кеш, кимге таң сәхәр» (2002) деп аталған повесть, гүрринлер хәм эссе, мақалалар, публицистикалық дәретпелер топламы айқын дәлиллейди.

Китаптағы автордың көркем ойлауы, публицистикалық пикирлеу өткирлигиниң өзи оған тема қойыуынан-ақ айқын аңланады. Усылайынша атама-тема таңлауда журналист талантындағы жазыушы тилиндеги көркем ойлау қәбилетлилиги, философиялық пикирлеу өзгешеликлери бирден-ақ көзге тасланады. Китаптың атының өзи оқыушыларға үлкен ой таслап, ол өз жумбақлары хәм толғаныслы сораулары менен китапқумарлардың дыққатын тез жаулап алады. Китаптағы көпшилик шығармалар мазмұнынан автордың бул топламда айтажақ болған тийкаргы идеясы - көп әсирлерден берли арзығып күткен ғәрезсизликтің үлкен әуладқа түс көргендей кешлеу келгенлигин, ал, жаслар ушын бул үлкен бахыт, таң сәхәр екенлигин көрсетиу нийети толық аңдасылады.

Әлбетте, Ш.Уснатдиновтың талантының ең баслы қыры-бул оның прозасының журналистлик, публицистлик рууҳының басымлығында көринеди.

Булал дегенимиз Ш.Уснатдиновтың өзи «Кимге кеш, кимге таң сәхәр» деген китабының алғы сөзінде оқыушыларға қарата усы мазмұндағы мынандай пикир билдиреди: «Өмирде таңлаған кәсибим-журналистиканың ызыамлылықлары менен этикалық өлшемлерине садық бола отырып, оның жоқарғы текшелерине қарай талпынып жасағанлықтан ба, қандай сөз жазсам, яки минберге шығып сөйлесем де публицистикалық пафостан шыға алмай, оның жетегинде кететуғын мәүритлерим көп болады. Буны хәттеки китаптың бет ашары болған повесть хәм гүрринлеримде де көриу мүмкин. «Кимге кеш, кимге таң сәхәр» повестимди хәзирги талантлы жигитлер болған еки-үш прозаикке оқып, пикир айтыуға бергенимде, олардың беруи өзиниң рецензиясын: «Публицистикалық повестиниң бенен қутлықлайман» деп жазыпты».

Хәқыйкатында, бул жүдә дұрыс айтылған пикир хәм орынлы мойынланған хәлат деп есаплауға туура келеди. Соның менен бирге, жазыушының белгили журналист хәм жазыушы Өсербай Хожаниязов хәққында айтқан пикирлери де тап өз дәретиушилигине берилген баха сыяқлы: Хәқыйкатында да, Ш.Уснатдинов Ө.Хожаниязов сыяқлы Қарақалпақстан журналистикасының очерк хәм аналитик мақалалар жанрын рауажландыруға айрықша үлес қосты.

Бул дәретпелер, әлбетте, көркем публицистикалық сыпатларға ийе болыуы менен бирге, өзиниң образлылық, астарлап, тымсаллап сүүретлеу усаған көркемлик қасиетлери менен көркем прозалық дәретпелерди де аңлатып турады. Атап айтсақ, оның көркем-публицистикалық рууҳта жазылған «Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстри», «Азат Бердишев феномени», «Кимге кеш, кимге таң сәхәр» повесть хәм эсселери бүгинги көркем публицистика тууындылары ғана емес, ал қарақалпақ дәретиуши зыялылары менен ауыл хожалығында инновациялық идеялар ендириуши заманластарымыз образын көркем полотнода дәреткен прозалық дәретпелер де болып табылады.

Ш.Уснатдинов көркем прозаға, мине, усындай мол турмыслық хәм журналистлик тәжриибелерди шебер меңгерген жазыушы сыпатында кирип келди.

Автордың «Кимге кеш, кимге таң сәхәр...» повестиниң [2] сүүретлеу усылары усы пикиримиздиң айқын дәлили сыпатында көзге тасланады. Шығарма автордың және бир хұжетли көркем дәретпеси болған «Полат Мадреймов – биринши қарақалпақ балетмейстри» деген эсселик повесть-эссеси менен үнлес, сабақлас түрдеги стильде жазылғаны

айқын. Жазыушы-журналист балетмейстрге арналған кітабын бастан ақырына бай хужжеттер тийкарына қурып, қахарманларды да сол турысына өзгертпестен, оларға әдебий публицистикалық баяулар жағып, жанландырып, усы бағытта көркем прозалық сюжет хәм композиция дүзген болса, ал «Кимге кеш, кимге таң сәхәр...» повестинде де сюжеттерди тийкарынан хужжетли материалларға қурғаны, олардың қахарманлары образы көркем материалларын да хақыйкат турмыстан, хәттеки өзіне жақын дос яранларының өмиринен алғанлығы сезилип турады. Бирақ, автор олардың атларын өзгертип, бәлким, өзі көзі көрген сюжетлик ўақыяларды қыялында бираз бөрттирип, сюжет хәм композицияны жанландырып бергени, бирақ, бәрибир шығармада публицистика менен очеркизмниң элементлери менен мотивлериниң толық сақланғанлығы аттың қасқасындай аян болып тур. «Повесть» деп аталған бул шығарманың сюжет хәм композиция қурыу принциптери оған руўхлас, сабақлас болған «Полат Мәреймо» туўралы эссе-повестиниң принциптерине жүдә уқсас, хәттеки бирдей деп есаплаўға болады. Шығарманың барлық материаллары автордың өзи ойнап өскен Шоманай елаты – Мырзамурат баслықтың аўылынан алынғанлығы онда нақ түрде сақланған хәм анық айтылған. Повестьтиң қахарманы да сол аўылдан шыққан Асан атлы инженер гидротехник жигит болып, ол әзелден бир сөзли, оқыўға билимге, өзінше ойлаўға қуштар болып өскен инсанлардың бири. Шығарма усы кисиниң алпысқа шығардағы бас редактордың тапсырмасы менен келген журналист жигит пенен ушырасыўларындағы эпийўайы, қарапайым гүрриң-әңгимелеринен, оған журналист жигитиң өмирбаяның қысқа баянлап берийдеги өтинишлеринен басланады.

Бул эпизодларда жазыушы-журналист көркем әмелиятта – прозада бурыннан бар болған сюжет қурыу принципі – субъектив психологиялық, аналитикалық усылды тийкары басшылыққа алып, негизги әдебий қахарман Асанның еске түсирийлери, көз алдына келтирийлери менен ишки монологларын сюжет хәм композиция қурыўда басшылыққа алып, сол тийкарда монологлик шегинислерди көплеп пайдаланады. Тийкарынан алғанда усындай әдебий қахарманның ишки монологларынан көплеп пайдаланыў, оның еске түсирий, көз алдына келтирийлерин субъективлик психологиялық принцип ретинде сюжетлик композициялық өзекте негизги факторға айландырыў көплеген шығармалардың даңқын шығарыўға, олардың әдебий қахарманларының ишки руўхый дүньясын көркем психологизм принципинде ашыўға алып келген. Булар туўралы, яғный ядқа түсирий, елеслетиў, ишки монологлық усыллардың, көркем психологизмдеги әхмийети хаққында бир қанша халықлар әдебиятшылары өзлериниң ойпикирлерин ортаға салып, жазыушылар шеберлиги сырларын ашыўға жол тапқан.

Мине, усындай тийкарларда да Ш.Уснатдиновтың повестинде автордың Асанның ишки монологларына шығармадан жийи орын берийи әдебий қахарманның ишки руўхый әлемин ашыўды тереңлестиреди, «публицистикаға» айрықша жан берип, оған түрлише турмыслық, социаль психологиялық бояулар сүртип сүүретлеўлерге имканият жаратады. Автордың «повесть» деп аталған бул шығармасындағы Асанның ишки монологлары оның руўхый диалектикасын, оның драматизмнен берийде, сюжет хәм композицияны алға илгерилетиий де бағдарлаўшы көркем поэтикалық күшке айланған, сюжеттиң қурғақ хәм зериктирерли, схематикалық жолларынан бираз орынларда орынлы сақландырған. Мине, усы ишки монологларға қосымша қолланылған диалог, пейзаж, детальлар таўып, олардың автор тәрепинен тийисли орынларда ислетилиий шығарманың оқыўшылар ушын көбирек таныс сюжетлерге қурылса да, ал оны жалығарлы, қурғақ тайын сүүретлеўлерден сақландырып, публицистти жазыушылық шеберликке қарай баслаған.

«Асан орнынан әсте тұрды да, үйден шығып кетти. Сол кетистен туўры кеңсесине барды да, Гулбазарға қоңыраў етти:

- Мен саған үш күн мәўлет бермен. Үйден керек нәрселериниң бәрін алып кет. Есикти қулырып кет, өзимде гилт бар...» [2:81].

Бул повестьтеги баслы унамлы қахарман есапланған Асанның сүйикли келиншегине айтқан сөзлери. Буған хайран қалмай, жазыушы жаратқан қахарман характериниң өсийи эволюциясына сер салып, кітап оқыўшылары қатары хәммемиз де Гулбазардың Асанға бурынырақта айтқан мынадай гәплерин хәм басқа да ерси қылўаларын ядымызға түсиргенимиз мақули:

- Дым таппасаң, гидротехникумның студентлерине диплом жазып берип, пул тап...

Асан оған жалт қарады.

- Ондай талаптың бар екенлигин сен қайдан билесең?

- Өзинди билмесликке салма, - деди Гулбазар буўлығып, - жораларының көпшилигин барлығы жаз келиўден институт па, техникум ба, бәринен бурынғы дипломларын келисип алып, аз ғана өзгертип жазып берип жүр ғой!» [2:75].

Мине, саған Асан! Әсиресе буны Асанға айтқан Гулбазардың соңғы сөзлери менен салыстырғанда өзи жокта үйине жат адамларды, қыз-келиншеклер менен мәс ер жигитлерди жыйнап, бәзим қурыўлары көз алдына елеслер еди. Сонлықтан да ол жоқарыдағы шешимли сөзлерди айтты. Сөйтип, усылайша жазыушы-журналист диалоглық детальды шеберлик пенен ислетий арқалы Асанның бойына питкен туўрылық пенен хақыйкатлықтың күшин, оның тез шешимге келийишлик пейли-ықпалы психологиясын терең ашады.

Хужжетлилик, яғный шығарма ўақыяларын прототипи турмыста бар қахарманлар тилинде (бас қахарман, яки ўақияны айтып берийи екинши дәрежелі қахарман баянлаўшы тилинде) сүүретлеў арқалы дөретпеді сүүретленген турмыс ўақыялары менен қахарманлар образының исенимливин тәмийинлеў, усы жол арқалы шығармада сюжет хәм композиция қурыў, көркем тил поэтикасына ерисиў бағыты Ш.Уснатдиновтың Ғәресиздиктиң соңғы он жыллығында жазылған «Соңғы аңшы», «Дәў кемпир» повестилери менен «Ибрайым Юсупов» роман-эссесиниң поэтикалық қурылысынан да айқын сезилип турады. Мысалы, Ш.Уснатдинов «Соңғы аңшы» повестинде XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басында жасап өткен Имам ийшанның урпағы Хаймаддин мақсымның реалы образы арқалы өткен әсирдеги тоталитар дүзимниң ел басқарыў сиясаты, динге, дин ийелерине болған мүнәсибет, қысымлар хәм қуўдалаўлар, жәмийет хәм жеке адам арасындағы қарама-қарсылық, соған қарамастан, өз динине исеним, миллий қәдириятына садықлық мәселелери ашып берилсе, екинши «Ибрайым Юсупов» роман-эссесиниң биринши кітабында («Шайырдың жаслығы») XX әсир қарақалпақ поэзиясының үлкен байтерегі, сүйикли Қахарман шайырымыз Ибрайым Юсупов образы арқалы инсанның эпийўайы индивид халатынан кәмил инсан дөретийи жеке тулға дәрежесине келий жолы, эволюциясы шайыр хаққында биз билген хәм билмеген турмыслық бай хужжетлик материаллар тийкарында қызығарлы хәм исенимли сәўлелений табады.

Жоқарыда аты аталған шығармаларының ишинде Ш.Уснатдиновты көркем прозаға көбирек жақынластырғаны «Соңғы аңшы» повести хәм ондағы Хаймаддин мақсымның көп қырлы, терең сырлы көркем образы болды. Жазыушының сүүретлеийнше, ол онша аўыл елдің мерекесине араласа бермейтуғын, үйинде де бала-шағасы менен бир дастурхан этирапында отырмайтуғын, диндарларға да қосыла бермейтуғын минези түсиниксиз, туйық адам, хәте үй турмысындағы хожалық жұмысларына араласпайды. Көбинесе түнде гезип жүреди. Уламаға жараспайтуғын аңшылық кәсиби менен шуғылланады, қәлпе болып қус тәрбиялап, тазы ийт сақлайды. Қаршыға қус хәм тазы ийт аңшылықта ең әхмийетли жәрдемшилер есапланады. Оның қаршыға қусы жойтылып кеткенде, мақсым да өзин қолайсыз ұслайды. Арқасы көтерилип, көзине көринген адамды қамшысы менен сабалайды. Ири геўдели, турпаты келискен бул адамның сондай ерси қылықлары, түсиниксиз минези болыўына қарамастан, халыққа жақсылық тилеп, қудаға қулшылық қылыўдан өзин хеш тиймайды. Хәр күни таңда азан айтып, бес ўақлы намазын қаза қалдырған емес.

Повесть соңында ол еки рет хәкимет тәрепинен қолға алынып қамалып, оннан шыққаннан кейин, исенимин таза сақлап қалыў ушын өзин жәмийеттен аўлақ ұслайды, бир неше жыллар даўамында әкесиниң қойымшылығында тәркидүньяшылықта өмир сүрип, өлериниң алдында шаңарағына қайтып келеди хәм жан тапсырады.

Айырым әдебиятшылардың дурыс көрсеткендей, бул түсиниксиз адам образында атеистлик дәўирде жасаған уламаның трагедиялық халаты ашып берилген. Усы ўақыялардың айырымларының гүўасы болған автор ўақыяларды баянлаўшы қахарман сыпатында сүүретленген ўақыяларға өз қатнасын билдиреди, яғный бул баянлаўшы қахарман образы автор образының повестьтеги көриниси болып табылады. Автор образы арқалы шығармадағы барлық қахарманлар образы бир пүтиң эстетикалық системаға айланады, ол шығарма сюжетлик мотивлериниң бир композициялық бирликке

жәмлесіуін тәмийинлеп турады. Автордың усы ўақыя бөлешелерине, оны келтирип шығаратұғын қахарманлар образына болған мүнәсибети, көзқарасы антипатиясы, симпатиясы автор-баянлаушы образының сыпатлы белгилерін келтирип шығарады. Себеби, баянлаушы қахарман шығармада хәмийше қахарманлар арасында жүреди хәм олардың ис-хәрекетлерине баха береді. Сонлықтан қыссағөй ўақыялардың раўажланыуы барысында қәлиплесип барады.

Повесттеги Хаймаддин мақсым образына жәмленген қахарманның тийкаргы концепциясы совет дәуіріндегі күшлі идеологиялық күрес дәуірінде тоталитар режимнің күшлі басымына ушырауына қарамастан, өзлігін аңлауға умтылып, өз қәдриятларын сақлап қалыуға умтылған, өз исиміне садық қалған характерді нәзерде тұтады. Бурынғы аўқам дәуіріндегі идеологияның қысқысына ушыраған қахарман образлары сәулендирилген шығармалар қарақалпақ прозасында аз да болса жаратылды. Лекин, бул дәретпелерде конфликттік кескинлесіуі менен шығармада сәуленген идеяны жеткеріп берилип қахарманның жәмийет пенен, өз-өзі менен күреси кескин ўақыялар, хәрекеттер, яки болмаса терең руўхый кеширмелери арқалы берилетуғын болса, Ш.Уснатдиновтың «Соңғы аңшы» повестиндегі Хаймаддин мақсым образында сәуленген қахарман өз исенимине садықлығын қандай да кескин хәрекеттерге тийкарланған күрес жолы менен емес, ал, жәмийеттен, бул дүньялық инәмлардан өзін тыйып, тәркидүньяшылыққа бағышлау арқалы ишкі протест жолы менен дәлиллейді. Шығармадағы қыссағөй образы конфликттің усындай шешилиуіне тиккелей тәсир күшіне ийе. Буны төмендегі мысалдан көриуимізге болады: «...Хаймаддин мақсым өз кеўлинде, ишкі сарайында бул кетиуін не деп атағанын Мурат билмейді. Хәқыйқатында да, ол кисі хеш нәрсе деместен, Перўәрдигар алдында мойнына миннетлеме жүклеместен, өзі жасаған орталық, заман хәкмишилиги менен келіспей, дин жолында басының, руўхының азатлығын қорғап кеткен болыуы керек» [3:72].

«Соңғы аңшы» повестинде жазыушы дүньяқарасы хәм автор-баянлаушы образының өзіне тән үйлескенлигін көреміз. Автор турмыслық ўақыяларды хәм олардан алған сабақтарының тәсирлерін қайта талқылап, көркем образлы ой синтезін өткерді. Бунда автор-баянлаушы менен теңдей ўазыйпаны атқарған параллель баянлаушы Мурат Иймамаддинов образынан пайдаланады. Ыақыялар еки қахарман тилинде хәм тең параллель тәризде баянланады. Гейде бир эпизод, яки ўақыяны баянлау барысында Мурат пенен автордың пикирлері араласып келеді. Бул халат повесть композициясының да өзіне тән сыпатын тәмийинлеген.

Повесттеги ўақыялардың басланыуына түрткі болған дәслепки эпизод Мурат Иймамаддиновтың жол бойында салы жыйын-териміндегі жигитлерге хармасын айтыуға иркилгенінде, салы орып атырған комбайннан қашқан қырғауылларды атып алып жүрген мылтық асынған жигитлерді көриуі хәм соңғы мәртебе өмирінде хәқыйқый аңшыны көргенлигін еске түсириуі повестьтеги тийкаргы ўақыялардың раўажланыуына себеп болады.

Повесть композициясы ретроспектив тәризде қурылған болып, Мурат Иймамаддиновтың еске түсириулері оның тийкаргы сюжеттик ағымын шөлкестиреді. Мурат Иймамаддинов образы белгили дәрежеде баянлаушы образының да ашылуы бағдарында үлкен әхмийетке ийе екенлигін биз жазыушының повестьтеги барлық ўақыяларға болған қатнасын усы образдың руўхый халатына, кеширмелеріне, толғанысларына сәйкеслендирип беріуіге хәрекет еткенлигін де көриуимізге болады. Жазыушы Хаймаддин мақсым образындағы өз исенимине садықлық жолында көп нәрселерден ўаз кешіуіге таяр характерін жаратыуға, оның характерінің бир неше қырларын көрсетіп беріуі де усы қахарман Мурат Иймамаддинов образына тийкаргы ўазыйпаны жүклейді.

Повестьте қыссағөй ўақыяларды баянлаушы сыпатында қалғаны менен, шығарма қахарманы яки ондағы ўақыяларға қатнасын Мурат Иймамаддинов арқалы жеткеріп береді. Мысалы: «...Ол бәрхама усы жерде жасады ма, ямаса басқа

да орны болды ма, билмеймен. Оның анығын тек баласы Найым ғана биледи. Бизің билетуғынымыз-Мақсым атам өмирін усы жерде өткерген жыллары өзін пүткиллей мұсылманшылыққа арнап, хұкімет пенен дүгіспей жасады. Ол «Дөңгелек көл»ден шығып кеткеннен кейін, қандай жағдайда да, хәттеки мүсийбетте де қайтып бул әтирапта көрінген емес. Бундай шыдамы бекем, пикиринен қайтпайтуғын адамды көрген емеспен...» [3:74]. Демек, повестьтеги қыссағөй образының ашылуында барлық ўақыялардың қыссағөй менен параллель баянлаушысы сыпатында Мурат Иймамаддинов хәрекет етеді.

Әдетте, баянлаушы образында көбірек жазыушының кеширмелери сәуленеді. Сонлықтан, повесть қахарманлары ортасындағы өзара күреслер қайсыдур дәрежеде баянлаушының «өз-өзі менен ишкі күреси»нің сәуленіуі де болып табылады. Биз сөз етип отырған повестьте де қахарман Хаймаддин мақсымның яки басқа да қахарманлардың жәмийет, турмыслық мәселелердегі конфликттери повестьтеги баянлаушы образының қәлиплесіуіне тәсирін жасаған. Психологиялық аспекте алып қарайтуғын болсақ, Хаймаддин мақсым яки оның перзенти Наймаддиннің ишкі кеширмелеріндегі толғаныслары менен руўхындағы гүйзелістеріне авторлық эмоционал мүнәсибет баянлаушы образының да сәулендирилиуі болып табылады.

«Соңғы аңшы» повестинде баянлаушы образының жаратылуында қахарманлардың психологиялық конфликттери яки руўхый толғаныслары тийкарындағы ўақыяларға қатнасы айқынласып қалмастан, тиккелей баянлаушының өзі тәрәппен қахарман яки ўақыяларға қатнасы да ашық сәулендирилген орынлар ушырасады. Мысалы: «...Арадан көп өтпей аўыл арасы «дүр-р-р» ете қалды. «Хаймаддин мақсымның үйіне зыратлап, Түркстаннан үлкен улама келипти» десе, және биреулер: «Тап Ахмед Яссауий бабаның өзі жиберипти» деп, ўақыя хәуиж ала келе «Улама болып келген Хизир ата қусайды» дегенге усаған гәплер тарқап, бара-бара әпсанаға айлана берипти. Булардың бәрі Қасым шер қусаған ислам дининің душпанлары ушын үлкен азық еді...» [3:81].

Повесттеги автор-баянлаушының болып өткен ўақыяларға усы сыяқлы қатнасын билдирип кетиуі жазыушының кемшилиги емес, ал керисинше шығармадағы келеси раўажланыуы күтилип турған ўақыяның басламасы сыпатында сюжеттик-композициялық байланыстырушылық әхмийетке ийе болған излениси сыпатында хызмет атқарған.

Көріп отырғанымыздай, бул еки повестьтин де бас қахарманлары турмыста хәқыйқый болған уллы тулғалар. Олардың тәрийплери менен ис-хәрекеттери де турмыста хәқыйқый болған ўақыялар негизінде сәуленіуі тапқан. Бирак, бул стиллик бағыт шығармалардың көркемлігіне хеш қандай нұқсан келтирмей, керисинше сәуленген ўақыялардың исенимилігін тәмийинлеуі өз алдына поэтикалық усыл сыпатында қәлиплесіуі таба баслаған. Буны биз жоқарыда аты аталған дәретпе қахарманлары образының жасалуы концепциясындағы қахарманлардың өмирди жетіскенлик хәм кемшиликтери, барлық қарама-қарсылықтары менен қабыл етиуі, турмыслық хәм иләхый-философиялық хәқыйқатлықларды терең түсиніуі, өз исениминің, жассылық хәм пәклик туйғыларының қәдирине жетиуі, инсаный парызлар алдындағы жуўапкершилигін жекке мәплерінен жоқары қойыу усаған ағла пазыйлеттеринің хәр қыйлы сүўретлеуі усылларында көркем тил арқалы шебер сәуленіулерінен айқын сеземіз.

Ш.Уснатдинов, мине, усындай дәретпелери арқалы ХХІ әсир басындағы қарақалпақ прозасы тарихына жана стильлик бағыт жаратқан жазыушы сыпатында мәрдана кирип келді. Сол ушын да оның бул дәретпелери келешекте өз алдына изертлеулерди талап етеді.

Улыўма, Ш.Уснатдинов ғәрәзсизлик дәуіри қарақалпақ прозасына еркинлик хәм азатлық, миллий тиклениуі хәм раўажланыу дәуіринің нәлесін алып кирген миллийлигимиз тымсалы мухаддес инсанлар келбетін дәреткен қәлеми өткир көркем сөз шебери болып табылады.

Әдебиятлар

1. Жәниев С. Қарақалпақстан журналистикасының прорабы. / «Еркин Қарақалпақстан», 27-март 2012.
2. Уснатдинов Ш. Кимге кеш, кимге таң сәхәр... Повесть. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2002.
3. Уснатдинов Ш. Соңғы аңшы. Повестьлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада таниқли публицист ёзувчи Ш.Уснатдиновнинг «Кимга кеч, кимга тонг сахар», «Сўнгги овчи» повестлари тадқиқот объекти сифатида олинди, ёзувчининг бадиий публицистика мактаби орқали қарақалпоқ прозасига кириб келиши

йўллари, ўзига ҳос тасвирлаш усуллари, қаҳрамонлар образларини яратишдаги бадиий изланишлари билан маҳорати кенг талкин қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье в качестве объекта исследования были взяты повести «Кимга кеч, кимга тонг сахар», «Сўнги овчи» известного публициста-писателя Ш.Уснатдинова. Анализируется каким образом писатель вошёл в каракалпакскую прозу через художественную школу публицистики, своеобразные индивидуально-авторские способы описания, художественно-изобразительные поиски и мастерство в создании образов героев.

SUMMARY

The object of the article is the stories «Whom it's late, whom it's a dawn», «The last hunter» by the famous writer-publicist Sh.Usnatdinov. There have been analyzed how the writer entered the Karakalpak prose through the artistic publicistic school, the author's individual ways of description, artistic search and skill in the creation of heroes' images.

ТӨЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДӨРЕТІҮШИЛИГІНДЕ ИНСАН КОНЦЕПЦИЯСЫ ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Д.Бекбергенова – филология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: образ, ҳикоя, повесть, роман, инсонийлик, поклик, фидойилик.

Ключевые слова: образ, рассказ, повесть, роман, человечность, чистота, преданность.

Key words: image, story, story, novel, humanity, purity, devotion.

XX эсир каракалпак әдебиятының ири тулғасы, Өзбекстан Қахарманы Төлепберген Қайыпбергенов өз көркем дөрөтпелери менен дүнья халықларына аты танылған прозаик.

Т.Қайыпбергенов өзиниң гүрриндери, повестыleri, романлары хэм драмалық, публицистикалық шығармалары менен XX эсир каракалпак әдебиятының раўажланыўына салмақлы үлес қосты. Оның көркем дөрөтпелери өзбек, рус, қазақ, түркмен, қырғыз, украин, молдаван, эстон, инглис, поляк хэм басқа да тиллерде басылып шықты.

Т.Қайыпбергенов XX эсирдиң 50-жылларының екінши ярымынан баслап каракалпак прозасында аты мәлим бола баслаған жазыўшы. Жазыўшының «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Тәнхә өзине мәлим сыр» повестыleri, «Соңғы хўжим», «Қаракалпак қызы», «Қаракалпак дәстаны», «Көздиң қарашығы», «Қаракалпактың өз қалпағы менен сырласыўы» дәстүрий романлары менен «Қаракалпақнама», «Қаракалпақпан. Тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» роман-эсселери хэм «Фамилия», «Айдос баба», «Сахра бүлбили» сыяқлы драмалық дөрөтпелери бар.

Қаракалпак әдебиятын раўажландырыўға қосқан үлеслерин бағалап, жазыўшы Т.Қайыпбергеновқа Қаракалпакстан халық жазыўшысы (1974), Өзбекстан халық жазыўшысы (1993), Бердақ атындағы (1967), Хамза атындағы (1971), Махмуд Қашғарий атындағы (1995), Михаил Шолохов атындағы (2004) мәмлекетлик хэм халықаралық сыйлықлардың лауреаты атақлары берилди. Ол 2003-жылы Өзбекстан Қахарманы болыўға миясар болды.

Т.Қайыпбергеновтың дөрөтїўшилиги бойынша хәр түрли аспектте илимий изертлеўлер исленди. Оның дөрөтїўшилиги бойынша академик М.К.Нурмухамедов, филология илимлериниң докторлары Қ.Мақсетов, Қ.Султанов, З.А.Насруллаева, Қ.Камалов, С.Бахадырова, К.Алламбергенов, филология илимлериниң кандидатлары Ж.Нарымбетов, Т.Қурбанбаева, Ә.Қожықбаев хэм т.б. илимий мийнетлери бар.

Жазыўшы Т.Қайыпбергенов XX эсир каракалпак миллий прозасына айтарлықтай дәрежеде салмақлы үлеслер қосып, раўажландырыў менен бирге, каракалпак әдебияттаныў илиминиң баслы бағдардағы изертлеў объекти болды. Жазыўшының прозасы илимий жұмыслардың орайы болыўға турарлық. Жазыўшының дөрөтїўшилиги, өзбек, қырғыз, рус әдебиетшылары тәрәпинен де жоқары бағаланды. Ш.Айтматов, А.Арипов, Ә.Якупов, З.С.Кедрина, П.Шермухамедов, М.Ломунова хэм т.б. Т.Қайыпбергеновтың ири прозалық дөрөтпелерине хэм оның жаратқан образларына өзлериниң пикирлерин билдирген.

Т.Қайыпбергенов өзи жасаған, XX эсирдиң барлық тарийхый басқышларының гүўасы болған. Соның ушын да ол көркем дөрөтїўши сыпатында өткен бурынғы аўқамның тарийхый ўақыяларын өз шығармаларында сәўлендирмеўи мүмкин емес еди. XX эсирдеги каракалпак халқының тарийхы, басынан кеширип өткен турмысы бойынша жазылған «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Уйқысыз түнлер», «Суўық тамшы», «Соңғы хўжим», «Қаракалпак қызы», «Көздиң қарашығы», «О дүньядағы атама хатлар» сыяқлы повесть хэм романлары бул тарийхый дәўирдиң талапларына жазыўшының берген жуўаплары еди.

Т.Қайыпбергеновтың дөрөткен көркем образлары Атамурат, Жийемурат, Жумагүл, Турымбет, Маман бий, Айдос бий, Ерназар алакөз, Аманлық, Алмагүл хэм т. б.

хақыйқатлық жағдайлардан жаратылған реалистлик образлар болғаны ушын да көркем әдебиет сыншылары тәрәпинен хәр түрли бағаланып, тартыслы пикирлерди де туўдырған. Егер де, жазыўшының дөрөткен образлары турмыстан алынбаған жасалма тулғалар болғанда, баспа сөзде хеш қандай пикир айтылмаған да болар еди. Хақыйқатында да, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың дөрөтїўшилик шеберлиги соннан ибарат - оның жаратқан хәр бир образы, хәр бир характери оқыўшылар хэм әдебиет сыншылары арасында барлық ўақытта басқа каракалпак прозаиклерге усамайтуғын өзгеше бир «сырлы жумбақ» туўдырды, көплеген пикир таласларының келип шығыўына себепши болды. Бул жазыўшыдағы ой-пикирлердиң тереңлигинен, жазыўшылық көркем шеберлигинен дерек беретугын қубылыс.

Т.Қайыпбергеновтың каракалпак жазыўшысы сыпатында бизиң әдебиятымызға алып келген ири үлеси хэм жаңалығы - каракалпак халқының ески тарийхын биринши болып көркем әдебиятта, соның ишинде прозаның ири формасы болған романда жаратты. Дүнья әдебияты тарийхы менен салыстырғанда Т.Қайыпбергеновтың каракалпак халқының тарийхын кең формада көркем сөзде жаратып, каракалпак тарийхый романына тийкар салыўдағы хызметі XIX эсир Батыс Европа әдебиятындағы Вальтер Скоттың, XIX эсирдеги рус әдебиятындағы Лев Толстойдың, XX эсир ФМДА халықлар әдебиятындағы А.Толстой, Айбек, М.Аўезов көркем әдебияттағы орынлары менен бир қатарда турады. Т.Қайыпбергенов «Қаракалпак дәстаны» трилогиясын дөрөткени ушын бурынғы Аўқам мәмлекетлик сыйлығының лауреаты болды. Жазыўшы Т.Қайыпбергенов Маман бий, Айдос бий, Кумар аналық хэм басқа да қахарманлардың образларын жоқары дәрежедеги көркемлик-шеберлик пенен дөрөткен. Т.Қайыпбергеновтың усы тарийхый трилогиясындағы айырым эпизодлар хэм қахарманлар хаққында халық арасында түсинбеўшилик пикирлер болған. Бизиң пикиримиз бойынша, жазыўшы Т.Қайыпбергенов бул образлар менен эпизодларды өз халқын маскаралаў ушын емес, ал, керисинше ата-бабаларымызды улығылаў, тарийхтың аўыр, қыян-кески келбетин ашып беріў максетинде өз шығармаларында утымлы қолланылған. Бундай сыпатлы белгилерди көркем әдебиет теориясында жазыўшының шеберлик машқаласына байланыстырады. Жазыўшы бундай бизиң әдебиятымыз ушын дәстүрий емес «ерси» сүўретлеўлер арқалы каракалпак халқы басынан сондай аўыр турмысты өткерсе де урыс, апатшылық, жоқшылық, теңсизлик, ашлық, әбигершилик ақыбетлерине дуўшакер болса да, хәттеки, айырым адамлар туўысканларын жойтып алыў, танымай кетиў жағдайларына гириптар болса да, халық барлық ўақытта өзиниң халықлығын, миллий салт-санасын, ар-намысын, миллий генефондың таза сақлап қала алған. Бул халық усынысы менен хасылада хэм батыр халық деген пикирди көркемлеп айтпақшы болады.

Әдебиеттаныў илиминде характерге мынандай анықлама берилген: «character» - грек тилинен алынған болып, белги, өзгешелик деген мәнисти билдиреди, яғный әдебий характер-бул көркем шығарманың мазмун хэм формасының өзгешелигин белгилейтуғын көркем сөз өнериндеги инсанның сүўретленіўи [6: 241].

Әлбетте, әдебиеттағы қахарман характери турмыстағы адам характеринен мәлим дәрежеде ажыралып турады. Жазыўшы характерди дөрөте отырып, онда хақыйқый реалы тарийхый адамның белгилерин сәўлендириўи мүмкин, бирок,

әдебий характер - идеологиялық кубылыс, ол жазыушының фантазиясынан дөретиледи хәм характер аркалы турмысты изертлеу, оны бақалау ҳақында образлы көз-қарас сәўлеленеди.

Әдебияттың миллий өзгешелигин белгилеу қахарманның индивидуаль характеры аркалы шешилиди, ақыры әдебияттың бас предмети адам, ал ҳәр бир халық әдебиятының өзіншелиги, сол сүўретлеп отырған адамның өзіншелиги болып табылады.

Т.Қайыпбергеновтың прозасындағы дөретилген ҳәр бир қахарман «Қарақалпақ қызы»ндағы Жумагүл, «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясындағы Маман бий, Айдос баба, Ерназар алакөз, Қумар аналық - булар бизиң миллий әдебиятымыздағы миллеттиң руўый дүньясындағы бар мәртлик, садықлық, қайсарлық, халықтың миллий ғәрезсизлиги ушын өз жанын аямаған гүресшәңлик - булар қарақалпақ халқы ўқиллерине тән миллий характерлер болып табылады.

Жазыушы Т.Қайыпбергеновтың XX-XXI әсир қарақалпақ прозасына алып келген және бир дөретіўшилик өзгешелиги - оның философиялық характердеги көркем сөз дөретпелери: «Қарақалпақнама», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласуы», «Қалбимниң қамусы», «О дүньядағы атама хатлар», «Түркийнама», «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен». Егерде, дүнья халықлар әдебияты контексти менен салыстырып дыққат аўдарғанда, француз жазыушысы Мишель де Монтеньниң «Опыты» («Тәжирибелер»), рус жазыушылары Герцен, Л.Н.Толстой, өзбек халқының атаклы шайыр хәм жазыушысы Захириддин Мухаммед Бабурдың мемуар хәм эссе формасындағы шығармалары менен типологиялық аспектте изертлеўге болады.

Әдебият теориясынан мәлим болғанындай, көркем шығарманың атамасы жазыушының айтажақ идеясын аңлатады. Жазыушының «Көздиң қарашығы» романының атамасы

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Кең дүньяға кушақ ашқан жазыушы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
2. Алламбергенов К., Оразымбетов Қ., Пахратдинов Ә., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарихы. - Ташкент: «Сано-стандарт», 2018.
3. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. V-томлық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 1980.
4. Ломунова М. Тайна древней степи. -Нөкис: «Билим», 2007.
5. Нурмухамедов М.К. Шығармалары II том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
6. Словарь литературоведческих терминов. -Москва: 1974.
7. Султанов К. Т.Қайыпбергеновтың прозасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

Ушбу мақолада Ўзбекистон ва Қарақалпақистон халқ ёзувчиси, XX аср қарақалпақ прозасининг етакчи прозаси Т.Қайыпбергенов ижодида инсон образининг яратилиши, инсонларға хос одамийлик, оқ кўнгиллик, халоллик, яхшилик ва ёмонлик, инсон оламининг кенглиги ва торлиги тасвирланиши таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются вопросы создания образа личности в творчестве народного писателя Узбекистана и Каракалпакстана ведущего прозаика каракалпакской прозы XX века Т.Кайыпбергенова. Анализируются такие качества как человечность, чистота души, правдивость, честность, добро и зло, широта внутреннего мира, а также узость человеческого взгляда в некоторых понятиях.

SUMMARY

The article is devoted to the study of creating a person's image in the creative work of the people's writer of Uzbekistan and Karakalpakstan, the great writer of the XX th century Karakalpak prose T.Kayipbergenov. There have been analysed such qualities as humanity, purity of soul, truthfulness, honesty, good and evil, the broadness of the inner world of a person, as well as the narrowness of the human look in some concepts.

И.ЮСУПОВ ПОЭМАЛАРЫНДА МЕТОНИМИЯЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Д.К.Ержанова – докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: каракалпақ тили, поэма, И.Юсупов, метонимия.

Ключевые слова: каракалпакский язык, поэмы, И.Юсупов, метонимия.

Key words: Karakalpak language, poem, I.Yusupov, metonymy.

И.Юсупов ҳазирги қарақалпақ поэзиясының раўажланыуына хәм оның жаңа шыңларға көтерілиўине өз шығармалары менен үлкен үлес қосты. И.Юсуповтың шығармаларын оқып қарағанымызда өткір образлы, терең идеялы екенін көреміз. Ол ҳәр бир шығармасында сүўретленген ўақыяны, кубылысты оқыушының ядында қалдыруы ушын образлы қатарлар менен шебер сүўретлеген.

Метонимиялық усыл аркалы сөз мәнисиниң аўысыуы ҳазирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясында сөздиң көп мәнилигин байытуўдың ең әҳмийетли дереклериниң бири болып табылады. Бул усыл аркалы пайда болған мәни тек аўысқан мәни ғана болып қоймастан, соның менен бирге, көбинесе образлы да мәни болып келеди. Метонимия да, метафора усап, көркем шығармаларда көркем сүўретлеудің белгилі қураллары сыпатында хызмет етеди. Сонлықтан көркем сөз шебери метонимия аркалы аўысқан мәни

да оның айтажақ ой-пикиринен ғәрезли келип шыққан. Бул романда «Пәк хўждан-әлеминиң көзқарашығы, әлемниң көзқарашығын қорғау ҳәр бир инсанның парызы хәм қарызы» деген қатарлар автордың «Көздиң қарашығы» романының идеялық мазмұнын ашып береді. [2: 185] Соның менен бирге, жазыушы Т.Қайыпбергеновтың улыўма барлық дөретпелериндеги жазыушылық инсанийлық кредосын аңлатады. Яғный, инсан хәмме ўақыт хўжданның пәклигин сақлап жасау керек.

Төлепберген Қайыпбергеновтың «Қарақалпақпан. Тәўекелшимен» дөретпесиниң пайда болыуы жазыушы дөретіўшилигиниң эволюциялық өсиў жолы менен байланысly. Дәслеп киши формадағы гүрринлерден баслап лирико-психологиялық повестьлерге, оннан кейин ири көлемдеги роман-дилогия, трилогиялардың жазылыуы автордың көркем ойының, жазыушылық көзқарасының толысып тереңлесиўине, оның дөретіўшилигинде жаңа-жанрлық хәм стильлик өзгешеликлердиң раўажланыуына алып келди. Жазыушы өзиниң әдебий-эстетикалық көзқарасына сай қарақалпақ прозасына жаңа формалар да алып келди: эссе, интервью, гүрринлесиў, ядқа түсириў хәм т.б.

Жазыушы Т.Қайыпбергенов повесть хәм романларында қарақалпақ халқының миллий өзгешелигин ири образларда дөреткен болса, соңғы жыллардағы дәстүрий емес жаңа формалық шығармаларында да халықтың хадал перзенти сыпатында миллеттиң уллылығын көрсетпекши болды. Соның ушын да ол кейинги дөретпелеринде қарақалпақты «хеш нәрседен тайсалмайтуғын, қорықпайтуғын, батыр»-тәўекелши деп көрсетти. [2: 535]

Т.Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ прозасы тарихында эссе, интервью, ядқа түсириў сыяқлы көркем сөз формаларының да тийкарын салыушы сыпатында тән алынды.

сөзлерден жийи пайдаланады, сол аркалы стильлик өзгешеликтерди, образлылықты, мәни өткірлигин дөретип отырады.

Метонимия И.Юсупов поэмаларында стильлик мақсетлерде кең қолланылған.

Еки жүк машина сергиздан болды,

Үргин ақ пердесин тутты алдынан.

Жүрис жүрис емес мысал ойындай,

Арқанда ес-түссиз жас геўде жатыр.

Химия тилсимлерин келтирип тилге,

Хәр куняға кирип қазан қайнатар.

Қандай хәзлик! Кеңлик, күн, таза хаўа,

Сәлем, романтиклер, самалдай еркин,

Сырттан қарағанда усылай, аўа,

Азлап прозасы бар шығар лекин.

Бахәр булты жуўып даланың кирип,

Шөплер көгергенде далада жүрсем.

Күдиретли *көк стихия* ойнағы,

Адам хұкимінде ағар бул жерден.

Шайырдың «Дала әрманы» поэмасынан келтірілген бул мысаллардағы *ақ перде* сөзі «қар», *жас геүде* сөзі «жас адам», *қазан қайнаттар* сөзі «ауқат писиреди», *бақар булты жууып* сөзі «бақар жауыны жауып», *көк стихия* сөзі «тәбiiйий зат» деген мәнилерде образлы қолланылған.

Метонимия қандай да бир предметтиң ямаса кубылыстың белгилери, сапасы хәм т.б. аумақтырылып қолланылыуы нәтижесинде жасалады [1:79]. Мәселен,

Буның бәри Уатан келешек ғамы,

Екенин *ойсызлар* қаяқтан билсин.

Лекин *билгилер* де адасар гей ўакта,

Өзи билерменлик қылған гезинде.

Еки күн жетелеп *сынығы* – *сауы*,

Бүгин арқалап жүр азаннан бери.

Бир тозыу билмес дослық *кеуиллер*,

Сулуу, сүй сен мени, – дейди сол *хауаз* («Дала әрманы»).

Бул мысаллардағы *ойсызлар*, *билгилер*, *сынығы-сауы*, *кеуиллер*, *хауаз* деген сөзлер адамның белгилерине, хәрекетлерине байланыссыз дөреген метонимиялар болып есапланады.

И.Юсупов – өзиниң жекке шайырлық стили менен танылған көркем сөз зергері. Бул оның метонимиядан пайдаланыуы шеберлигинде де анық көринеди. Метонимия шайырдың лирикасының көркемлик қунының артыуына тийкар болып, оған кем сөзлі, терең мәнилі образлылық қосқан. Мәселен,

Тарийхшыға пал аштырып,

Әйемгеме тарыспайман («Қарақалпақ хакқында сөз»).

Шайыр жүдә әпиуайылық пенен образлылық дөреткен, яғный *әйемге* сөзі арқалы халықтың өтмиши, пүтин бир тарийхый дәуір хакқында көркем пикир билдирген.

Айтпаса да билдим, не болған халы,

Қамыслықтан шығып *қам семиз сары*,

Көл бойыда оны услап алыпты,

Кийими жыртылған, кеулі жаралы («Бүлбил уясы»).

Ашылды да кирди бирей – *шоқ сақал*,

Күлди жыртықшы дауыс пенен қарқылдап.

Көргенде қыз «*шоқша сақал*» *сарыны*,

«Өмет» - деди, бир көргеннен таныды («Жолдас муғаллим»).

Бул мысалларда *сары* сөзі метонимия хызметинде келип, пикир қысқа хәм қосымша эмоционал-экспрессивлик бояулар менен билдирілген. Бул жерде пикир ийесиниң субъектив қатнасы «жеркеніу», «жаман көріу» мәнилері арқалы айқын сезиледи. Бунда унамсыз образ оның жекке бир белгиси арқалы ашып берілген. Олардағы *қам семиз, шоқша сақал* компонентлери де сол образлардың унамсыз тәрәпин толық ашыу үшін пайдаланып, *сары* сөзі менен бирликте тәсирликти күшейтип турыпты. *Қам семиз сары* урыс ўақтында аўылдағы хаял-қызларға «Бүлбил уясы» поэмасындағы персонаж өзиниң харам ойын әмелге асыруға хәрәкет еткен – «семиз аулатком», «қам семиз бегимди» көрсетсе, «шоқша сақал», «шоқ сақал сары» «Жолдас муғаллим» шығармасындағы халықтың душпаны Әмет образын сәулендирип тур.

И.Юсупов лирикалық қахарманлардың кеширмелерин, руўхый жағдайын, тәсиршенлигин, хәр түрлі жағдайлардағы өзгерислерин аўыспалы мәнилердегі сөзлерден пайдаланып, образлылықты, эстетикалық тәсирликти жүзеге шығара алған. Мәселен,

Қызыл пайда болды қыздың түсинде,

Сөйлер лекин, сыр бермеген пишинде («Жолдас муғаллим»).

Алдыңғы теримшилердің слётына баратырып, Урысайда баспашылардың қолына түскен Гүлжанды колхоз сақшысы Тилеп қутқарған, ол муғаллимди Гүлжанның күйеуін сораған ўақытта қыздың көриниси, руўхый халаты *қызыл* сөзі арқалы сәулендирип, окказионал метонимия жасалған.

Шайыр өзиниң поэмаларында метонимияларды жүдә шеберлик пенен окказионал қолланып, предмет, кубылысларды сыпатлы белгилери менен көркем сүўретлеген.

Әбекең саў болсын, ур шапалақты,

Ал, мынаў ким екен *жасыл қалпақлы* («Актрисаның ығбалы»).

Бул мысалдағы *жасыл қалпақлы* сөзі персонаждың сөйлеу тилинен берілген метонимия, ол адамды аңлатады.

И.Юсупов поэмаларында предметтиң ямаса кубылыстың белгисин билдиретуғын метонимиялар тилге шырай

беретуғын, эмоционал-экспрессивлик бояу менен сүўретленип отыратуғын объектти және де тәсирли, образлы етип көрсетиўши бир усыл. Бунда шайырдың сөз хәм оның мәнилерин терең өзлестирип, оны жаңа мәнилик басқышларға көтерип байытқанын көриўге болады. Метонимия хаял-қызларға байланыссыз усы дәстүрлик сүўретлеўлерди шайыр новаторларша сыпатлау үшін метонимиялық усыл менен қолланған, оның гөззаллығын сүўретлеўлерди өзгеше бир усылда әмелге асырып, поэзия тилиниң көркемлик қунын күшейте алған. Метонимия еки предметтиң өз ара ишки хәм сыртқы байланысларына қарай олардың аўыспалы мәниде биринчисиниң орнына екінчисиниң қолланылыуы. Демек, бунда предмет яки кубылыстың арасындағы байланыс тийкарында бир предмет соның менен қатнасы екінши предмет пенен аталады. Нәтижеде бир предмет арқалы басқаша екінши предмет түсиниледи. Метонимия И.Юсуповтың «Жолдас муғаллим» поэмасында көркем сүўретлеудің белгилери қурамы сыпатында үлкен роль атқарған. Мәселен,

Ағартыўдың *туңғыш қарлығашларын!*

Қыянетиш қыйсық тартар сазасын,

Иште отыр үн қатпастан *еки жан*,

Сауатлылар күнде өсип бармақта,

Белсендилер саны отызға жетти,

Шайтанларға сатып намыс-арым,

Нешиелердің өткен жаслық күнлери.

Тилимизде метонимияның көпшилик жағдайда атлық, келбетлик сөзлерден болатуғынлығы айтылады. Метонимиялық кубылыс басқа сөз шақаптарына санлық, алмасық, рәуиш хәм фейиллерге де тән болып табылады [2]. И.Юсуповтың шығармаларында айғырым санлық сөзлер қасындағы сөз бенен бирге метонимиялық мәниде қолланылған.

Бастан *бир тартарын* әкетти шешип («Дала әрманлары»).

Сен *бир палапансаң*. Бираз жыл және («Актрисаның ығбалы»).

Қанаты сынық *бир жалғыз газбан* («Бүлбил уясы»).

Сөйтип, бир қапесте *еки күс* («Қарақалпақ хакқында сөз»).

Жоқарыдағы мысаллардың биринчиси – «орамал» мәнисинде, қалғанлары «адам» мәнисинде жумсалған.

Шайыр «Жолдас муғаллим» поэмасында *арақ, шарап* сөзлерин төмендегисе қолланған.

Кел ишейик *қуўаныштың шарабын!*

Ақты бурқып *ўақты-хошлық шарабы*,

Суўып кетти алдыңызда *«шайыңыз»...*

Бул сөзди шайыр басқа поэмаларында *қызыл, ақ, жасуыз* сүў сөзлери менен берген.

Хәм тартылды *қызылдан-ақтан* («Қарақалпақ хакқында сөз»).

Жүзимнің сол *жасуыз сууы* («Тумарис»).

Шайыр аўызеки сөйлеу тилине тән метонимиялардан да жүдә шеберлик пенен пайдаланған.

Бара-бара *«наҳән»* болды,

«*Билезик*» салып қолына,

Алып кетип атыр бәрін... («Мәмелек ой»).

Бул келтірилген мысалларда *наҳән* сөзі «әмелдар» мәнисинде, *билезик* сөзі «кисен» мәнисинде жумсалған.

Шайыр «Бүлбил уясы» поэмасында *балам* сөзиниң орнына *кишкенеме* сөзин қолланып, образлы метонимия жасай алған.

Кишкенеме тийме, жаным сүў пери!

Шайырдың «Актрисаның ығбалы» поэмасында «адам» мәнисинде жумсалған метонимиялар көп ушырасады.

Өйткени таныдым *гарры сағалды*.

Бизлермиз сол бағдың *туңғыш нәллери*.

Билдим мен-де сени, *тикенли гүлша*,

Жулып кетермен-аў тамырың менен.

Ол күн сен сыяқлы *жарғанатларды*,

Күйдирип өлтиреді...

Хош хәзирше енди, *шириген түбир*.

Хай, шақына *сәлле ораған ешқи*.

Билемен, сен сондай такаббыр *гүлсең*,

Қайда *бүлбил* болса, саған интизар.

Улыўма алғанда, И.Юсупов поэмаларында қарақалпақ тилиниң бай гәзийнеси болған тилдің көркемлеу қуралларынан шеберлик пенен пайдаланған. Солардан метонимияларды пайдаланыўда халыққа кеңнен танымалы болған метонимиялар менен бирге, жекке авторлық метонимияларды жаратыўда өзиниң көркем сөз шеберлигинен усталық пенен пайдаланған.

Әдебиетлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
2. Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. -Тошкент: 2003.
3. Юсупова Б.И. Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стильлик хызметлери. -Тошкент: «Тафаккур қаноти», 2014.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ шоири И.Юсупов поэмаларидағы метонимияларнинг ўзига хос қўлланилиши, улардан шоирнинг мохирона фойдаланиши таҳлил этилган. Шунингдек, унинг асарларининг хозирги қарақалпақ адабий тилининг ривожланишидаги ўрни ўрганилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается своеобразие использования метонимии в поэмах каракалпакского народного поэта И.Юсупова, его мастерство в использовании метонимии. Изучается роль произведений поэта в развитии современного каракалпакского литературного языка.

SUMMARY

The article is devoted to the study of using metonymies in the poems of the great Karakalpak People's poet I. Yusupov, his skill in using metonymies. The author also studies the role of the poet's works in the development of the modern Karakalpak literary language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ

(«Юсуп-Ахмет» дәстаны мысалында)

У.Ж.Жаксымова – филология илимлериниң кандидаты
Муҳаммед ал-Хорезмий атындағы ТИТУ Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: достон, фольклоршунослик, вариант, версия, миф.

Ключевые слова: эпос, фольклористика, вариант, версия, миф.

Key words: epos, folklore, variant, version, myth.

«Юсуп-Ахмет» дәстанындағы жоқары миллий халықлық идеялар оны хәзирги заман талаплары дәрежесинде илимий жақтан изертлеў зәрүрлигин келтирип шығарады. Дәстанның түркий тиллес халықлар фольклорында өзбек, түркмен, уйғыр, казак, қарақалпақ версиялары бар. Дәстанның түркмен версиясы ҳаққында академик А.Н.Самойлович өзиниң 1929-жылы Ленинградта бастырылып шығарылған «Түркмения» деген топламының биринши томында басылған «Очерки по истории туркменской литературы» атлы мийнетинде арнаўлы тоқтап, оның дөрелиў тарийхына хәм тилине кең талқылаў жасайды [13:146-167]. Бул версияны түркмен әдебиятшы-илимпазлары XVIII әсирде жасаған түркмен әдебиятының классиги Мағрупийдиң авторлығына киргизип, «Түркмен әдебияты тарийхы» ның II томында жазба әдебият дәретпеси ретинде талқылаған [14:163-171]. Қ.Мағрупийдиң дәреткен дәстаны Д.Каррыев басшылығында Б.Каррыев тәрәпинен 1943-жылы Ашхабатда «Юсуп-Ахмет» деген ат пенен басапан шығарылған.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының уйғыр версиясы Алма-Атада «Жазыўшы» баспасында 1982-жылы уйғыр тилинде «Ғариб ва Саман» дәстаны менен бирликте жарыққа шыққан.

В.М.Жирмунский «Тюрский героический эпос» мийнетинде «Юсуп-Ахмет» дәстанының тәжик версиясы ҳаққында да сөз етип, дәстанның «Алпамыс» хәм «Гөрүглы» мотивлеринен пайдаланып дәретилгенлигине айрықша итибар береді [5:90-97].

В.М.Жирмунский хәм Х.Т.Зарифовлар «Узбекский народный героический эпос» атлы мийнетинде дәстанды өз алдына изертлеп, дәстанның пайда болыў тарийхы, ондағы қахарманлар хәм дәстанның қурылысы туўралы әҳмийетли пикирлерди ортаға салады [6:112-117].

«Юсуп-Ахмет» дәстанын изертлеўге қызыққан шет елли илимпазлардан Венгриялы илимпаз Г.Вамбери болды. Ол дәстанның Хорезм бақсылары атқаратуғын қол жазба нускаларының бирин Венгрияға алып кетип, дәстаннан үзиндилерди немис тилине аўдарма ислейди. Бул аўдарманы 1867-жылы «Шағатай тили сабақлығы»на киргизеди. Бул жөнинде өзбек фольклористи И.Нурмурадов өзиниң «Ўзбек фольклори немис тилида» атлы монографиясында пикир билдиреди [12]. Г.Вамбери бул эпос оғуз эпосы болғаны менен онда көбирек қырғыз, казак хәм қарақалпақша сөзлердиң ушырасатуғынын жәнә де қыпшақ тилиниң тәсири бар екенлигин айтады хәм дәстанды еки тилде толық түрде бастырып шығарады [3]. Көрнекли азербайжан илимпазы Х.Г.Корогли өзиниң «Огузский героический эпос» атлы мийнетинде «Юсуп-Ахмет» дәстанының сюжетлерин «Китаби деда Коркут» естелигиндеги «Бамси Байрак ва Бану Чечак» ҳаққындағы үшінши рәўияттағы ўақыяларға байланыстырады [9]. Илимпаз дәстанның тарийхий тийкарлары, идеялық хәм көркемлик өзгешеликлери туўралы бахалы пикирлер билдиреди.

«Юсуп-Ахмет» дәстанының өзбек версиясы бойынша кандидатлык диссертация көлеминде арнаўлы илимий изертлеўлер алып барған илимпаз Рахимбой Жуманиезов болды. Ол соңынан өзиниң «Донг қозонған достон» атлы арнаўлы монографиясын жарыққа шығарды. Монографияда

«Юсуп-Ахмет» дәстанының тарийхий негизлери, идеялық-көркемлик өзгешеликлери ҳаққында сөз етиледі [7].

Дәстанның қарақалпақ этно-фольклорлық орталығында пайда болыўы туўралы дәслепкилерден болып Н.Дәўқараев пикир билдирди [4:91].

Жергиликли илимпаз Х.Ҳамидов «Юсуп-Ахмет» дәстанының қарақалпақ версиясы туўралы мағлыўмат берип: «Бул дәстанның қарақалпақ версиясы вариантлар революциядан бурын Петербург университетиниң профессоры П.М.Мелиоранскийдиң шақирти И.А.Беляев тәрәпинен 1903-жылы Нөкисте жазып алынған, бул үзинди Ленинградтағы Салтыков-Щедрин атындағы мәмлекетлик китапханада сақланады» [16:104] -деп жазады хәм дәстанның бул нускасының XX әсирге шекемги қарақалпақ жазыўының үлкен естелиги екенлигин атап көрсеткен.

Белгили фольклорист алым Қ.Мақсетов өзиниң «Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар» мийнетинде «Юсуп-Ахмет» дәстанының қарақалпақ бақсылары репертуарынан кең орын алғанлығын айта келип, дәстанның туўысқан халықлар әдебиятында изертлениў мәселесине тоқтап, «Юсуп-Ахмет»тиң өзбек версиясы менен қарақалпақ версиясының Әмет бақсы Тарийхов атқарған вариантын салыстырып, дәстан версияларының тилиндеги айырмашылықларға да итибар береді. Қ.Мақсетовтың бул мийнетинде «Юсуп-Ахмет» дәстанындағы қосықлардың халықтың түпкиликли атқаратуғын қосықларына айланып кеткенлиги хәм миллий қарақалпақ намаларына салып айтылатуғынлығы сөз етиледі [11:231-233].

Дәстанның өз алдына қарақалпақ версиясы болып қәлипсеиўинде халық китапларының роли күшли екенлиги хәм халық арасына китабий, қысса формаларында таралып, ол қарақалпақ бақсышылық өнеринде Ақымбет, Муўса мектеби ўәкиллериниң репертуарынан орын алған, дәстандағы қосықлар қарақалпақ миллий намаларына салып атқарылған. Дәстаннан халқымыздың миллийлигине тән көп ғана эстетикалық хызмет атқаратуғын этнографиялық дәреклері жетерли дәрежеде орын алғанлығын мысаллар менен дәлиллеймиз. Дәстанның негизги атқарыўшыларынан бири Әмет бақсы Тарийхов дәстандағы қосықларды халқымыздың «Сәўдигим», «Демир донлы», «Жети асырым», «Кенесли тон», «Хошадес», «Налыш», «Салтық», «Алақайыс», «Дағлары», «Дембермес», «Мухаллес», «Кемине», «Кептер», «Ираний», «Шарқыпәлек» хәм т.б. миллий намаларға салып атқарған.

«Юсуп-Ахмет» дәстанын Арзы мектебиниң белгили ўәкили Тилеўмурат бақсының баласы Генжебай бақсы айрықша кунт пенен атқарған. Генжебай бақсы өсип шыққан Арзы мектеби XIX әсирде пайда болса да XVI-XVIII әсирлерде жасап дәретиўшилик мийнет еткен. Жийен, Қалмурат, Шаңқөт, Жийемурат, Ешбай, Ниязымбет, Ақымбет хәм т.б. жыраў-бақсылардың мектеплериниң раўажланған дәретиўшилик даўамы болған [1:56].

Генжебай бақсының сүйип атқаратуғын қосықларының бири «Шарқыпәлек», «Юсуп-Ахмет»те Юсуп пенен Ахметтиң жети жыл бенделикте болып, зинданнан шығып келгенде, Ахметтиң яры Гүлхатийшаны зорлыққа ушыратып

некелеў сюжетине қурылған. Нама бастан акырына шекем матам бояўына жайылып, қахарманның ғамлы кейпин бериўге қаратылған. Әсиресе, «Тойың асқа дөнсин, Нәдир Султаным», - деп мухаббатына қыянет еткен адамға зерде менен айтқан сөзлері қосықтың атқарылуына үлкен тәсір жасайды [2:154] - деп атап көрсетеді илимпаз А.Алымов.

Дәстанның пайда болыуының дәрежелерінде халық мифологиясы, тотемизм хәм ғайры тәбийй күшлерге сыйынуы сыяқлы диний исенимлердің қатнасы бар екенлиги мәлим болды. Дәстанда егизеклер хакқындағы халық мифологиясына тән көзқараслар толық сақланбағаны менен де, олар түрлі өзгерістерге ушыраған халда дәретпеден орын алған. Белгили илимпаз Н.М.Золотарёв: «Урыўлық дүзим дәўиринде пайда болған егизеклер культы ўақыт өткен сайын өз мәнисин жоғалтып, бурынғыдан әдеўир дәрежеде парықланатуғын хәр қыйлы өзгеріске ушыраған»ын ескертип өткен еди [8:168]. Буған мысал иретинде егизеклер культиниң ағалы-инили ямаса бирге туўылған туўысқанлық тәризли болып қалмай, бәлки ата-бала, ана хәм қыз, аға хәм қарындас формаларында дүнья халықлары фольклорынан орын алғанлығын дәлиллеп береді. Егизеклер культы дәстанда тек Юсуп пенен Ахмет образларында емес, ал дәстандағы Бозуғланның еки қарындасы, /Юсуп-Ахметтиң аналары/, еки сәркардасы /Әлибек пенен Бағыбек/ образларында көринеди. Бул қарындас хәм сәркарда образларының «екилиги» ямаса «жуплық» характерге ийе болыуы дәстанның ертедеги дәрежелериниң элементлери еди.

«Юсуп-Ахмет»тиң айырым вариантларында олар туўылған ўақытта Ахметтиң анасы қайтыс болады хәм оны Юсуптиң анасы Лалаханайым емизеди. Усыны есапка алатуғын болсақ, Юсуп пенен Ахметтиң атасы басқа болғаны менен екеўи бир анадан «таласып емшек емискен» болып есапланады. Дәстанда екеўиниң арасында хеш қандай қарама-қарсылық сезилмейди. Бундай белгилер Шығыс халықларына тән болған «егизеклер» культиниң ең жақсы тәрепи.

Дүнья халықлары мифлеринде егизеклер базы бир жағдайларда «үшлик» формада да ушырасады. Үш егизек формаларының грек мифлеринде көбирек ушырасатуғынлығы хәм бундай үшлик формасы «Юсуп-Ахмет»те Юсуп, Ахмет хәм Юсуптиң қарындасы Қарлығашайым образлары арқалы берилетуғынлығы, дәстандағы бундай фактлер «Юсуп-Ахмет»тиң тарийхый негизлери жүдә ерте заманларға барып тақалатуғынлығы хакқындағы пикирлерди тастыйықлайды [7].

Дәстанның ертедеги дәрежелериниң бири-бул адамлардың жанлы хәм жансыз тәбиятқа сыйынуы. Бул әдеўир ертеректе басланып, адамзат сана-сезиминиң еле оншелли дәрежеде өсип раўажланбай атырған ўақытларынан дәрек береді. Буған мысал ретинде Юсуп пенен Ахметтиң тутқынлықта жүргенинде таўларға сыйынуы, олардан пана, мәдет сораўы, Қызылбас елинен қайтып қиятырып, Гүрген дәрәясынан жол сораўы, зинданда жатырғанда тырна хәм қарлығашлар арқалы өз еллерине сәлем жоллаўы сыяқлы сюжетлик детальларды нәзерде тутамыз.

Дәстанның тарийхый тийкарлары XV-XVI әсирлерде Аралбойы хәм Әмиў жағалаўларында жасаған халықлардың турмысы менен байланысып, дәретпениң пайда болыуында хәзирги Қоңырат районының территориясында жайласқан Дәўкескен (Ұзир) қаласы тийкарғы рольди атқарған. Бунда Ұзир қаласы хакқында, қаланың XVI әсирдеги жағдайларына байланыслы тийисли мағлыўматларды аламыз. Мәселен,

көшпели өзбеклер 1505-жылы Арал бойларына келеди. Усы ўақытта оларды Абылқайырханның ақлығы Шайбанийхан басқаратуғын еди. Шайбанийхан дәслеп Ұзирди, соң Үргеништи басып алды. Жергиликли халыққа Қыпшақбай қазы басшылық еткен. Бирақ 1510-жылы Үргениш, Хийўа хәм Ұзир қалаларын сафавийлердин патшасы Шах Исмайл басып алған. Көп өтпей 1512-жылы көшпели өзбеклер династиясының ханы Элбарысхан Хорезм тахтына отырды хәм Аралбойы қалаларын қызылбаслардан тазалады-деп көрсетеди хәм усы дәўирде Әмиўдәрәяның бойында Ұзирде (Дәўкескен) уйғыр, найман, қыят, қоңырат, нөкис, маңғыт, қыпшақ, қаңлы хәм т.б. Аралбойы халықлары, соның ишинде көп санлы қарақалпақ урыў-қәўимлери де келип қонысланғанлығы туўралы дәреклер берилген [15:42-45].

Усы дәреклерге байланыслы дәстанда Юсуптиң тутқынлықтан азат болып елине келиўи хәм қызылбаслар патшасы Гөззалшадан өш алыў нийетинде халықты жыйнағанын көремиз:

Хеш қалмасын Сырдың ели.

Қоңырат бойы, қыят, ноғай.

Бәри менен Қыпшақ қазы.

Мәжилис пенен атын желсин [10:251].

Бул қала дәстанның өзбек версиясында ушырасады. Бунның дәрегин биз Абулғазы ханның «Түрклер шежире»синен табамыз. Дәстанның пайда болыуы хәм қәлиплесийине қатнасы бар халықларда Аралбойы «токсан еки баўлы қәўимлер» қарақалпақлардың баслы урыўларының бар екенлиги тарийхый мағлыўматлардан белгили.

Солай етип, «Юсуп-Ахмет» дәстанының дәреклери пикирлеримизди жуўмақтастырған халда төмендегисе шешимлерге келемиз:

бириншиден, дәстанды атқарыўшылардың сағасы қарақалпақ бақсыларынан: Ақымбет пенен Муўса бақсылардан басланып, Жапақ бақсы, Есжан бақсы, Әмет бақсы хәм Генжебай бақсылардың репертуарынан мәлим дәрежеде орын алған. Дәстанның айырым қосықлары халық қосықларына айланып кеткен.

екиншиден, дәстанның қарақалпақ этно-фольклорлық орталығында пайда болыуы хәм қәлиплесийинде Хорезм хәм де түркмен бақсыларының роли күшли болып, өз-ара фольклорлық байланыслар мәлим дәрежеде тәсирин тийгизген;

үшиншиден, дәстан тамырларының әйемги дәреклери узак дәўирлерди өз ишине алатуғынлығы, ондағы халық мифологиясы менен бирге тотемизм, «пайғамбар» хәм «пир»лерге сыйынуы сыяқлы диний инанымлар менен байланысқан;

төртиншиден, дәстанның пайда болыуы хәм қәлиплесийиниң тарийхый тийкарларына нәзер таслағанымызда, дәретпениң пайда болыуында қарақалпақлардың қатнасы барлығын Ұзир (Дәўкескен) қалаға байланыслы тарийхый дәреклерден, XV-XVI әсирлерде Аралбойы халықлары арасында қарақалпақ урыўларының бир аўқам болып жасағанының өзи дәстанның дәрелиўинде қарақалпақлардың да қатнасы бар екенлигинен гуўалық береді.

Солай етип, қарақалпақ халық дәстаны «Юсуп-Ахмет» халқымыздың сүйип тыңлайтуғын дәстанларынан болып, жаңа әуладты тәрбиялаўда руўхый азық сыпатында хызмет атқарады.

Әдебиятлар

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1976. 56-б.
2. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 154-б.
3. Vambery N. Yusuf und Ahmad. - Budapest: 1911.
4. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. Т. II. 91-б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Ленинград: ГИХЛ, 1974. 90-97-б.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - Москва: ГИХЛ, 1947. 112-117-б.
7. Жуманиёзов Р. Донг қозонған достон. - Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. 60-б.
8. Золотарёв А.М. Родовой строй и первобытная мифология. - Москва: 1964.
9. Корогли Х. Огузский героический эпос. - Москва: ГИХЛ, 1976.
10. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. Т. XVI. 251-б.
11. Максетов К. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 231-233-б.
12. Нурмурадов Й. Ўзбек фольклори немис тилида. - Ташкент: «Фан», 1987.
13. Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. - Ленинград: 1929. Т. I. Туркмения, 146-167-б.
14. Түркмен әдебияты тарийхы. - Ашхабад: «Ылым», 1976. 163-171-б.
15. Хожаниязов Г., Хақимиязов Ж. Городище Дәвкескен-Вазир. - Нөкис: «Билим», 1997. 42-45-б.
16. Хамидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер... - Нөкис: «Билим», 1991. 104-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Юсуф-Ахмад» достонининг ўрганилиш даражаси, достоннинг шаклланишида миллий эстетик манбалар ва унинг тарихий илдиэлари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о степени изученности народного эпоса «Юсуп-Ахмет», о национально-эстетических источниках и исторических корнях эпоса.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the level of research of an epos «Yusup-Akhmet», its national-aesthetic sources and historical roots.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДЭСТАНЫ «ШӘРҲЯР» ДЫҢ СЮЖЕТЛИК ҚАТЛАМЛАРЫ
(Дэстан генезисине тийкар болған аўыспалы сюжетлер хэм олардың поэтикалық хызмети мәселеси)**

Ш.Кенесбаева – таяныш докторант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сюжет қатламы, кўчма сюжетлар, сюжет ва эпос генезиси, достон поэтикаси: миф, эртак ва достон.

Ключевые слова: сюжетный слой, переносные сюжеты, генезис сюжета и эпоса, поэтика дастана: миф, сказка и эпос.

Key words: layer of the plot, transferred plots, genesis of the plot and epos, poetics of the epos: myth, fairy tale, epos.

Рус фольклористикасында «Странствующие сюжеты», «Блуждающие сюжеты», «Миграция сюжетов» деген түсиник, атамалар бар. Қарақалпақ фольклортаныўшы хэм әдебиятшылары бул атама-түсиниклерди өзлеринше «сюжетлердиң саяхаты», «сюжетлердиң көшип-қоныўы», «гезбе сюжетлер» деп атап келмекте. Жоқарыда келтирилген атама, түсиниклердиң хэммесин жыйнастырғанда, «аўыспалы сюжетлер» деген мәнис келип шығады.

«Аўыспалы сюжетлер» деген түсиник-атаманы биринши мәрте илимий айланысқа салған түркий халықлар аўызеки дөретиўшилигиниң жетик маманы В.М.Жирмунский болды [2:33]. Илимпаздың бақлаўы бойынша ҳәр кандай фольклорлық сюжетлер, соның ишинде ертеклер, ири сүйекли эпослық шығармаларға яғный дәстан-эпопеяларға қарағанда халықтан халыққа елден елге тез аўысуы уқыбына ийе [2:33]. Себеби, инсаният жәмийети қәдим заманлардан баслап мұдамы өз ара қатнасуы жағдайында жасап киятыр. Саўдагерлер, ҳәр қыйлы кәтқудалар (миссионерлер), елшилер адамзат бинә болғалы берли еллер менен еллердиң арасында курдай қатнап турған. Буны биз тарийхтан жақсы билемиз.

Миссионер-катқудалар, саўдагерлер, елшилер өзлерине бурын бийтанис елдиң, халықтың арасында жүрип, олардың жасаў шараяты, турмысы, үрип-әдети, салт-дәстүри, мәдений рааяжланыўының дәрежеси менен қызыққан. Тили, әдебияты, мәдениаты, аўызеки поэтикалық дөретиўшилиги менен танысқан. Өзлери де илимий-билимий дәрежелериниң шама-шарқына қарай оларға өз халқының дүрдана мийрасларының ең қызықлы көринислеринен айтып берип отырған. Нәтижесинде ертеклер, әпиўайы аңызлар, ири эпослық шығармалар елденелге, жерден жерге аўысып араласып келген. Олар сол елдиң жыраўлары, баксылары, басқа да жыршылары тәрәпинен жергиликли шараятка бийимлестирилип, жырланған. Жуўмағында ири сүйекли дәстанларды айтпағанның өзинде, киши көлемдеги эпослық дөретпелер болған ертеклердиң, эпсана-анызлардың ҳәр қыйлы вариантлары келип шыққан.

1905-жылы Хатанға экспедициясына басшылық еткен И.П. Талмачев эвенкийлердиң рус фольклорлық шығармаларына болған ықласын былайынша баянлайды: «Бул атасы басқалардың (инородцы) бизиң ертеклеримизди қандай ләззетленуи менен тыңдағанын биз өз көзимиз бенен көрдик. Мен Данила айтқан ертеклердиң есесине оған Илья Муромецтин қахарманлықлары ҳаққында сөйлеп бердим. Сондағы оның куўанышын ядымнан шығара алмайман. Даниланың «Балықшы хэм балық» ҳаққындағы ертекти еситкендеги тебиренген ҳәрекетин ҳеш умытпайман... Мүмкин ендигиден былай Даниланың ақылқлары булардың хэммесин қосық қылып айтып жүретуғын шығар? Олардың қазақлардан, рус саўдагерлеринен еситкен ертектери атасынан баласына жетип бармасына ким қарсы даў айта алады?» [6:19].

Ҳәр қандай дәстан тутас эпикалық шығарма сыпатында бирден бинә болған емес. Дәслеп айырым көринислери, бөлимлери дөретилген. Соңынан ала олар өзлериниң көркемлик қунына қарай өз-ара бириктирилип дәстан-поэмаларға айландырылған. Дәслепки уақытта жыршылар өзлериниң нәзери түскен қахарманның халық ядында қалған ҳәрекетлерин болажақ эпослық шығарманың бир тараўы сыпатында жаратады. Соңынан, кейин, арадан уақыттың өтиўи менен бул шығарма тыңлаўшылардың талапларына ылайықланып кемкем толықтырылып барылады. Оған халық арасындағы ертеклик эпсаналар, аңызлар ҳәр қыйлы аўызша әңгемелер-гүрриңлер қосылады. Сөйтип, бара-бара үлкен поэмалар, эпопея-дәстанлар пайда болады. Бундай әндийше дүнья жүзи

халықлары эпосларының дөрелиў барысында басып өтилетуғын жол.

Илимпаз С.Ошеров Гомердиң «Одиссея» эпосына жазған алғы сөзинде былай дейди: «аэдлердиң (жыршылардың) жырлары көлеми жағынан онша үлкен емес еди. Ол жырлардың ҳәр қайсысы бир мифлик көриниске бағышланған болса керек. Бул жырлар бир уақыяның ямаса бир қахарманның этирапына кем-кем жыйналып, дүркинлерге айланады. Усы дүркинлерден эпослық поэмалар, эпопеялар дөрейди [1:13].

Әлбетте, бөлек-бөлек дүркинлерди жүйин билдирмей көркемлик жақтан бириктириў жыршылардың талантына, дүнья танымының дәрежесине байланысly. Мәселен, қарақалпақ халқының дүрдана дөретпелериниң бири «Шәрияр» дәстанын алып қарайық. Онда қанатлы қыял менен (фантастика) эпсанаўый уақыялардың (мифлерди), ертеклерди тигисин билдирмей байланыстырыўдың әжайып үлгиси бар.

«Шәрияр» дәстаны дүнья жүзи халықлары арасында бурыннан бар ертеклерди, эпсаналарды, қыяллы, қанатлы әңгемелерди (фантастика) еске түсиреди. Бул дөретпелер бизиң уллы дәстанымыз бенен мазмунлас, тамырлас, хэм ҳақыйқый аўыспалы сюжетлердиң галериясы сыпатында көзге тасланады. Буны биз дәстанды оқый баслағанда-ақ сезе баслаймыз.

Дарап Шах тоғыз мәртебе үйленсе де, өзине мийрасхор болғандай ул бала көре алмайды. Соның салдарынан сары уўайымға салынған хан әпиўайы адамның кийимин кийип, Мәккеге раўана болады. Бир күни кеште ол мийман болғандай баспана излеп жүрип, бир жайдың әйнегинен жақты шығып турғанын көреді хэм ишке нәзер таслайды. Иште үш гөззал қыз отыр екен. Ериксиз олардың әңгимесине қулақ салады. Олар бир нәрсе тоқып отырып, өзлериниң әрманларын айтысып атырғанға уқсайды. Қызлардың ең үлкені: - Егер, мен Дарап ханның хаялы болсам, бир пилләнең жипегинен сондай көп атлас тоқып шығар едим, ол болса ханның хәмме әскерлери жайғасатуғын шатыр тигиўге жетер еди, - дейди. Ортаншысы: - Егер, мени Дарап шах хаяллыққа алса, бийдайдың бир дәненинен қырық мың ләшкерине жететуғын шөрек жабар едим, - десе, қызлардың ең генжеси: - Мен ханға егиз перзент туўып берер едим, - дейди.

Хан үшеўине де үйленеди. Үлкен той береді. Ханның үлкен еки хаялы өзлериниң ўәделеринен шыға алмайды. Сонлықтан хан оларды сарайдан куўып жибереді. Кишкене хаялы айы-күни толғанда, егиз перзент туўады, уллы хэм қызлы болады.

Хан, хаялы жас босанарда, шикәрда жүреді хэм оннан хабар күтеди. Кишкене хаялы Гүлшараның бахытын күнлеген ханның тоғыз хаялы дуўахан кемпирдиң жәрдеми менен оның балаларының орнына пышық хэм күшик салып қояды. Жаңа туўылған нәрестелерди ағып турған өзекке таслайды.

Шикәрдан келгеннен кейин күнлес хаялларының, мәстан кемпирдиң өтиригине исенген хан Гүлшараны адам жасамайтуғын шөлистанлыққа апарып таслаўды буйырады. Күнлердиң биринде хан шорыларының Шырўан деген биреўи өзектиң терең түбинен алтын хэм гүмис айдарлы еки нәрестени таўып алады. Буны билип қойған ханның жаўыз хаяллары оны өлгенше сабайды хэм бул сырды тисинен шығармайтуғын ўәдесин алады. Хаяллар Қодар деген қассаптың жәрдеми менен нәрестелерди өлтирмекши болады. Лекин оларды Қараман деген қул қутқарып қалады. Алтын хэм гүмис айдарлы балаларды басқа бир елдиң бийперзент ханы Шасмўар асырап алады. Оның хаялы Ақдәўлет балаларға батырлық хэм ерликтин, қызға ақыллықтын дарыўын болжаўды хэм оларға

Шәрияр және Әнжим деп ат қояды.

Дәстанның екінші бөлімі Шәрияр менен Әнжимнің жаслық шағына арналған. Олардың Дарап шахтың жауыз хаяллары менен дуахан кемпирдің иплас хәрекетлеріне қарсы күреседі. Шәриярдың өзіне мүнәсіп зайып ізлеуі, хәр қыйлы бәлапатлар менен жүргізген сауашлары, ер жүрекли Әнжимнің өз ағасын түрлі қыйыншылықтардан қутқаруы, екі тууысқанның Бұлбилгәя қусты бағындыруы т.б. толып атырған уақыялар хакқында айтылады.

Арадан уақыттың өтуі менен мөхрибан жүрекли Ақдәулет сырды ашады хәм Шәрияр менен Әнжимге ата-анасының кимлер екенін айтады. Балалар өз еліне қайтады және көп излестіріуден кейін өзлерінің анасын табады.

Дәстанның ақырында жәуіз күшлердің сыры ашылады. Бүйгінә балаларды көп азаптарға гирипдар еткен мәстан кемпир тандырға өртеліп өлтіріледі, ал мәккар тоғыз қатын шөлге қуып тасланады. Хан Гүлшараға қосылып, үлкен той береді. Өз тахтын баласы Шәриярға инам етеді.

Бұл дәстандағы Гүлшараның аянышлы тәғдири әйемги грек мифологиясының жарқын сәулелі қахарманы Антилопаны еске түсіреді.

-Антилопа Фиф патшасы Никтейдің қызы. Ол Зевстен хәмледар болып қалғаннан кейін әкесінен қорқып Фивтен қашып шығады хәм Сикион қаласына келип, Эпопея патшаның хаялы болады. Никтей өлерінің алдында қызы Антилопаны күш жумсап қайтарып әкелиуді өзінің иниси Ликке тапсырады. Лик ағасының өтінішін орындап, Эпопеяны өлтіреді де, Антилопаны алып қайтады. Антилопа жолда қиятырып Киферон тауының етегінде Аифион хәм Зет атлы егіз бала туады.

«Шәрияр» дәстанының сюжетіне уқсас мотивлерді «Дильрукуш», «Патша хәм қызлар» сыяқлы түрк халық ертекерінде де көптеп ушыратамыз. Мәселен, «Патша хәм қызлар» ертегінің баслануы, яғни патшаның өз пұқараларына түнде от жақпай отыруы бұйырығы, елді аралайман деуі «Шәрияр» дәстанынан азы-кем парық етеді. Ал, оның түнде қаланы аралап жүріп, бір жайда үш тууысқан қыздың өз-ара әңгімелесіп отырған сөздерін тыңдағанындағы уқсаслықты қараң: Қызлардың ең үлкени: - Егер, маған патша үйленсе, оның хәмме әскери бір мүйешіне ғана жайласқандай жайып үлкен гилем тоқып берер едим, хәттеки ол гилемнің бос турған жағын бүклеп қояр еді, - десе ортаншысы: - егер, патша маған үйленсе, мен оның хәмме әскеріне жетерліктей палау асар едим, - дейді, ал генжеси: егер, патша маған үйленсе, мен оған ай маңдайлы ул, күн маңдайлы қыз тууып берер едим, - дейді.

Патша араға үлкен ағасын салып қызлардың үшеуін де айттырып алады. Арадан уақыт өтуі менен олардың екеуінің орынланбайтуғын уәделерді бергені мәлім болады. Патша қызлардың екеуін де ғаз бағуға жаллайды, ал генже қыз ай-күні толғанда, уәдесін орындайды хәм патшаға ай маңдайлы ул, күн маңдайлы қыз тууып береді. Синдисинің бахтын қызғанған қыз апалары нәрестелердің оның киндик шешесіне: «сен балаларды ұрлап алып, олардың орнына күшік салып қой!» дейді. Киндик шеше нәрестелерді сандыққа салып Дунайға ылақтырып жибереді. Шикәрда жүрген патшаның хаялының күшік туғанын хабарлайды. Патша балалардың анасын үш жолдық дәрбентіне бел бууына шекем көміп хәм өткен-кеткенлерге оның бетіне теуіп кете беріуді бұйырады. Балалар салынған сандық толқын менен ағып барып, бір атауға шығады. Жылаған балалардың дауысын еситкен бір дәруіш оларды тауып алады. Балалар үлкейе береді.

«Шәрияр» дәстаны менен ертектің уқсаслығы ұсыманда тамаланады. Лекин, шығармадағы бийгүна балалардың жаланыуы, ақыр соңында олардың мұрад-мақсетіне жетісіп, әке тахтына, байлығына ийе болыу уақыялары оғада сәйкес келеді.

«Дильрукуш» ертегі де «Патша хәм қызлар» ертегінің мазмұны менен өз ара уқсас. Бұнда да залым апаларының жаласына қалған генжетай қыз, оның тууған балаларының күшік хәм пышық пенен алмастырылуы ақыбетінде жауызлықтың ешқараланып, жақсы нийеттің жеңіп шығыуы сұрәтленеді.

И.Н. Винников тәрәпинен Бухара арабларының арасынан жазып алынған «Үш жанан» ертегінің айырым көріністері «Шәрияр» дәстанын еске түсіріп тұрады: «булақтан ат суғаруға келген Әмир сол жерде үш қыздың отырғанын көреді. Ол «Сизлер жин емессіздер ме?» деп сорайды, қызлар: - жок, бизлер адамның әуладымыз, - дейді. «Қызлардың

үлкени: - «Мен гилем тоқыйман, сенің хәмме адамың оның бір мушына жайғасады-дейді, ортаншысы: - Бийдайдың бір дәнесінен хәмме адамыңа ауқат тайынлайман десе, генжеси: - Мен алтын шашлы бала тууып беремін, - дейді. Хәмме ертекердегідей екі үлкен қыз уәделерінен шыға алмайды, ал ең кішкесі егіз балалы болады. Хаялы жас босанарда алыстағы бір қаласын аралап жүрген болады. Екі қыз апасы синдисінен тууған балаларының орнына күшік салып қояды. Балаларды бір кемпирге береді. Оны тағы бір кемпир тауып алып, асырап сақлайды.

Әмир хаялының күшік туғанын еситіп, оны жол дәрбентіне апарып, бел бууына шекем көшіп қойыуды бұйырады. Өткен-кеткенлер бетіне топырақ шашсын, дейді. Соннан арадан уақыт өтуі менен сыр ашылады. Айыпкерлер жазаланады.

Қазақтардың «Алтын айдар», қырғыздардың «Бийхая қатынлар» ертекері уақыялардың баянлануы барысында айырым айырмашылықтарды есапламағанда мазмұны бойынша бирін-бири тәқарарлайды. Екі ертекте де перзент дағына түскен патша қаңғырып баратырып бір жайда өз-ара сырласып отырған тууысқан үш қызды көріуі алтын айдарлы бала, мәстан кемпир ямаса ғайыптан тайған бирейдің унамсыз хәрекеттері хәм тағы басқа да мотивлер қайталанып отырады. Көп ертекерде қыз апаларының өзінің тууысқан синдисіне іслеген зулымдықтары менен жаманлықтары тез-тез қайталаңады. Бұл арқалы ертекер дәрәуіштер адам көкірегінә жаман пикир қире қойса, оның хеш нәрседен тайынбайтуғын иплас іслерге қол ұрғызатуғынын, хәттеки тууысқанын да аямайтуғын ашып көрсетіуге нийет еткен болса керек. Сондай-ақ жаңа тууылған нәрестелердің алтын хәм гүмис айдарлы ямаса қол-аяқтарының алтынланған болуы, олардың келешегінің де айдын хәм абат болатуғынын, ал өзлерінің шеннен тыс хасыл туқымлы адамлардың әуладлары екенінен дәрәк беріп тұрғандай.

Дәстанлардағы күндеслік хәм күншіллік мотивтері ерте заманлардан баслап-ақ ауызеки халық дәрәуішшілігінде кеңнен орын алып қиятырған мотив. Бұл ауыспалы мотивтер де халықтың өзіне тән салт-дәстүрі, үріп-әдеттері есапка алынады. Уақыялардың шийеленісуі, образлардың айқынлануы күндеслік пенен күншілліктің иплас көріністері менен қосылып, анық көрініс тауып тұрады.

«Хасан хәм Хұрлика» атлы өзбек халық ертегіінде «Шәрияр» дәстанында уқсас көріністер оғада көп. Ахметжан деген саудагер Хасан хәм Хұрлика деген перзенті болады. Нәрестелердің анасы бала үстінен өліп кетеді, ал оларға ана орнына аң болған Зылайканың күншіллігі, балалардың көрген жәбірі, азапқа шыдамаған Хұрликаның өз үйінен кетіуі, оның Султанхан патшаның ұлы Әнуарға қосылуы, Хұрликаның алтын ул, гүмис айдарлы қызы болуы, бұл уақытта Әнуардың үйінен басқа жақта болуы, оған балалы болғандығын айтып жазылған хаттың күншіл Зылайканың қолына түсіп, Әнуарға «халық пышық пенен күшік тууды» деп хабарлауы, Зылайканың жаманлығы менен Хұрлика сарайдан қуылуы сөз етіледі.

«Шәрияр» дәстанына сюжеті хәм композициялық қурылысы бойынша оғада жақын келетүгін өзбек халық ертекерінің бири «Хасан хәм Зухра». Бұл хакқында М.Нурмухамедов, А.Каримов, бұрынғырақ айтты өткен еді. Биз усы мақаламыздың тийкарғы объектиси «Шәрияр» дәстаны менен дүнья халықлары ауызеки дәрәуішшілігінің уқсас тәрәплери болғандықтан «Хасан хәм Зухра» ертегі менен «Шәрияр» дәстанының сабақлас, тамырлас, түп дәрәгінің бири екеніне тәқарарый тоқтап өтеміз.

«Шәрияр» дәстаны менен «Хасан хәм Зухра» ертегінің бирінші бөлімінің мазмұн бағдары бирдей. Ертектеги бири патша 40 қатынның бирде бирейі тахт ийеси боларлық ул бала тууамағандықтан перзент дағына түседі, ал Дарапша хан тоғыз хаялынан ул бала көре алмайды. Ертекте хан өзінің уәзірінен үш ағайын қыздың тут ағашының астында отырып әрмандарын айтысқанын есцитеді. Қызлардың үлкени Нәсийбе: – егер, хан оны хаяллыққа алса, оған мазалы палау асатуғынлығын, генжеси Зулфия: – Хасан хәм Зухра деген егіз перзент тууып беретүгінын, айтысады. Бұл көрініс «Шәрияр» дәстанында азғана өзгешелігі болмаса, тап ұсылай берілген. Бирақ, дәстанда қызлардың әңгімесін патшаның өзі тыңлайды. Бұнда қызлардың гүрриндесетүгін орны тут ағашының асты емес, қарақалпақтардың миллий қара үйі. Ертекте өзбектердің миллий тағамы палау сөз етілсе, дәстанда бири дәннен барлық әскеріне жететүгін шөрек әңгіме болады. Зулфия жас босанған уақытта патша шикәрға

жүреді. Оның қырық хаялы күншиллик етип аннан келген патшаға балалардың орнына ылақларды келтиреді. Дуўахан кемпир егиз бала салынған қапшықты жол дәрбентине апарып таслайды. Оларды кәрұан басы тауып алып, үйине апарып, оларға Хасан хәм Зухра де исим қояды. Балалар ер-жеткеннен кейін кәрұан басы оларға болған исти айтып береді. Дәстаннан ертектің айырмашылығы онда туўысканлардың балалық жыллары, басқа қалаға атланысы, Бұлбилгөя кусты жеңіуі сыяқлы ўақыялар сөз етилмейді. Ал, перзентлердің ата-анасы менен табысыуы оғада уқсас. Дәстанда олардың кимнің балалары екенін Жәхәнгир айтса, ертекте кәрұан басы еситтиреді. Ертекте патша Зулфияны зинданнан шығарып алып, басынан өткен ўақыялардың сырын билсе, дәстанда Шәриар Жәхәнгирдің жәрдемі менен Гүлшараны зинданнан шығарады хәм ол балалаларын табады. Ертекте де, дәстанда да күншил қатынлар, мәстан кемпир қатты жазаланады. Жаўыз күшлер әшкараланып, соңынан үлкен той болады.

Еркектер дәстанлардан көп бурын пайда болғандықтан халық арасына тез таралады. Айтыўшылар оларды жергилик-ли шараатқа ийкемлестіріп пайдаланады. Бундай әндийше келешекте дәретилетуғын ири сүйекли эпослық шығармалар болған дәстанлардың сюжетлик бағдарына үлкен тәсир жасап отырған.

Қырғызлардың «Хасан хәм Хусан», «Айсұлтан», түркменлердің «Галандар Султан», «Гүлжәхән» ертеклері, өзбек халық дәстанлары «Әдилхан», «Шийрин-Шекер», қазақ халық дәстаны «Муңлық-Зарлық» бизиң «Шәриар» дәстанымыз бенен мазмунлас, айтажақ идеялық бағдары оғада уқсас болып келеді. Лекин, бул еркектер менен дәстанларда хәр бир халықтың өзлеріне тән миллий өзгешеликтері көринип турады. Ал, 1980-жылы Хорезмнің Ханқа районында жасаўшы Супы халфадан жазып алынған «Шахриёр» дәстаны болса, қарақалпақша «Шәриар» дәстаны версиясын азғана өзгеріслерге ушыраған кәтиблик қолжазба варианты. Бизиң пиримизге, бул вариант версия дәрежесине жетпей қалған. Себеби, қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар» күтә әйемги дәстан. Ол бизиң менен қоңсылас Хорезм елатына да сөзсиз кеңнен мәлим болған. Дәстанның қитабый қысса вариантларының негизин қарақалпақ версиясы қураўының мәніси, мине, усында.

Улыўма қарақалпақ халық дәстаны «Шәриар» дәстаны өзиниң сюжетлик қатламлары бойынша түркий халықлар фольклоры менен бир қатарда дүнья халықлары фольклорындағы айырым шығармалары менен типологиялық уқсаслықтарға ийе. Мысалы, «Шәриар» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының басланыўы, оннан кейинги ўақыялар ағымы бир-бирине оғада жақын. Перзент дағы, күнлес қатынлар, мәстан кемпир, сарайда жаңадан пайда болған жас қатын хәмиледар болып жас босанарда ханның үйінде болмаўы, балаларының тири екенін соңынан билиўи, олар менен табысыуы, жаўыз күшлердің әшкараланыўы, үлкен той болып, зулымға ушырағанлардың өз мақсетлеріне жетиўи... Мине, еки халық дәстанның ўақыялары тап усы бағдарда раўажланады. Сондай-ақ жас балаларға әўлийе-әнбийелер менен қырық шилтен ғайып еренлердің қол-қанағой болыўы еки дәстанда да үлкен әхмийетке ийе орын тутады. «Шәриар» дәстанында пирдің ролін Жәхәнгир тулпар атқарады.

Еки дәстанды дыққат пенен көзден өткергенимизде, мынадай айырмашылықтар көзге тасланады: «Муңлық-Зарлық» дәстанында балалар кийик сүтин емип, өзлери үңгирде жатып жабайы болып өссе, «Шәриар» дәстанында Шәриар менен Әнжим Шасыўар хан менен оның хаялы Ақдәўлеттин тәрбиясын көреді. «Шәриар» дәстанында турмыслық ўақыялар басым, ал «Муңлық-Зарлық» дәстанында қыялы ўақыялар көп.

Дәстанлардың тағы бир уқсас тәрәпи олардың қахармандарының бир себеплер менен басқа елге кетиўи. Лекин, жолда көрген қыйыншылықтары, душпан күшлері менен гүреси, оларды жеңип еллеріне аман-есен қайтып келиўи басқаша бериледи.

«Муңлық-Зарлық» дәстанында Зарлықтың басқа елге атланыўы күншил алпыс қатынның үгити себепши болса, «Шәриар» дәстанында Шәриарды Қандарша сулыўдың елине тоғыз ханымның тапсырмасы менен мәстан кемпир жумсайды. Сол қыздың жолында жүрип оны өлсин деп ойлайды. Зарлық Күлмес ханды бағындырып, Қуралайды дәўдің пән-жесинен қутқарып, өз меканына мол олжа менен қайтып келеді. Оннан кейін аң-аулаўға шығып жүрип алдынан қашқан кийикти қуғанда, ол қырық шилтен ғайып еренлер, болып шығады. Сол пир арқалы анасы Қаншайым менен табысады,

жаманлық еткенлер жазаға тартылады. Ал, «Шәриар» дәстанында Әнжим Бұлбилгөяны дуўадан жеңгеннен кейін оның дүнья-мүлки, ели, қаласы Шасыўар ханның жерине әкелип қондырылады. Буны иске асырыўға Жәхәнгир тулпар үлкен рол атқарады.

Айырым өзгешеликлеріне қарамай «Шәриар» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының түп-тийкарының бир дәректен шыққанын байқаўға болады. Еки халықтың жыраўлары бул дәстанларды жырлағанда миллий айырмашылықтарды усталық пенен көре билген хәм шеберлик пенен сүүретлеген халық ертеклерінің, дәстанларының, эпсана-аңызларының хәм қыялы қанатлы гүрриңлерінің (фантастикасының) бир-бирине тамырлас, уқсас, идеялық бағдар бирлигин айтқанымызда, биз А.С.Пушкиннің ертеклерін атлап өте алмаймыз. Әсиресе уллы шайырдың «Салтан патша хакқында ертеке» шығармасының бизиң «Шәриар» дәстанымыз бенен хайран қаларлық уқсаслығын атаў оғада орынлы. Дәстанды оқый баслағанда-ақ А.С.Пушкиннің ертеги ериксиз еске түсе береді: «Үш қыз әйнек алдында, кесте тигип отырып, әрманларын айтысады. Үлкени патшаның хаялы болса, пүткіл дүньяға той беретугының, ортаншысы егер патшаның хаялы болағойса, дүнья жүзине жететугың шыт тоқып беретугының, ал генже қыз «қудиретли күшли патшаға хаял болсам, оған батыр ул туўып беретугың айтады.» Буны пақсаның артында турған Салтан патша еситеди хәм қызлардың кишкесине үйлениўди, ал қалған екеўин аўқат писириўши хәм шыт тоқыўшы етип алыўды ойлайды».

Хаял жас босанғанда, Салтан патша атланыста жүреді. Қыздың апалары сиңлисинің бахытын күнлеп, мәстан кемпир арқалы патшаға хаялының бөриге уса бир мақлук туўғанын хабарлайды. Қәхәрленген патша хаялын туўғанлары менен қоса бочкаға салып, терең суўға ығызып жиберіўге буйрық береді. Бочка адамсыз бир атаўға ығып келеді. Бочкада күн санап емес, саат санап ер жеткен бала еркинликке шыққаннан кейін аң аулап жүрип, Ақ куўды куўып қиятырған шайкусты атып өлтиреді. Соңынан билсе ол шайкус емес, дуўахан екен. Ақ куў балаға мұдамы жақсылық ететугының айтады. Ақкуўдың қудирети менен атаўға үлкен сулыў қала пайда болады. Патшаның баласы Гвидон деген ат пенен ол жерде князлик ете баслайды.

Әкесін сағынған Гвидон Ақкуўдың қудирети менен сүйір шыбынға айланады хәм бир корабльге қонып әкеси Салтанның журтына барады. Ол әкесинің сарайында күншил тоқыўшы менен аспаздың хәм мәстан кемпирдің хұрметке бөленип жүргенин көзи менен көреді. Ал, корабльдің адамлары алыстағы әжайып қала, оның князиз Гвидонның Салтанға сәлем жоллағаны хакқында айтады. Мәстан кемпир патшаға буның хәммеси өтирик дейди. «Шыбын»-Гвидон мәстанның оң көзин шағып, өз атаўына ушып кетеди.

Зериккен Гвидонның кеўлин көтеріў ушын Ақ куў атаўға шырша ағашының түбинде алтын жаңғақларды кемирип отыратуғын тийинди пайда етеди. Соннан князь және шыбынға айланып, жолаўшы корабль менен өзинің әкесинің патшалығына жетеди. Саўдагерлер менен әжайып қала, алтын жаңғақларды кемирген тийин көргенлигин, жаңғақлардың қабақлары арасынан монет ақшалардың төгилип турғанын айтады хәм атаўдың басқарыўшысы князь Гвидонның Салтан патшаға сәлем жоллап атырғанын билдиреди. Патша атаўға қызығады. Ал, мәстан кемпир оны атаўға бар ма, деп үгитлейди. Шыбынға айланған Гвидон бул мәртебе мәстан кемпирдің шеп көзин шағады да ушып кетеди.

Қапаланған Гвидонның кеўлин көтеріў ушын баяғы Ақ куў оның хызметине Черномор басқарған отыз үш бахадырды тайын етеди. Үшинши мәртебе князь Гвидон атасының сарайында хәррегенге айланып пайда болады хәм тағы да саўдагерлердің әжайып атаў, Черномор баслаған отыз үш бахадыр хакқында айтқанын өз қулағы менен еситеди. Мәстан кемпир Салтан патшаны гөззал мәлийке хакқында әңгеме менен алдандырмақшы болады. Хәрреген болып ушып жүрген Гвидон бул сапары жаўыз кемпирдің мұрын шағады.

Князь Гвидон қапа болады, енди оған «Бұрымларының астында ай нуры ойнап», «Маңлайында жулдыз жанып турған» мәлийке керек екен. Ақ куў гөззал қызға айланады да Гвидон оған үйленеди.

Саяхатшы-саўдагерлер Салтан патшаға және де алтын гүмбезли бар әжайып қала, хрусталь жайда жасаўшы тийин, қаланы қорғап турған Черномор баслаған отыз үш бахадыр, князь Гвидонның гөззал хаялы, оның Салтан патшаны бас ийип, қонаққа шақырғаны хакқында хабарлайды.

Салтан паша күншил еки хаялдың, кемпирдің үгітлерін тыңламай атауға жол алады. Оның алдынан князь Гвидонның өзі шығады. Патша саудагерлер айтқан қаланы, тийинди, батырларды, князьдің маңлайында күн жанған хаялын көреді. Ең баслысы-патша өзінің қостарын таныйды. Жауызлықтың сыры ашылады. Лекин, патша куаныш үстінде айыпкерлерді қатты жазалау райынан қайтады. Әдилік орнайды, той басланады.

А.С.Пушкин ертегінің басы хәм ақыры «Шәриар» дәстаны менен көп уқсаслықтарға ийе. Шәриар да, Гвидон да өз ата-аналарын сағынады. Мәстан кемпир биймәлим бир қаланы Шәриарға тап Бабарихадай болып мақтайды. Сыйқырлы Тахтазарин қаласындағы жайлардың дийәуаллары алтыннан, гүмистен хәм мәрмерден, Гвидонның қаласының алтын гүмбезли ширкеулері, хрусталь сарайы, алтын жаңғақ шаққан тийин бир-бирине уқсас. Тахтазарин қаласының ийеси Жулдызхан, ал Пушкин ертегіндегі Ақ куу мәлийкениң маңлайында жулдыз жанады. Шәриар менен Әнжимнің

гүмис айдары менен Ақ куу мәлийкениң «шашының астындағы толған айдың онша айырмашылығы жоқ.

Уллы шайыр «Салтан патша хәкқындағы ертегін» жазған да, сөзсиз ауыспалы сюжеттерді пайдаланған хәм халық арасында бурыннан кеңнен мәлим болған аңызларға өзінің ой-дан шығарған қияллы фантазиясын қосқан. Бул хәмме жазыуыға тән. Әлле қандай бир қызықлы әңгімеден тәсірленіп, оны өзлестіріу дәретіуші адамы ушын айып емес. Н.Г. Чернышевский «Салтан патша хәкқында ертегі»н қайта исленген ертектер қатарына жатқызып оны, басқа халықтар ертектері тийкарында жазылған ертек, деп атайды.

Улыұма, «Шәриар» дәстаны менен туысқан халықтар ертектері менен дәстанларының уқсаслықтары хәм сюжеттик бағдарларының бирлигін илим ушын әхмийети үлкен. Бул, бириншиден, Шығыс халықтары сюжетлеринің айырым классикалық шығармалар ушын идеялық-эстетикалық дәрек болып хызмет еткенін көрсетсе, екіншиден, бул, шығармалардың жанрлық өзгешелигін келтиріп шығаруға да мәлим дәрежеде поэтикалық тәсір жасағанлығын аңлатады.

Әдебиятлар

1. Гомер. Одиссея. –М.: Гослитиздат, 1959.
2. Жирмунский В.М Сравнительная литературоведения Восток и Запад –Л.: «Наука», 1979.
3. Максетов Қ.М. «Шәриар» дәстанының тили хәкқында. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» журналы, №2. 1960.
4. Максетов Қ.М «Шәриар» дәстаны хәкқында. // ӨзРИАҚБ «Хабаршы» журналы №2. 1973.
5. Максетов К. Қарақалпақ дәстаны «Шәриар», (көп томлык) Қарақалпақ фольклоры, XIII том. Алғы сөз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
6. Пропп В.Я.Русский героический эпос. –Л.: «Наука», 1955.

Мақолада «Шәриар» достонининг сюжет қатламларининг пайдо бўлиш манбалари ўрганилиб, Ғарб ва Шарқ халқлари фольклори билан адабиётига хос кўпгина кўчма эртақ сюжетлар талқин қилинган. Ушбу сюжетлар «Шәриар» достонининг пайдо бўлишида ғоявий-эстетик манба вазифасини бажарганлиги ишончли далиллар билан асосланилиб, «Шәриар» достони А.С.Пушкиннинг «Шох султон ҳақидаги эртақ» каби асарларнинг пайдо бўлишида эстетик омил сифатида хизмат қилганлиги ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются истоки появления сюжетных слоёв дастана «Шаррьяр» анализируются переносные сказочные сюжеты присущие литературе и фольклору народов Востока Запада. На основе достоверных фактов утверждается, что эти сюжеты послужили идейно-эстетическим источником в создании дастана «Шаррьяр». Дастан «Шаррьяр» является эстетическим фактором подобно произведению А.С.Пушкина «Сказка о царе Салтане».

SUMMARY

The article deals with the origin of plot layers of the dastan «Shariyar», there were analyzed the transferred fairy-tale plots typical for literature and folklore of the East and West. On the basis of facts it is stated that these plots served as an ideal-aesthetic poushe in creation of the epos «Shariyar». The epos «Shariyar» is an aesthetic factor like the work «Fairy-tale about tsar Saltan» by A.S.Pushkin.

«ЖӘХАНША» ДӘСТАНЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Ж.Қ.Мамбетов - докторант

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы

Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: «Жәханша» достони, генезис, жанрий хусусияти, типология.

Ключевые слова: дастан «Жаханша», генезис, жанровые особенности, типология.

Key words: dastan «Jakhansha», genesis, genre peculiarities, typology.

Қарақалпақлар Туран жериниң ең ески турғынларынан есапланып, әзелден түркий тиллес халықлардың бири болған. Олардың халық ауызеки дәретіушилигиндеги жанрлық, мазмунлық хәм формалық өзгешелиги, басқаларда қайталанбайтуғын социаллық белгилер бизиң бул пикиримизди дәлиллейди, десек қәтелеспеймиз. Ата-бабаларымыздың халықтың өтмиштеги социаллық-жәмийетлик турмысынан мысқаллап топлаған даналық ақыл-нәсият тәжірибелериниң жемисли нәтижеси болған руўхый санасы миллий фольклорымызда да қәлиплескен хәм жәмленген. Әсирлер даўамында топланып киятырған фольклорымыз, өтмиш тарийхымыздың елегинен өткерилип, келешек әўладқа-бизге шекем (хәм кейинги әўладқа) мәдений руўхый ғәзийне ҳалында жетіуінде халық арасынан шыққан жыраўлар хәм бақсылар, шешенлер хәм диләуарлардың орны айрықша.

Мине усындай халық дүрданаларын әўладтан-әўладқа жеткерип келген жыраўлардың бири Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық жырышысы Қурбанбай Тәжибаевтың жеке-индивидуал репертуары, соның ишинде жыраўдың атқарған «Жәханша» дәстаны хәзирги күнде илимий изертлениўди талап ететуғын фольклорлық машқалалардың бири екенлиги сөзсиз.

«Жәханша» дәстанының жазып алынуы, изертлениў тарийхы, дәстанды жыраўдың дәретіушилик өзгешеликтери хәкқында бүгинги күнге шекем анық хәм кең көлемли илимий изертлеу жұмыслары толық хәм хәр тәрәплеме орынланбады. Бирақ, бул дәстан бойынша «Әмиўдәрәя» журналының 1974-жыл №8 санында шолыў формасындағы

дәслеппи пикирди илимпазлардан Наўрыз Жапаков билдирди хәм ол өз мақаласында дәстанды хәр тәрәплеме изертлеу объектине айландыруў ыақтының жеткенлигин айтады.

«Жәханша» дәстаны 1956-жылы М.Сейтаниязов тәрәпинен Қурбанбай жыраўдан жазып алынды. Дәстанның қолжазбасы Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөліми фундаментал китапханасының қолжазбалар фондында (тәртип П-284, № 88206 менен) сақлаулы тур. Дәстанның көлеми 8000нан аслам қатардан ибарат болып, «Жәханша» дәстаны 1990-жылы биринши рет «Қарақалпақ фольклоры»ның XX томында басқа дәстанлар менен бирге баспадан шықты. Дәстан өз алдына китап халында басылмады.

Ғәрезсизликтен кейин халқымыздың руўхый-мәдений мийраслары дәўир талабына сай өзиниң шын мәнисиндеги бахасын алыўға кең имканиятлар жаратылды. «Жәханша» дәстаны да архивтеги қолжазбадағы оригиналлығын сақтаған ҳалда Қарақалпақ фольклорының 100 томлығына киргизилип, 43-56-томларда екінши рет баспа жүзин көрди. Дәстанда орын алған гейпара сөзлерге түсиндирме берилди.

Дәстанның дәрелиў дәўири, архитип орталығы бойынша илимпаз Н.Жапаков: «Дәстанда Уратөбедеги Жәханшаның ели менен татар (ноғай) елиниң бурында бир ел, бир мөкан екени ашықтан-ашық айтылады. Бул жағдайды жыраўлар ядтан шығарған болмауы керек. Ал, дәстандағы «Қарақалпақ, қайшылы урыўы» хәм «татар» деген атамалар соң қосылған болыуы керек. Буннан дәстанның қарақалпақ халқының бай ауызеки көркем творчествосының бири екени бийкарланбайды. Себеби, сол дәўирде хәзирги қарақалпақ халқы ноғайлы-

лар аўқамында жасаған халықлардың бири екені мәлім. ...Усыған қарағанда, дәстанның дәслепкі дәреуі дәуірі XV әсир болыуы итимал. Өйткені, XV әсирдің екінші ярымынан бастап ноғайлылар аўқамының ыдырай бастағанын, оны қайта тиклеу үшін усы аўқамның басшыларының хәр қыйлы жоллар менен күш салғанын тарийхый дәреклер көрсетеді» [1:111], деген илимий жуўмаққа келеді.

Бул пикирлер биз сөз еткен, «Жәханша» дәстанының генезисін, пайда болыу дәуірін, тарқалыу шегарасын хәм шығысын анықлауға әхмийетлі мағлыұмат болары сөзсіз. Дәстан кириспесінде, жер-суу, орын атамалары тилге алынады. Бул дәстанның генезисін, тарқалған шегарасын хәм тарийхыйлығын аңлауға тийкар болады. Ал Жәханшаның анық тарийхта жасап өткенлігі, яғный оның тарийхый тулға яки шахс болғанлығы хәкқында тийкар болғандай мағлыұмат жоқ. Бирақ, бул арқалы дәстан халықтың тек көркем дәретпеси ғана, ал онда тарийхыйлықтың (историзм) белгиси жоқ деген пикирде емеспіз. Дәстанның бизің қолымызға жетіп сақлаулы халында жетіп келиуінде де, белгилі дәрежеде тарийхтың изи барлығын бийкарлап болмайды. Себеби, хәр бир дәретпениң өзіне жараса өз дәрелиу тарийхы болады. Фолклорымыздың ири жанры саналған хәр қандай дәстанға дыққат аударылса, ең дәслеп оның дәрелген хәм пайда болған дәуірін анықлауға дыққат қаратамыз. Дәстандағы тарийхый жер-суу, орын атамаларына қарап тарийхый салыстыруу анализ өткергенімізде, дәстанның бас идеясына себеп болған факторларды избе-из шамалау мүмкиншилигі пайда болады. Яғный, дәстан өз дәуірінің объектив хәм субъектив машқалаларына қурылған болып, көпшилік жағдайларда, егер ол халықтың кеуінде жатырған принциптерге тийкарланған болса, дәстан өзінің мазмұны базасында заманының жәмийетлік машқалаларын хәм соның менен бирге, жетискенликтерін де алып жүріуі мүмкін.

Дәстан жыраушылықтың дәстүріне сәйкес устаз-шәкирт дәстүрінде аўыздан-аўызға өтіп, XX әсирдің жетик жырышысы Курбанбай жыраудың репертуарына кирген. Жырау халықтың ишиндегі өмір сүріп жүрген ертеклик сюжет мотивлерін өзінің жыраушылықтың кең дәретіушилик лабораториясында қайта ислейді, дәретпени дәстан дәретіу жолына түсіреді. Дәстан жыраудың индивидуаллық дәретіушилигінің жемиси сыпатында қарақалпақ бақсы-жырауларының репертуарында гезлеспейді. Бул сөзіміз бенен «Жәханша» дәстаны Курбанбай жыраудың жеке өзінің дәретпеси, деген кескин пикирде қалыуымызды аңлатпайды, ал еле де теренірек изертлеп-үйреніу кереклігін билдиреді. Яғный, бул дәстан Курбанбай жыраудан алдын да, басқа жыраулар репертуарында болған болыуы мүмкін. Себеби, Курбанбай жырау дәстанды өзінен алдыңғы өзіне устаз деп билген жыраулардан үйренгенлігін, оған мийрас екенлігін дәстан ақырында төмендегі қатарларда билдиріп өтеді:

*Әуел айтсам өткенди,
Бул дәстанның парқы бар.
Ол Жупардың елинде,
Жырау болған Айтууар.
Қабыл деген бир бала,
Оған шәкирт болғанды.
Шәкирт болып жүргенде,
Соннан ядлап алғанды.
Нуратаның елинде
Қабыл жырау атанып,
Оғанда шәкирт табылып,
Ядлап алған Халмурат.
Халмураттай жырауда
Толығы менен сақланып,
Үлгі болып қалғанды.
Ол заманның дәстүрі -
Сәллеси бар басында,
Еки ағаштан қуралған
Қобызы бар қолында,
Қой бағып жүрген жеринен,
Сандық тау деген шөлиннен,
Халмуратты көп излеп,
Тәжибай улы Қурбанбай
Шәкирт болып барғанды.
Бул дәстанды үйреніп,
Қурбанбайдай бул жырау,
Халыққа сөзін таратып,
Сексен жасқа келгенше,
Бул дәстан жақсы болған соң,
Мийесінде қалғанды [2:177-178].*

Хәр қандай дәретіуші, соның ишинде, жыраулар өзінен алдыңғы жырау атқарыушылардың репертуарынан үлгі алып, өз дәретіушилигін жетилистиріп отырған. Бул арқалы өз дәретіушилик шеберлігін асырып, өзі атқарған дәстанға өзіндегі жеке индивидуаллық сыпаттарды өзі сезіп, яки сезбей де синдирип жиберіуі мүмкін. Себеби, хәр бир инсан характеріндегі дүнья таныу процесінің бир болмағанындай, жыраудың дүнья таныуына сай, дәстанның қурылысындағы айырым орындарын атқарыушының характеріне сәйкеслендирип, ал базы орындарды өзгертип жырауы мүмкін. Бул менен дәстанның баслы «...адамларды өнер, билим үйреніуіге шақыруу идеясы» [3:72] өз оригиналлығын жоғалтпайды. Яғный, дәретпениң тийкарғы сюжетлік бағыты (линиясы) сақланып, тыңлаушыларға қонымлы жетіп барыуында дәстанның өз атқарылуы орталығындағы шынлыққа сай жаңа мазмун жүзеге шығады. Илим хәм билимді ийелеудің нәтижесі Жәханшаның бойындағы ерлік, батырлық елді сүйіу ұсаған патриотлық, халықшыллық туйғылардың жетилисип, хәр тәреплеме өсиуіне тийкар жаратады. Себеби, «...дәстан мазмұнын халыққа қызықы етип жеткеріудің бирден-бир жолы-жаңа мазмұнды халықтың рууқый турмысына синисип кеткен бурыннан бар ескі формаларға араластырып беріу, деп билген. Буны биз жыраудың композиция қуруы шеберлігі деп те бағалауымыз керек» [4:81].

Курбанбай жыраудың бул дәстаны басқа қарақалпақ жырауларының репертуарында гезлеспейді. «Оның гей бир репертуарлары Курбанбай жыраудың тек өзіне тән. Оның бир қатар репертуарлары, жыраулар дәстанларын қарақалпақ жырауларының басқаларына репертуар болып кирген жағдайлар ушыраспайды» [4:104].

Сондай-ақ, дәстанның сюжетіндегі шийеленіскен үакыялар хәм қахарман образларының үакыяны рауажландыруу хәрекеттеріне қарап, дәстанды жанрлық жақтан қахарманлық дәстан деп атасақ болады. Себеби, дәстандағы бас идея: билим алыу хәм илим ийелеу арқалы жас әуладты кәсип-өнерлі болыуға шақырады. Шығармадағы тийкарғы мазмун бас образ Жәханшаның илим хәм билим сырларын үйреніп, өнерге ийе болып, өзіне қас болған душпанлары менен гүресіулерінде инсандағы билим, илим хәм өнерге ийе болыу пазыйлетінің артықмашлығы арқалы жеңіске ериседі. Мине, бул дәстанның тәрбиялық әхмийетін жүзеге шығарыу менен бирге, оқыушыны эстетикалық гөзаллыққа бағдарлайды. Яғный, дәстанның идеялық мазмұны арқалы хәр қандай адам физикалық жақтан күшлі болыуына қарамастан, егер ол халық даналығындағы «билеги күшлі бирди, билими күшлі мыңды жығады» деген идеяны түсініп, өнер, билим хәм илимге ийе болмаса кәмил инсан дәрежесіне жете алмайтуғынын аңлаймыз.

Дәретпениң бас қахарманы Жәханша өзіне исленген әдилсізликтен түңилип, илим, билим хәм өнер ийелеу жолына өтеді. Әдалатсызлық, сатқынлық, дослыққа қыянет ұксаған иллетлердің үстіннен шығыуында өзіндегі илим хәм өнері менен қоса, оның қайтпас батыр палұанлығы, сондай-ақ үлгілі инсанный пазыйлеттерге ийе екенлігі Жәханшаның хәкыйқый инсаннылық келбетін ашып береді. Мине, бул дәстанның басқа қарақалпақ дәстанларынан өзгешеленетұғын белгилерінің ең тийкарғыларынан бири болып саналады. Сондай-ақ, «Жәханша күтә салмақлы, оның минезінде жеңилік сезилмейді. Ол асығыслық пенен хәм дәлилсіз бир исти шешпейді. Адамды орынсыз жазаламайды. Ол қыйыншылықта саспайды. Жеңіске жеткенде таспайды. Көп дәстанлардағы қахарманлардай «батыр аңқау-ер гөдек» емес, ол душпаны силтеген қыйыншылыққа барғанда, оны сынау үшін барып, қыйыншылықты жеңіп қайтыудың жолын алдын-ала ойлайды. Солай етип, ол өз душпанының сырын аңлайды. Бул жағынан да дәстанның басқа дәстанлардан өзгешелігі бары көриніп тур» [1:112].

Усы орында жырау Жәханшаны, басқа қарақалпақ қахарманлық дәстанлары сыяқлы «жауырыны қақпақтай, билектері тоқпақтай» тәкилетте көрсетіуден гөре, батырды турмыстағы әпиуайы адам сыпатында сүүретлеуді абзал көрген. Бул, өз гезегінде, дәстан қахарманы Жәханшаның халықшыллық белгисін билдиу менен бирге оның реал өмір шынлығына сай турмыслық қахарман екенін көрсетеді. Дәстан композициясындағы барлық сюжетлік бөлектер, қахарманың душпанға қарсы гүрес эпизодлары да өнер хәм билим ийелеуіге қаратылған болып, бас идеяны ашыуға хызмет еткен.

Қахарманлық дәстанлар дәстүріне сай бул дәстанда да батырдың ата теги оның тууылыу, ержетіу мотивлері менен

басланады. Яғный сюжет әпийаидан курамалыға қарай избе-изликте раўажланады. Усы орында атап өтетуғын және бир өзгешелик белги соннан ибарат, яғный бул дәстанда басқа қахарманлық дәстанлардағы сияқлы Жәханша батырдың туўылыўында анасының ғайры нәрселерге жерик болыўы (мысалы: жолбарыстың жүрегине) усаған мотивлер жок. Бул «Жәханша» дәстанындағы өмир кубылысларының өмир шынлығына сәйкестестирилгенлигин, *реаллықтың фольклорлық идеаллықтан басым екенлигин* көрсетеди. Сондай-ақ, дәстанда Жәханшаның туўылыўында да, басқа қахарманлық дәстанлардағы сияқлы аса кеткен кәраматлылық сезилмейди. Бирақ, батырдың дүньяға келгеннен кейинги оның ер жетиўиндеги мотивлер оның келешектеги уллы батырлық, ерлик ислерине кириспе хәм тийкар болып хызмет етеди:

*«...Бир жасында бирленди,
Еки жаста түрленди,
Үш жасына келгенде,
Дубирлеп кирди ортаға,
Төрт жасына келгенде,
Тәңири сәлем береді.
Бес жасына келгенде,
Дос-душпанды биледи.
Алты жасқа келгенде,
Қызыл шекпен кийеди.
Жети жасқа келгенде,
Бир түймеден биледи.
Сегіз жасқа келгенде,
Бойын сайлап Жәханша
Түрли қыял сүреді.*

*Тоғыз жасқа келгенде,
Атасы берди мектенке.
Он жасына келгенде,
Оқыўға ықлас қылады.
Қатарының ишинде,
Сабағынан озады.
Он бир жасқа келгенде,
Илимди ғана ойлады.
Он еки жасқа келгенде,
Астына бедеў ат минип,
Үлкен тойды тойлады» [2:15-16].*

Фольклорлық сүўретлеў усылы аркалы батыр образын усы тақылетте жаратыў сол дәўирдеги халық аўыз еки әдеби-ятының турақлы әдебий дәстүри екенлигин аңлатып, бас қахарманның фольклорлық идеал шеңберинде ер жетиўи, бизиң пикиримизше, оның келешектеги ерлик ислерин тәмийинлеп, болажақ батырдың келешектеги қахарманлық ислеринин дәреге саналады. Дәстан контекстинде ашықлық, романтикалық элементлерге айтарлықтай дыққат берилмеген.

«Жәханша» дәстанының соңында батырдың ер жүреклик палўанлығына өнер, билим, илим сырларын ийелеп, толысқан хакыйкый ел қорғаўшы, елин турақтастырған халық батыры сыпатында сәўлелениўи, бул дәстанның тек өзи дөрелген дәўиринде ғана емес, ал бүгинги күнде де өзиниң тәрбиялық әхмийетине ийелигин, шығарма қунының мәңгилик екенлигин тастыйқлайды. Себеби, халық дүрданалары болған дәстанлар халықты мәңги ийгиликли ислерге хәм идеяларға баслап отыратуғын халық даналығының бай мазмунлы формасы есапланады.

Әдебиятлар

1. Жапаков Н. // «Әмиўдәрә», 1974, №8.
2. Қарақалпақ фольклоры. XX том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 328-б.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
4. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988, 492-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони «Жаханшо»нинг (Курбанбой жиров) ғояси, тарбиявий ахамияти ва эпоснинг чоп этилишидағы муаммолар хақида фикрлар юритилади. Мақолада достондағы қахрамонлар образларининг яратилиш хусусиятлари, сюжет куриш ва композицион жиҳатлари таҳлил этилади. Достондағы фарзандсизлик, қахрамоннинг туғилишидағы ўзига хос хусусиятлар, вояға етгандан сўнг илм ва ҳунар эгаллаш йўлидағы машаққатлари мотивлари киёсий талқин этилган. Достондағы ижобий ва салбий қахрамонлар билан ғайри табиий персонажлар киёсий усулда талқин қилинади. Достондағы талқинлар якунида эпосни яратишининг муаллиф ўзига хослиги жиҳатлари юзаға чиқарилади.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются идеи, воспитательные особенности и проблемы каракалпакского народного дастана «Жаханша» в интерпретации Курбанбая жырау. В работе анализируются особенности создания образов героев в сюжете дастана, построения сюжета и композиционных аспектов. Проведён сопоставительный анализ мотивов бездетности, своеобразных особенностей в рождении героя, странствований на пути приобретения науки и ремесла после достижения совершеннолетия. Проанализированы положительные и отрицательные герои с неестественными персонажами в дастане. В заключении освещены индивидуально-авторские особенности создания эпоса.

SUMMARY

The article is devoted to the study of ideas, educational peculiarities and problems in the edition of the Karakalpak folk epos «Jakhansha» in the interpretation of Kurbanbay-jirau. The author of the work analyses the peculiarities of creation of heroes' images in the plot of the epos, structure of the plot and compositional aspects. By the comparative method there were analysed positive and negative heroes with unnatural personages in the epos. In conclusion the author shows the author's individual peculiarities in the creation of the epos.

DISCURSIVE FEATURES OF TEXTUAL ANALYSIS OF I.YUSUPOV'S POETRY TRANSLATION

D.Mamirbaeva - senior teacher PhD

Nukus state pedagogika institute named after Ajiniyaz

Sh.Aymanova - 2nd- year master student

Karakalpak state universitete named after Berdax

Таянч сўзлар: дискурс, матн, концепт, маданият, таржима, ижтимоий-маданий, оҳанг.

Ключевые слова: дискурс, текст, концепт, культура, перевод, социокультурный, ритм.

Key words: discourse, text, concept, culture, translation, sociocultural, rhythm.

Poetic culture is a kind of projection of national consciousness, which, in turn, creates the prerequisites for artistic identity of the individual and society. Discourse in a broad sense means the process of language activity, the way speaking, and already - the system of texts united in a communicative and functional aspects. In relation to the aesthetic function of the language, this category implies a general text-generating strategy, realized in the right to artistic expression, in an intention aimed at creating a special aesthetic experience.

The concept of discourse was introduced into linguistics by E.Benveniste, [2] which includes it in the Sossur's opposition of language (langue) and speech (parole), "where langue is a kind of system; abstract mental construct discourse - combinations by means of which the speaker uses the language code, and parole, the mechanism that allows these combinations". According to E.Benveniste, who one of the first to give discourse a terminologi-

cal meaning, is empirical object that a linguist encounters when he opens traces of the subject of a statement, formal elements indicating to assign a language to the speaking subject.

In the Anglo-American concept, discourse was interpreted as sequence of statements, a piece of text, greater than the sentence. In the initial versions, the Anglo-American concept of discursive analysis was used as a formal method for analyzing coherent speech or letters.

Under the influence of the theory of communicative and pragmatic language models and ideas of cognitive science has developed a functional-linguistic approach to the definition of discourse, and, consequently, to definition of discourse analysis.

Discourse began to be explored as updated text (opposed to text as a formal grammatical structures), as a complex unity of linguistic form, meaning, and verbal action that can be characterized by the concept communicative event or communicative act.

The language of poetry is different from the language of other literary genres. It is very special genre in literature specifically because of the poetic language inherent in it.

Poetic discourse is a material fixation process of poetic communication and is regarded as a purposeful social action. This approach to the artistic text was proposed by L.S. Vygotsky. According to him, "...art is action social, social technique of feeling, an instrument of society, through which it involves in the circle of social life the most intimate and the most personal aspects of our being" [1]. Initially, an individual feeling through a work of art becomes public or generalized.

As Crystal cites, discourse analysts should be able "to see language as a dynamic, social, interactive phenomenon—whether between speaker and listener, or writer and reader." He goes on to emphasize that discourse involves 'the participants', i.e. writer-translator beliefs and expectations, the knowledge they share about each other and about the world, and the situation in which they interact." Thus, the important principle of discourse analysis is that language is always studied in its social context. When we speak or write, we seldom do so by accident; rather, we have a social purpose in mind.

This article is devoted to the analysis of Ibrayim Yusupov's poetry translation. Ibrayim Yusupov's literary creation as one of the prominent representative of Karakalpak literature, can be called as an artistic event in the history of Karakalpak literature. Ibrayim Yusupov, as one of the prominent Karakalpak poet, enriched and raised on the developmental step the Karakalpak literature of 60-80th of XX century. He enlarged Karakalpak literature with modern content and form by working on translation of world. I.Yusupov's poetry and translation of A. Pushkin, Yu. Lermontov, H. Geyne, Bayron. Hayam, W.Shakespeare, G. Gulom, Zulfiya's works into karakalpak language is highly appreciated. He made a great contribution to the synthesizing the most important elements of national traditions with traditions of world literature.

I.Yusupov's works have been investigated from different points of view by Uzbek and Karakalpak scientists. So, one of the Karakalpak scholars, Ph.D J.K.Maksetova [5] in her scientific research analysed poetic skills of the supreme Karakalpak poet I.Yusupov's poems contrasting their translated versions into Russian and other languages.

Subsequently, in this article we are going to share our findings focusing on Ibrayim Yusupov's poems and their English translations by Roza Rzaeva, one of the experienced senior teachers of English language and literature department of Nukus state pedagogical institute, has not been studied from a linguistic perspective.

Roza Rzaeva is not only language teacher, she used to teach Stylistics which is closely related to literature. Translation is challengeable sphere, as a translator should be aware of both languages specific features in terms of interpreting them and expressing the writer's ideas and making sense to readers. Roza Kamalovna Rzaeva's efforts to translate her father-in-law, I. Yusupov's poems into English are worth being noted. It is a huge and valuable contribution to the development of Karakalpak literature and, Karakalpak culture as well. Roza Rzaeva is a pioneer in the linguo- and sociocultural directions of translating in Karakalpakstan.

It is noticeable that R.Rzaeva's experience in teaching English literature and being involved as a family member of the great Karakalpak poet, inspired her to find appropriate tools to express the poet's feelings, ideas in the English language.

Here we analyzed one of the poem "Бир адамды бир адам" that was translated into Russian by the famous Russian translator O.Shestinskiy and English version of the same poem by R.Rzaeva [6].

The poem describes general qualities of human being like Friendship, Respect, Kindness, and Tolerance. The structure of the poem is four-lined. It consists of 7 couplets and 28 lines. The rhyming scheme is:

- a b a b and a a a b in original form,
- a a a b in Russian version,
- a b a b in English version.

Кандай жаксы, бирадар, (a)

Адамзаттын жүреги! (b)

Бир адамды бир адам (a)

Жандай жаксы көреді. (b)

Ишип мийрим кәсасын, (a)

Тас жүреклер босасын. (a)

Бәрхама сүйип жасасын(a)

Бир адамды бир адам. (b)

September, 1975

Сердцу не любить нельзя, - (a)

не на месяц, а на век. (b)

Может полюбить, друзья, (a)

человека человек. (b)

Камни в сердце растопить (a)

доброта, как майский снег, (b)

лишь бы стал всю жизнь любить(a)

человека человек. (b)

Перевод О. Шестинского.

The heart of a man(a)

Can love for ages. (b)

A man can love a man, (a)

Deeply by the heart, for ages. (b)

Kindness thaws stones(a)

In the hearts like snow. (b)

Let people have love of their own(c)

Let a man's love be as pure as snow. (b)

In the original version it is titled by the author "Бир адамды бир адам" and it is interpreted in Russian successfully enough: the author used contextual approach, i.e. it is entitled according to the content – "Сердцу не любить нельзя". As for the English version, R.Rzaeva used Russian title which was slightly modified as "It's worth loving for heart".

From discourse analysis point of view we characterized the three versions of the title as following:

• "Бир адамды бир адам" – cataphorical/uninformative title, when a reader, in order to understand the context should refer forward (cataphoric reference);

• "It's worth loving for the heart" – explanatory/informative title, where the author provides readers with a short information;

• "Сердцу не любить нельзя..." – implicative/semiinformative, the author hints and provides part of the information.

In both translations of the poem the four-line was kept as in original, of course, this can make it possible to keep simply the poem's originality, as well as it is connected with the sense of the poem.

Mostly, poets, whose works basically are about life of people write in common language which is very comprehensible for all the audience so that I.Yusupov's poem can be structured so.

The translated version of I.Yusupov's poems into English by Roza Rzaeva has an incredible value in Karakalpak Literature as well as culture development. It can be a useful source for scientific investigations.

Summing up, we would like to highlight that the language with which the translators, express the writer's ideas and the contexts in which it was done so displays the social identities and group affiliations. Thus, discourse analysis can lead to a better understanding of the values and social practices of a community.

References

1. Выготский Л.С. Психология искусства. – Мн.: «Современное слово», 1998, -С.480.
2. Benveniste E. Problems in General Linguistics. Coral Gables, Florida: University of Miami, 1971.
3. Crystal D. Pronouncing Shakespeare: The Globe Experiment. Cambridge University Press, 2005.
4. Дубских А.И. Звёздное интервью: структурно-композиционный аспект. //Вестник Томского государственного педагогического университета. №7, -С. 33-35, 2016.
5. Максетова Ж.К. Поэтическое мастерство Ибрагима Юсупова. Автореферат диссертации на соиск. канд. дисс., -Ташкент: 1992.
6. Рзаева Р.К. Вопросы художественного перевода. (Лирика каракалпакского поэта И.Юсупова). –Нукус: 2015, -С.158.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола қарақалпақ шоири И.Юсупов асарларининг инглиз тилига таржима қилинишининг дискурсив таҳлилига бағишланган. Унда муаллиф ғоясини сақлаб қолиш мақсадида шоир асарлари сарлавҳаларининг таржима қилиниши, маъноларига алоҳида диққат қилинган.

Статья посвящена проблеме дискурсивного анализа произведений каракалпакского поэта И.Юсупова при переводе на английский язык и некоторым приёмам смысловой передачи заголовков произведений с учётом сохранения идеи автора.

The given article is devoted to the problem of discursive analysis of the works of the Karakalpak poet I.Yusupov in translation into English and some approaches of transferring a sense of titles' taking into account the author's intention.

**T.JUMAMURATOV TÍN POEZIYASINDA WATAN ANA TOPÍRAQ
TEMASINÍN SÚWRETLENIWI**

F.Otarbaeva – talaba

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: poeziya, mavzu, lirika, g'oya, adabiy aloqalar.

Ключевые слова: поэзия, тема, лирика, идея, литературные взаимосвязи.

Key words: poetry, theme, lyrics, idea, literary interrelations.

T.Jumamuratov házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme rawajlanıwına óziniń lirikalıq, satiralıq qosıqları, osherk hám gúrrinleri, pyessa hám poemaları menen salmaqılı úles qosqan úlken talant iyesi. Ol xalqımız arasında lirika hám satirik shayır sıpatında urıstan keyingi jılları belgili boldı. Shayırdıń dáslepki lirikalıq qosıqları 1956-jılı “Júrek muhabbatı” degen qosıqlar toplamında basılıp shıqsa, onnan beri de shayırdıń “Doslıq”, “Zamanlaslarım”, “Dáwrán juldızları”, “Tańlamalı shıǵarmaları”, “Tolqında”, “Káramatlı tulǵa”, “Tańlamalı shıǵarmaların I, II Tomı”, “Túrli ótkeller”, “Doslıq haqqında qosıqlar”, tuwılǵan kúniń 90-jıllıǵına baǵıshlap shıǵarılǵan “Ómirimniń ózi filosofiya” poeziyalıq toplamları menen “Mákarya sulıw” qosıq penen jazılǵan romanı basılıp shıqtı.

Shayır shıǵarmaları tuwısqan rus, ózbek, qazaq, tatar, bashqurt, avar, qumıq tillerinde járiyalandı. Misalı, rus tilinde “Makariya sulıw” romanı Tashkentte, Nókiste 1975-78-jılları baspadan shıǵarıldı.

Ol oris hám jáhán klassikalıq ádebiyatınıń wákılleriniń tuwısqan xalıqlar ádebiyatlar wákılleriniń bir qatar shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı. Shıǵıs klassikalıq ádebiyatınıń belgili wákili Omar Hayyamnıń rubayları parsı tilinen qaraqalpaq tiline tolıǵı menen awdardı.

T.Jumamuratov xalqımız arasında qosıqların yadın suwırıp salıp aytatıǵın, kerek jerinde yadın qosıq shıǵara alatıǵın talantlı tókpe shayır boldı. Onı xalqımızǵa jaqınnan tanıtqan ruwxıy baylıqlardıń biri folklorlıq dástúrler. Shayır jaslayınan xalıq danalıǵın tıńlawǵa hám oqıwǵa janı qumar, zeyinli hám qatıqulaq bolıw menen birge ana tili menen ádebiyatınıń bay gázıynesinen, shıǵıs hám batıs mádeniyatı durdanalarınan sheber paydalanadı.

Qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwdaǵı usınday xızmetleri ushın onı hókımetimiz “Xalıqlar doslıǵı” hám “Húrmet belgisi” ordenleri menen sonday-aq bir neshe medallar menen sıylıqladı.

Usı tiykarda onıń “Qaraqalpaq bolǵalı”, “Qaraqalpaq at qaldı” hámde óziniń tuwılıp ósken Moynaq rayonınan baslap qaraqalpaq xalqınıń barlıq rayonlarına arnap “Nókisim”, “Moynaqta”, “Ámiwdarya”, “Ellikqala”, “Taxtakópir”, “Shomanay”, “Shimbaydıń”, “Aralım” siyaqlı qosıqlardı jazadı.

Bulardıń bárshesinde tuwılǵan jerge, watanǵa bolǵan mehir-muhabbatın jırlaydı.

Onıń “Qaraqalpaq at qaldı” qosıǵında:

Jawǵa qamın berdi, tórin bermedi,
Gelle ketpey qarıs jerin bermedi,
Oylap tursam, ata-baba gáripler,
Ómir ushın ne músiybet kórmedi! [1:49]

-dep jırlap ótkendegi ata-babalarımızdıń qanday qıyn dáwirlerdi, jawgershiliklerdi bastan keshirsede milliy miyrasları menen mádeniyatın, el-xalqın hám tuwǵan jerin kózdiń qarashıǵında saqlap qalǵanlıǵı maqtanısh sezimleri menen jırlanadı.

Shayır poeziyasında xalqımızdıń kúndelikli ómirin, miynet adamlarınıń erisip atırǵan tabısların, tınıshlıq, paraxatshılıq, doslıq temalarına qosa, xalıqlar doslıǵın, adamlardıń bir-birine bolǵan doslıq qatnasların, is-háreketlerindegi qolaysız illetlerdi satıra otı menen áshkaralaw anıq kózge taslanadı.

T.Jumamuratovtıń dóretiwsılıǵında arnaw, táriyip qosıqları kóp. Onıń dóretpesine qarasaq, qaraqalpaq úlkesinde shayırdıń izi túspegen, kewline oy salmaqan jerdiń ózi joq siyaqlı.

Úlki sóz zergeri A. Dabilovtıń sózi menen aytqanda “Haqıyqiy shayır dep Tilewbergendi aytıwǵa boladı”.

Onıń shıǵarmalarınń úlken bólegin onıń tórtlikleri quraydı. Tórt qatarlı, belgili bir filosofiyalıq mazmunǵa qurılǵan, hár qanday waqıyaların rawajlanıwını aqırǵı nátiyjesin kórsetiwge aylanǵan. Shayırdıń tórtlikleri zaman hám adamlar haqqındaǵı,

keleshek áwladlar haqqındaǵı oyları, turjımlı sózler, shıǵarǵan húkimleri, ómirden alǵan tájiriwbeleri bolıp tabıladı.

Shayırdıń dóretiwsılılıq jolında burılıs jasaǵan bir qosıq bar, bul “Moynaqta” shıǵarması. Egerde Abbaz shayır óziniń bir shıǵarmasında “Otız bestı jetpiske aldırǵan” dep miynet adamın táriyiplegen bolsa, T. Jumamuratov jıǵırmaǵa tolıqan miynet adamın obrazın dóretdi. Ol qosıqtıń mazmunında hám intonaciyasında kórinedi. Moynaqta tuwılıp, shayırdıń balalıq jılları sol jerde ótedi.

Tuwıldım da, jastan sonda kóp boldım,
Shadı ósip, qurǵın boldım, toq boldım.
Yadın shıqpas shomılǵanım, júzgenim,
Aydında móldir suwlı kók kóldiń.

-Qay jaqta

-Aqqum Maypoz, Tentek arna, Moynaqta. [2:69]

Usılayınsha óziniń tuwılıp ósken Moynaq rayonu haqqında aytıp, ondaǵı sulıw tábiyattı, biyǵam balalıǵı ótken jerlerin maqtanısh sezimleri menen jırlaydı. Ondaǵı hár bir nársege itibar qaratıp tuwılǵan jerdiń ullılıǵın ish-ishinen sezedi.

Jáne de “Qaraqalpaq bolǵalı” qosıǵında bolsa watannan shıǵıp qayda baramız? .

Bul jerler ata-babalarımızdan qalǵan teberik jer, ullı miyras ekenligi, kelip shıǵıw táriyxı haqqında keltirip ótedi.:

“Qaraqalpaq bolǵalı

Qaraqalpaq at qaldı,

Ne kórmegen qaraqen”-

Degen maqal bar eken. [3:72]

T.Jumamuratov xalıqlar doslıǵı temasına da ayrıqsha itibar berdi. Onıń “Qırǵız dostıma”, “Qazaq jigitine” qosıqları bar. Bul qosıqlarında xalıqlardıń buzılmas doslıǵı turmıshlıq faktleri poetikalıq pikirlewge salıw arqalı súwretlenedi.

Solay etip, T.Jumamuratov 50-jıllarǵa kelip, dóretiwsılılıq ideya-tematikalıq, janrlıq, kórkemlik jaqtan da ádewir dárejede óskenligi bayqaladı. Misalı, shayır poeziyasında shıǵıs hám klasikalıq poeziyada keń qollanılǵan muxalles (“Jarasar”), tórtlikler, gázzel (“Nawayı haqqında”), termeler (“Adamzat”, “Quwanış penen uwayım”, “Qostarlar”, “Bolur tawdıń basında”), tolǵaw (“Jırawlar tolǵawı”, “Sır tolǵawı”) tuwısqan xalıqlar ádebiyatında keń qollanılǵan úsh qatarlı (“Nókis”), segiz qatarlı (“Jańa jıldı”) qosıqları, ballada janrında (“Shimbaylı qız” “Otırpa”), táriyip, arnaw qosıqları jáne de qosıq penen jazılǵan feleton (“Kórgen isti etti k bayan”), aytıs (shayırdıń qazaq aqını Úmbetali Quralaev penen aytısı, dayısı Palman menen muǵallım jigit Kárimbay Musaev penen aytısı), jáne de xalıq satıraları shayır dóretpeleriniń tematikalıq hám janrlıq formaları menen bayıǵanlıǵınan derek beredi. “Qızlar házili”, “Tiklengen tuw” piesaları teatr saxnalarında qoyılǵan. Ol qaraqalpaq ádebiyatında yumor-satiralıq qosıqtıń rawajlanıwına úles qosqan shayırlardıń biri.

Shayır “Tolqında” toplamı ushın Qaraqalpaqstanıń Berdaq atındaǵı Mámleketlik sıylıǵınıń laureatu boldı.

Jáne de onıń “Qarataw” qosıǵında neshe mın jıllıq miyrasqa iye, ullı tulǵalarımızdı kórgen kóp ásirlik baylıqqa iye bolǵan qarataw tawı haqqında jırlaydı.

Bir mın jıldı tolar bir jasıń,

Tariyx-sırǵa tolı hár tasıń.

Babardıń kórdiń diydarın,

Beruniy de seniń sırlasın.

Qaratawım yoshtı qozǵaysań,

Sáwkeleli sulıw qızdaysań. [4:40]

Avtordıń kózqarasında, jazıwshı yaki shayır demek-talantqa bólingen insan. Onıń hesh nársesi bolmaǵanda da, talantlı bolıwı tiyis. Al, shıǵarma qaharmanı –jazıwshınıń “hámme nársesi

barjay, tek bir kemisi-jalgız talant"! Bunnan artıq yumor bolar ma?! degen edi.

T.Jumamuratov haqqında Ukrayına Jazıwshılar Awqamınıń prezidiyumu bılayınsha táriyipler keltiredi:

"Siz ózinizdiń shıǵarmalıńızda tuwǵan xalqınızdıń qaharmanlıq islerin sheber jırlaysız, satıranıń otı menen talay-talay unamsız qaharmanlardı órteysiz. Ómirińiz uzaq bolǵay".

Bul táriyipler oǵan ádil baha boldı.

Haqıyqatında da, shayırdıń qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwǵa qosqan úlesi girewli.

Ádebiyatlar

1. Jumamuratov T. Ómirimniń ózi filosofiya. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2005.
2. Jumamuratov T. Aralǵa keldim oralıp. Baspǵa tayarlaǵan: M.Jumamuratova. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2016.
3. Jumamuratov T. Túrli órkeller. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1983.
4. Jumamuratov T. Tolqında. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1970.

Ushbu maqolada qoraqalpoq poeziyasida katta o'rin tutgan T.Jumamuratovning ijodi va undagi tugilgan yer, vatan tuprogiga bolgan hurmat izzatning tasvirlanishi haqida aytilgan. Bu maqola orqali uning vatanga bo'lgan sadoqatini kórishimiz mumkin.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о том, что в произведениях известного каракалпакского поэта Т.Жумамуратова ярко показано любовь к родине, родной земле и своему народу. В мире каракалпакской поэзии он творчество поэта занимает видное место. В строках стихов поэта мы можем увидеть чувства поэта преданность и любовь к своей родине.

SUMMARY

In the article the author tries to show how famous Karakalpak poet T.Jumamuratov expresses his feelings – love for Motherland, his country and people in his works. The creative work of the poet takes an honorary place in Karakalpak poetry. In the lines of his poems we can see the poet's devotion and love for his Motherland.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ҚОБЛАН»: ЖЫЙНАЛЫҒЫ, БАСЫП ШЫҒАРЫЛЫҒЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҒЫ ТАРИЙХЫНАН

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжанияз атындағы НМПИ жанындағы ХБХҚТҚА аймақтық орайы

Таянч сўзлар: достон, жиров, вариант, версия, монография, мақола.

Ключевые слова: эпос, сказитель, вариант, версия, монография, статья.

Key words: epos, jirau (a teller of a folklore), variant, version, monograph, article.

Қарақалпақ халқының тарихы, мәдениеті, турмысы хәм этнографиясы менен бирге жасап, раўажланып киятырған фольклор материалларын, соның ишинде дәстанларды жыраў-бақсылардан жазып алыў иси ХХ әсирдиң басларында рус илимпазлары тәрәпинен басланды. Бунда дәслепкилерден болып, Петербург университетиниң шығыс факультети студенти, профессор Мелиоранскийдиң шәкірти И.А.Беляев 1903-жылы еки ай даўамында қарақалпақлар арасында болып материаллар жыйнайды. Ол жыйнаған материаллардың ишинде сол ўақытта Қыпшақта (хәзирги Әмиўдөрйя районы) жасайтуғын қарақалпақтың Кенегес урыўынан Имамқулы деген жыраўдан «Ер Қоблан» қысқасы, қарақалпақтың жыры» деген ат пенен «Қоблан» дәстанын жазып алады. Дәстан Қобланнның Көбиклиге атланыўынан басланып, Алшағырды жоқ етип, мурады-мақсетине жетиўи менен таммланады. Усыннан баспада жәрияланған жери Қобланнның жигитлери менен Көбиклиге қарап, Аштарханға барғанға шекемги ўақыясы [2:58-59], «Қоблан» дәстанының бул варианты дәстанның басқа вариантлары менен салыстырғанда көп ўақыяларды өз ишине толық қамтып алмаған. Соған қарамастан бул вариант биринши рет жазып алыныўы, биринши рет баспада көриниўи жағынан үлкен әҳмийетке ийе [9:242]. Буннан соң ХХ әсирдиң 30-жылларынан баслап жергиликли халық арасынан аўызеки әдебиетке қызығыўшы адамлар, илимпазлар, шайыр, жазыўшылар тәрәпинен миллий мийрасларды жыйнаў, жазып алыў жумыслары қызғын қолға алынды. Нәтийжеде, басқа дәстанлар менен қатар, «Қоблан» дәстаны 1939-жылы жазыўшы, илимпаз Н.Жапақов хәм халық мийрасларын жыйнаўшы С.Мәўленов тәрәпинен Қоңырат районында жасайўшы белгилли қарақалпақ жыраўы Есемурат Нурабуллаевтан жазып алынады. Усы вариант Төртқұлде 1941-жылы, Нөкисте 1959-жылы «Қарақалпақ мәмлекет баспалары»нда, соңынан 1981-жылы Нөкисте «Қарақалпақстан» баспасында «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығының (20 томлық) VIII томында, 1995-жылы V томлықтың биринши томында басылып шықты. Буннан тысқары «Қоблан» дәстанының усы варианты 1987-жылы «Қарақалпақстан» баспасында А.Наумов, Д.Айтмуратовлардың аўдармасы менен рус тилинде басылды.

Елимиз ғәресизликке ерискеннен соң миллий дәстанларымызды толық түринде қайта басып шығарыў ислери алып барылып, Қарам жыраў варианты 2009-жылы «Қарақалпақ фольклоры» 100 томлығының XIII томында Ташкентте «Мәънавият» баспасынан басылып шықты.

Илимпаз Н.Дәўқараев 1936-жыллардан баслап қарақалпақ

Жузмақлап айтқанда, Т.Жумамуратов қарақалпақ поeziyasında watan, tuwılǵan jer temasin tereń mazmun menen jırlaǵan. Shayır kópshilik qosıqlarında bir ǵana watan, tuwılǵan jer, doslıqtı qoymastan, mıymandos, tatuwlıqtı súyiwshi xalıq ekenligin sheberlik penen táriyiplegen.

Qaraqalpaq ádebiyatı poeziyasında salmaqılı hám áhmiyetli orıńǵa iye shayır xalqımızdıń yadında máńgi saqlanadı. Ólmes mıyrasları bolǵan shayırdıń shıǵarmaları ele ásirlerden ásirlerge ótip jasaydı.

фольклоры хәм әдебияты жөнінде илимий изертлеў басланды [5:34-35], - деп жазады. Усы жыллардан баслап улыўма қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қатар «Алпамыс», «Қыркыз», «Едиге» дәстанлары хәм «Қоблан» дәстаны бойынша да бахалы илимий пикирлер айтыла баслайды. Мысалы, 1945-жылы Нөкис қаласында өткерилген Өзбекстан Илимлер Академиясының көшпели сессиясында О.Қожуров «Қарақалпақ фольклоры хәм оның изертлениўи» деген темада баянат жасайды, ол «Қоблан» дәстанындағы Қоблан өз атланысларында барлық жерде қалмақлар менен саўаш жүргизеди, бул қыпшақларға белгилли барлық елдерди қалмақлар жайлаған, деген сөз деп жазады. Және де қысқаша болса да «Қоблан» дәстанын қазақлардың «Қобланды» дәстаны менен салыстырады. Ол қазақ дәстаны «Қобланды» сулыў хәм образлы. Бирақ, қарақалпақ дәстаны «Қоблан»дағы ерлик, бақтырлық ислер оғада қызықты. Қарақалпақ дәстаны қазақ вариантынан кейинирек пайда болған [7:43], - деген пикирлерин айтады. Бул пикирлер еле де анықтықты, изертлеўди талап етсе де, «Қоблан» дәстаны бойынша дәслепки илимий пикирлер еди. «Қоблан» дәстаны 1941-жылы басылып шыққаннан соң республикамыздағы оқыў орынларының оқыў бағдарламаларына хәм сабақлықларға киргизилип, оқыўшыларға үйретиле балады [15].

«Қоблан» дәстанының қалған вариантлары арадан 20 жыл өткеннен соң жыраўлардан жазып алынды. Буған себеп, екінши жәхан урысының басланыўы, урыстан соңғы халық хожалығын қайта тиклеў жумыслары, оның үстине, 1950-жылларда миллий мийрасларға басланған идеологиялық сиясий топылыстың жүргизилиўи, яғный XIX әсирде жасаған Бердақ шайырды реакцион шайыр деп қаралаўлар, «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге» сыяқты т.б. миллий мийрасларымызды буржуазиялық-феодаллық дәўирди сөз ететуғын, халыққа жат идеядағы дәстанлар деген айыптаўлардың тағылыўы себеп болған еди. Усындай надурсы критиканың себебинен 1952-1954-жыллары «Қоблан» дәстанын мектептерде оқытыў хәм изертлеў жумыслары бираз иркинишке ушырайды [16:93]. Мысалы, 1952-жылы Қ.Муратов «Қоблан» дәстаны феодаллық-буржуазиялық әдебиеттың бир түри» дегенге усаған айыптаўды тағады хәм дәстанның идеясы бойынша бир қанша тийкарсыз критикалық көзқарастарын билдирген [13]. Дәстанды усындай орынсыз айыптаўлардан қорғаў бойынша рус илимпазы А.К.Боровков, жергиликли илимпазлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Б.Исмайлов, И.Сағитов, Қ.Максетовлар бир қанша жумыслар иследи. Әсиресе, Н.Дәўқараевтың 1951-жылы Москвада Шығысты изертлеў

институтының илимий Кеңесінде «Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері» атты докторлық диссертациясын қорғауы хәм оның биринши бөлими, «Қарақалпақ аўызеки халық творчествосы» деп аталыуы болды. Н.Дәўқараевтың бул изертлеуи 1977-жылы «Қарақалпақстан» баспасында «Шығармалары жыйнағы»ның 2-томында басылады. Илимпаз бул изертлеуінде фольклордың барлық жанрлары менен бирге, «Алпамыс», «Қоблан», «Қырк қыз» дәстанларына биринши рет илимий-изертлеу жумысын алып барады[5] хәм тийкарлы илимий жуўмақларын билдиреди. Н.Дәўқараевтың изертлеулеріндеги «Қоблан» дәстаны бойынша илимий анализлері қысқа, шолыу түрінде болса да үлкен әхмийетке ийе. 1954-жылы июньде А.М.Горький атындағы дүнья жүзлик әдебиат институты бұрынғы аўқам Илимлер Академиясының Шығысты изертлеу институты менен бирликте аўқам халықларының эпосларын изертлеу мәселелери бойынша пүткил аўқамлық жыйналыс өткереди. Жыйналыс қарары аўқам халықларының эпосларын жыйнау хәм изертлеу мәселесин қояды хәм изертлениуи тийис эпослық шығармалардың дизимин келтиреді. Ал, 1954-жылдың сентябринде болса, Нөкесте қарақалпақ тили хәм әдебиаты бойынша илимий конференция өткерилип, онда илимпаз Б.Исмаилов баянат жасап эпосларға билдирилип атырған еки түрли бағыттағы көзқарасларды критикалайды. «Алпамыс», «Мәспатша» дәстанлары менен бирликте «Қоблан» дәстанына анализ ислеиди [10:113]. Усы жыллары эпосларды изертлеу бойынша рус илимпазлары В.М.Жирмунский, А.К.Боровков, Л.И.Климович, өзбек илимпазы Х.Т.Зарифовлар қуны илимий-изертлеулерин жазды. Әсиресе, 1950-жыллары профессор А.К.Боровковтың «Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана» деген мақаласы жазылады. Қарақалпақ халқының «Мәспатша», «Қоблан» дәстанларына анализ ислеиди [4:96-98]. Дүньяға белгилі эпостанышы илимпазлар тәрәпинен бахалы илимий мийнетлердің жазылыуы, эпослардың миллий версияларының әхмийети, оларды жыйнау, бастырып шығару хәм изертлеудің зәрурлигин белгилеп берди. Нәтижеде 50-жыллардың ақырында Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими тәрәпинен шөлкемлестирілген фольклорлық экспедиция дәуиринде илимий хызметкерлер тәрәпинен дәстанларды жазып алыу иси системалы әмелге асырылады. 1959-жылы Кегейли районның Халқабат қаласында жасаушы Карам жырау Нағымов өзи жырлап жүрген «Қоблан» дәстанын қағазға түсірип ӨзРИАҚ бөлими кітапханасының қол жазбалар фондына тапсырған. Усы жылы профессор Қ.Мақсетов Қоңырат районның Свердлов (хәзирги Наурыз АПЖ) совхозында жасаушы Арзымбет жыраудан, 1960-жылы профессор Қ.Мақсетов хәм фольклорист Қ.Мамбетназаровлар Шымбай районның Кеңес совхозында жасаушы Дәулетмурат жырау Сейтмурат улынан, және усы илимпазлар сол жылы Тахтакөпір районнда жасаушы Жәнибек жырау Асқаровтан, 1960-жылы илимий хызметкер Ә.Жамалов Асқар жырау Бекеевтан, 1960-жылы профессор Қ.Мақсетов Қоңырат районнда жасаушы Ережеп жырау Аманжоловтан жазып алған.

Улыўма хәзирги ўақытта ӨзРИАҚ бөлими кітапханасының қол жазбалар фондында қарақалпақша «Қоблан» дәстанының И.А.Беляев жазып алған Имамқулы жырау вариантының ксерокопиясын қосып есаплаганда 8 вариантына ийемиз. Солай етип, еки жылдың ишинде бир ғана «Қоблан» дәстанының 7 варианты жыраулардан жазып алынады. Сол ўақытлары дәстанды билетугын жыраулардан басқа вариантларының да жазып алынбауы өкинишли.

«Қоблан» дәстанының жыйналған вариантлары бойынша изертлеу жумыслары да 1950-жыллардың ақыры 1960-жыллардың басынан қолға алынды. Усы жыллары И.Сағитов «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы» темасында докторлық диссертациясын жақлайды. Алымның бул мийнети 1962-жылы рус тилинде, 1963, 1986-жыллары қарақалпақ тилинде басылып шығады. Илимпаз изертлеуінде «Қоблан», «Алпамыс», «Қырк қыз» эпосларына арнаулы түрде тоқтайды. Кітаптың екінши бабында «Қоблан» дәстаны бойынша изертлеуи берілген. Бул И.Сағитовтың өзіне шекемги «Қоблан»ды изертлеуиши илимпазлардың мийнетлерин толықтырған кең көлемли изертлеу болды [5:92-178]. Бирақ И.Сағитов «Қоблан» дәстанының жыраулардан жазып алынған толық емес вариантларына жетерли итибар қаратпағандығы байқалады. Бул кемшиликти профессор Қ.Мақсетов та өз изертлеуінде ескертип өтеди [12:144]. Себеби, жырау қысқа вариантты берген болса да, ўақия, де

талы, мотивлеринде өзіне тән өзгешелиги болады.

1965-жылы әдебиатшы-илимпаз Қ.Айымбетов «Қарақалпақ жырышылары» деген темада докторлық диссертациясын жақлайды. Илимпаздың изертлеу жумысларының жуўмағы 1968,1988-жыллары кітап болып басылып шығады. Кітаптың «Дәстанлар» деп аталған VIII-бөлимінде Есемурат жырау жырлаған «Қоблан» дәстаны хақында илимий пикирлері билдирилген. Бунда илимпаз тийкарынан «Қоблан» дәстанының генезисине, пайда болыу тәркинлерине дыққат аўдарады, ол «Қоблан» дәстанының пайда болыу тәркинлері, оның дереклері хақында тарихый мағлыўматларға тийкарланып, сондай-ақ, илимпазлар В.Д.Греков, А.Югов, Б.Аманшин, Қ.Мақсетовлардың илимий мийнелерине сүйенип, өзинің тийкарлы пикирлерин билдириўге ҳәрекет еткен. Тарихый мағлыўматларда қарақалпақ-рус қатнасықларының тийкары Киев Русы дәуиринен VIII-XII әсир хәм печенег қаўими дәуиринен IX-XI әсирлерден басланатуғынлығы айтылады. Сонлықтан да, алымның «Дәстанлар қанша өзгериске ұшыраған менен оның дәслепки пайда болған дәуириндеги негизи көринип отырады» [1:98], - деген пикирине қосылыўға болады. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының ерте дәуирлик пайда болыу дереклері бойынша изертлеу жумысларын алып барған илимпаз Ж.Хошаниязов «Қоблан» дәстанының дереклері де ерте дәуирлердеги мифологиялық түсиниклер менен басланады. Батырдың үйленіу мотиви экзогамиялық неке тийкарында ески дәстан дәретіўшилиқ усылларының белгилеринен дерек береді. Ал, оның атланыслары, жанында әскерлеринің болыуы қыпшақ қаўимлеринің жаўынгерлик турмысын сәулендиреди. Онда тахтқа таласыў идеялары басым орын ийелейди. Сонлықтан дәстанның тийкаргы сюжетлері халықтың санасында қәлиплексен ески түсиниклердің жанланыуы менен қыпшақлар дәуиринде (XI-XII әсирлер) пайда болған деп болжаўға имканиятлар бар [8:97], - деп жазады. К.Палымбетов та «Қоблан» дәстанының сюжетлеринің қәлиплексиуи хәм пайда болыуында ерте орта әсирлердің жазба естелиги болған «Қоркыт ата кітабы» жазба естелигинің тәсири болған [14], - деп жазады. Деген менен, «Қоблан» дәстанының пайда болған дәуирин анықлаўда илимде анық, дәл таўып айтылған пикирлер жоқ, бул мәселе елеге шекем тартыслы болып қалмақта.

1965-жылы Ташкентте «ФАН» баспасында профессор Қ.Мақсетовтың докторлық диссертациясының жуўмағы «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» деген ат пенен басылып шығады. Монографияда «Алпамыс», «Қырк қыз», «Қурбанбек», «Ерзийўар», «Гөрүғлы» т.б. дәстанлар менен қатар, «Қоблан» дәстанының да жанрлық хәм композициялық өзгешеликлері, поэтикасы, лексикалық байлығы, образлардың жасалыуы, сүўретлеу қураллары, ўақиялар арасында поэзия менен прозаның қолланылыуы, қосық қурылысы кең жобадә изертленеди. Қ.Мақсетов 1983-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылған «Қарақалпақ жырау-бақсылары кітабында» «Қоблан» дәстанының Есемурат жырау вариантының өзіне тән өзгешеликлері хақында жазады [11:88] хәм дурыс баҳасын береді. Ал, илимпаз Н.Жапақов «Қоблан» дәстанының Жәнибек, Карам, Арзымбет, Асқар, Дәулетмурат жыраулардың баспада жәрияланбаған қолжазба вариантларының мазмунын келтирип, шолыў характеринде пикирлерин билдиреди [6:431-461]. Усындай бағдарда ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналының 2000-жыл 3-санында фольклорист Қ.Мамбетназаров «Дәулетмурат жырау хәм ол атқарған «Қоблан» дәстаны», усы журналдың 2017-жыл 1-санында жас изертлеуши А.Бекбергенованың «Қоблан» дәстанының Ережеп жырау варинаты хақында», - деген мақаласы жәрияланады. Бул арқалы илимпазлар дәстанның жәрияланбаған вариантларын халыққа таныстырыўды нәзерде тутқан болыуы керек.

«Қоблан» дәстаны жокары оқыў орынларының бағдарламасынан да орын алып, дәстанның халықлығы, идеясы, сюжети хәм образлары т.б. мәселелер Қ.Мақсетов пенен Ә.Тәжимуратовтың 1979-жылы «Қарақалпақстан» баспасында басылған «Қарақалпақ фольклоры», Қ.Мақсетовтың 1996-жылы «Билим» баспасында басылған «Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери» сабақлықларында жазылды.

Қарақалпақ халқының «Қоблан» дәстанын қазақлардың «Қобланды батыр» дәстаны менен салыстырып, пикирлерин билдирген О.Кожуров, Н.Дәўқараев, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлардан кейин бир қанша кең хәм итибарлы пикирлер айтқан профессор С.Бахадырова болды. Ол дәстанның Есемурат жырау варианты менен Марабай Мергенбай версиясын салыстырып образлар дәретіўдеги мотивлердің байла-

нысын, бунда атлар образына, батырлардың қурал-жарақтарына, сыйынатуғын пирлерине, географиялық хэм топонимикалық жер атамаларына, санлардың қолланылуы өзгешелигине, дөретілген дәуіріне жеке илимий көзқарастарын береді [3:37]. Соңғы ұақытлары қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан»ды изертлеу бағдарында баспа сөз бетлерінде Б.Қәлиметовтың, Т.Қанаатовтың, Г.Пирназарованың, А.Пирниязовтың т.б. мақалалары жарияланды. Оларда дәстан бойынша бир қанша илимий пикирлер, болжаулар, салыстырыулар, жууақлар ортаға тасланады. Бирақ, «Қоблан» дәста-

ны жәхан фольклористикасы контексти көзқарасынан тутас, толық халында еле кең изертлениуін тапқан емес. Дәстандағы ертеклик сүүретлеулерди, мифлик қатламларды, мотивлер менен детальларды, образлар дүньясын, ерте дәуірлерге тән түсиниклер менен инанымлардың сәулелениуін, көркем сүүретлеу қуралларын, музыкалылығын, жыраулардың атқарушылық өзгешелигін, миллий вариантларды қазақ, башқұрт, қырым версиялары менен салыстырып изертлеу жұмыстары изертлениуін күтип турған мәселелер есапланады.

Әдебиатлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
2. Беляев И.А. Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. –Ашхабад, вып. 3, 1915, вып. 4, 1917.
3. Бахадырова С. «Китаби дедем Қорқыт», «Қоблан», «Едиге» хэм хәзирги әдебиат хакқында ойлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Вопросы изучения эпоса народов СССР. Изд. АН СССР. –Москва: 1958.
5. Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Жапақов Н. Еске түсириулер, илимий мийнетлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
7. Кожуров О. Шығармалары (Мақалалар хэм аудармалар). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
8. Хошаниязов Ж. Миллий руўхый дүньямыздың сағалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызки дөретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
11. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жырау бақсылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
12. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
13. Муратов Қ. Балаларды надурыс тәрбиялайтуғын идеясыз китап. /«Қызыл Қарақалпақстан» 1952, № 101.
14. Палымбетов К. «Қорқыт ата китабы» хэм қарақалпақ дәстанлары. –Нөкис: «Билим», 2010.
15. Сагитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
16. Убайдуллаев К., Исмаилов Б., Ахметов С. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердің 8-клас ушын сабақлық. Қарақалпақ мәмлкет баспасы. 1950.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ халқ достони «Қоблан»нинг жировлар томондан ёзиб олиниши, нашр қилиниши ва тадқиқи хақида сўз юритилган. Достоннинг тадқиқ қилиниш тарихи хақида маълумотлар келтирилган. Илмий тадқиқотлардағи фикр ва хулосалар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об исследовании, собирании и печатании песен в дастане «Коблан». В статье автор даёт информацию об истории исследования данного вопроса и анализирует выводы и мнения учёных научных трудах по истории вопроса.

SUMMARY

The article deals with the research, gathering and printing of the songs in the epos “Koblan”. The author gives information about the history of investigation of this issue, and analyses the conclusions and opinions of scholars in their scientific works on the history of the issue.

M.NÍZANOV SHÍĞARMALARÁINDA FRAZEOLIGIZMLERDÍN MORFOLOGIYALÍQ BILDIRLIWI

Q.Sársenbaev – talaba

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq unstitutı

Tayanch sózlar: frazeologiya, ot, sıfat, fe'l.

Ключевые слова: фразеология, существительное, прилагательное, глагол.

Key words: phraseology, noun, adjective, verb.

Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqınıń biybaha baylıǵı bolıp, hár bir insanń kewline jaqtı nur beretuǵın leksikalıq birliklerge bay bolıp esaplanadı. Hár qanday milletniń kelbetin kórsitip beriwshi tiykarǵı belgilerdiń biri – til ekenligi Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidentiniń “Joǵarı mánawiyat – jeńilmes kúsh” miynetinde keń mazmunda túsindiriliw ótiledi.

Tilimizdiń leksikologiya tarawınıń ajralmas bir bólimi frazeologiya dep ataladı. Bul terminniń ózi tiykarınan grektiń “phrazis” (fraz) hám “logos” (ilim) sózlerinen kelip shıqqan. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ata-babalarımız tárepinen qollanılǵan ayırım danalıq sózlerdi óz ishine aladı. Basqsha aytqanda frazeologizmler pikirdi ótkirlestirip beriwde, bolmasa ayırım sózlerdi jumsartıp aytıwda úlken áhmiyetke iye. Tilimizdegi frazalarǵı sózlerdiń qaymaǵı dep atasaq ta boladı.

Oris lingvistleriniń biri E.M.Galkina-Fedoruk til biliminde frazeologiya haqqındaǵı mashqalalardıń jetkilikli dárejede izertlenbeganlıǵı olardıń túrlishe qaralıp, eleǵe shekem hátteki frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, bólinbeytuǵın sóz dizbekleri, turaqlı sóz dizbekleri, idiomalıq sózler, leksikalıq sóz dizbekleri, idiomalıq frazemalar túrinde túrlishe atalıp qiyatırǵanlıǵı tuwralı, kóp ǵana mashqalalardıń ele de tolıq ilimiy sheshimine iye bolmay atırǵanlıǵı, bul jaǵdaydıń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń mazmunın hám rawajlanıw nızamlıqların anıqlawdıń ayırıqsha áhmiyetli ekenligin eskertip ótken edi [1:148]. Frazeologizmler yamasa frazeologiyalıq sóz dizbekleri til arqalı kúndeliklik qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Usı kózqarastan olardıń ózgeshe bir leksikalıq-semantikalıq belgilerge iye bolǵan milliy tildiń ayırıqsha toparı retinde kózge túsetuǵanlıǵı belgili. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushqır qiyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlğileri saqlanǵan. Frazeologiyalıq sóz

dizbekleri E.Berdimuratov miynetinde komponentlerdiń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha tórt túrge bólip (frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler hám frazeologiyalıq sózler) úyrenilse, J.Eshbaevtıń miynetlerinde ush toparǵa (frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlikler hám frazeologiyalıq dizbekler) ajratılıp úyreniledi [3]. E.Berdimuratov «Naql-maqallardıń leksika-grammatikalıq jaqtan turaqlılıǵı hám tiyanaqlılıǵı olardıń sóz dizbekleriniń qatarınan ornı alatuǵın kórsetedi. Sonday bolsa da, til biliminde olardıń turaqlı sóz izbekleriniń ishindegi ornı eleǵe shekem tolıq anıqlanıp bolǵan joq» [2] dep atap ótiw menen birge, naql-maqallar menen ushırma sózlerdi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tórtinshi túrin quraw kerek degen pikirdi aytadı. Bunday pikirler arqalı frazeologizmlerdi tek ǵana qurılıs jaǵınan hám mazmunı jaǵınan úyrenenin kóremiz. Al, frazeologizmlerdiń sóz shaqabına qatnası haqqında maǵlıwmatlar tilimizde júdá az ushırasadı.

Frazeologizmlerdi izertlewde tiykarınan sóz shaqabına qatnasın úyrenip ketiw bul ornın máselelerdiń biri esaplanadı. Olar tiykarınan atlıq, kelbetlik, ráwsh hám feyil sózlerine jaqın bolıp keledi. Sonday-aq, ayırım tillerge názer awdarsaq tańlaq, modal, dánekerlik frazeologizmler bar degen pikirge kózimiz túsedı [4]. Bunday bolıwına biz tómendegi eki pikirdi keltirip ótpeshimiz:

1) Hár qanday tildiń ózine tán ózgesheligi bolıp, ol ishki mümkinshiligine súyengen halda rawajlanadı.

2) Til iliminde qanshelli tereń izertlewler alıp barılsa, onda sonshelli qızıqlı materiallar payda boladı hám ol rawajlanıwduń joqarı shıǵına shıǵadı.

Búgingi kúnimizge shekem qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiń tómendegi sóz shaqaplarına qatnası úyrenildi:

- atlıq frazeologizmler

- келбетлик фразеологизмлер
- ráwish фразеологизмлер
- феѝл фразеологизмлер

Атлq фразеологизмлер. Будаѝ фразеологизмлер тийкаринан заттáн атамасин ямаса адамдá бидирip келеди. Тийкаринан бул фразеологизмлерге тóмeндегилер киреди.

Јети пушту, óлим турнагá, суwиқ хабар, тóрт тáреpим қубла, аyaқ алыс, бассыз аламан, қара басы, қула дала. Менiн тóрт тáреpим қубла боладá. Олар кимдидур óлим турнаған аман алып қалыпты. (М.Низанов «Мухаббат қосыгá» романы) Жаһарақта ғана úйinen кеткен һаялы һаққында jetip келген суwиқ хабар, Исмайлыдá бирден есеңкиретip тасладá. (М.Низанов «Ашһиқ болмаған ким бар» романы)

Келбетлик фразеологизмлер. Бундаѝ фразеологизм тийкаринан заттáн ямаса адамлардáн һár қылы белгилерин бидирip келеди. Келбетлик фразеологизмлерге тóмeндегилер фразалар киреди. Муздаѝ кийинген, кewлi бос, терис путақ, қайтáмi тез, сileм қатип, турнағана турмайтá. Сипанú úстinde шашақлы ғúјum скатерт жабилған креслода муздаѝ кийинген бирew отыр. (М.Низанов «Һауа кемесиндегi екew» повести) Ол uwızдан кóбирген јас қыз еди. Онú úстine ғúзгi атыз јумсыларынан шаршап јúrген болсам керек, silem қатип уықлап қалыппан. (М.Низанов «Мухаббат қосыгá» романы) «Таңланған тазға» деген ғáp бар, ертеңгi күни маһалiн óтip, бул јигитлердiн турнағана турмайтá бирewге тап боларсаң. Һázir Genjemuratqa tisi batpaydı. («Ашһиқ болмаған ким бар» романы)

Рáwish фразеологизмлер. Рáwish фразеологизмлер тийкаринан сáн, муғдар, орын, waқт, себеп һám орын ма́нilerin бидирip келеди. Бундаѝ фразеологизмлерге: Урман–purman, кóз–кóреки, бас аyaғи кáн, ғápалақпан ғá сақпан, қағунып silkinip. Ғарри urman – purman ғáзханаға шһиқты. («Јақында қызық боладá» ғúрriн) Shazada

Адебиатлар

1. Karimov I.A. “Yuksak ma’naviyat-engilmas kuch”. -T.: “Ma’naviyat” 2008.
2. Бердимуратов Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. -Нөкис: 1985.
4. Yusupova.B. Qaraqalpaq tiliniñ fразеологиясы. -Tashkent: 2014.
5. Nizanov M. Shıǵarmaları.

Bu maqolada qoraqalpoq tilidagi fразеологизmlarning stillik qo`llanilishiga alohida to`xtalib o`tdi. Qolaversa, tildagi frazalarning ot, sifat, ravish va fe'l so'z turkumlari vazifasida kelishi ham aytilgan. Maqolaning yana bir avzalligi shundaki, misollar qoraqalpoq xalq yozuvchisi M.Nizanov asarlaridan olib o`rganilgan.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется стилистическое использование фразеологизмов в художественных произведениях. Автор статьи изучает вопрос какими частями речи могут быть выражены фразеологизмы и выявляет, что они в частности могут быть выражены существительным, наречием и глаголом. Материалом для исследования были взяты произведения известного каракалпакского писателя М.Низанова.

SUMMARY

The article is devoted to the stylistic use of phraseological units in works of fiction. The author of the article also studies the issues of what parts of speech phraseological units are expressed. They can be expressed by such parts of speech as nouns, adverbs and verb. The literary works of the famous Karakalpak writer M.Nizanov became the material for the investigation.

К.РАХМАНОВ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНДЕ АДЕБИЙ ТҮРЛЕР СИНТЕЗИ

А.Б.Сейтбеков - еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, драматург, жанр, адабий турлар, пьеса, роман, комедия, трагедия, кисса, эпик асар.

Ключевые слова: писатель, драматург, жанр, литературный жанр, пьеса, роман, комедия, трагедия, повесть, эпическое произведение.

Key words: writer, drama writer, genre, play, novel, comedy, tragedy, story, epic work.

К.Рахманов белгили қарақалпақ шайыры, жазыўшысы, драматурги. Ол әдебиятымызға өткен әсирдиң 60-жыллары шайыр сыпатында кирип келди. «Саған асығаман», «Өмир толғаныслары», «Өмир, сен уллысан», «Ўатан мухаббаты менен» сыяқлы ҳәм басқа да онлаған поэтикалық топламлардың авторы. Шайыр сыпатында өзиниң стилине, сүүретлеў усылларына ийе болды.

К.Рахманов жазыўшы сыпатында да оқыўшылар журтшылығына кеңнен белгили болды. Оның көп санлы ғүрриңлеринен «Айралық қосығы», «Өмир ҳәм өлим», «Нөсер» повестлери, «Ақыбет», «Тунғыш мухаббат», «Пайғамбар жасындағы күйеў» романлары жазылды. Жазыўшының повестлериниң бир қанша сәтли шыққанын айтып кетиў керек. Бул арқалы автор орта буўындағы эпикалық жанрға бейим екенин, усы жанрдың тәбиятын меңгергенин көрсетти. «Ақыбет» романы «О дүньяға мирәт» пьесасы тийкарында қайта исленген роман. Бул роман туўралы да, кейинги еки роман туўралы да унамлы пикир айтыў қыйын. Автордың бул романлары мәжбүрий жазылғандай туйыла береді.

қағунып-silkinip орнын турды. Nurjamal qas qaғu waқт үндемей отырды. – Turmis qurduñ ba? – dedi bir waqıtta Shazada túyeden postın taslaғanday etip. («Һауа кемесиндегi екew» повести) Aqshagúl kuyewi kelemen degenshe taғı tis turnaqlap pul jynap, onıñ ústine enesiniñ satıp bergen bir qoy, bir eshkisiniñ pulın qarejet qılıp Tabaqsayǵa bir márte izinen banıp qayttı. («Aqshagúl» povest)

Feýil фразеологизмлер. Feýiller заттáн ямаса адамнúн тийкаргá wазыypасын yaғниѝ is-һáреketин бидирip келеди. Mine, feýil фразеологизмлерде таp sonday, тек бунда образлылық басым болip ғáp mazmunına qosımsha máni бидирip келеди. Бундаѝ фразеологизмлерге тóмeндегилер мисал bola алadı. Mısalı, Aqıl tarezisine salıw, zárresi qalmaw, súyegi sipse bolıw. Onıñ ushın diqqat penen oqıw һám aqıl tarezisine salıw керек. Tulıppa móñirep qalma jáne. Elde san awırıwshılıq kóbeygen jılı biziñ xojayınnıñ úsh balası бирден tósek tartıp qaldı («Мухаббат қосыгá» романы) Men endi “qız boldım, јигитлерге wáde bermey na-az etip júremen” desem, qashshan eki úydiñ ishi shappat urısıp qoyıptı. Aғam sonda bosағada turıp bir pátiya berdi deysen, ғáp, qudanıñ súyeqi sipse bolǵan ákesi tirilip kelip, raxmet aytatúǵında kórnip ketti maǵan. Ilaqları túspegir, aytqanına júrmey, tum tusqa jamrasıp Aqshagúldı shala ókepe etedi. («Һауа кемесиндегi екew» повести) Sonı kórgeli berli zárrem qalmadı. (M.Nizanov «Saqqulaq» ǵurriñ)

Juwmaqlap aytqanda, Tilimizdiñ qaymaqları esaplan-ған фразеологизм bir sóz benen aytsaq tawıslımas ǵáziyne. Бундаѝ sózlerdi tilimizдегi gawhar sózler desek sira adasqan bolmaymız. Sonı umıtpawımız kerek til bul tánimizдегi janımız, júregimizдегi ruhımız. Ana tili jurtımız keleshegi, xalqımızdıñ ertengi күни bar ya joq bolıwnıñ тийкарshısı. Ana tili biz ushın aq súт bergen anaday qádirdanımız, tárbiyalaған ákedey panamız болip қалади.

Ал драматург сыпатында автор өзін көрсете алды. Ол өткен әсирдиң 70-80-жыллары қарақалпақ әдебиятында жетекши драматурглердиң бири сыпатында өсип жетилисти. Ол өзиниң жазған драмалық шығармаларынан тысқары айырым авторлардың шығармаларын да қайта ислегени мәлим. Мәселен, Жолмурза Аймурзаевтың «Бердақ» пьесасын К.Рахманов қайта иследи ҳәм ол дәслепки вариантына салыстырғанда әдеўир сәтли шықты. Бул оның усы жанрға садықлығын, пидайылығын көрсетеди. Драматургтиң «Келин», «Рахмет, келин», «Жаралы жүреклер», «Егленген бәхәр», «Тоғыз тоңқылдақ, бир шинкилдек», «О дүньяға мирәт», «Көдирең гүллер», «Лакқылар емлеўханада», «Едиге», «Мамамның жетинши байы», «Ынжықтың мухаббаты», «Ат қазығын айланып», «Көдирең гүллер», «Абыйға бабай», «Өлим жаза-сы», «Хаял тәғдири», «Яр дийдары», «Пайғамбар жасындағы күйеў» сыяқлы пьесалары бар. Әлбетте, олардың хәммеси де сәре дөретпелер болмағаны менен драматургиямыздың ең көркемлі шығармалары сыпатында тән алынатуғынлары да ушырасады. Олар жанрлық жақтан да рәң-бәрең. Автор драма

түрдің комедия, драма, трагедия жанрларында да шығармалар дөретті. Бул нәрсе автордың драматург сыпатында өсип жетилискенин аңдатады.

Театр сыншысы Ж.Хожановтың айтып өткеніндей «К.Рахмановтың шығармаларында усы ўақытқа шекем сахналарға, актлерге, репликаларға бөлінбеген болса, енди проза хэм поэзияда туўылған жазыўшының повесть, гүрриң хэм поэмаларының қахарманлары театр сахнасына шықты» [2:107].

Мине, усындай универсаллық автордың бир әдебий түрдеги шығарманы екінши әдебий түрге масластырып қайта ислеўине алып келди деп есапләўға болады. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» тийкарында «Едиге» драмасын жазғанын есапқа алмағанда да «О дүньяға мирәт» драмасы тийкарында «Ақыбет» романын, «Пайғамбар жасындағы күйеў» романы тийкарында усы атамдағы пьесасын, «Нөсер» повести тийкарында «Лакқылар емлеўханада» комедиясын жазды. Бул нәрсе автордың бир жанрда бере алмаған идеясын екінши жанрда беріўге умтылысынан келип шыкса керек. Қалай болса да бул хәдийсе жүз берди хэм биз оны айрықша әдебий кубылыс сыпатында үйренемиз.

«Хәзирги жағдайда драматургияда хэм сахнада жаңа адам образын көрилмеген дәрежеде, орайлық орынға көтеріўди талап етеди. Енди бурынғыдай сулыў декорация, жарқыраған жақсы кийим-кеншек, шебер исленген шаўқым, музыка, ойын менен театр тамашағөйлерин қызықтырып, драмалық көркемлик кемшиликлерин таба алмайды. Соның ушын да, усы адам образын, оның минез-кулқын ишки сезимин туйғыларын, шар айнада көрингендей етип көрсетиўдиң сан-әлўан жаңа формаларын ойлап табыўды талап етеди.» [1:139].

Тилекке қарсы, бир әдебий түрдеги шығарманың екінши түрге қайта ислениўи барлық ўақытта сәтли шыға бермеўи К.Рахмановта да байқалады. Биз жоқарыда атап өткен үш жағдайда да эпикалық түрдеги вариантына салыстырғанда драмалық түрдегиси бирәз сәтли шыққаны көзге тасланады. Бул нәрсе және бир мәртебе К.Рахмановтың драматург болып қәлиплекенин, усы жанрдың сырларын жетигирек меңгергенин көрсетеди.

«Лакқылар емлеўханада» комедиясы негизинен «Нөсер» повести тийкарында жазылып, емлеўханада болып өткен ўақытлардан алынған болса да, шығарманың идеясы повесттен пүткиллей парық қылады. Яғный, «Лакқылар емлеўханада» комедиясында драматург бир неше қахарманлар тәгдирлерин байланыстыра отырып жоқары инсаныйлық идеяларды – айырым өмирден өз орнын таба алмай жүргенлерди жәмәәт болып тәрбиялаў сыяқлы идеяларды алға сүреді. Ыақыяларды жыйнақластырады.

Белгили сыншы Ж.Хожанов пьесада конфликт мәселесине өз ўақтында туўры баха берген еди. «Палатаға бесинши персонаж Алпамыстың келиўи менен пьеса ўақыясының шийеленисиўи басланады. Оның түр-түсине қарап-ақ этирапындағылар «енди халымыз не кешер екен?»-деп түсинип қалады. Олар төртеўи бир тәрәпте, Алпамыстың бир өзи бир тәрәпте усы жерден басланып лакқылардың өзлериниң арасында конфликт пайда болады» [2:109].

Повестте тийкарынан Атажан менен Атажан ортасындағы ўақыялар сөз етилип, оған қосымша ретинде Атажанның анасы, дайысы, емлеўханаға түсиўге себепши болған шофер образлары қатнасып, көбирек Атажанның тәгдири ашып берилген болса, комедияда басқа да персонажлар қосылған. Сондай-ақ эпика жанрының драмаға салыстырғанда мүмкиншиликлериниң кең екенин есапқа алатуғын болсақ, повестте жазыўшының оқушыдан сыр тутатуғын хәдийселер, идеялардың болатуғыны анық. Повестте Айжанның әкеси Атажанды жумысқа алған мектеп директоры Есмурза екеин шығарманың ақырына шекем сыр тутады. Ал пьеса да бул кубылыс көринбейди.

«Лакқылар емлеўханада» комедиясында хәр бир персонаждың образларын баянлаўлар менен емес, ал драма түриниң талапларына тийкар олардың сөйлеген сөзлери, қыймыл хәрәкетлери арқалы ашып бере алған. Пьесадағы қатнасыўшы образлардың көпшилиги «Нөсер» повестинде жаратылған образлар. Оларды автордың жаратыў принципинде айрықша өзгешеликлер жоқ. Лекин, повесттиң бас қахарманы Атажан

образы пьесада берилмеген. Ал оның орнына пьесада Алпамыс образы киргизилген. Бул образды негизинен қатнасыўшы қахарман сыпатында көрсек те, ол арқалы драматург шығарма ўақыяларын шийеленистириўде, қахарманларды белгили бир мақсетке жәмлестириўде утымлы пайдаланған.

Повестте комедиялық ўақыялар дерлик берилмейди. Күнделики турмысты сөз етиў арқалы қахарманлардың тәгдири ашып барылады. Конфликт Атажанның Айжанды қәлби менен сүйип қалыўына жуўап ретинде Айжанның оған «жалған мухаббатын» усыныўы, бир ўақыттың өзинде еки бағытқа қарай бағдарланған жолларда жүриўге хәрәкет етиўи арқалы жаратылады. Әлбетте, бул жағдайлардың турмыста болыўы мүмкин. Сонлықтан да конфликттиң исенимдилигине хеш ким гүманланбайды. Бирақ конфликт ерте шешилип қояды. Өзине мухаббатын арнап жүрген Айжанның басқа биреў – врач жигит пенен жеңилтеклик қылып жүргенин Атажан ерте, олардың арасындағы мухаббат қатнасықлары шийелениспестен-ақ билип қояды хэм оны Айжанға ертеқ формасында айтып береді. Бизиңше, Атажанның Айжан менен врач жигит ортасындағы ўақыяларды тосаттан билип қойыўы хэм оны Айжанға айтып беріўи, усыншелли намыссызлыққа барған қыздың бирден хұжданы оянып ар-намысы қызға айлануы хэм өзін-өзи өлтириўге шекем барыўи исенимсиз шыққан. Ал пьесада конфликт улыўма берилмейди ямаса жүдә эззи бериледи. Драматург көбирек персонажлардың тәгдириндеги комедиялық моментлерге итибар бергендей, драмалық ўақыяларды да комедия арқалы жеткеріўге хәрәкет еткендей көринеди.

«Жазыўшы прозалық сюжет, ўақыя, материал бойынша драмалық шығарма дөретсе, белгили дөретіўшилиқ утысқа ерисе алмайды. Прозада да, поэзияда да қахарманлардың ис-хәрәкетин, өмир жолын ой түсиниги менен, ой сезимлери менен еркинше сүўретлеп ашып бере алады. Ал, драматургияда жазыўшы бундай мүмкиншиликке ийе бола алмайды. Драмада ўақыя, конфликт, характер, портрет бәри сахнаға, тамашағөйдиң көз алдына жәмлесип, толық елеслеп өтип турады. Булардың биреўиндеги киши кемшиликтиң өзи-ақ барлық детальларға нуксан келтиреді.» [3:137-138].

Хәқыйқаттан да бундай кемшиликлер К.Рахманов дөретіўшилигинде де ушырасады. Драмада сөз, хәрәкет хэм портрет бир-бирине ажыралмас байланыста бир-бирин толықтырып турады. Ис-хәрәкет, көринис қахарманың тәгдири белгилейди. Соның ушын да бул жанр дөретіўшиден аса жыйнақпылықты, шеберликти талап етеди. Мине, усындай жыйнақпылық пьесада жетисе бермейтуғынлығын да айтып өтиўимиз керек.

«О дүньяға мирәт» драмасы тийкарында дөретилген «Ақыбет» романында да автор қахарманлардың өзгеше сыпатларын көркем образ жасаў талабына сай сәулелендириўге, олардың тәгдирине байланысы айырым эпизодларды авторлық баянлаўлар арқалы беріўге хәрәкет еткен. Пьесада Тасполат, Улпери, Шернияз, Айпарша сыяқлы персонажлардың өтмиши жетерли ашып берилмейди, әлбетте. Драматургияның талабында бул нәрсе шәрт те емес. Жазыўшы пьесаны роман қылып қайта ислегенде усыған көбирек итибар бергендей көринеди. Тасполаттың өтмиште ким болғанын, оның Алламбай шайтанның баласы екенин, жаслайынан пулға, мийнетсиз табылған дүньяға өш болып өскенин, Улпери де оған пулы, дүньясы ушын қосылғанын тәрийиплейди. Бирақ жазыўшы олардың өтмишин баянлаўға соншелли қызығып кетеди, Тасполат пенен Улпериниң бир-бирине қосылыў ўақыясына Шернияз бенен оның дәслепки хаялы Айзаданың қосылыў ўақыясын уқсас қылып жибереди. Айырмашылығы – Улпери Тасполатқа ол ревизор болып жүрип әкесиниң дүканын тексеріўге келгенде аўызбастырық ушын оның менен бир түнеп қосылады. Ал, Айзада-Жуматай студент ўақтында алыс районнан Некиске киятырып Шернияздың машинасына минип қалады хэм оның бир мирәтине-ақ келисим берип квартирасында қонып қалады хэм хаялы болып шыға келеди. Жоқарыда «Нөсер» повести хәккында айтып өткенимиздей бул романда да усы сыяқлы көзге түсерлик кемшиликлер баршылық. Шернияз образының өсиў эволюциясы да исенимсиз. Әпиўайы шофер жигит мине деген саўда

хызметкерине айланады да қалады. Биринши өмірлік жолда-сы Айзададан перзенті менен ап-аңсат ажырасады да, екін-шисине – Бийбихаңға үйленіп алады. Бул ўақыялар бир-бирине уксас хэм исенимсіз екенін айтпағанның өзінде олардың автор тәрәпинен ойлап табылған хэм ўақыялардың автор қалғениндей раўажланғанын айтып өтиў керек.

«О дүньяға мирәт» еки бөлимли бес картиналы, пролог хэм эпилогтан ибарат трагикомедия. Пьесада Тасполат, Улпе-ри, Нурполат, Шернияз, Айпарша, Әўез, Мамонт, Щука, Мәтмуратов, Даўранбеков сыяқлы санаўлы образлар қатнаса-ды. Бул қахарманлар өз гезегинде «Ақыбет» романында да тийкарғы персонажлар сыпатында жасалған. Пьесадағы қахарман образларының жасалыўына итибар берсек, олар романдағыға салыстырғанда исенимлі. Персонажлардың өтмиши, бүгинги тәғдири бойынша авторлық баянлаўлар болмағандықтан олар тамашағөйлердің көз алдында сәўлеле-неди хэм оларды исендиреди. Автор пьесада айырым ўақыяларды сахналық көриниске сәйкеслендирип қахарман-лардың диалог хэм монологларын бираз ықшамластырған. Сонлықтан бул дәретпе «Нөсер» повести тийкарында дәрел-ген «Лаққылар емлеўханада» комедиясына қарағанда бирқанша табыслы шыққан. Оның сәтти шығуының жөне бир тийкары сыпатында оның оригинал дәретпе екенін де айтып өтиў керек.

К.Рахмановтың эпикалық жанрдан драмалық жанрға қай-та ислеген шығармасы – «Пайғамбар жасындағы күйеў». Жа-зыўшының усы атамдағы романы (оның екінши атамасы «Сақал») 2003-2004-жыллары жазылған хэм ол 2009-жылы комедия болып қайта исленген. Романда бир мәкемеде қараўыл болып ислейтуғын Владимир деген ғаррының тәғди-ри ашып бериледи. Оны басқалардан айырып туратуғын бел-гилериниң бири – оның сақалы. Сапасыз алмаслар себепли сақалын алыўға кыйналған Владимир ғарры сақалын алма-стан оны өсирген де жиберген. Көкирегін жаўып туратуғын бул ақ сақал Владимир ғаррыны басқалардан айырып турады. Оның екінши белгиси ол бойдақ. Кемпири қайтыс болғаннан кейин жалғыз баслы болып қалған. Романдағы сюжетлер ли-ниясы да әйне, Владимир ғаррының бойдақлығына қурылған.

Романда Владимирдің еске алыўлары тийкарында оның жаслық дәўири, ата-анасы, жақсы көрип қосылған қостары Сағыйда, оның менен танысыўы хакқында мағлыўматлар бериледи. Сондай-ақ персонаж сыпатында шайыр Әскербай Әжиниязов та қатнасады, оның шығармаларынан үзиндилер бериледи. Автордың өзи романға эпиграф сыпатында роман-ды талантлы шайыр Әскербай Әжинияз улына бағышлай-туғынын билдиреди. Демек, романда токыма образлар менен бирге хакыйкый өмірде болған инсанлар образы да жасала-ды.

Романда тийкарынан еки қахарманның тәғдирин ашып беріў ушын көбирек орын ажыратылады. Олар бас қахарман Владимир хэм Жапақ образлары. Еки образды да толық жасаў ушын автор экспозициядан жийи пайдаланады. Мәселен, ав-тор Владимирдің сақал қойыў себебин былай түсиндиреди: сақалын алыў ушын бир пачка алмастың да жетпегенин, ол алмаслардың бетин тилким-тилким еткени былай турсын, сақалы да шала алынғанына ашыўы келген Владимир сақалын өсирип жиберген. Мине, Владимирдің сақал қойыўының түсиндирмеси. Роман композициясы солай қурылған, усы еки персонаждың образын толықтырыў ушын шығармадағы ўақыялар майда-майда 21 бөлимге бөлип жайластырылады. Дурыс, композицияны бундай етип қурыў К.Султановтың «Ақ дәрья» романында да ушырасады. Бирақ К.Рахмановтың

романында бир ўақыядан екінши ўақыяға өтиўде үзиліс көз-ге тасланады. Автор ўақыяларды өзи жетеклеп жүргендей, бир ўақыядан кейин екіншисин баянлаўға асығып турғандай көзқарас пайда етеди.

«Пайғамбар жасындағы күйеў» төрт картиналы комеди-ясы усы роман тийкарында 2009-жылы қайта исленген. Онда қатнасыўшылар тийкарынан үшеў – Владимир, Раматулла, Жапақ. Төрт картинадағы ўақыялар да Владимирдің үйинде болып өтеди. Ыақия дегендей комедияда белгили баслы ўақия да жоқ. Комедия жоқарыдағы атап өткен үш персо-наждың өз ара диалогына қурылған. Бул диалоглар толығы менен романда да берілген еди. Бирақ романда диалогларға тийкар болатуғын ўақыялар автор тәрәпинен экспозиция сы-патында бериледи. Сонлықтан да пьесада сюжет жоқ, сюжет-ке тийкар болатуғын конфликт те жоқ.

«Хәзирги заман темасында пьеса жазыў қыйын хэм ма-шақатлы талап. Заман қыйыншылықларына мас типик драма-лық конфликтти табыў, драмалық сюжет өзегине мас объек-тив адам образын жасаў хэм оны көпшиликтиң жалықпай, шаршамай көриўине жарамлы ете билиў ең бир ауыр талап-тың бири екени сөзсіз» [4].

Пьесада сюжетлик линия сыпатында Жапақ пенен Влади-мирдің өзиниң мәкемесиниң баслығы Гүлайшаға сыртынан ашық болып қалыўы көрсетиледи. Олардың ашық болыўына тийкар болған нәрсе романда Гүлайшаның азанда жұмысқа киятырып Жапақ пенен кенсеге шекем бирге сөйлесип ке-лиўи, Владимирге жұмыстан кейин бир чайник чай алдырып бирге сөйлесип отырыўы. Автор усы нәрселерди персонаж-лардың мухаббатына түртки болыўға жеткиликти деп есаплайды?! Ыақияның раўажланыўы ушын конфликттиң хәдден тыс хәлсизлиги, ўақия, хәдийсе, хәрекетлердің жоқ екенлиги тамашағөйлерди жалықтырып жиберетуғыны көри-нип тур.

Пьесада Жапақ баслығының күйеўге тиймекши болып атырғанын хаяллардан еситип оған ашық болады, анығырағы оған үйлениўдің жолын қарастырады. Бул ойлап табылған конфликттик жағдайлардың оғада исенимсіз екени көринип тур. Пьесаға тийкар болған романның да көркемлик қуны төмен, сюжети тартымсыз хэм соған ылайық конфликтти хәл-сиз болғандықтан да автор бул комедияның алдына қойылған ўазыйпаны орынлай алмаған. Жоқарыда көрип өткенимиздей пьеса бастан ақырына үш адамның ортасында изи үзилмей-туғын диалогларға қурылған. Бул жағдай пьесада болыўы зәрүр болған ўақиялылықты шеклейди хэм пьесаның көркем-лик қунын төменлетеди.

Деген менен, К.Рахманов қарақалпақ әдебиятында көп мийнет етти. Ол тынбай излениўшең дәретіўши еди. Сон-лықтан да ол көркем әдебиятта жоқарыда көрип өткенимиз-дей экспериментлер алып барды. Оның жанрлар синтезінде дәрелген шығармалары хакқында төмендегише жуўмаққа келиўге болады.

К.Рахмановтың «Нөсер» повестиниң «Лаққылар емлеўха-нада» комедиясы болып қайта ислениўи жанрлар синтезиниң бир көриниси. Драматургтиң «О дүньяға мирәт» драмасы сахналық шығарма сыпатында қуны. Ол персонажлардың өмириндеги драмалық жағдайларды исенимлі ашып береді. «Пайғамбар жасындағы күйеў» романы усы атамдағы пьеса болып қайта исленген. К.Рахманов эпикалық шығармалардан гөре драмалық шығармаларды жазыўға шебер екени билинип қалды. Сонлықтан да ол белгили қарақалпақ драматурги бо-лып жетилисти.

Әдебиятлар

1. Алланазаров Т. «Театр хэм драматургия». –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982.
2. Хожанов Ж. // «Әмиўдәрья» №3. Драматургиямыздың хәзирги табыслары. 1985.
3. Насруллаев Ә. Жолмурза Аймурзасевтың драматургиясы. –Нөкис: 1977.
4. Умуров Н. Адабиётшунослик назарияси. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004.

Мақолада таниқли драматург ва адиб К.Рахманов ижодида адабий жанрлар синтези масалалари ўрганилади.

В статье изучаются вопросы синтеза в литературном творчестве известного поэта и драматурга К.Рахманова

The article deals with the synthesis of the works of the famous poet and playwright K.Rakhmanov.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

УДК: 8-1/-1.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДАСТАНОВ ПОЭТА БЕРДАХА

А.Ж.Утамбетова - докторант

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук
Таянч сўзлар: XX асрнинг 60-80 йиллари, Бердакшунослик, Бердакнинг тарихий эпик асарлари: «Шажара», «Омонгелди», «Ойдош бобо», «Ерназарбий», «Хоразм», миллий насрий асарлари; анъанавий ва ўз муаллифлигидаги насрий асарлари, тарих ва тарихий дostonлар, тарихий ҳақиқат ва бадий ҳақиқат, Бердакнинг тарихий дostonларида ҳақида баъзи фикрлар.

Ключевые слова: 60-80 годы XX века, наука Бердаховедение, историко-эпические произведения Бердаха, «Родословная», «Амангельди», «Айдос баба», «Ерназарбий», «Хорезм», национально эпические; эпические традиции и собственноавторское эпическое произведение, история и исторический эпос, историческая правда и художественная правда, некоторые мнения об исторических эпосах Бердаха.

Key words: the 60-80 -s of the twentieth century, science the study of Berdakh, historical and epic works of Berdakh, «Genealogy», «Amangeldi», «Aidos baba», «Yernazar biy», «Khorezm», national epic, epic traditions and epic work history and historical epos, historical truth and artistic truth, some opinions about the historical epics of Berdakh.

Приобретение Независимости Республики Узбекистан дает большую возможность для развития и пропаганды, изучения проблем связанных с национальными ценностями, для того чтобы понять родословную народа, так как определение места в истории наших древнейших предков тюрков является одной из основных задач сегодняшнего поколения.

Первый Президент Республики Узбекистан И.А. Каримов с первых дней Независимости отмечал, что «Познание самого себя начинается с истории» [15: 5]. «Действительно, духовность каждого народа и наций без его истории, традиции и жизненных ценностей. Естественно, духовное наследие, культурные ценности и древние исторические памятники будут служить очень важными факторами» [14: 29-30].

Если рассматривать понятие истории с этой точки зрения, то историко-эпические произведения Бердаха имеют очень большое значение. Потому что в своих исторических эпосах как «Амангельди», «Айдос баба», «Ерназарбий», «Родословная», «Хорезм» Бердах описывает трагические этапы борьбы за национальную независимость, за свободу тесно связывая с историей тюркоязычных народов.

«Каракалпак был разоренный, хотя был уничтожен, но остался наследник» [6:33.] так пишет Бердах, он показывает, что народ превратился в золу, но все-таки он как бог Феникс оправился, потому что народ терпеливый и не теряет свое достоинство [4]. Вот такие, свойственные творчеству Бердаха, в том числе его историко-эпическим произведениям, особенности были высоко оценены в свое время в масштабе всего Союза, в литературах современного Ближнего зарубежья. Например, если великий представитель тюркоязычной литературы, писатель Ч. Айтматов оценивая величие творчества Бердаха, его народность говорил «поэт, сумевший из уст простого народа создать истинную поэзию» [1:77], то известная русская ученая Зоя Кедрина, оценила величие Бердаха не только «в том, что он служил народу, иначе говоря не в том, что он выходец из народа, а в том что Бердах является этим народом. Бердах в народе, народ в Бердахе» [16:79]. В общем, многие литературоведы произведения Бердаха, особенно историко-эпические произведения, воспринимают как художественное произведение, вместе с тем и как историю [18:4] Академик С.Камалов на основе народных легенд в «Родословной» Бердаха стремился впервые написать историю каракалпак [12:163], отметил, что «Родословная» является художественным произведением, но и вместе с тем и большой исторический памятник. Действительно, исторические произведения Бердаха являются не только духовно-художественным наследием, они являются и бесценным историческим памятником. А исторические уроки призывают человечество к осторожности, для человека не иметь историю означает не иметь жизнь, «познание самого себя начинается со знания истории» [13:139-140], к тому же, «если кто-то хочет понять нежное сердце, бесконечные мечты и стремления этого страдающего народа (каракалпакский народ А.У.) должен обратить особое внимание на произведения таких поэтов как Кунхожа, Ажинияз, Бердах. Также на такие эпосы как «Сорок девушек», «Шарьяр», созданные умом народа, найдут много содержательного [13:7]. Вот по данному направлению, то есть по изучению историко-художественных особенностей исторических произведений Бердаха в каракалпакском литературоведении до сегодняшнего дня не велась научно-исследовательская работа. Но по изучению жизни и творчества, лирики и лиро-эпические произведения, особенности некоторых произведений Бердаха и вопросы Бердах и литература родственных народов были рассмотрены в специальных научно-исследовательских работах, написаны монографии. В частности, научные труды Н.Давкараева, И.Сагитова,

А.Пахратдинова, М.Нурмухамедова, А.Муртазаева, А.Пирназарова, Б.Курбанбаева являются трудами такого характера. 60-80- годы XX века вошли в историю каракалпакского литературоведения как новый этап в Бердаховедении. В эти годы творчество Бердаха рассматривалось не только в литературно-филологическом аспекте, но и в лингвистическом, историческом, педагогическом, философском аспекте. Например, историк М. Тлеумуратов рассматривает каракалпакскую поэзию как исторический источник и рассматривает в поэмах «Родословная», «Амангельди», «Айдос баба», «Ерназарбий», «Хорезм», «Куленболыс» проблему историзма, данные произведения автор рассматривает как письменные памятники каракалпакской истории [22:82-200], также на основе исторических фактов доказывает, что данные произведения относятся к историческому жанру.

В 60-80-годы в Бердаховедении были предприняты все-стороннее исследование в историко-эпических произведениях. В решении данных вопросов ученые-литературоведы, изучали историко-эпические произведения Бердаха в качестве путеводителей, активно служивших на этом поприще. В данном вопросе можно особо отметить труды И.Сагитова, Н.Жапакова, А.Пахратдинова. Действительный член Академии наук Узбекистана И.Сагитов очень много сделал в этой области, на основе, выпущенной по кандидатской диссертации монографию «Творчество Бердаха» дополнил и переиздал монографию под названием «Соловей степей» (1974). Автор в одной из частей, под названием «Поэмы Бердаха» обратил внимание на его историко-эпические произведения «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназарбий». Особенно «Родословная» хорошо была проанализирована, после чего можно делать вывод, что данное произведение принадлежит перу Бердаха, даже выпущенная И.А. Беляевым «Легенда о Чингизхане» похожа по своему содержанию на «Родословную» Бердаха [20:206], доказал, что данная легенда является отрывком «Родословной» Бердаха. Мы полностью поддерживаем это мнение И.Сагитова. Потому что содержание легенды записанное И.А. Беляевым, отрывок о рождении, взрослении и становлении Чингизхана как правителя по содержанию полностью совпадает с «Родословной» Бердаха. И.А.Беляев данное содержание в «Родословной» Бердаха пересказал в прозаической форме. К тому же пояснения И.А.Беляева в конце легенды о племенах канглы, кыят схожи с описаниями о происхождении этих племен в «Родословной» Бердаха [5]. Из за того, что Бердах не смог полностью записать текст «Родословной», или «неграмотный кочевой каракалпак» (И.А.Беляев) не знал наизусть всю «Родословную», эпизоды о Чингизхане были записаны в прозаической форме.

В 60-80-годы огромную работу по изучению «Родословной» проделал известный литератор Н.Жапаков, он уделит внимание на сбор данных в среде населения по поводу произведения Бердаха, на основе которого опубликовал свои труды [6:139-141]. Исследователь первые шаги в изучении «Родословной» начал с нахождения нового экземпляра данного произведения, далее произведение было исследовано в научной среде. [11: 54-58]. Этот экземпляр был найден в 70-годы прошлого столетия (в декабре 1971 года) в Кегейлийском районе в совхозе Куйбышев, в отделе Кирова у 66 летнего, имевшего образование по старому, Турдымамбета Арзымбетова, рукопись была переписана каллиграфами. По указанию автора, точнее по письму в титуле рукописи данный экземпляр «Родословной» был переписан с оригинала в 1921-году Ныязымбетом Халфой [6:177-178]. Ученый даёт такие сведения о («Родословной»), также он говорит, что «данная рукопись является самой полной и данная рукопись, хотя не

является оригиналом, но самая приближенная к оригиналу» [10].

Мнения Н.Жапакова и Х.Хамидова поддержал и И.Сагитов. Если сравнить данную рукопись «Родословной» (рукопись найденная Н.Жапаковым, Х.Хамидовым – А.У.) с другими изданными вариантами, найденная рукопись является самой полной и рекомендует в последующих выпусках сборников Бердаха выпустить этот вариант «Родословной» [21].

Мы тоже присоединяемся тому мнению, что данная рукопись является самым близким к письменному литературному языку. Но, хочется отметить, что к вариантам «Родословной» нужно относиться с осторожностью. В этом вопросе мнение А.Пахратдинова ближе к истине. По его мнению, статья Х.Хамидова в журнале «Амударья» от 1977 года за № 6 «Экземпляры «Родословной» Бердаха» несмотря на то что в ней проделана работа по записи, выпуску и исследованию произведений Бердаха в исследовании вопроса экземпляров «Родословной» проявляются некоторые недочеты.

Нельзя не согласиться с мнением автора, который говорит, что «Нахождение «Родословной» по всей каракалпакской территории означает не вариантность произведения, а указывает на тот факт, что «Родословная» была распространена очень широко».

Действительно, как правильно указывал А.Пахратдинов, одно из самых популярных произведений письменной каракалпакской литературы XIX века «Родословную» не стоит по Х.Хамидовски делить на Кунградский вариант, Чимбайский вариант, Кегейлийский вариант, на варианты Аяпбергана, Аббаза, Садыка, такое деление не будет соответствовать научности [18]. Потому что произведение письменной литературы в оригинале будет сохранен, хотя произведение исполняется, распространяется в различных вариантах. Также учёный правильно критикует мнение Х.Хамидова по поводу того что «найденная рукопись «Родословной» является самой первой и полной». Потому что как указывает автор произведения Бердаха до 80-90 % были собраны до 1940 годов, а дастан «Родословная» была записана еще до 1940 года и выпущена два раза [18:16].

Ещё одна заслуга А.Пахратдинова в исследовании «Родословной» в том, что он самым первым высказал мнение о первой записи и выпуске произведения. Учёный отвергает мнение некоторых учёных (Н.Давкараева, И.Сагитова, М.Нурмухамедова) о том, что впервые «Родословная» Бердаха записана в 1913 году, а впервые выпущена в 1916 году, доказал, что впервые данное произведение было записано в 1903 году И.А. Беляевым, выпущено не 1916 году, а в 1917 году [18:9-10].

Учёный делает такие выводы, что И.А.Беляев не приезжал к каракалпакам после 1903 года, потому что сам И.А.Беляев пишет, что после того как скончался его наставник П.М.Мелиоранский я не приезжал на исследование Средней и Восточной Азии. А профессор П.М.Мелиоранский внезапно скончался на 38 году жизни 16 мая 1906 года. Об этом пишет А.Самойлович в своей статье под названием «Памяти П.М. Мелиоранского»: «16-мая 1906-года внезапно скончался в Петербурге на 38 году жизни, ординарный профессор кафедры турецко-татарской словесности факультета восточных языков Петербургского университета Платон Михайлович Мелиоранский. Прах погибшего 19 мая после отпевания в университетской церкви, был передан земле на Смоленском кладбище» [18:10].

Мы, также подтверждая правильность утверждения А.Пахратдинова, действительно, И.А. Беляев записал «Родословную» Бердаха не в 1913 года, а в 1903 году. Потому что прозаическую часть «Родословной» Бердаха «Легенда о Чингизхане» (прозаическую форму записал сам И.А.Беляев), поэтическую форму произведения под названием «Рассказ, выдуманный каракалпакским народом» И.А. Беляев записал у неграмотного кочевого каракалпака, живущего в Нукусе в 1903 году. Об этом во «Введении» произведения, записанного И.А.Беляевым приведена такая информация:

«Предлагаемая вниманию читателя сказка «Чингиз-хан» записана 1903-году в селений Нукус Аму-Дарьинской области, со слов неграмотного кочевника каракалпака» [20].

Правильность этих данных подтверждают архивные материалы И.А.Беляева. В архивных материалах И.А. Беляева есть записи, что в 1903 году, живущим в нижней части Амударьи к каракалпакам нужно было послать исследователя, по пред-

ставлению профессора П.М. Мелиоранского был послан студент И.А.Беляев, в научной командировке побывал три месяца, среди населения были собраны культурные памятники, записаны такие произведения «Едиге» (10 страниц), «Коблан» (54 страниц), «Баба Раушан» (21 страниц), часть дастана «Юсуп-Ахмед» под названием «Юсуфбек» (17 страниц), а также «Родословная» Бердаха («Рассказ, выдуманный каракалпакским народом») «Девизы племён каракалпаков» (5 страниц) и другие интересные материалы [26:101-102].

По данным исследователя О.Юсупова, изучавшим архив И.А. Беляева образец «Каракалпакской родословной» («Родословной» Бердаха – А.У.) студент И.А.Беляев услышал и записал в 1903 году в местности Кок арал у 50 летнего человека Бабаджана Юсупова, когда он гостил в каракалпакском ауле, которые занимались скотоводством. Для того чтобы было легко прочитать «Родословную» он сделал транскрипцию на русском алфавите и в 1917 году выпустил в Ашхабаде. В 1903 году И.А. Беляев был в Нукусском ауле, записал одну часть дастана «Юсуп-Ахмет», хранящегося в доме у Нукуского каракалпака Осербая (Ушурбай). Видно, что каллиграф переписывающий рукопись проделал эту работу быстро и допустил погрешности. Поэтому сам И.А.Беляев в титульном листе рукописи данного наследия «Юсуфбек» собственноручно сделал пометку и уточнил «Копия со старой рукописи». Когда он гости в Нукусском ауле услышал «Легенду о Чингизхане». Он в Чимбае тоже продолжил собирательскую работу, был в ауле «Шериуши» и услышал в исполнении 45 летнего каракалпакского сказителя Бекмухаммеда (Бекимбета) эпос «Едиге» и записал отрывок произведения, который составлял десять страниц [26:102].

Как видно, время записи фольклорных, литературно-исторических материалов, в том числе и «Родословную» И.А. Беляевым подходит к 1903 году. Значит, мнение профессора А.Пахратдинова, что И.А. Беляев после 1903 года не бывал среди каракалпаков, соответствует истине.

В общем, А.Пахратдинов был одним из видных ученых 70-80-годов прошлого столетия в Бердаховедении, и особенно в изучении «Родословной». Это мнение подтверждают множество монографии и многочисленные научные статьи, как «Каракалпакская родословная» (1984), «Эпические произведения Бердах шайра» (1987), «Об истории изучения, сбора и выпуска творчества Бердаха» (1980). Во многих трудах рассматриваются проблемы сбора, выпуска, изучения произведения, идейно-художественных особенностей «Родословной» Бердаха, также рассматриваются проблемы, которые до сих пор не были затронуты.

60-80 – годы в изучение вопросов историко-эпических произведений Бердаха вместе с такими учеными как И.Сагитов, Н.Жапаков, А.Пахратдинов большую лепту внес и ученый-философ Ж.Базарбаев. Он в эти годы написал такие научные статьи как «К вопросу изучения общественно-политических взглядов Бердаха» [3], «К вопросу изучения наследия Бердаха» [2], в этих научных работах были высказаны некоторые мнения об исторических эпохах Бердаха.

В эти годы в изучение историко-эпических произведений, точнее в Бердаховедение включились и молодые ученые [23: 85-86].

Когда речь идет о Бердаховедении 60-80- годов, в том числе и об изучении историко-эпических произведений нужно отметить работу проделанную по пропаганде наследия Бердаха при проведении 150, 160 летнего юбилея. Как известно научному кругу, эти юбилеи занимают очень важную роль в изучении таких произведений Бердаха как «Родословная», «Амангельди», «Айдос баба», «Ерназарбий», «Хорезм». Потому что в 50-годы были нападения на творчество Бердаха и на учёного Н.Давкараева, который изучал творчество Бердаха, это настроение чувствовалось и в конце 60-х в начале 70-х годов, поэтому некоторыми учёными были допущены ошибки. Поэтому в 50-годы некоторые ученые (И.Сагитов и др.) усомнились в том, что Бердах написал поэму «Хорезм» [21].

Некоторые из них в своих работах хотели доказать, что Бердах не имеет никакого отношения к таким произведениям «реакционного» характера, «Бердах не понимал прогрессивную роль русского народа. Россию он принимал и объяснял как катастрофу для Средней Азии и Хорезма [20:275], высказывали такие необоснованные критические мнения, некоторые хотели оправдать Бердаха «от таких нападок», некоторые исследователи писали, что Бердах не имеет никакого отношения поэме «Хорезм» и старались объяснить такое обстоятель-

ство надуманными идеологическими приёмами. Такая односторонняя оценка данного произведения неблагоприятно повлияло на выпуск и исследования историко-эпических произведений. Некоторые ученые сомневались в авторстве Бердаха, предполагали, что он не является автором «Родословной». Со второй половины 50 годов до половины 70 годов «Родословная» не включалась в сборники Бердаха. Например, «Родословная» вместе с поэмой «Хорезм» не был включен в сборник «Избранных произведений» Бердаха, который был выпущен в 1956 году и подготовлен к печати такими учеными как М.Нурмухамедов, И.Сагитов, Г.Есемуратов.

Такие обстоятельства в изучении «Родословной» Бердаха сдвинула эту работу на 10- 15 лет назад. «Родословная» была выпущена в 1950 году, а последующем произведение было выпущено только через 17 лет в связи с 150 летним юбилеем Бердаха [24:147-185]. Через 10 лет «Родословная» Бердаха была выпущена к 160 летнему юбилею Бердаха [25:273-307]. Данный выпуск в науке считался самым полным, произведение было выпущено на основе рукописи найденной в 1971 году Н.Жапаковым, Х.Хамидовым. Вообще, «Родословная» Бердаха с момента создания до Независимости был выпущен 5 раз.

Продвижения в сборе, выпуске «Родословной» Бердаха в 70-80 годах XX столетия стали происходить и в изучении произведения. Например, такие статьи как «Значение произведения Бердаха в изучении каракалпакской истории» М.Тилеумуратова (1968), «Рукопись произведений Бердаха» Н.Жапакова, Х.Хамидова (1972), «Рукопись «Родословной» Бердаха» Х.Хамидова (1977), «Народность «Родословной» Бердаха» К.Максегова (1977), «Историческая действительность в «Родословной» Бердаха» С.Бахадуровой (1979), «Взаимосвязь поэмы «Родословная» Бердаха с «Родословными» родственных народов» (1987), «Об одном сюжете в «Родословной» Бердаха» Х.Хошаниязова (1987), «Некоторые думы о «Родословной» Бердаха» А.Тореева (1987), «Бердах - историк» М.Тилеумуратова (1985), «О сюжетной структуре и истоках сочинения Бердаха «Шежире» родословная каракалпак Х.Хамидова (1984) вызвали большой интерес.

Таким образом, до «литературы нового времени»,

Литература

1. Айтматов Ч. Туў шоққы (Бердақ ҳаққында сөз). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Базарбаев Ж. Бердақтың мийрасларын изертлеу мәселесине. // «Эмиўдәрәя», № 12. 1975.
3. Базарбаев Ж. Бердақтың сиясий-жәмийетлик көзқарасларын изертлеу мәселелерине. // «Эмиўдәрәя», № 1. 1966.
4. Базарбаев Ж. Халқымыз уллы Бердақ нәзеринде. / «Еркин Қарақалпақстан», № 147(18361). 2006, 7-декабрь.
5. Беляев И.А. Из преданий о Чингизхане / Протоколы заседания и сообщения Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. –Ашхабад: 1917. Ч. III. Вып 4. (Бул басылымның көшірмеси хәзир ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими китапханасында сақланады. Қараңыз: Отдел редкий-34, инв.120905).
6. Бердақ. Таңламалы шығармалары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
7. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр. Нөкис: ҚКМБ, 1950; Усы автор. Шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. Т. III; Басқа авторлар мийнетлери текстте көрсетилген.
8. Жапақов Н. Бердақ «Шежире»синиң жаңа нускасы. / «Совет Қарақалпақстаны», № 50. 1972.
9. Жапақов Н. Бердақтың «Шежире»синиң жаңа нускасы // Әдебиятымыз ҳаққында ойлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974. Б. 177-178.
10. Жапақов Н. Шығармалары. Биринши китап. (Илимий мийнетлери). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. II Т.
11. Жапақов Н., Хамидов Х. Бердақ шығармаларының қол жазбасы. // «Эмиўдәрәя», №8. 1972. 54-58-б.
12. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. -Ташкент: «Фан», 1968.
13. Каримов И.А. Асарлари. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. Т.VII; 2004. Т. XII.
14. Каримов И.А. Жоқары мәнәўият – жеңилмес күш. -Тошкент: «Маънавият», 2008.
15. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Тошкент: «Шарқ», 1998.
16. Кедрин С.С. Пикири / Бердақ ҳаққында сөз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
17. Нурмухамедов М. Еще раз о непричастности Бердаха к написанию поэмы «Хорезма» // Вестник КК ФАН УзССР, № 2. 1975.
18. Пахратдинов Ә. Қарақалпақ шежиреси. -Нөкис: НМУ баспасы, 1984.
19. Протоколы Заседания и сообщения Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. –Ашхабад: 1917. вып.4.
20. Сагитов И. Сахра бўлбили. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
21. Сагитов И. Сахра бўлбили. (Қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақтың өмири ҳәм творчествосы ҳаққында монография). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
22. Тилеумуратов М. Қарақалпақ поэзиясы тарийхый дерек. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
23. Хошаниязов Ж. Бердақтың «Шежире»синдеги бир сюжет туўралы. // «Эмиўдәрәя», №6. 1987.
24. Шежире. Бердақ. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Баспаға таярлағанлар: И.Сагитов. А.Каримов, А.Муртазаев. Арнаўлы редактор: И.Юсупов. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
25. Шежире. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Баспаға таярлағанлар: А.Каримов, Б.Қалимбетов, А.Муртазаев. Арнаўлы редактор: Ә.Пахратдинов. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
26. Юсупов О. И. А.Беляевтиң архиви ҳаққында. // «Эмиўдәрәя», № 6. 1987. 101-102-б.

РЕЗЮМЕ

Мақола XIX аср қарақалпақ поэзиясининг буюк вакили, мумтоз адабиётимиз намояндаси Бердақ Ғарғабой ўғлининг тарихий-настрий асарлари тадқиқотиға бағишланган. Дарҳақиқат ҳам мақолада келтирилганидек, Бердақ шоир фақат лирик асарлар ижодкори бўлиб қолмасдан, балки йирик ҳажмли дostonлар, тарихий-настрий асарларнинг ҳам иктидорли ижодкори

хисобланади. Унинг «Омонгелди», «Ерназар бий», «Ойдос бобо», «Шажара», «Хоразм» сингари асарлари бунинг якқол исботи. Бу асарларида Бердак XVIII-XIX асрларда қорақалпоқ халқи ҳаётида юз берган тарихий воқеалар орқали халқнинг озодлик, мустақиллик, озод ва обод ҳаёт ечириш, мустақил халқ, давлат, миллат бўлиб яшаш учун олиб борган кўп асрлик курашлари билан орзу-армонлари кенг ёритилган. Бу томондан Бердак қорақалпоқларнинг биринчи тарихчиси деб аталади. Бердакнинг тарихий-насрий асарларини тадқиқ этишнинг афзаллик томонлари билан бир каторда Бердакнинг шундай асарларининг мустақилликкача ўрганилишига обзор берилган. Айниқса, XX асрнинг 60-80-йилларидаги Бердакшунослик илми мисолида Бердакнинг «Шажара» достонининг бошқача талқин этилиши ва Бердакнинг тарихий-эпик асарлари тадқиқоти бўйича қилиниши лозим бўлган ишлар белгилаб берилган, шу билан бирга муаммоларнинг ўрганилиши зарурлиги очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию историко-эпических произведений одного из самых великих представителей классической каракалпакской литературы 19 века, талантливого каракалпакского поэта Бердаха. Поэт Бердах - мастер не только лирических произведений, но и талантливый создатель крупных эпических произведений. Доказательством этого являются такие произведения Бердаха как «Амангельди», «Ерназар бий», «Айдос баба», «Родословная», «Хорезм». В этих произведениях Бердаха через крупные исторические события, произошедшие в истории каракалпакского народа в древнейшие времена, в частности, через исторические события XVIII-XIX веков на пути в борьбе за независимость, свободу, мечты и чаяния народа о нации, государстве были широко изображены в исторической и художественной форме. С этой точки зрения Бердах является первым каракалпакским историком. В статье рассматривается предпочтение изучения историко-эпических произведений Бердаха, вместе с тем конкретно анализируются этапы изучения эпических произведений Бердаха до независимости. Особое внимание обращается на историю изучения эпоса Бердаха «Родословная» в Бердаховедении 60-80-х годов XX века и точно определены задачи изучения историко-эпических произведений Бердаха, также всесторонне доказана необходимость исследования данной проблемы.

SUMMARY

The article is devoted to the study of historical-epic works of one of the greatest representatives of Karakalpak classic literature of the XIX century - a poet Berdakh. The poet Berdakh is considered to be a master of not only lyrical works, but also a talented creator of large epic works. Such works of the poet as "Amangeldi", "Yernazar biy", "Aidos Baba", "Pedigree", "Khorezm", prove this fact. In these works of Berdakh major historical events that have taken place in the life of the Karakalpak people in ancient times and in the XVIII-XIX-th centuries on the way of struggle for freedom justice and independence, dreams and aspirations of the people. From this point of view, Berdakh is the first Karakalpak historian. In the article it is emphasized the importance of studying the historical and epic works of Berdakh, at the same time analyzing the stages of studying his epic works before the period of independence have been analyzed. Particular attention is paid to the history of the study of the epos of Berdakh "Genealogy" in the Berdakh study of the 60-80-ies of the twentieth century and the tasks of studying the historical and epic works of Berdakh are defined, the necessity to study this problem has also been comprehensively proved.

ТРАГЕДИЯ ЖАНРЫНДА СЮЖЕТ ХЭМ КОНФЛИКТ (К.Рахмановтың «Жаралы жүреклер» трагедиясы тийкарында)

Ф.К.Шержанова – ассистент оқытушы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: трагедия, ғоя, жанр, драма, монолог, драматург, қахарман, образ, характер, репертуар, персонаж, театр.

Ключевые слова: трагедия, идея, жанр, драма, монолог, драматург, герой, образ, характер, репертуар, персонаж, театр.

Key words: tragedy, idea, genre, drama, monologue, dramatist, hero, image, character, repertoire, personage, theatre.

Драматургия әдебияттың үш түрінің бири. Ол көркем сөз өнери сыпатында әдебияттың басқа түрлері болған эпика хэм лирика менен тығыз байланысly, бирақ оның өзине тән жанрлық қасиеттері бар. Сондықтан ол Аристотель заманынан берли әдебияттың бир түрі сыпатында есапланған хэм хәзирги дәуірлерге шекем өзінің жанрлық қасиетлерин сақлап келмекте.

Әдебиятта из қалдырған хәр бир драмалық шығарма драматургияның қәлиплесіуінде хэм раўажланыуында тийкаргы дерек болса, оның жанрлық қасиетлерин үйрениу ең әхмийетли мәселелердің бири.

Усы көзкарастан драма әдебий түр сыпатында жанрлық өзгешеликлері, өзінше қасиеттері, белгилері менен ажыралып турады. Әсиресе, трагедияны алып қарасақ, оның басқа жанрлардан өзгеше қасиеттері бар. Трагедиядағы бас қахарман өзін қоршаған жәмийетке ишки толғанысын көрсетеди, жақсылық ушын, уллы мақсетлер ушын гүресте қаза табады. Сюжет орны толмас жоғалтыу, терең қайғы-хәсирет пенен тамамланады.

Қарақалпақ драматургиясында трагедия жанрында жаратылған «Ерназар алакөз» (1927, С.Мажитов), «Бегжап трагедиясы» (1965, П.Тилегенов) «Лейтенант Елмуратов» (1943, Ж.Аймурзаев) «Айгүл Абат» (1946 Ж.Аймурзаев), «Жаралы жүреклер» (1977, К.Рахманов) «Ерназар Алакөз» (1989 А.Уталиев) «Айдос баба» (1992, Т.Алланазаров (Т.Кайыпбергеновтың «Бахытсызлар» романы тийкарында) «Өлим жазасы» (2001, К.Рахманов) хэм т.б драмалық шығармалардың жаратылыу тарихына итибар берилгенде, карақалпақ халқының хәр қыйлы дәуірлерге тән жасау жағдайлары, дәуір шынлығы, дүньяға көзқарасы, қоршаған орталыққа хэм жәмийетке болған мүнәсибеттері трагедиялық түрде өз сәуелеленіуін тапқан.

Драматург К.Рахманов тийкарынан комедия жанрында жазылған драмалық шығармалары менен бәршеге кеңнен мәлим. Лекин оның трагедия, трагикомедия жанрында жаратылған драмалық дәретпелері де жүдә кунлы болып табылады. Оның екінши жер жүзилик урысы темасына

бағышланған, «Жаралы жүреклер» трагедиясында екінши жер жүзилик урыс апатшылығының аянышлы ақыбеттері хакқында сөз етиледі.

К.Рахманов бул драмасында образ жасау, оларға терең философиялық мәни беріу, композиция қурыу шеберліктерине жақсы итибар берген. Сондай-ақ, драмада сюжет фабуласының жетерли екенлиги оның табысly шығыуына тийкар болған. Драмада унамлы персонажлар Баймурат хэм Кариманың характерлері олардың монологлары арқалы ашып беріуге хәрекет етилген. Трагедияның үшінши картинасы Кариманың монологы менен басланады:

«Карима: - Саған не болды екен Баймурат? Еки айға шамаласты, я хат жоқ. Қайларда жүр екенсең, жаным? Соңғы хатыңды жүз ирет оқыған шығарман. Алданышым, жубанышым сол хат. Тағы да оқығым келип тур» [2:22].

Буннан көринип турғанындай, трагедияда екінши жер жүзилик апатшылық себебинен енди ғана турмыс қурып, бир-бирине еле мауқы басылып үлгермеген қаншадан-қанша жас шаңарақлардың тәғдири Баймурат хэм Кариманың тәғдири мысалында көрсетиледи. Драманың биринши картинасында-ақ трагедиялық элементлер басланады. Бул кексе ғарры Сапар ата менен оның зайыбы Зернегүл апаның диалогында сезиледи:

«Зернегүл:- (дыққатлы) Ғарры!

Сапар ата:- Неуе шабазым?

Зернегүл:- Бир нәрсе айтайын ба?

Сапар ата:- Не бир нәрсе?!

Зернегүл:- Бүгин бир түс көрдим, әжептәуір. Айтпай-ақ қояйын деп едим, Ишиме сыймай баратыр.

Сапар ата:- (итибарсыз) «Түс түлкінің тезегі» деген бабаларымыз. Оның несин қыпсалайсан?

Зернегүл:-Түсімде аспанның бир жағынан булыт па, түгин бе, думан ба, әйтеуір,қап-қара бир нәрсе көтерилди де бизин үйге жакынлап келе берди. Мен тамның басында едим.

Сапар ата:-Тамның басында нең бар еди?

Зернегүл:- Токтаса бөлмей... Соннан жаңағы қап-қара бәле дегенім жақынлап келе бергенде, үлкен қус болып шықты. Үйдің қасындағы арба жолда Баймуратым менен Аймуратым ойнап атырған еді.

Сапар ата: - Баймуратың қатын алса да ойнап жүр ме? (кек етип күледі) Түс болғаныңа!

Зернегүл:- Пай шапқылап алдыма шыға бермесе!

Сапар ата:- Изинде Жоллыңа теңгердің-ә, енеғар-дың кемпири!

Зернегүл:- Билмеймен, түсімде екеуі де ойын баласы болып көрінді. Соннан жаңағы қара қус төмен пәлпеллеп келді де Баймуратым менен Аймуратыма пәнже урды. Мен тамның басында тұрғанымды ұмытып, «Айналайындарым, бауырларым!» деп жуырып баратырып, тамнан гүмп етип кулап түстім. Бақырып оянып кетсем, таң саз беріп киятыр екен» [2:5].

К.Рахманов драмаларының тили көркем, хақықат турмыстың тоны, интонациясы менен образлы сөзлерді батыл түрде өз орнында пайдаланады. Драматург халықтың өткір илме ғайыпшы тилине айрықша кеуіл бөледі.Мысалы:

«Бодық:- Сен өйтип хәкиреңлей берме, ғарры! Еле хеш нәрсе болғаны жоқ. Ақ пенен қараны сен курақым айыратуғын шығармыз!

Сапар ата:-Сен туёе, сениң әкең де ақ, қараның парқын билмейді!

Зернегүл:- Қоя ғой, ғарры, курттай бала менен салғыласыуға уялмайсаң ба?

Сапар ата: -Усы курттай бала ма? Буның менен жаслылар 4-5 баланың әкеси болып отыр. Өзинің жаманлығынан бул қыз ала алмай..

Бодық:- Аўымды қыздырма деймен, ғарры! Ким жаман?! Өзім қызларды кәлемей жүрген. Болмаса, мынау келинің де... (иркилип қалады)

Сапар ата:- Айт жаман! Неге иркилдің?!

Бодық:-Келинің де мениң қатыным болған!!! (Күшли музыка)» [2:9].

Демек, Бодықтың Каримаға қыз ұақтында-ақ нәзери түскен. Лекин оған қолы жете алмағандығынан келиншектің бахытлы турмысын күнлеп, еле де оған сая салғысы келеді. Ишиндегі бекинип жатырған гәзеп усы бир аўыз сөз бенен ишинен атылып шыққанын өзи де билмей қалады.

Пьесада сюжет өз дәуірінің шәраятларынан келип шығып жаратылған хәм оған сәйкес конфликт сайланған.

Солай етип, пьесаның биринши картинасында-ақ, Сапар ата менен аўыл турғыны Аннакул хәм оның баласы Бодық ортасында конфликт элементлери сезиледи. Бул конфликт сюжет раўажланыуы менен шийеленисип барады хәм Кариманың Бодық тәрәпинен аяўсыз өлтирилиуі Сапар атаның шаңарағында аўыр трагедиялық жағдайды келтирип шығарады.

Бодық бул хәрекетлери менен тек ғана Сапар атаның шаңарағына емес, ал өзинің өмирине де бахытсызлық туўдырады. Биринши кәтелиги, ол екінши жер жүзилик урысқа атланарда, әкеси Аннакулдың сөзине ерип, урыс қашқынына айланады. Буннан соң, колхоз баслығы Мәтим мурттың сөзине ерип, Кариманың биймезгил өлиmine себепши болады. Солай етип, өз өмиринде үлкен трагедиялық

Әдебиятлар

1. Баяндиев Т., Уснатов Р. Комедияға жаны қумар драматург. -Нөкис: / «Еркин Қарақалпақстан». № 116. 16-сентябрь. 2017.
2. Рахманов К. Жаралы жүректер. Трагедиялық драма. Қарақалпақ мәмлекетлик академиялық музыкалы театры архиви. - Нөкис: 1977.
3. Хайдар Мухаммад. Сценарист шеберлиги. -Нөкис: «Билим», 2009.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ драматургиясы хақида сўз этилген. Унда Қарақалпақ Давлат академик театрида намоиш этилген К.Рахмановнинг «Жаралы жүректер» мусикий драмасы хақида гап боради. Муаллиф драмадаги образларға талкин беради. Драматургнинг образлар яратишдаги маҳорати мисоллар ёрдамида асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье представляется информация о каракалпакской драматургии. В статье рассказывается о музыкальной драме «Раненые сердца» К.Рахманова которая была поставлена на сцене Каракалпакского государственного академического театра. Автор обсуждает о характерах в драме. На основе примеров из произведения показано мастерство драматурга по созданию персонажей.

SUMMARY

The article presents information about Karakalpak dramaturgy. It tells about the musical drama "Injured hearts" by K.Pakhmanov which was staged at Karakalpak state academic theatre. The author discusses about the characters in the drama. The skill of the dramatist on creating characters are shown with the help of examples.

PEDAGOGIKA. METODIKA. INNOVACIYA

TEKSTLI MÁSELELER USHIN KOMPYUTERLI MODELLER DÚZIW METODIKASI

A.Abdullaev – ekonomika ilimleriniń kandidati, docent

R.Komilova - talaba

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: matn, informatika, dastur, model, modellashtrish, algoritim, algoritmlashtrish, kompyuterda modellashtrish, algoritmik til, algebraik masala, tenglama, o'zgaruvchan, parametr, vazifa, masala, maktab.

Ключевые слова: текст, информатика, программа, модель, моделирование, алгоритм, алгоритмизация, компьютерное моделирование, алгоритмический язык, алгебраические выражение, уравнения, переменные, параметр, функция, задача, школа.

Key words: text, informatics, program, model, simulation, algorithm, algorithmization, computer simulation, algorithmic, language, algebraic expression, equations, variables, parameter, function, task, school.

Mektep informatikasınıń tiykarǵı máselesi oqıwshılarda oylaw qábiletin rawajlandırıw, olardı informaciyalıq jámiyettiń haqıyqıy aǵzası huqıqına tayarlaw hám informatika páninde úyretiletuǵın jańa informaciyalıq texnologiya quralları járdeminde pánlerdiń jeke metodikasın jetilistiriwden ibarat. Bulardıń birinshisi mektep kursı informatikasınıń teoriyalıq máseleleri esaplasa, ekinshisi ámeliy informatika kursına tiyisli.

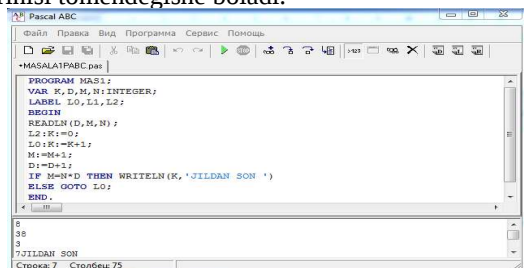
Mektep táliminde (sonıń menen birge baslanǵısh tálimde) bul eki másele birgelikte sheshiledi. Házirgi waqıtta baslanǵısh klasslarda informatikanı úyreniw hám máseleler sheshiwde ámeliy informatika mashqalaların engiziw qıyınshılıq menen orınlanadı. Sebebi, birinshiden, oqıwshılar matematika apparatın másele sheshiw ushın paydalanıp bilmeydi. Ekinshiden, metodikalıq sabaqlıqlarda kompyuterdi paydalanıp matematika máselelerin sheshiw ayıtlamaydı. Misal ushın, kvadrat teńlemenıń sheshimin tabıwda diskriminanttı esaplawdı kompyuterde sheshiw dep bolmaydı, sebebi kompyuter esaplaw procesinde úlken mikrokal' kulyatorǵa aylanadı.

Sonı aytıw kerek, mektepte informatikanı úyretiw mashqalası tek programmalastırıwdı úyretiw dep túsınbew kerek. Oqıwshılarda matematika boyınsha pikirlewdi sonday qalıplestiriw kerek, oqıwshılar úyrenilip atırǵan processtıń matematikalıq modelin dúziwi, esaplaw eksperimenti járdeminde izertlew ótkiziw yamasa másele sheshiwge járdem bersin. Bul jaǵdayda kompyuterli pikirlewdi qalıplestiriw mashqalası tek ǵana informatika kursı ushın bolmastań, basqa pánler ushın hám (fizika, biologiya, til hám ádebiyat, t.b.) tiyisli boladı. Misal ushın, matematikalıq máselelerdi sheshiwde talap etiletuǵın dálillew hám analiz islew, deduktiv usıllar informatika ushın haqıyqıy nátiye alıwǵa imkán beredi (matematikalıq qurallar járdeminde orınlanbasa). Bul jerde informatika optimal analizlew járdeminde paydalı informaciyalardı tezde aladı, eger de matematika hesh járdem bermese yamasa isenimsiz waqıt hám kúshti talap etetuǵın bolsa. Matematika kursında pútin sanlı ózgeriwshilerge iye máselelerdi kompyuterde sheshiw ánsatıraq boladı. Olardıń matematikalıq sheshimi jetinshi klassta úyretiletuǵın teńlemeler sistemasın dúziwge yamasa ózgeriwshiler sanı teńlemeler sanınan artıq bolǵan máselelerdi sheshiwdi kompyuterden paydalanıw mumkin. Ulıwma algebralıq máselelerdi sheshiw ápiwayı usıllar menen orınlanadı.

Matematikada algebralıq teńlemeler dúziw járdeminde sheshiletuǵın máselelerdi kórip shıǵamız. Máseleni sheshiwdiń metodikalıq tárepın kórsetiw ushın kompyuterden alıǵan sheshimlerde kórsetemiz [1:16].

Másele 1. Qızı 8 jasta, anası 38 jasta. Neshe jıldan soń anasınıń jası qızınıń jasınan 3 ese úlken boladı.

Sheshiliwi. Másele ushın PaskalABC interfeysiniń kórinisi tómendegishe boladı.

Programmada d- qızdıń jası, M-anasınıń jası, n- neshe ese úlken. Máseleniń kompyuterde sheshiliw texnologiyası tómendegishe: dáslep máseleniń matematikalıq modeli dúziledi hám esaplaw $n * d = M$ shárti orınlangansha dawam etedi.

Másele-2. Kletkada tawıq hám qoyan bar. Olardıń hámme bolıp 35 bas hám 94 ayaq boladı. Kletkada neshe tawıq hám qoyan bar ekenligin anıqlań. Sheshiliwi.

```
PROGRAM MAS2; VAR F,HGP,G,S:INTEGER;
BEGIN READLN(G); FOR F:=0 TO G DO BEGIN
HGP:=F*2*(G-F)*4;
WRITELN('TAWIQ=', F, ' QOYAN=' , G-F);
END;END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómendegi nátiyjeni alamız:

Juwap: TAWIQ=23 QOYAN =12

Tómendegi máselelerdi sheshkende sıızqlı eki belgisizli eki teńlemeler sisteması dúziledi hám cikllı operatorlar isletiliwin kórsetemiz.

Másele-3. Oqıwshılardı kinoga alıp barıw ushın 3400 swmǵa 100 билет alındı. Biletiniń bahası 30 hám 40 swm turadı. 30 hám 40 swmliq biletlerdiń hárqaysısınań neshe danadan alıǵan.

Sheshiliwi.

```
PROGRAM MAS03; VAR N,N1,X,Y,S,S1,C1,C2:
INTEGER; BEGIN
READLN(N,S,C1,C2); FOR X:=1 TO N DO BEGIN
FOR Y:=1 TO N DO
BEGIN N1:=X+Y; S1:=C1*X+C2*Y;
IF (N1=N)AND(S1=S) THEN WRITELN(C1*X,'-
SUM ',X,' DANA ',
C2*Y,'- SUM ',Y,' DANA '); END; END; END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómendegi nátiyjeni alamız:

Berilgenler:100 3400 30 40

Juwap:1800- SUM 60 DANA 1600- SUM 40 DANA

Keyingi máselede úsh belgisizli úsh teńlemeler sistemasın sheshiw qaraladı. Bul máseleni sheshkende úsh qabatlı cikl operatorınan paydalanamız.

Másele - 4. Rishod hám Sogdianada 10 alma bar. Rishod hám Shoxsanamde 12 alma bar. Sogdiana hám Shoxsanamde 18 alma bar. Hámme bolıp balalarda neshe alma bar.

Sheshiliwi.

```
PROGRAM MAS004; VAR
N,M,K,X,Y,Z,NN,SUM:INTEGER; LABEL AA;
BEGIN READLN(N,M,K); NN:=N+M+K; BEGIN
FOR X:=1 TO NN DO
BEGIN FOR Z:=1 TO NN DO BEGIN FOR Y:=1
TO NN DO
IF (N=X+Z) AND (M=X+Y) AND (K=Y+Z) THEN
NN:=X+Y+Z;
END; END; END; IF NN=0 THEN GOTO AA;
WRITELN('JAMI:',NN, ' ALMA'); AA:END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómendegi nátiyjeni alamız:

Berilgenler:10 12 18

Juwap:JAMI:20 ALMA

Bul jerde NN tsikllı ózgeriwshiniń sońǵı mánisi, almalar sanı.

Тóмeндеги мáселeни кóрип шығамыз.

Мáсeлe-5. Iyt тұлкiни 30 м узақлqтa қуwп барaдý. Iyt 2 metrge секiредi, тұлкi 1 metrge секiредi. Тұлкi 3 ret секiргeндe , iyt 2 ret секiредi. Тұлкiни қуwп jetiw ushyn iyt qansha аралықтa shawп óтиwи керек.

Sheshiliwi:

```
PROGRAM MAS005; VAR
NN,S,CC,CL,PC,PL,SL,SC,RC:INTEGER;
LABEL L0,L1,L2;BEGIN L2:NN:=0;
READLN(S,CC,CL,PC,PL);
SC:=CC*PC; SL:=CL*PL; WRITELN(SC,SL);
IF SL>=SC THEN GOTO L0; REPEAT BEGIN
NN:=NN+1;
RC:=NN*SC; END UNTIL NN*SC>=S+NN*SL;
WRITELN(NN,SC, ' ORALIQ:', RC, ' METR');
L0:END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómenдеги nátiyjeńi alamız:

Berilgenler: 30 2 1 3 2 62

Juwap: 86 ARALIQ:48 METR

Endi pútín sanlı ózgeriwshilerge iye bolıp, ózgeriwshiler sanı teńlemeler sanınan kóp bolған máселeńi sheshemiz. Bunday máселeлер bir neshe sheshimлерge iye bolıwı múmkín. Sonıń ushın analitikalıq usılda sheshiw arnawlı matematikalıq apparattı talap etedi. Bunday máселeлерdi mektepte ótkiziletuǵın pán olimpiadalarına kiritiw múmkín.

Мáсeлe-6. Yashikte awırlıǵı 60 kg bolған konfet bar. Awırlıǵı 3 kg hám 5 kg bolған yashikлерge konfetlerdi neshe usıl menen jaylastırıw múmkín.

Sheshiliwi.

```
PROGRAM MAS006;
VAR
N,K,U,M,M1,M2,KM,KB,NN,MASSA:INTEGER;
LABEL L0; BEGIN L0:N:=0; U:=0;
READLN(M,M1,M2); FOR KM:=M DOWNT0 0 DO
BEGIN FOR KB:=M DOWNT0 0 DO BEGIN
MASSA:=KM*M1+KB*M2; IF M=MASSA THEN
WRITELN('KISHI: ',KM,' ULKEN: ',KB);
END;END;END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómenдеги nátiyjeńi alamız:

*Juwap:*KISHI: 20 ULKEN: 0 KISHI: 15 ULKEN: 3 KISHI: 10 ULKEN: 6

KISHI: 5 ULKEN: 9 KISHI: 0 ULKEN: 12

Keyingi máсeлe aldınǵı kórilgen máсeлeлерden pútínley ózgeshe. Birinshiden, bul máсeлe social baǵdardı anıqlaydı. Ekinshiden, máселeńiń matematikalıq sheshimin tabıw ushın, oqıwshılar ushın qıyınshılıq menen esaplanatuǵın quramalı procentlerdi esaplawdı biliwdı talap etedi. Ushinshiden, isletiletuǵın ózgeriwshiler pútín san emes, biraq nátiyje pútín san bolıwı керек.

Мáсeлe-7. Eger adam záhárli zatlardı paydalanbasa 75 jasqa shekem jasadı. Hár bir narkotik qabıl etiwshi adam ómiriniń 0,01 bólegin qısqartadı. Onda 15 jasqa shıqqan bala 100 ret narkotik qabıl qılsa, ol neshe jıl jasadı ? Hár bir alınған narkotik ózine adamdı gárezli etip qoyadı.

Sheshiliwi.

```
PROGRAM MAS007; VAR UL,F,HN:INTEGER;
PW,R:REAL; A,S:STRING; LABEL L0; BEGIN
L0:PW:=75; R:=0.01; READLN(UL,HN); FOR F:=HN
DOWNT0 0 DO BEGIN PW:=(PW-UL)*(1-R)+UL;
END;
WRITELN(' BALA:', INT(PW),' JIL JASAYDI ');
WRITELN(' MASALENI BASQA MAGLIMAT
MENEN SHESHESIZ BE');
WRITELN('AWA-Y', ' JOQ-N '); READ(A,S); IF
S='Y' THEN GOTO L0; END.
```

Programma iske túsirilgennen soń tómenдеги nátiyjeńi alamız:

*Berilgenler:*15 100

*Juwap:*BALA:36 JIL YASAYDI

MASALENI BASQA MAGLIMATLAR MENEN SHESHESIZ BE
AWA-Y JOQ-N

Sonı aytıw керек, máселeлерdi kompyuterde sheshiw bul matematikalıq usıllardı kompyuterge almasırıw degen emes: birinshiden, matematikalıq usıllardı ózlestiriw hám matematika iliminiń tilin biliw oqıwshılardıń oylaw qábiletin hár tárepleme rawajlandıradı, ekinshiden, kompyuterli modellestiriw – bul informatikanıń formalastırılған usılı bolıp, arnawlı ilimiy tiller paydalanıladı. Biraq, eń tiykarı – matematika informatikanıń tili esaplanadı. Bul tilsiz kompyuter usılları ómirlik emes.

Ádebiyatlar

1. Abdullaev A., Abdullaev U. Kompyuterli modellestiriw. Pedagogikalıq instituttıń 5110700 – «Informatika oqıtıw metodikası» bakalavr tálim baǵdarınıń talabalarına arналған. Premier Publishing. -Vienna: 2018,123-b.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада объектқа yo'налтирилған PABC тіліде математика масалалары компьютерде моделдестіріш методикасы байон етілген.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается методика компьютерного моделирования текстовых математических задач школьного курса на объектно-ориентированном языке PABC.

SUMMARY

The article deals with the description of technique of computer modeling of textual mathematical tasks of a school course in the object-oriented language PABC.

«MOODLE LMS» MASOFAVIY ŐKITIŞ TIZIMIDAN TALABALAR MUSTAQIL TAЪLIMINI TASHKIL ETIŞ

Ő.Алеџов – педагогика фанлари доктори, профессор
Ажиниџ номидаги Нукус давлат педагогика институти

А.С.Байдуллаев - катта Őқитувчи
Тошкент фармацевтика институти

А.А.Рахманова - таянч докторант
М.Улугбек номидеги ŐЗМУ

Таянч сўзлар: ахборот, ахборот тизимлари, ахборот-коммуникацион технологиялар, MoodleLMS, электрон таълим тизимлари, интернет, фармацевтика.

Ключевые слова: информация, информационные системы, информационно-коммуникационные технологии, Moodle LMS, системы электронного образования, интернет, фармацевтика.

Key words: information, information systems, information and communication technologies, Moodle LMS, e-education systems, the Internet, pharmaceutics.

Жахоннинг барча олий таълим муассасаларида олий таълим сифати, яъни сифатли кадрлар тайёрлаш ҳамма вақт ҳам долзарб масала бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Сифат масаласи, айниқса, XX асрнинг охири ва

XXI асрнинг бошларида яна ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисидаги” қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да

кўзда тутилган замонавий етук кадрларни тайёрлашда ўқув жараёнига ахборот технологияларини кенг қўллашнинг такозо этади. Ҳозирги даврда жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган жамият учун таълим – энг муҳим жараёнлардан бири ҳисобланади. Халқнинг фаровон турмуш тарзи таълимнинг нечоғли сифатли ва самарадорлигига боғлиқ.

Ҳозирги мураккаб иқтисодий вазиятда халқ ҳўжалигининг барча соҳаларида юкори малакали кадрларни қўпайтириш жуда муҳим ҳисобланади. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида ёшларни юксак ахлоқли, маънавиятли ва маърифатли, меҳнатга виждонан муносабатда бўлишга, жамият ва оиласи олдида ўз маъсулиятини чуқур англаб етувчи, рақобатбардош, малакали мутахассис қилиб тайёрлаш ва тарбиялаш вазифаларни ҳал этиш учун замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан кенг фойдаланиш, таълимни оптималлаштириш, инсонпарварлаштириш ва инновацион методлар асосида ўқув жараёнини ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш долзарб ҳисобланади [1].

Ҳозирги кунда талабалар тез, қўп, ишонарли маълумотларга эга бўлишлари ва ўзлари мустақил билим олишлари учун кенг имкониятлар яратилмоқда. Шулар жумласидан, электрон мажмуалар талабалар учун фанга оид бўлган муҳим маълумотларни исталган масофадан ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда фойдаланишлари мумкин [2].

Ўқув материаллари турлари. Moodle тизимида ўқитишда қуйидаги ўқув материалларидан фойдаланилади:

- дарслиklar (модул),
- аудио, видеоматериаллар,
- электрон ва мултимедиа дарслиklари,
- online курслари.

Очиқ кодли «MoodleLMS» дастурий комплекси Интернет тармоғидан фойдаланиб, таълим жараёнини бошқариш учун махсус яратилган (Learning management system – LMS) тизим ҳисобланади.

MoodleLMS тизими асосида электрон мажмуанинг асосий вазифаси профессор-ўқитувчи ҳамда талаба ўртасидаги турли хил электрон ресурслар алмашиниш, мажмуага вазифа ва масалаларни жойлаштириш орқали таълим бериш самарасини оширишдир [3:6-34].

Тизимда ишлаш учун, MySQL маълумотлар базасини бошқариш тизими (МББТ) ҳаракатини қўллайдиган ва PHP препроцессорли ҳар қандай платформада ишлаш қобилиятига эга бўлган сервердан фойдаланиш зарурдир.

Тизимни жойлаштириш (Сервер конфигурацияси ва дастурий таъминотини қўшган ҳолда) бир неча кунда амалга оширилади. Ундан сўнг шахсий таълим структурасини таркиб топтириш мумкин.

MoodleLMS тизими асосида яратилган электрон мажмуанинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

Талабалар ушбу блокка таширф буюриб, керакли бўлган маълумотларни олдиндан юклаб олиш ва мустақил таълим олиш имкониятига эга бўлади.

✓ Профессор-ўқитувчи тизимга қўшимчалар киритиш, тегишли материаллар қўйиш, муҳим эълон ва баҳолаш натижаларини жойлаштириб бориши каби оператив ўзгаришларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади.

✓ Профессор-ўқитувчилар ўз педогогик усулларини намоён эта олишига кенгрок имконият юзага келади, мултимедиа ресурсларини тўғридан-тўғри жойлаштириш мумкин ва энг муҳими, профессор-ўқитувчининг тизим материаллари сифатини таъминлашдаги масъулияти ошади.

✓ Талабаларга масофада туриб маълумотларни олиш имконияти юзага келади ва қоғоз сарфи камади.

MoodleLMS тизимида ҳар қандай таълим функцияларини амалга ошириш учун 20 тадан ортик курс элементларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилган, хусусан: [4]

- таълим олувчига ҳар қандай кўринишда (текст, файл ва ҳк..) жавобларни жўнатиш имконини берувчи топшириklar;
- бошқаришнинг кенг имкониятларини кўриб чиқиш учун форумлар;
- чатлар;
- Gift и HotPot форматларини ўз ичига олган, тестларни тайёрлашнинг ҳар қандай тизимидаги топшириklarни қабул қилиш имконинини берувчи тест тизимлари;
- ўқув курсларини бошқариш тизими (мавзулар сони, структураси, календарь график ва б.)
- йил давомида ҳамма категориядаги фойдаланувчиларнинг логинларини сақлаб, ҳаракатларни ҳисобга олиш тизими;
- ҳар хил категориядаги фойдаланувчиларнинг кириш ҳуқуқларини чеклаш ва функцияларни тақсимлашни таъминловчи авторизация ва муаллифлаштириш тизими;
- хабарлар алмашиш тизимини ривожлантириш ва ҳ.к.

Тошкент фармацевтика институтининг барча йўналишлари бўйича институт MoodleLMS ўқитиш тизими асосида яратилган «Фармацевтикада ахборот технологиялари» курсининг ўқув маълумотлари билан таъминланганлик даражаси.

Кўрсаткич номи	Сони
Moodle тизимида ўқув-услубий таъминоти	90 %
Таълим жараёнида Moodle тизимидан фойдаланиш	95 %
Moodle тизимида топширик ва машқларни бажариш сифати	+
Moodle тизимида мустақил ишларни топшириш	+
Талабалар томонидан топширилган мустақил ишларни баҳолаш	+
Талабалар томонидан мавзуларни ўзлаштириш вақти	Қискар-ди
Moodle тизимида таълим олишнинг ижобий мотивациясини шаклланиши	+
(+) Moodle тизимида ишлашда кўрсаткичларнинг ўсиши	

Тошкент фармацевтика институти марказий услубий кенгаши қарори билан MoodleLMS масофавий таълим тизимини ўқув жараёнида қўлланиш учун тавсия этилди [5:44-8].

Ҳозирги кунда Тошкент фармацевтика институтининг барча йўналишларнинг 1-курс талабалари «Фармацевтикада ахборот технологиялари» курсига аъзо бўлиб таълим олишмоқда (1-расм). Мазкур курсда ўқув-услубий мажмуалар ва бошқа маълумотлар янгиланиб турилади, бу жуда катта ва мураккаб жараёндир: чунки талабаларнинг дарсга тайёрланиши учун тизимнинг барча таркибий қисмлари мунтазам тўғрилиб борилади.

Ҳар бир фан бўйича маълумотлар базасини таъминлаш ва тўлдириш фан бўйича профессор-ўқитувчиларга топширилди.

Moodle LMS тизими Тошкент фармацевтика институти, Ахборот технологиялари марказида алоҳида ажратилган серверга ўрнатилган ва <http://moodle.pharmi.uz/moodle/> веб-манзили бўйича фойдаланиш имконияти яратилган.

2015-2016 ўқув йилининг II-семестри, 2016-2017 ўқув йилининг I, II-семестрларидан <http://moodle.pharmi.uz/moodle/> тизими тажрибадан ўтказилди ва Информатика ва ахборот технологиялари фанларидан талабаларни ўқитишда қўлланилиб, апро-

бациядан ўтди.

Эксперимент натижалари шуни кўрсатдики, Moodle LMS тизимидан ўқув жараёнининг талабалар мустақил таълимини ташкил этишда фойдаланиш профессор-

ўқитувчилар учун ҳам, талабалар учун ҳам қулай эканлиги аниқланди ва талабалар томонидан бошқа фанларни ҳам MoodleLMS тизимидан фойдаланиб ўқитиш таклифлари киритилди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 1997 йил. 9- сон, 225-модда.
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.
3. Анисимов А.М. «Работа в системе дистанционного обучения Moodle», Учебное пособие 2-е издание, исправленное и дополненное. –Харьков: ХНАГХ., 2009. -С. 6-34.
4. <http://moodle.com> – Онлайн учебник по работе с системой дистанционного обучения Moodle.
5. Байдуллаев А.С., Самигова Н.Х., Қодирова Г.А. Moodle LMS тизимида масофавий курслар яратиш. Тошкент фармацевтика институти профессор-ўқитувчиларининг мустақил таълимда Moodle тизимидан фойдаланишлари учун ўқув-услубий қўлланма. -Тошкент: Emerland-Group, 2017. 44-81-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада Moodle LMS масофавий таълим тизимининг қисқача характеристикаси келтирилган ҳамда унинг асосий имкониятлари ва устунликлари кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится краткая характеристика системы дистанционного обучения Moodle LMS, рассматриваются основные возможности и её преимущества.

SUMMARY

The author of the article briefly describes the Moodle LMS distance learning system, they study the main features of this system and advantages.

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙ-УНИВЕРСИТЕТ ТИЗИМИДА АНАЛИЗ АСОСЛАРИНИ ЎҚИТИШДА КОМПЛЕКС МЕТОД ВА УНИНГ ЎЗВИЙЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ

И.Алламбергенов – педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори

Бердақ номидаги Қарақалпоқ давлат университети

Н.Нуримова –ўқитувчи

Бердақ номидаги Қарақалпоқ давлат университети қошидаги академик лицейи

Таянч сўзлар: ишоралар шаклида, образ шаклида, тасаввур шакллари координациялаш, ўқув ахбороти, ахборотни бир тилдан иккинчи тилга ўтказиш.

Ключевые слова: форменные знаки, образные знаки, координация формы воображения, учебная информация, перевод информации с одного языка на другую.

Key words: shaped marks, shaped signs, coordination of imagination, educational information, translation of information from one language to another.

Мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор вазифаларига мувофиқ [1] кадрлар тайёрлашнинг мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий маълумотли мутахассислар тайёрлашга зарур шарт-шароитлар яратиш мақсадида олий таълим тизимини ривожлантириш билан бир қаторда академик лицейларда ўқитиш сифатини тубдан ўзгартириш, битирувчиларнинг олий таълим муассасаларига кириш кўрсаткичларини кескин ошириш вазифалари ҳам белгиланди [2].

Олий таълим муассасаларига кириш учун муносиб номзодларни мақсадли тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг тегишли мутахассисликлар бўйича олий таълим муассасаларида ўқишни давом эттиришлари учун зарур ва етарли бўлган, чуқурлаштирилган назарий ва касбий тайёргарлигини таъминлаш мақсадида академик лицейларда ўқиш муддати 2 йил деб белгиланди [3] ва академик лицейларнинг ўқув режалари ва ўқув дастурлари қайта кўриб чиқилди ва белгиланган тартибда тасдиқланди.

Натижада алоҳида ўқув фанларини ўқитишда бир қатор ўзвийлик муаммоларини ҳал қилиш зарурияти келиб чиқди. Таълимнинг олдинги босқичида эгалланган билимлар таълимнинг келгуси босқичида мутахассиснинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли бошқа фанлар сингари математика фанини ҳам «академик лицей - олий таълим муассасаси» тизимида ўқитиш ҳар бир олий таълим муассасаларининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда алоҳида ёндашувни талаб этади.

Ўзвийлик тамойилига асосланиб ўқитиладиган фанлар мазмунининг тузилиши А.Ю.Кустовнинг [4] фикрига кўра янги ахборотнинг номинал бўғинлар ўлчовида ўсувчи кетма-кетлиги билан тавсифланади ва бу бўғинларнинг ҳар бири а) бутуннинг элементи ёки

ядроти; б) келажак куртагидан; в) киритилаётган янгидан; с) инкор этилувчи ёки олиб ташланадиган элементдан ташкил топади.

Хусусий ҳолда, биз бу ташкил этувчиларни академик лицейларнинг аниқ фанлар йўналиши гуруҳларида ва университет тизимида ўрганамиз. Академик лицей ўқувчиларида математика ўқитиш жараёнида келажак «куртаги» сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: ўзига хос илмий-тадқиқий ва педагогик кўникмалар ҳамда малакалар; ижод учун зарур мустақил ишлаш тажриба ва усулларни эгаллаш; чуқур назарий билимлар; ўқишга қизиқиш (мотивация). Бу келажак элементлари олдинги босқичда сифатли эгалланган чуқур назарий ҳамда умумўқув билимларга, кўникмаларга ва малакаларга, фаолият усулларига асосланади яъни ядрони ташкил қилади [5].

Ядрони сифатли шакллантириш математик анализ асосларининг асосий тушунчалари ва тасдиқларини ўрганиш, ўзлаштириш жараёнида амалга ошириш лозим. Я.И.Груденов [6] тушунча ва тасдиқларни ўзлаштиришни ташкил этишнинг уч методини тавсифлайди. Биринчи метод алоҳида ўзлаштириш методи деб номланиб, бунда таъриф, теорема, аксиомаларни эслаб қолиш ва уларни татбиқ этиш малакаларини шакллантириш жараёнлари алоҳида алоҳида кечади. Иккинчи-компакт методда ўқувчилар математик жумлани бўлақларга бўлиб ўқишади ва бир вақтда машқлар бажаришади. Биринчи бор такрорлашдан сўнг ўқувчилар жумлани ва уни татбиқ этишни ўзлаштиради. Учинчи метод юқоридаги методларнинг комбинациясидан иборат.

Я.И.Груденов тушунчани шакллантириш ишларини урта кадамга ажратади. Биринчи кадам. Математик тасдиқни қўллашга тайёргарлик: таъриф белгилари бўйича қисмларга ажратилади, теорема эса алоҳида шартлар ва ҳулосаларга ажратилади. Агар теорема ёки таъриф қонда шаклида тасвирланса, алоҳида кўрсатма-

ларга ажратилади.

Иккинчи кадам. Ўқитувчининг ҳаракатлар намунаси: у тайёр матн билан ишлашни кўрсатади, уни қисмлар бўйича ўқийди ва бир вақтда машқлар бажаради.

Учинчи кадам. Ўқувчилар математик тасдиқ ёки қоида қисмлари бўйича ўқийди ва бир вақтда машқлар бажаради. Бунда улар, тайёр матн ва ўқитувчи томонидан тавсия этилган намунадан фойдаланади.

Учинчи кадамда жамоа ва мустақил иш бирлашади. Мустақил иш биринчи ва иккинчи кадамларда шундай тайёрланиши лозимки, синфдаги ҳар бир ўқувчи машқларни бажаришда ўқитувчининг минимал ёрдами-га таяниши ёки умуман ёрдамсиз бажариш имконига эга бўлиши, яъни мустақил ишлаш тажрибасини эгаллаши лозим.

Математик ахборотни ўзлаштиришни тезлаштирувчи ёки аниқ вақт оралиғида билимлар сифатини оширувчи омилларни аниқлашга йўналтирилган тадқиқотлар натижаларига кўра ахборот, ишоралар шаклида ёки образ шаклида берилганига нисбатан, аввалдан бир вақтда ишора ва образлар ёрдамида берилса, ахборотни ўзлаштириш тезлашади. Тадқиқотчилар томонидан тафаккур шакллари координатлаш усули ишлаб чиқилиб, у қуйидаги фаолият турларини ўз ичига олган фаолият тизими қаби қаралади [7]:

1. Ўқувчиларнинг ўқув ахборотларини тақдим этиш усулларини билиши.

2. Ахборотни бир тилдан иккинчи тилга ўтказиш зарурлигини билиш.

3. Бир тилдан иккинчи тилга ўтказиш амалларини эгаллаш.

Бундай фаолият турларини ўқувчи томонидан ўзлаштириши келгусида (бакалавриатда) математик анализ тушунчалари ва тасдиқларини ўрганишни енгиллаштиради.

Академик лицейда математик анализ асослари бўлимига оид мавзуларда бир нечта тушунчалар, улар орасидаги муносабатларни акс эттирувчи тасдиқлар, уларнинг айримларининг исботлари бир вақтда берилди. Ўқувчиларда юқорида айтилган ядрони шакллантириш ва ривожлантириш мақсадида биз томонимиздан тушунча ва тасдиқларни ҳар бирини алоҳида компакт метод ёрдамида ўрганишда тафаккур шакллари координатлаш усулидан фойдаланишга асосланган умумлаштирилган метод – комплекс метод ишлаб чиқилди. Математик анализ асосларининг тушунчалари билан ишлашда комплекс методни бешта кетма-кет босқич орқали кўрсатиш мумкин.

I босқич. Ўқувчилар тушунчаларни белгили моделлаштириш, график ва оғзаки (матнли) ифодалаш ҳақида билимлар олади.

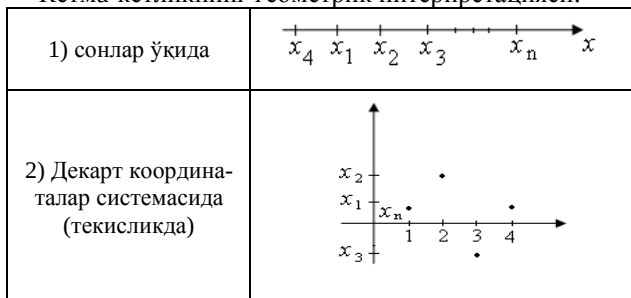
Масалан сонли кетма-кетлик тушунчасига қуйидагича аъриф берилди:

Ҳар бир натурал сон n ($n \in \mathbb{N}$) га бирор қоида бўйича x_n ҳақиқий сон мос қўйилган бўлсин. У ҳолда

$$x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, \dots \quad (1)$$

сонли кетма-кетлик берилган дейилади ва бу кетма-кетлик $\{x_n\}$ кўринишида белгиланади. $x_1, x_2, \dots, x_n$ сонлар, мос равишда, (1) кетма-кетликнинг биринчи ҳади, иккинчи ҳади ва n -ҳади дейилади. x_n кетма-кетликнинг умумий ҳади деб аталади.

Кетма-кетликнинг геометрик интерпретацияси:

II босқич. Тушунча структура элементларига ажратилади. Тушунча компонентлари ўзаро алоқалари ва унинг структураси аниқ белгиланади. Белгили (ишорали) модел элементлари ва унинг график интерпретацияси билан структура элементлари муносабатлари аниқланади. Бу босқичда ўқувчилар ўқув ахборотининг берилиш усуллари ҳақида билимлар олади. Тушунчанинг аҳамиятли белгилари ажратилади. Бунда зарурий ва етарли шартларга, қалит сўзларга алоҳида эътибор қаратилади.

Кетма-кетлик тушунчаси учун қуйидагини тавсия этиш мумкин:

а) Қандай тушунча аниқланмоқда?	Кетма-кетлик
в) Таърифда қандай тушунча ва ҳаракатлар берилган?	n натурал сонлар, x_n ҳақиқий сонлар, мос қўйиш
г) Таърифда қанча жумлани ажратиб олиш мумкин? Ҳар бирини алоҳида ёзинг.	1) Ҳар бир натурал сон n ($n \in \mathbb{N}$) га бирор қоида бўйича x_n ҳақиқий сон мос қўйилган бўлсин. 2) $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n, \dots$ (1) сонли кетма-кетлик берилган дейилади. 3) Кетма-кетлик $\{x_n\}$ кўринишида белгиланади.

III босқич. Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тушунчалар баёни билан ишлайди, машқлар бажаради, ахборотни бир тилдан иккинчи тилга ўтказиш бўйича билимлар олади. Эвристик фаолият тажрибаларини эгаллайди. Кетма-кетлик тушунчаси учун қуйидаги мисолларни қараш мумкин.

1-мисол. Умумий ҳади $x_n = \frac{1}{n^2}$ бўйича сонли

кетма-кетликнинг дастлабки тўртта ҳадини топинг, уларни сонлар ўқида тасвирланг. $n+1$ ҳади ифодасини ёзинг.

2-мисол. Ҳар бир тоқ натурал сонга 3 ни, ҳар бир жуфт натурал сонга эса 5 ни мос қўямиз. Шу кетма кетликнинг n ҳади учун ифода ёзинг.

IV босқич. Ўқувчилар тушунча баёни билан мустақил ишлайди, намуна бўйича машқлар бажаради.

Юқоридаги кетма-кетлик тушунчаси учун ўқувчиларга қуйидаги мисолларни мустақил ишлашни тақлиф этиш мумкин.

1 Қуйидаги умумий ҳади билан берилган $\{x_n\}$ кетма-кетликларнинг биринчи олтига ҳадини топинг:

$$1) x_n = n^3; \quad 2) x_n = [\sqrt{n^2 + n}];$$

1 Дастлабки бир нечта ҳадлари билан берилган $\{x_n\}$ кетма-кетликнинг умумий ҳадини топинг:

$$1) 1, \frac{4}{2}, \frac{9}{6}, \frac{16}{24}, \frac{25}{120}, \frac{36}{720}, \dots,$$

$$2) 1, -\frac{1}{3}, \frac{1}{5}, -\frac{1}{7}, \frac{1}{9}, -\frac{1}{11}, \dots,$$

V босқич. Ўқувчилар ўрганилаётган тушунчани ижодий ёндашишни талаб қиладиган масалаларни ечишга қўллаш бўйича индивидуал ва кичик гуруҳларда ишлайди.

Кетма-кетлик тушунчасини ўрганганда V босқичдан олдин ўқитувчи ўқувчиларга кетма-кетликнинг берилиш усуллари ҳақида маълумот беради, сўнгра қуйидаги масалалар тақлиф этилади:

1. Рекуррент усулида берилган $\{x_n\}$ кетма-кетликнинг дастлабки бешта ҳадини ёзинг: $x_{n+1} = 3x_n - 2$, $x_1 = 1$;

2. Рекуррент усулида берилган $\{x_n\}$ кетма-кетлик-

нинг дастлабки олтита ҳадини ёзинг:

$$x_{n+1} = \frac{x_n + x_{n+2}}{2}, \quad x_1=1, x_2=2;$$

Тушунчаларни шакллантиришнинг бу келтирилган методи ўқувчиларнинг эвристик фаолиятини фаоллаштириш методини ўз ичига олади. Бу метод ўқув ва тадқиқий билимларнинг яқинлашувига ёрдамлашади, янада мустақил фаолият тажрибаларини мақсадли шакллантиради.

Шундай қилиб, таклиф этилган комплекс метод ёрдамида ўқувчиларда математик тушунча ва тасдиқлар билан ишлашнинг умумматематик фаолият усуллари, ўқишга қизиқиш шаклланади ва мустақамланади, яъни узвийлик тамойилини таъминлашга хизмат қилади.

А.Ю.Кустов томонидан таклиф этилган узвийлик жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин:

бутуннинг элементи ёки ядроси	чуқур назарий ҳамда умумўқув билимлар, кўникмаларга ва малакаларга, фаолият усуллари
келажак куртаги	ўзига хос илмий-тадқиқий ва педагогик кўникмалар ҳамда малакалар; ижод учун зарур мустақил ишлаш тажриба ва усулларни эгаллаш; чуқур назарий билимлар; ўқишга қизиқиш (мотивация)
киритилаётган янги	Комплекс метод ёрдамида ўқувчи- ларда математик тушунча ва тасдиқлар билан ишлашнинг умумматематик фаолият усуллари
инкор этилувчи ёки олиб ташланадиган элемент	Тушунча ва тасдиқларни алоҳида алоҳида ўқитувчи раҳбарлигида ўрганиш (яъни талаба мустақил ишлаши лозим)

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда, 20-сон, 254-модда, 23-сон, 448-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2909-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 26 сентябрдаги ПҚ-3290-сон қарори.
4. Кустов Ю.А. Единство и преемственность педагогических действий в высшей школе. -Самара: 1993. -С.109.
5. Турғунбаев Р.М., Алламбергенов И.Х. Математик анализ асосларини ўқитиш сифатини ошириш ва узвийлик принципи. // Узлуксиз таълим сифати ва самардорлигини оширишнинг назарий-амалий муаммолари: Республика илмий-амалий конференция материаллари (II қисм). -Самарқанд: СамДУ, 2008. 93-95-б.
6. Груденов Я.И. Совершенствование методики работы учителя математики. -М.: "Просвещение". 1990. -С. 224.
7. Тищенко Н.Ф. О соотношении формально-логического и образного в управлении познанием математики. // Методические разработки по проблемам вузовской педагогики и научной организации учебного процесса, Выпуск I. Новосибирск, Новосибирского электротехнического института, 1978. -С. 14-27.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада академик лицей-университет тизимида математик анализ асосларини комплекс метод ёрдамида узвийликда ўқитиш масаласи қаралади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается задача преподавания преемственности основы математического анализа с помощью комплексных методов в системе академического лицея университета.

SUMMARY

The article deals with the teaching succession of the basis of mathematical analysis using complex methods in the system of academic lyceum-university.

КОМПЬЮТЕР ГРАФИКАСИНИ ЎҚИТИШДА EMBARCADERO ДАСТУРЛАШ ТИЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ 3D ГРАФИК ОБЪЕКТЛАР ЯРАТИШ

М.Х.Алламбергенова – педагогика фанлари номзоди, доцент

У.Мадаминов - магистрант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: графика, компьютер графикаси, мультимедик маҳсулотлар, уч ўлчовли графика, дастурлаш тиллари, 3D графика, геометрик шакллар, моделлар, визуаллаштириш, мустақил ўрганиш.

Ключевые слова: графика, компьютерная графика, мультимедийные продукты, трёхмерная графика, языки программирования, 3D графика, геометрические формы, модели, визуализация, самостоятельное обучение.

Key words: graphics, computer graphics, multimedia products, three-dimensional graphics, programming languages, 3D graphics, geometric shapes, models, visualization, independent learning.

Компьютер графикаси замонавий ахборот технологияларининг бири бўлиб, v шиддат билан ривожланиб бораётган йўналишлардан бири. Бундай ривожланиш техника соҳасида ҳам, дастурий воситалар соҳасида ҳам амалга оширилмоқда. Улар видеофильм, мультимедик маҳсулотлар, ҳаракатланувчи тасвирларни яратишга имкон беради. Бундай дастурий маҳсулотлар рекламалар ишлаб чиқарувчи воситалар ҳисобланиб, санъат ва мультимедия технологияси соҳаларида қўлланилади. Бундан ташқари намоён графикаси, геометрик моделлаштиришга, график интерфейсларни лойиҳалашга, анимацияга ва кўзга кўринувчи (ВИЗУАЛЬНЫЙ) ҳаракатли объектларни яратишга катта эътибор берилмоқда.

Умумий ҳолда компьютер графикасидаги тасвирлар икки хил кўринишда: икки ўлчовли ёки уч ўлчовли шаклларда бўлади. Икки ўлчовли графиканинг дастурий таъминоти (X,Y) координатлари тизимида юза тасвири ҳосил қилади ва у 2D кўринишидаги тасвир деб

номланади.

Уч ўлчовли графиканинг дастурий таъминоти текис экранда (X, Y, Z) (3D) координатлари тизимида тасвирларни ҳосил қилиш имконини беради.

Мукамаллаштирилган график имкониятларга эга бўлган дастурий воситалар нафакат экранда берилганларни акс эттириш усулини танлашга, шунингдек тасвирнинг экрандаги элементлари ўлчамларини, ҳолатини ўзгартиради, бир жойдан иккинчи жойга кўчиради ва шўнга ўхшаш ишларни ҳам бажаради.

Уч ўлчовли графика компьютер графикаси таркибига кирувчи энг мураккаб ва кенг қамровли йўналишдир. Уч ўлчовли графика билан ишловчи фойдаланувчи лойиҳалаш, объектларни кўчириш, товуш ва намоён эффектлардан фойдаланиш каби соҳалардан билимларга эга бўлиши керак. Компьютер графикасининг бу йўналиши ҳозирги кунда жадал ривожланмоқда. Шў ўринда айтиш жойизки дастурлаш тилларининг 3D объектлар билан ишлаш ва уларни яратиш бугунги

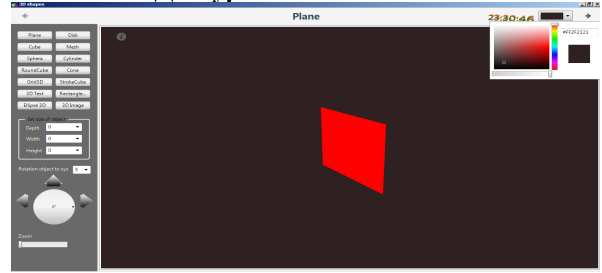
кундаги дастурдий махсуслотларнинг визуаллашишига сабаб бўлмоқда. Embarcadero дастурлаш тилида ана шундай имкониятлар мавжуд бўлиб, унда турли хил визуал турдаги дастурларни яратиш мумкин.

Дастурлаш тилларида 3D графика билан ишлаш, 3D объектлар яратиш бир қанча қийин ҳисобланади. Шунга қарамай ҳозирги кунги ахборот технологияларининг деярли барчасида 3D графика мужассамлаштирилган. Бундан кўриниб турибдики 3D графикага бўлган талаб ва эҳтиёж кундан кунга ортиб бормоқда. Бу эса ўз навбатида компьютер графикасини яхши билиш ва шу билан бирга дастурлаш тилларида ҳам 3D объектлар яратиш ва қўллаш каби бир қатор вазифаларни олдимизга қўяди.

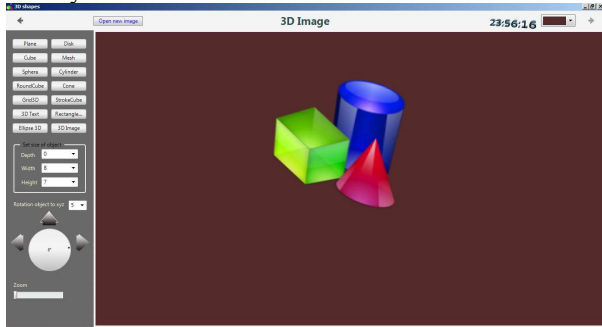
Дастурчиларимизга маълумки 3D дастурлаш бир мунча машақатли ҳисобланади. Сабаби объект яратилишида дастур коднинг кўплиги, бунинг учун бир қанча вақт сарфланиши, 3D объект яратилгандан кейин ҳам унга анимация ишлаш ёки ён тарафларидан кўриш мураккаб масала эканлигини яхши билишади. Бу каби қийинчиликлар дастурчи учун кўп ишлаш ва вақтдан ютказиш каби муаммоларни келтириб чиқаради. Баъзи дастурлаш тилларида 3D графикани яратиш учун дастур кутубхонасидан махсус модуллар чақирилиб амалга оширилади. Бунга мисол қилиб PascalABC ни келтириб ўтиш мумкин. Албатда бу тайёр функциялардан фойдаланиш биз учун бир қанча қулайликни тўғдиради, лекин барибир уни тайёр компонента каби қўллаш олмаймиз. Embarcadero дастурлаш тилида ана шундай муаммоларни ҳисобга олган ҳолда янги визуаллашган форма ва 3D объектлар, компоненталар ҳосил қилинган. Бу дастурда ишлаш бир мунча сода бўлиб, унда 3D графика учун махсус бўлим ташкил қилинган. Дастурни янги формада очгандан кейин 3D объектларни кўрсатиб бериш учун махсус компонента viewport мавжуд бўлиб, унга 3D объектлар жойлаштирилади. Бу биз педагоглар учун 3D графикани ҳосил қилиш ва унинг устида бажариладиган амалларни ўқувчи ёшларга кўрсатишда катта ёрдам беради. Биз ҳам 3D графикани ҳосил қилишга ёрдам берувчи ва Embarcadero дастурлаш тили ёрдамида «3D Shapes» дастурини яратишга ҳаракат қилдик. Бу дастурда асосан Embarcadero дастурида 3D объектларнинг яратилиши, анимациялар қўйиш ва энг асосийси уни визуал турда кўриб ўрганиш каби томонларига алоҳида этибор берилган. Дастур асосан ўқувчи ёшлар, талабалар ва 3D графикага бўлган барча қизиқувчилар учун мўлжалланган. Бу дастурнинг бошқа дастурлардан фарқи шундаки – унда, ҳар бир объектни ўлчам кўрсаткичини берган ҳолда, анимацияли турда кўриш ва ҳар бир объект учун ёрдам қисмидан фойдаланиб, объектнинг қандай яратилишини билиб олиш мумкин. Ундан ташқари дастур қулай ва содда интерфейсга эгалиги билан фойдаланувчини, ўрганувчини ўзига торта олади ва 3D графикага бўлган қизиқишини янада орттиради. Дастурни яратишда бир қанча компоненталардан фойдаланилди. 3D объектларни кўриш учун viewport3D, компонентасидан, 3D объектлардан Plane, Disk, Cube, Sphera, Silnder, Roundcube, Cone, Grid3D, StrokeCube, Text3D, Rectangle3D, Ellipse3D дан фойдаланилди. Ундан ташқари дастур учун қўшимча ёрдамчи компонента-

лардан Combobox, Trackbar, анимация яратишда Float-animation ва Color Animation лардан фойдаланилди.

Дастур асосий ишчи ойнаси

Дастурнинг бу қисмида объектларни танлаш, уларга ўлчам бериш, ҳаракатлантириш, катталаштириб ёки кичирайтириб кўриш, объект жойлашган қисмининг орқа фонини белгилаш ва объект ҳақида маълумот олиш мумкин.

Дастурда ҳар бир компонентани алоҳида кўришини мумкин. Бу дастурдаги компоненталар асосан геометрик шакллардан иборат бўлиб, уни математика дарсларини ўқитишда, ўқувчиларга шакллар ҳақида тўлиғироқ тушунчага эга бўлиш, объект ҳақида тасаввурга эга бўлиши ва анча осон тушунтириш имконини беради. Геометрия фанидан билимларни ўзлаштиришга ўқувчилар анча қийналади, чунки уч ўлчовли шаклларни тасаввур қилиб, унинг ҳажми ва кесим кўринишларини икки ўлчамли тасвирлаганда уни англаб тушуниш мушкулроқ. Агарда биз 3D график дастурлари имкониятларидан фойдаланиб, шаклларнинг моделларини яратиб қўйсак, тушунтириш жараёнида маълумотларни визуал қабул қилиш тасаввурни анча кенгайтиради. Шунинг билан бирга фанлар бўйича, мавзулар бўйича дастурий таъминот яратсак, билимларни мустақил ўрганишга, билимларни ўзлаштиришга ижодкорона ёндашган бўламиз ва фанларо интеграцияни таъминлаш орқали ўқувчиларда информацион компетентликни шакллантиришни амалга оширган бўламиз. Чунки геометрик билимларни компьютер технологияси асосида ўзлаштириш ёрдамида маълумотлар билан ишлаш, уларни таҳлил қилиш ва маълумотларни қайта ишлаш олиш малака ва кўникмаси ривожланади.

Бундан кўриниб турибдики, бу дастур орқали ўқувчининг шу фан бўйича билимларини ва амалий кўникмаларини ҳамда фазовий таассиротларини шакллантиришда бу дастур имкониятларидан кенг фойдаланган бўламиз.

Адабиётлар

1. Култин Н. Б. Основы программирования в Делпхи 7.- СПб. -Питер: 2000.
2. Назиров Ш. Делпхи тилида дастурлаш асослари. -Т.: 2008.
3. Андриенко В. Н. Делпхи. Секреты программирования. - М.: АБФ, 2005.
4. Фаронов В.В. Программирование на языке высокого уровня Делпхи. – М.: 2003.
5. Архангельский А.Я. Программирование в Делпхи. Учебник. (www.ozon.ru/контекст/детайл/ид/2705337/).

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада компьютер графикалари, жумладан, уч ўлчамли графикаларни дастурлашнинг афзалликлари ҳақида сўз боради. Бугунги кунда қўлаб 3D компьютер дастурлари мавжуд. Улардан бири "Embarcadero" дастури. Ушбу дастур сизга дастурлаш тилидан фойдаланиб, объект моделлари ва уч ўлчамли графикалар яратиш имконини беради.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о преимуществах компьютерной графики, в том числе о программировании трёхмерной графики. На сегодняшний день существует множество 3D компьютерных программ. Одна из них программа Embarcadero. Эта программа даёт

возможность с помощью программного языка создать модели объектов и трёхмерную графику.

SUMMARY

The article discusses the advantages of computer graphics, including the programming of three-dimensional graphics. Today, there are many 3D computer programs. One of them is the Embarcadero program. This program makes it possible, with the help of the programming language, to create object models and three-dimensional graphics.

ТАЛАБАЛАР БИЛИМИНИ БАҲОЛАШНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ф.Л.Ашурова – катта ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Таянч сўзлар: CEFR, баҳолаш тизими, портфолио, қайдлар.

Ключевые слова: CEFR, система оценивания, портфолио, задание.

Key words: CEFR, assessment specifications, portfolio, Entry/ Logs.

Ҳозирги замонда нафақат мамлакатимизда, балки бутун дунё миқёсида ҳар соҳада ўзгаришлар, ривожланиш жараёнларини кўришимиз мумкин. Айниқса, Ўзбекистон Республикасида илм-фан, иктисодиёт, сийosat ва бошқа соҳаларга доир бир қанча қарорлар имзоланмоқда. Жумладан, биз ўқитувчиларнинг фаолиятини яхшилашга доир бир қанча қарорлар имзоланмоқда. Хусусан, айтганда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора тadbирлар тўғрисида»ги ПҚ-3775-сонли қарори айнан шунинг далилидир. Бу қарорда таълим соҳасидаги бир қанча камчиликлар санаб ўтилган ва шу масалаларга жавоб сифатида олий таълим муассасаларини тубдан такомиллаштириш мақсадида бир қанча вазифалар ҳам белгиланган.

Жумладан, 2018/2019 ўқув йилидан бошлаб таянч олий таълим муассасаси томонидан тегишли таълим йўналиши ва мутахассислиги бўйича ўқув режалари ва дастурларини кадрлар буюртмачиларининг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, мустакил равишда ишлаб чиқиши ва тасдиқланиши жорий этилиши;

- ундан ташқари, ОТМ ларида талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш тизими тўғрисида низомнинг ишлаб чиқиши ва уни тасдиқлаш;

- баҳолаш тизими ва мезонларини узлуксиз таълим тизимининг босқичларига мувофиқлаштирилишининг шартлилиги;

- таълим йўналишининг ўзига хос жиҳатини инобатга олган ҳолда, талабалар билимини баҳолашнинг замонавий, шаффоф ва адолатли (автоматлаштирилган, портфолио, тест синовлари, ижодий иш, антиплагиат ва ҳ.к.) усуллари тизимини жорий этиш айнан атаб кўрсатилган. Бундан ташқари, семестр якуни бўйича академик қарздор талабанинг қайта топшириши мумкин бўлган фанлар сонининг белгиланиши ва уларнинг қайта топшириш муддатини ўзгартиришга қаратилган жуда муҳим қарор десак ҳам муболаға бўлмайди [1].

Айниқса, ўқув жараёнида талабаларнинг дарсга бўлган қизиқишини сўндирмасдан, уларнинг фаоллигини ошириш ўқитувчи маҳоратига тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Ўз фаолиятим давомида, ҳар йили 5-10 академик гуруҳ талабаларига ўз маҳоратим, билимимни тақдим қилиб келаман. Ҳар бир талаба индивидуал хусусиятга эга бўлиб, уларнинг ўз фикри, мулоҳазаси ва ўзига хос ишончи бор. Шу сабабдан, ҳар бир дарсимни қизиқарли ва мазмунли ўтказишга ҳаракат қиламан. Айнан, тест, савол-жавоб, анкета саволлари, портфолио материаллари устида ишлаш ва ҳ.к.

Янги ўқув йил бошида талабалар анкета саволларига жавоб беришлари билан иш бошланса, семестр охирига Reflective writing, яъни ўз фикрларини баён этиб, ҳисобот ёзишлари сўралади. Бу жараёни нафақат чет тилини ўқитишда, балки она тили ва бошқа фанларни ўқитишда ҳам фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Яъни, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг таъкидлаганидек, баҳолаш тизимини бутунлай ислоҳ қилиш керак,

деб ўйлайман.

Масалан, ОТМнинг Чет тиллари, яъни Инглиз тили ва адабиёти мутахассислигидаги Reading and Writing фанини мисол тариқасида кўриб чиқсак. Бу фан 2 модульдан «Ўқиш амалиёти» ва «Ёзма нутқ амалиёти» модульларидан иборат бўлиб, бу модуль 4 йил давомида ўқитилади ва айнан биринчи ва иккинчи курсларда амалий машғулотлардан иборат. Бу модульнинг намунавий фан дастури Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети томонидан ишлаб чиқилган ва модульнинг Syllabus ида асосий 9 мавзу очиб кўрсатилади.

Яъни, 1-курсда *Одамлар ва уларнинг шахсиятлари; Миллий ўхшашиликлар; Ўзбекистон ва инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатлар; Озиқ-овқат; Саломатлик сирлари; Ўқиш стратегияларини ривожлантириш; Оилавий қадриятлар; Таълим тизими; Шаҳар ва қишлоқ ҳаёти; Спорт ва бўш вақтни самарали ўтказиш.*

2-курсда, *Ўзбекистон ва дунё; Касб-кор ва ишбилармонлик; Атроф-муҳит муҳофазаси; Муносабатлар; Турли маданиятлараро мулоқот; Оммавий ахборот; Тиббиёт, илм-фан, замонавий технологиялар соҳасидаги этика масалалари; Таълим ва Ижтимоий масалалар* [2].

Бу фаннинг мақсади талабаларнинг CEFR B2-C1 даража талабига жавоб берувчи матнларни ўқиб, тушунишлари ва турли мавзуларга оид матнларни ёза олиш маҳоратига эга бўлишлари ва эгалланган ўқиш ва ёзиш кўникмаларини касбий ва илмий фаолиятда эркин қўллай олишларини таъминлашдир.

Фаннинг асосий вазифаси, умумэътироф этилган халқаро меъёрларга кўра талабаларнинг ўқиш ва ёзиш кўникмаларини C1 даражага етказиш, шунингдек, илмий тадқиқот иши ёзишнинг бошланғич малакасини шакллантириш ва такомиллаштиришдир [2].

Намунавий фан дастурида ушбу фанни ўқитишнинг мақсад ва вазифалари кўрсатилган бўлиб гина қолмасдан, мазкур дастур бўйича таълим олаётган талабага қўйидаги талаблар ҳам қўйилади [2]:

- ўрганилаётган асосий чет тилини Умум Европа стандартларига кўра C1 даражада ўзлаштириш;

- ўрганилаётган чет тилида ўқиш ва ёзиш кўникмаларини эгаллаш;

- тушуниш ва муҳокама қилиш учун босқичма-босқич турли матн турлари билан ишлаш усуллариини ўзлаштириш;

- матнни тушуниш мақсадида турли стратегияларни эгаллаш;

- ўз фикр ва мулоҳазаларини лингвистик курс мавзуларидан келиб чиққан ҳолда ёзма равишда аниқ ва мантикий баён этиш;

- битирув малакавий ишини ёзиш, илмий ишни олиб бориш босқичлари, ёзиш услубларини тўғри қўллаш ва илмий матнни таҳрирлаш борасида етарли билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиш лозим [2].

Бу дастурни, яъни ўқиётган талабаларга қўйиладиган талабларнинг бажарилишини тўғри олиб бориш, айнан бизга-ўқитувчиларга юклатилган. Шу қўйилган талабларнинг ўз вақтида тўғри бажарилишини кузатиш ва таҳлил сарҳисоб қилиш керак.

Шу мақсадда, намунавий фан дастурида Модулнинг баҳолаш усуллари ва мезонлари ишлаб чиқилган ва кўрсатилган. Бу баҳолаш тизимида сўнгги замонавий, яъни умумевропа микёсидаги баҳолаш методлари ва усулларида фойдаланилади [3].

Жумладан, бўлсак, фаннинг 1-модули ўқиш амалиёти модули бўйича *Қайдлар*, яъни *Log* лар (1-семестр давомида):

- 1 – *Қайд*. Мен нималарни ўқишни ёқтираман;
- 2 – *Қайд*. Ҳикоялар ва шъерга танкидий тақриз ёзиш;
- 3 – *Қайд*. Рўзнома ва журналлар мақолалари бўйича танкидий тақриз ёзиш;
- (2-семестр давомида):
- 4 – *Қайд*. Муаллифнинг қисқача таржима ҳоли;
- 5 – *Қайд*. Рўзнома ва журналларда чоп этилган бадиий мақолаларнинг танкидий тақризи;
- 6 – *Қайд*. Мен ривожлантирган ўқиш кўникмаларининг тахлилий сарҳисоби.

Фаннинг 2-модули Ёзма нутқ амалиёти модули бўйича талабалардан қуйидаги *Қайдларни/ Entry* ларни топширишлари талаб қилинади (1-семестр).

- 1 – *Қайд*. Норасмий хат ёзиш/ e-mail;
- 2 – *Қайд*. Хатолар устида ишлаш кундалиги;
- 3 – *Қайд*. Таржимаи ҳолнинг қисқа шаклини ёзиш;
- (2-семестр давомида)
- 4 – *Қайд*. Норасмий хат ёзиш;
- 5 – *Қайд*. Ҳикоя ёки эълоннинг қисқача баёни;
- 6 – *Қайд*. Тахлилий ҳисобот.

Йил давомида талабалар ҳар бир Қайдни (Entry, Log) белгиланган вақт ичида ёзиб топширишлари талаб этилади. Ушбу Қайдларни баҳолашнинг мезонлари ишлаб чиқилган ва татбиқ этилган. Бу Қайдлар талаба-

лар билимини баҳолашнинг Жорий назорат иши сифатида баҳоланади ва тегишли баллар йиғиб борилади.

Жорий намунавий фан дастурида талабалар билимини баҳолаш тизимининг Оралиқ назорат шакллари ҳам кўрсатиб ўтилган. Бу фан бўйича иккита Оралиқ назорат шакли ажратиб кўрсатилган, айнан, ўқиш амалиёти модули бўйича Турли матнларга асосланган тест ва Ёзма нутқ амалиёти модули бўйича Ёзма тест + ўз-ара тақриз бериш ва Хатолар устида ишлаш кундалиги семестрларга ажратилиб кўрсатилган.

Ушбу модуль асосида талабалар билимини баҳолашнинг Якуний назорат шакли ўқиш амалиёти бўйича 3 янги матндан иборат тест ва Ёзма нутқ амалиёти модули бўйича талаба семестр давомида йиғиб келган Портфолиосини белгиланган вақтда топширишлари талаб этилади [3].

Айтиб ўтиш жойизки, талабалар билимини баҳолаш тизимининг бундай шакли, янги инновацион методлар ва топшириқлар асосида тузилганлиги билан ажралиб туради. Сабаби, ҳар бир топшириқ талаба томонидан семестр давомида бажарилади ва тегишли баллар йиғилиб борилади.

Демак, айтишимиз мумкин-ки, бундай баҳолаш турлари объектив ва шаффоф усулларнинг биридир.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг атаб ўтканларидек, талабалар билимини баҳолашнинг янги замонавий ва шаффоф методларидан, усулларидан фойдаланиш ва уларни ҳар бир фанга мос этиб ишлаб чиқиш кераклиги зарурлиги таъкидлаб ўтилган. Ишонаман-ки, атаб кўрсатилган бундай талабалар билимини баҳолашнинг янги усулларида фойдаланилса, талабалар ўқишдан завқ олишади ва ўқишга бўлган қизиқиши сўнмайди.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора тadbирлар тўғрисида»ги қарори. 5 июнь 2018.
2. Иргашева С., Алимova К., Абдураимова Я., Эшонкулова Н. Ўқиш ва ёзиш амалиёти фан дастури. 2016.
3. Ибрагимов Н. Ўқиш ва ёзма нутқ амалиёти ишчи фан дастури (1-курс). 2016.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада инглиз тили чет тили сифатида ўқитиладиган талабаларнинг билимини баҳолашнинг мезонлари ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилган. Шунингдек, талабалар билимини баҳолашнинг янги ёндашувлари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждаются вопросы о критерии оценивания английского как иностранного языка, особенно по Чтению и Письму для первых курсов. В статье рассматриваются также новые подходы в оценивании знания студентов.

SUMMARY

In the article the author discusses some ideas and opinions about assessment criteria for EFL as an academic subject, especially in such subjects as Reading and Writing for the first year students. The article reflects some new approaches for assessment of learners' outcomes.

МЕХНАТ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШДА ИНТЕРФАОЛ ЎҚИТИШ УСУЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ

Ж.О.Балтабаев - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: меҳнат таълими ўқитувчилари, интерфаол усуллар, таълим-тарбия, жараён, тадқиқот методи, ахборот-коммуникация, Блум таксономияси.

Ключевые слова: учитель труда, интерактивные методы, образование, процесс, метод исследования, информационная коммуникация, таксономия Блума.

Key words: teachers of labor, interactive methods, education, process, research method, information communication, Bloom taxonomy.

Олий таълимнинг энг муҳим вазифаларидан бири замонавий ўқув дастурлари асосида юқори савияда натижаларни ўқитиш ва малакали кадрлар тайёрлашни таъминлаш ҳисобланади.

Ушбу вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилиши таълим-тарбия жараёнида замонавий таълим технологияларидан фойдаланишни тақозо этади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, таълим тизими учун малакали кадрлар тайёрлаш борасида республикамизда катта амалий ишлар қилинмоқда.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да таълим-тарбия жараёнининг «Юксак умумий ва касб-хунар маданиятига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий

ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истикболли вазифаларни илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга» йўналтирилиши алоҳида таъкидлаб ўтилган [1:34]. Ижодкор шахснинг шаклланишини унинг ижодий фаолияти ва ижодий маҳсулотларни яратиш борасидаги ривожланиши сифатида белгилаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги «Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошири-лаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3775 - сонли Қарори ҳамда мазкур

сохаға тегишли бошқа меъерий-хукукий ҳужжатлари асосида меҳнат таълими ўқитувчиларини тайёрлашда «Меҳнат таълими ўқитиш методикаси» фанидан инновацион илмий-методик ишланмалар тайёрлаш масаласи долзарб ҳисобланади.

Меҳнат таълимга оид юқорида қайд этилган вазифаларни бажариш ва амалга оширишдаги саъй-ҳаракатларга илмий тадқиқот институтлари, олий таълим муассасалари, малака ошириш тизимининг олимлари, амалиётчи ўқитувчилар жалб этилиши мақсадга мувофиқдир. Барча олий, ўрта махсус, касб-хунари таълими ва умумтаълим мактабларининг меҳнат таълими сифат ва самарадорлигини оширишда замонавий педагогик, инновацион ва ахборот технологияларини таълим жараёнига татбиқ этиш, илгор иш тажрибаларини оммалаштиришни тақозо этади.

Маълумки дидактика, педагогиканинг бир бўлими бўлиб, таълим тарбиянинг умумий методларини ифодалайди. У предметни ўргатиш, ўрганиш ҳамда таълим мазмунини ташкил қилади. Бундаги учта компонент бир-бири билан узвий алоқада бўлиб, улардан бирортасини эътибордан четда қолдириш мумкин эмас. Ҳўш ишни уларнинг қайси биридан бошлаш зарур?

Ишни ўрганиш ёки ўргатишдан бошласак, табиий равишда нимани (қайси мазмундаги ўқув материални) ўрганмоқчимиз ёки ўргатмоқчимиз, деган савол туғилади.

Ўрганиш ҳам, ўргатиш ҳам, уларнинг охириги натижаси ҳам таълим мазмунига боғлиқ. Ҳар хил мазмундаги матнларни ўзига хос усуллар билан ўзлаштириш таълим оловчи учун ўргатишнинг қандай бўлиши ва унинг мазмунидан келиб чиқади, бу эса ўрганишни ташкил этувчи, яъни ўргатувчига боғлиқ.

Олий таълим тизимидаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва методларини ташкил қилишнинг кўп қиррали ягона тизими доирасида амалга оширилади, яъни ўқитишнинг шакл ва методлари таснифи ўзаро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаолиятга таянади:

- ўқув жараёнини бошқариш ва ташкил этиш бўйича ўқитувчиларнинг фаолияти;
- талабаларнинг ўқув ва билиш фаолияти.

Тарихда таълим-тарбия усуллари жуда кўп бўлиб, бугунга келиб уларнинг ичидан сараланиб, ҳаётийлари сақланиб қолган, уларни икки тоифага ажратиш мумкин.

Биринчи тоифадаги усуллар «Анъанавий усуллар» дейилиб, талабаларга билимларни «етказиб бериш» тамойилига асосланганлар.

Иккинчи тоифадаги усуллар «Интерфаол усуллар» деб аталиб, талабаларнинг билим эгаллашларида «фаоллаштириш» тамойилига суянадилар.

Дарс жараёнига татбиқ этиладиган интерфаол усуллар одатдаги анъанавий усулларга нисбатан маълум бир афзалликларига эга:

- таълим оловчиларда фикрлаш қобилиятини ўстиради;
- таълим оловчи бир вақтнинг ўзида ҳам кўради, ҳам эшитади;
- анъанавий усулларга нисбатан таълим оловчиларга ўргатиладиган материалнинг ҳажми ортади;
- дарснинг самарадорлиги тахминан 1,5-2 марта ортади.

Таълим усулларини таснифлаш борасида бир қанча қарашлар мавжуд. Муаллифлар Савельев М.Г., Новикова Т.А., Костина Н.М. лар барча таълим усулларини талабаларнинг ўқув фаолиятидаги фаоллик даражасига қараб шартли равишда анъанавий ва замонавий турларга бўлади. Анъанавий усулларни, ўз навбатида, репродуктив ва фаол, замонавий усуллар гуруҳини муаммоли кидирув ва интерфаол гуруҳларга бўлади [3:5].

Замонавий таълим тизимининг асосини юқори сифатли ва технологияли муҳит ташкил этади. Унинг яра-

тилиши ва ривожлантирилиши техник жиҳатдан мураккаб, аммо бундай муҳит таълим тизимини такомиллаштиришга, таълимда ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этишга хизмат қилади.

Ахборот ва коммуникация технологияларининг интерфаол дастурий воситаларни яратиш, сақлаш, етказиш, кидириш каби жараёнларни оптималлаштириш имкониятларини юзага келтиради. Ҳозирда таълим муассасаларида электрон шаклда турли педагогик ахборот-таълим ресурслари яратилган, аммо улардан фойдаланишнинг ташкилий асосларини яратиш борасидаги тадқиқотлар етарли деб бўлмайди [5:72]. Таълим оловчиларнинг замонавий талабларга мос билим олишини таъминлаш мақсадида барча ўқув муассасалари таълим муҳитида инновацион технологиялардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, интерфаол машғулотлар ёрдамида ҳар қандай мураккаб ҳодиса ёки жараёни кузатиш имкони бўлмаган тажрибаларни кўрсатиш ва таълим оловчиларга тушунтириш мумкин.

Дарс жараёнида янги билимларни талабаларга етказиш назарий дарснинг дастлабки 20 дақиқасида амалга оширилиши керак. Шундан сўнг интерфаол методларни:

- Баҳс-мунозара;
- кичик гуруҳларда ишлаш;
- лойиҳалаш;
- тадқиқот ва бошқа шу кабиларни амалга ошириб, талабаларнинг билимларини мустаҳкамлаш зарур [2:8].

Тадқиқот методидан фақат талабаларнинг ривожланганлик даражаси мустақил равишда тадқиқот ишларини олиб боришга жавоб бера оладиган бўлгандагина фойдаланилади.

Меҳнат таълими фанлари бўйича дарс ўтишда тадқиқот методи қўлланилиб, савол-топшириқлар машғулотнинг сўнгги босқичида, талабаларнинг кўпчилиги муаммоли ҳал қилиб бўлгандан кейин қўйилади. Бу метод муаммоларни ҳал этишда ўзини ўзи назорат қилиши ва текшириш усули саналади. Ўзлаштириш нисбатан сустроқ бўлган талабаларга уларнинг билимлари даражасидаги топшириқлар берилади. Топшириқлар ҳар бир талабанинг индивидуал имкониятларига қараб тақсимланади. Тадқиқот методидан нафақат янги модель яратишда, балки уни мустаҳкамлаш ва таҳлил қилиш босқичида ҳам фойдаланиш мумкин. Фақат ўқитувчи қўллаш мумкин бўлган усулларни тўғри аниқлаш, мустаҳкамлаш керак бўлган ўқув материал мазмунини тўғри белгилаши лозим.

Замонавий шароитларда самарали техник ечимларни ишлаб чиқиш учун нафақат ахборот ва маълумотлардан, балки фандаги энг янги қарашлардан ҳам фойдаланиш зарурати юзага келади. Ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиш ақлий меҳнат сарфининг тежамкор технологиясини ишлаб чиқиш, янги илмий-техникавий ахборотлар, энг янги маълумотлар билан тезкор танишиб бориш, уларни кидириш ва таҳлил қилишнинг самарали усулларини жорий қилиш, амалга оширилган вазифани бошқа бир изланувчи томонидан қайта бажарилишини бартараф қилиш имконини беради. Шунинг учун талабаларнинг мустақил ишлашларини ташкил қилиш керак. Талабага берилган топшириқни бажариши учун Интернет тизимидан фойдаланиш йўллари кўрсатилади [4:56].

Топшириқ муаммоларини ҳал қилишда одатдаги усул ёзма манбалардан фойдаланиб бажарилганда, катта ҳажмдаги ахборотларни қайта ишлашни ва жуда кўп вақт сарфлашни талаб этади. Шунинг учун катта ҳажмдаги ахборотларни автоматлаштирилган ўқув ахборот тизимидан фойдаланиб, қайта ишланганда эса илжкорлик фаолияти юқори савияда бўлишига, самарали техника ва технологияларни ишлаб чиқишда қабул қилинадиган техник ечимларнинг тузилмавий ва фао-

лият мезонлари жиҳатидан илмий асосланишига сарфланадиган вақтнинг тежамлилигига эришилади.

Машғулотларни ташкил этишда бу каби усуллардан фойдаланиш талабаларни мустақил изланишга, ижодий қирраларини очишга, ўз устида ишлашга имкон беради. Маълумки, жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари таълим тизимида ўқитиш-ўзлаштиришнинг олти даражаси – Блум таксономияси қўлланилади. Интерфаол ўқитиш усулларидан фойдаланишда талабалар Блум таксономиясининг билиш, тушуниш тоифаларини уйда эгалласа, бажариш, таҳлил қилиш, синтезлаш, баҳолаш тоифаларини аудиторияда эгаллайди (1-жадвал).

1-жадвал

Блум таксономияси	
Блум таксономияси тоифалари	Вақти
Билиш. «Меҳнат таълими ўқитиш методикаси» фанининг умумий тушунча ва уларни қўллаш қонун-қоидаларини билиш.	Дарсдан ташқари вақтда
Тушуниш. Англаш, ўз сўзи билан ифода-лаш, формула, схема ва диаграммаларни талқин қила олиш.	
Қўллаш. Билимларни амалиётда қўллаш (масала ёки мисол ечиш, вазиятларни ҳал қилиш, қонун-қоидалардан фойдаланиш).	Дарс давомида
Таҳлил қилиш. Бир бутун тушунча, қонун-қоидаларни қисмларга ажратиш, улар орасидаги ўзаро боғлиқликни ва му	

Адабиётлар

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. //Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент: «Шарк», 1997, 34-б.
2. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. -Т.: ТДПУ, 2003, 174-б.
3. Савельев М.Г., Новикова Т.А., Костина Н.М. Использование активных и интерактивных образовательных технологий. -Ижевск: Удмуртский университет, 2013, -С. 5.
4. Цой М.Н., Джурев Р.Х. Современные технологии совершенствования обучения: Учебно-методическое пособие для учителей. -Т.: УзНИИПН, 2010, -С. 180.
5. Шарипов Ш.С., Арипов М., Бегимкулов У.Ш. Билим олишнинг интеллектуал тизимини ишлаб чиқиш назарияси ва амалиёти. -Тошкент: «Фан», 2011, 72-б.

РЕЗЮМЕ

Маколада олий таълим тизимида бўлажак меҳнат таълими ўқитувчиларининг мустақиллигини, ҳар қандай педагогик вазиятлардан чиқа олиш қобилиятларини ривожлантириш мақсадида фойдаланиладиган таълимнинг замонавий методлари ҳақида сўз қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны современные методы обучения, используемые в системе высшего образования для дальнейшего развития самостоятельности будущих учителей трудового обучения и умения справиться с любой педагогической ситуацией.

SUMMARY

In the article the author describes the modern methods of education used in the higher education system to develop further the independence of future teachers and the ability to cope with any pedagogical situation.

КЛАССТАН ТЫС ЖУМЫСЛАРДА ҮЛКЕ МАТЕРИАЛЛАРЫНАН ПАЙДАЛАНЫҮДЫҢ ТӘЛИМ –ТӘРБИЯЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

Р.А.Баўетдинов - тарийх илимлари кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы НМПИ жанындағы Халық билимлендириўи хызметкерлерин қайта таярлаў хәм олардың қәнигеллигин арттырў Аймақлық орайы

Таянч сўзлар: синфдан ташқари ишлар, тарих, тарихий манбалар, моддий манба, тарихий хотира, археологик топилмалар, саёхат дарслари, музей экспонатлари.

Ключевые слова: внеклассная работа, история, исторические источники, материальные источники, историческое воспоминание, археологические находки, уроки- экскурсии, музейные экспонаты.

Key words: extracurricular works, history, historical sources, material sources, historical memory, archaeological findings, excursion classes, museum exhibits.

Өз халқын сүйетуғын, қалбинде Ұатанға мухаббат сезими йош урып турған саламат әуладты кәмалға келтириўде тарийх сабақларының орны гиреўли. Тарийх сабақлары өтмишти үйрениў, улыўмаинсаний кәдириятларды аңлап жетиўде, өз ата-бабаларының жәхән мәдениатына қаншелли дәрежеде үлес қосқанлығын билиўде хәм бул дәстүрлерди даўам еттириўге мүнәсип болыўлары кереклигин сезиниўлери ушын да әҳмийетли. Тарийхый билимлердин ҳәр бир инсан ушын әҳмийетининг үлкен екенлигин терең сезинген ҳалда, мәмлекетимизде тарийх пәнин оқытыў мәмлекет сиясаты дәрежесине көтерилди. Улыўма орта билим бериў мектебининг ҳәр бир питкерийўшиси улыўма тарийхтын раўажланыў басқышларын,

тийкарғы тарийхый ўақыяларын билиўи менен бирге, бул раўажланыў процесинде өз халқының тутқан орны, қосқан үлесі ҳаққында терең билимге ийе болыўы, олардың өзлигин аңлаўында пайдалы болып табылады.

Тәлим-тәрбия процесининг мәмлекет хәм жәмийет раўажланыўындағы әҳмийети ҳаққында Президентимиз Ш.М.Мирзиёев «Биринши нәўбетте, жаслардың сана-сезимин, дүнъяқарасын тәлим-тәрбия негизинде қәлиплестириў хәм тәрбиялаў ең әҳмийетли ўазыйпа» - деп атап өткен еди [1].

Билим бериўдин нәтийжелилигине ерисиўде сабақ процесі менен бир қатарда, класстан тыс жумыслардың орны айрықша. Тарийх пәнин үйрениўде үлкетаныў материаллары әҳмийетли орын ийелейди. Тарийхты

жазыўда, оны жаңа илимий мағлыўматлар менен байытып барыўда, жазба дереклер менен бир қатарда, археологиялық материаллардан да пайдаланылады.

Билим бериўдин тийкарғы усылларының бири бул сөзсиз сабақ барысы, бирақ соның менен бирге, билимди жеткеріўдин баска да түрлерин естен шығармаўымыз тийис. Бул түрлер қатарына класстан тыс жумысларды қоссақ қателеспеген боламыз. Себеби, бул жумыслар сабаққа қосымша оқыўшыларда пәнге қызығыўшылық оятыўға жәрдемлесетуғын, олардың билиминиң артыўына пайдасы тийетуғын факторлардан болып табылады.

Класстан тыс жумыслардың пайдалы тәрәпи хәм әхмийетин методист алым А.Ф.Родин былай тәрийиплеген еди: «Сабақтан тысқары шынығыўлар да сабақ мақсетлери қандай болса, әйне сондай мақсетлерди әмелге асырыўға қаратылған, лекин оларға басқаша материалларда хәм басқа усыллар менен ериседи» - деген еди [3:6].

Егер класстан тыс жумыстың, сабақтан парклы тәрәплери ҳаққында айтатуғын болсақ, сабақ барысында берилетуғын билим көлеми мектеп бағдарламасы тийкарында көрсетилген болса, ал класстан тыс жумысларда мағлыўматларға шеклеўлер болмайды. Соның менен бир қатарда, класс сабақларына барлық оқыўшы қатнасыўы шәрт болса, бундай сабақ түрлеринде класстың барлық оқыўшылары қатнасыўға мәжбүр емес. Тарийх пәнин еле де тереңирек билиўди қәлеўши оқыўшылар өзлериниң қызығыўшылығына қарай қатнасып, өзлериниң тарийхый билимлерин және де раўажландырыў имканиятина ийе.

Жумыстың бул түринде тарийх пәнине қызығыўшы оқыўшылардың қосымша дереклерден кең көлемли мағлыўматлар алыўы, ықтыарый, өз қәлеўи менен қатнасыўы әхмийетли хәм оқыўшыларға мектеп бағдарламасынан тысқары кеңирек мағлыўматлар жеткерип бериў мүмкиншилигин береді.

Класстан тыс жумысларда оқыўшылар өзлерин сабақ пайытындағыға қарағанда еркин сезеди. Оқытыўшы менен өзара мүнәсибетлери бекемленеди. Оқыўшылардың өз бетинше ислеў имканияти кеңейеди. Оқытыўшы тәрәпинен жумыс бағдары көрсетилип бериледи, ал оны орынлаў барысында оқыўшыларда еркин қатнас жасаў жағдайлары көбирек болады. Бул жумысларда оқыўшылардың тарийхый естеликлердеги тарийхый дереклер менен ислесиў хәм әпиўайы тәризде болса да изертлеў жумысларын алып барыў көнликпелери раўажланады. Тарийх пәнинде бул жумыс түрлерин археология материалларынан пайдаланыў тийкарында шөлкемлестирилиўи мақсетке муўапық. Себеби, тарийхый естеликлерден табылған археологиялық материалларындағы уксаслықларды анықлаў, түрли дәўирлерде таярланған буйымларды салыстырыў, қайсы дәўирге тийисли екенлиги бойынша киши изертлеў жумысларын алып барыў, буйымлардың атқарған хызметлерин хәм дәўирлерди үйрениў сыяқлы жумысларды орынлаўда жүдә қол келеди. Ал, сабақ барысында бундай тереңирек излениўлер өткеріўге ўақыт қысқа болады. Класстан тыс жумысларда археологиялық естеликлерге саяхатқа шығыў, музейлерди барып көриў мүмкиншилиги бар. Археологиялық материаллардан пайдаланып сабақ өтиў оқыўшылар билимине еле де анықлық киритип, оның мазмунын байытады, үлкениң тарийхын тереңирек изертлеўге имкан береді, сабақта белгили темаларды үйрениўде тийкарғы дерек болып хызмет етеди. Үлкемиз аймағында Қой-қырылған қала, Айбүйир-қала, Топырақ қала, Миздахқан хәм көплеген тарийхый естеликлер бар болып, бул тарийхый естеликлер материаллары тийкарында класстан тыс жумысларды шөлкемлестириў, саяхатларға барып, дала сабақларын

өтиў, сабақ ўақтында археологиялық материалларды аўызеки баянлаў ямаса көрсетиў, сабақтың исенимлилигин, тәсиршендилигин тәмийинлейтуғын түрли усылларды қолланыў (оқытыўшы гүррини, китаплардан керекли бөлимлерди оқып бериў, сүүретлер, макетлер көрсетиў хәм басқалар), ямаса мектепте археология музейлерин шөлкемлестириў оқыўшылардың пәнге деген қызығыўшылығының артыўына, тарийхый билимлериниң бекемлениўине, сабақтың нәтийжелилигине тийкар жаратады.

Оқыўшылардың тарийхый естеликти өз көзлери менен көриўи оларда айрықша тәсир қалдырыўы, қызығыўшылық оятыўы сөзсиз. Экскурсиядан кейин алған тәсирлери ҳаққында жазба жумысларын алыў хәм оны қорғаў ўазыйпаларын тапсырыў арқалы әмелге асырыў мүмкин. Буннан тысқары, оқыўшылар ушын олардың билимге умтылыўшылығын арттырыўшы, тарийхый билимлерди тереңлестириўге ҳәрекетлендириўши, өз үстинде излениўге бағдарлаўшы тапсырмалар топламларын таярлаў хәм бериў арқалы да әмелге асырыў мүмкин.

Класстан тыс жумыслардың тийкарғы түрлериниң бири тарийх пәни дөгереди есапланады [4:29]. Дөгерекке қатнасыўшы оқыўшылардың әлбетте, тарийх пәнине деген ықласы, қызығыўшылығы күшли болады. Бул дөгеректиң тийкарғы мақсети оқыўшылардың тарийх пәнине болған интасын және де арттырыў болып табылады. Дөгерекке жасы жағынан теңдей хәм сондай-ақ, ҳәр қыйлы класс оқыўшылары бириктириледі.

Мектепте тарийх дөгереди жумысларын жолға қойыў оқыўшыларда пәнге қызығыўшылық сезимлериниң ояныўына түртки болатуғын фактор. Сабақ барысында пайда болатуғын көп ғана сораўларға дөгерек жумысларында көргизбелли түрде жуўап бериў мүмкин. Оқыўшыларды дөгерек жумысларына тартыўды саяхат сабақларын өткеріўден баслаған мақсетке муўапық болады. Саяхат барысында оқыўшыларды мектепке жақын аймақта жайласқан тарийхый орынларға алып барып, естеликлерди көрсетиў, ол жердеги алымлар тәрәпинен үйренилген жаңалықлар менен таныстырыў мүмкин. Бул саяхаттың өзи оқыўшылардың сабақ барысында пайда болатуғын көп ғана қызықтырыўшы сораўларына, тарийхый орындағы өз көзлери менен көрген материаллары арқалы жуўап таба алыўы мүмкиншилигин береді. Сондай-ақ, оқыўшыларда, археологиялық изертлеўлердиң алып барылыў жоллары, тарийх пәнине киритилетуғын жаңалықлар қандай жоллар менен анықланатуғынлығы ҳаққындағы дәслепки түсиниклерди қәлиплестириў мүмкин. Олардың ишинде бул изертлеўлерде өзлери де қатнасыўды қәлеўшилер, усындай жаңалықлар ашыўға қумарлар, тарийхшы алым болыўды ҳәўес қылыўшылар пайда болады. Усы тийкарда, тарийх пәнине қызыққан, пән тийкарларын еле де тереңирек үйрениўге умтылған оқыўшылар ажыралып шығады. Усы тақылетте дөгерек қатнасыўшыларын таңлап алыў хәм оларда пайда болған дәслепки қызығыўшылықларын және де раўажландырыў бойынша жумысларды даўам еттириў әхмийетли. Дөгерек жумысы ҳәр сапары қызықлы, алдыңғысынан парық қылатуғын рәң-бәрең болыўы тийис. Ҳәр бир сабақ өтилгенде оқыўшылардың бул жумысларға қызығыўшылығы бурынғыдан да артып, келеси сабаққа талпынып қалыўы зәрүр. Оқытыўшы дөгерек ағзаларын ҳәр тәрәплеме қоллап-қуўатлап, хошаметлеп, белгисиз, изертленилмеген тарийхый материаллар еле де көпшиликти қурайтуғынлығын, бул естеликлерди изертлеўшилер, алымлар өз жумысларын дәслеп усындай дөгереклерден баслағанлығын айтып оларды жанландырып барыўы тийис.

Жасларымызға сапалы тәлим хәм тәрбия бериўде усындай нәтийжели усылларды қолланыў, олардағы

қызығышылықты раўажландырыўға, излениўшиликке хәрекетлендириўге мүмкиншилик береді. Бул жумысларды шөлкемлестириў хәм алып барыўда тийкары бағдарлаўшы шахс оқытыўшы болып табылады.

Класстан тыс жумысларда сабақлыққа қосымша үлке материалларынан пайдаланыў нәтижесинде:

- бириншиден, оқыўшыларға берилетуғын тарийхый билимлер мазмуны жағынан байытылады;

- екіншиден, оқыўшылардың пәнге болған қызығышылығы артады;

- үшіншиден, оқыўшылар тарийхый естеликлер, мәдений-руўхый байлықларды қәстерлеўди үйренеди хәм оларды қорғаў пукаралық миннети екенлигин сезинеди;

- төртиншиден, өз ўатаны тарийхына хұрмет сезими артып барады;

- бесиншиден, оқыўшылар ата-бабаларымызға мүнәсип перзентлер болып, Ыатанымыз гүллениўине өз үлесин қосыў кереклигин аңлайды;

- алтыншыдан, билимге умтылыў хәрекетлерине унамлы тәсир көрсетеди хәм т.б.

Бай тарийхымыз, ата-бабаларымыз тәрепинен дөретилген бийбаха мәдениатымыз негизинде оқыўшы жасларда ана ўатанға мухаббат туйғысы, миллий

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи. Ўзбекистон овози, 2017 йил 21 сентябрь.
2. Каримов. И.А. «Жоқары мәнәўият-женилмес күш» - Т.: «Маънавият», 2008.
3. Родин. А.Ф. Массовые формы внеклассной работы по истории. -М.: 1961, 6-б.
4. Саъдиев А. «Мактабда тарих билимларининг ҳозирги аҳволи ва уни ўқитишнинг миллий асосига кураш. -Т.:1993, 29-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада синфдан ташқари ишларда археологик материаллардан фойдаланишнинг таълимий ва тарбиявий аҳамияти кўриб чиқилган. Синфдан ташқари ишларнинг асосий турлари, қўллаш усуллари таҳлил этилган. Дарс сифати ва самарадорлигининг ортишига ўлка материалларидан фойдаланишнинг ижобий таъсири борлиги таъкидланади.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается образовательно-воспитательное значение использования археологических материалов во внеклассной работе. Дается анализ видам и методам использования краеведческих материалов во внеклассной работе. Подчеркивается положительное влияние археологических материалов в повышении качества и результативности урока.

SUMMARY

This article is about the educational and moral meaning of using archaeological findings in extracurricular work. There is given an analysis to the kinds and methods of using regional materials in extracurricular work. The author of the article emphasizes the positive influence of archaeological findings in the improvement of the quality and effectiveness of the lesson.

ҚОРАҚАЛПОҚ СИНФЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

О.Ешимбетов - ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: нутқ, мулоқот, тасаввур, тафаккур, экскурс, жараён, амалиёт, педагогика, синтаксис, образлилик, лирик кечинма, яхлитлик, конструктив, дидактика.

Ключевые слова. речь, общение, представление, мышление, экскурс, процесс, практика, педагогика, синтаксис, образность, лирические отступления, целостность, конструктивность, дидактика.

Key words: speech, communication, imagination, excursion, process, practice, pedagogy, syntax, imagery, lyrical digressions, integrity, constructiveness, didactics.

Ҳар қандай жамият ривожланиши миллий тилни ислоҳ қилиш билан ҳам белгиланади. Миллий тилнинг ижтимоий-руҳий жараён билан узвий боғлиқ ҳолда таракқий этиши, кўп ҳолларда ўзлашган сўзлар эвазига ҳам юз беради. Негаки, бола таълим-тарбиясида бевосита ўқитувчининг ўрни ва роли аҳамиятли бўлгани боис, уларнинг нутқини мунатазам равишда ўстириб бориш тақозо қилинади. Қорақалпоқ синфларида “Ўзбек тили” (Давлат тили) фани ўқувчиларга фақат нутқ ўстириш учунгина ўтилмайди, балки уларнинг тўғри талаффузини шакллантириш билан биргаликда ёзма нутқини ўстиришга ҳам қаратилади.

Таълим қорақалпоқ синфларида олиб бориладиган гуруҳларда одатда, ўзбек тили 2-синфдан ўтилишини инобатга олсак, муаммога аниқ ечим топиладиган бўлади. Айнан ўқувчилар ўша даврда атрофидаги оламдан жуда кўплаб информацияларни қабул қилишга мойил бўлади. Бу вақтда ўқувчи мустақил фикрлаш тарзига одатланса, нарсасиз-бўюмларнинг номларини тўғри талаффуз қилса, матнни беҳато ёзса, эшитган сўзларини эркин мулоқот давомида эркин қўллашга

ўзида куч топади.

Қорақалпоқистонда таълим тизимида – белгиланган расмий тил қорақалпоқ ва ўзбек тилидир. Қорақалпоқ синфларида ўзбек тилига, ундаги сўзларнинг маъноларини ўзлаштиришга эътибор берилса, шундагина мақсадга тўғри мўлжал олинган бўлади. Бунда ўқитувчидан фаоллик талаб этилади. Негаки, ўқитувчи ҳар бир машғулотга тайёрланган вақтида ёш ва синф нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда дастурли режа асосида иш олиб бориш лозим. Масалан, булар қайси шаклда амалга оширилади: биринчидан, ўқитувчи мавзунини аниқ ва пухта режа асосида ташкил қилиши; иккинчидан, мавзуга оид манбаларнинг ишончилигини қайта текшириши; учинчидан, мавзуга оид талаффузи қийин сўзларни ўйин ва кўрғазмалилик тарзида юзага чиқариши; тўртинчидан, мавзуга оид луғатлар тузиб ва улар ёрдамида бола хотирасига сингдириб бориши керак бўлади.

Нутқий фаолият билан боғлиқ тадқиқотларда келтирилишича: “Яхши ривожланган нутқ жамиятда кишининг актив фаолиятининг муҳим воситаларидан биридир, ўқувчи учун эса нутқ мактабда муваффақиятли

таълим олиш воситасидир. Болани кичик ёшиданок равон гапиришга ўргатиш лозим. Ўқувчилар нутқини ўстириш учун ўқитувчилар ўқувчилар нутқининг талаффузи, луғати, синтактик қурилиш ва боғланишли нутқини актив ўзлаштиришга ёрдам берадиган метод ва усуллардан фойдаланиши керак бўлади” [1]. Дарҳақиқат, келтирилган маълумотда икки жиҳат эътиборимизни жалб қилади, биринчидан, боғланишли нутқ табиатан бола тасаввурларининг ўсиб-ўлғайиб боришида аҳамият касб этса, иккинчидан, уни тарбия қилаётган муҳит ва оила ўртасидаги алоқа, муносабат, амалга ошади. Айниқса, бола уйда ёлғиз қолган пайтлари, ўзининг истаклари кетидан эргашади, телевизор томоша қилади, ўйинчоқ ўйнайди, расм чизади. Демак, нутқий кўникмани ҳосил қилиш жараёнида болага мунтазам оптимал равишда эътибор қаратиб, унинг нима билан машғул бўлаётганига ота она ҳам қизиқиши шарт. Чунончи, мулоқот, оиладаги муҳит, жонли парвариш, эътибор биринчи галда бола дунёқарашига тез таъсир қиладиган, таъсирчан воситаларни жалб этишни талаб қилади.

Ҳозирги кунда мактабларда ўқитувчининг жонли мулоқоти нутқига техник воситаларни жалб қилиш кўзланган мақсадга эришувга ёрдам беради. Ўқитувчининг синф аҳли билан мунтазам мулоқот қилиши ҳам уларнинг оғзаки нутқини ўстиришда катта аҳамиятга эга. Бу ўринда сўзловчи кўпинча сўзларнинг содда турини қўллайди, шу орқали бола дунёқарашини чархлаб боради. Оғзаки нутқда такрорланган грация, муболаға ва киноявийлик, қиёслаш методлари, турли маъно кўчимларини ҳам кенг истифода қилиш заруратини юзага келтиради.

Шунингдек, қорақалпоқ синфларининг 5-6-синфларида шеърий матнларни ёдлатиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Катта ёшга қадам қўйган ўқувчи ўз она тилини ўрганганидек, бошқа тилни ўргатишда ҳам қиёсий тасаввурлардан фойдаланади. Булар қуйидаги шаклда олиб борилса натижалар бўлади:

- биринчидан, шеърий матн ҳиссий-эмоционал тасаввурларни ифода қилади;
- иккинчидан, сўз ва унинг маъно қатламларини қайта идрок этишга замин яратади;
- учинчидан, жамоавий мулоқот кўпинча англомайидиган саволларга хос жавоб топишга етаклайди;
- тўртинчидан, нутқий кўникманинг шаклланиши, ўқитувчи режали мулоқотининг натижаларидан дарак беради.

Демак, ўқитувчи шеърий матнни ўзи ифодали ўқиб бериши зарур. У ўқувчига оғзаки етиб боради. Қабул қилиш жараёнида ўқувчининг маълум сўзларни билиб олиши баробарида, унга ўз шахсий муносабатини билдиришга, эркин муомала юритиш малакасини эгаллашга ёрдам беради.

Масалан шеърий матнга мурожаат қиламиз:

Жаҳонки муқаддас нени кўрибди,

Барига онасан, эй кодир ҳаёт.

Беш юз йил наридан бокиб турибди,

Нурли бу юзларга нуроний бир зот.

Шу буюк ўғлингни ардоқлаб дилдан, -

Халқим, таъзим этсанг арзигай тамом.

Унинг номи билан бирга битилган,

Дунё дафтарига ўзбек деган ном [2].

Боғланишли нутқини шакллантириш учун шеърий матн дастлабки асос вазифасини ўтайди. Мазмуний, ҳиссий англолган воқелик ва кечинма яхлитлиги ўқувчини нафақат тасаввурга, балки уни теран ўйлашга чорлайди. Ўқувчи жаҳонда Алишер Навоий номининг буюк даҳо эканлигини бир ўқишдаёқ англаши мумкин. Ахборот шаклида таништирилган мазкур байтларда давр нафасини ҳис қилиш қийин эмас. Негаки, тарих ва келажак ўртасидаги дунё манзараси ўқувчида фалсафий-эстетик мушоҳаданинг теранлашувига замин яратади.

Қорақалпоқ синфларида ўқитиладиган табиатшуносликка оид фанларда ҳам ўқувчи нутқини ўстиришга қаратилган талай кўргазмалар воситалар қўйилган. Айниқса, Орол фожеаси билан боғлиқ ранг-тасвир маҳсулотлари ўқувчилар тасаввурда табиатга бола қарашларини шакллантирибгина қолмай, балки уларни бу жараённинг фаол билимдони бўлишга, ички қизиқишларининг янада теранлашувига шароит туғдиради. Булар экскурсия вақтида кўрган предметларини ўқитувчи изоҳлаши ёрдамида гуруҳларга бўлиб, уларни саралаб, синтезлаб таҳлил қиладилар. Бундай ёндашув фақатгина экофожианинг зарарли оқибатларидан дарак берибгина қолмай, уларнинг қандай заминда яшаётганини эслатиб, келажакда бундай офатларни бартараф қилувчи муҳандис бўлиб ҳам шаклланишига ҳавас уйғотади.

Ўқувчилар нутқини уларнинг тафаккурдан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Нутқ тафаккур негизда шаклланиб, такомиллаша боради. Бу педагогик тажрибада синалган ҳодисадир. Қорақалпоқ синфларида таълим олувчи ўқувчиларнинг ўзбек тилида эркин ва бежирим гапира олиши, ёза билиши, мулоқот қилиши асносида сўзларни беҳато талаффуз қилиши кўп ҳолларда ўқитувчининг масалага систематик ёндашувига боғлиқ бўлади.

Мулоқот – инсон руҳий-маънавий дунёсининг маҳсули. Мулоқот кишилик жамиятининг муҳим асоси. Усиз ҳеч бир ижодий сифат юзага чиқмайди. Ўқувчи ўз талаффузи билан қай даражада масалани ўзлаштириб бораётганини англаб, ўзи ҳақида ўзига баҳо бериб боради. Ўзбек тили дарслари, болалар нутқини, луғат бойлигини бойитишга самарали ёрдам беради, нутқни тузишни ўргатади.

Умуман, таълим қорақалпоқ тилида олиб бориладиган мактабларда ўқувчилар боғланишли нутқини тартибли ташкиллаштириш учун ўқитувчидан масъулият ва матонат талаб қилинади. Зеро, нутқий кўникма, маҳорат, соҳанинг янгиликларидан, педагогик тавсиявий характердаги кўрсатмалардан яхши хабардор бўлиш ҳам яхши самара беради. Зотан, ақлий ва ҳиссий фаолият бир-бирини тўлдирувчи инсоннинг икки хусусиятларидир. Унда киши тажрибаси, характери, муомала маданияти ўз ифодасини топади. Жами унсурлар, тавсиявий характердаги масалалар реал моҳият касб этиб, ислохотчилик тамойилларининг натижаллигини оширишга хизмат қилиши, шубҳасиздир.

Адабиётлар

1. Ахмаджанова М., Маматкулова Д. Бошланғич синф ўқувчиларининг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш тизими. //Молодой учёный № 4. Научный журнал. Международная конференция. 2007.
2. Орипов А. Танланган асарлар. Сайланма, 1-жилд. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1999. 56-б.
3. Аминова М.Н., Маждидова М. Тарбия (ота-оналар ва мураббийлар учун энциклопедия) -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2010.
4. Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари. Ўзбек тилидан доимий 5-анжуман материаллари. -Т.: “Шарк”, 1999.
5. Ғуломов А., Қобилов Б. Нутқ ўстириш машғулоти. -Т.: “Ўқитувчи”, 1995.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қорақалпоқ синфларида 2-6-синф ўқувчиларининг боғланишли нутқини ривожлантиришнинг назарий ва амалий масалалари келтирилган. Унда бола тасаввурини бойитишга қаратилган дидактик ўйинлар, шеърий матнлар, экскурс мулоқотлар хусусида сўз юритилади.

В статье приведены теоретические и практические рекомендации по развитию связной речи у учащихся 2-6 классов. Здесь говорится о дидактических играх, направленных на представление стихотворных текстов, вводных конструкций и общение

The article presents theoretical and practical recommendations for the development of coherent speech of pupils in grade 2-6. The author speaks about didactic games aimed at performances, poetic texts, introductory constructions of communication.

ОҚЫҒЫШЫЛАРДА ТАРИЙХЫЙ БИЛИМЛЕРДИ ҚӘЛІПЛЕСТИРИҮДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОРНЫ

(VI класс мысалында)

Т.С.Ганиев - үлкен оқытыушы

*Әжсинияз атындағы НМПИ жанындағы Халық билимлендириуи хызметкерлерин қайта таярлау
хәм олардың қәнигелигин арттыруу Аймақлық орайы*

Таянч сўзлар: тарих, ислохот, таълим, инновация, педагогик технология, тарихий алифбо, бешинчиси ортикча, чайнворд.

Ключевые слова: история, реформа, образование, инновация, педагогическая технология, исторический алфавит, пятае лишнее, чайнворд.

Key words: history, reform, education, innovation, pedagogical technology, historical alphabet, the fifth is odd, chain word.

Глобал өзгерислер дәйиринде тәлим-тәрбияға зәрүрлик артып барады. Себеби, түрмыстағы өзгерис пәтлери тезлеседи. Бир тәрәптен, түрли халықлар түрмыс тараўларында имканият шеңберинде улығмалық тәрәплерди, қолайлықларды жаратып берсе, екінши тәрәптен информациялық мекан кенейеди. Түрли мақсет хәм мәллерге бағдарланған хәр кыйлы идея, көз-караслар, оны үгит-нәсиятлау технологиялары, жәмийетлик сана хәм пикирге тәсир көрсету мақсетинде нәтијжеликке ерисиу үшін ҳәрекет қылады.

Бүгинги күни мәмлекетимизде тәлим-тәрбияның “советше” модели орнында жана, яғный хәзирги дәйирде тәлим-тәрбия тараўында дүнья мәмлекетлеринде ерисилген жетискенликлер, информациялық-коммуникациялық система, педагогикалық технологияларды енгизген халда оқытыуға әмелге асырыуға, билимлендириу тараўына жана инновацияларды енгизиуға мәмлекет сиясаты дәрежесинде итибар берилмекте.

Келешегимиз болған, өсип киятырған жас әўладты хәр тәрәплеме рўхый хәм физикалық жактан жетик инсанлар етип тәрбиялау ҳаққында Президентимиз Ш.М.Мирзиёев “Тәлим хәм тәрбия, илим-пән, ден саўлықты сақлау, мәдениет хәм көркем-өнер, спортты раўажландыруу мәселелери, жасларымыздың терең билимге ийе болыуы, шет тиллерди хәм заманағой информациялық-коммуникациялық технологияларды пұхта ийелеуин тәмийинлеу барлық ўақытта баслы ўазыйпамыз болып қалады” - деп атап көрсеткен еди [1].

Соңғы жылларда билимлендириу тараўында түпкиликли жаңаланыу ҳәрекетлери көзге тасланбақта. Егер дәслепки дәйирде тәлим-тәрбия тараўының баслы мақсети-сапалы билим беридуен ибарат болған болса, бүгин оған қосымша, оқыту барысының нәтијжелигин арттыруу ўазыйпалары күн тәртибинен киритилмекте. Билимлендириу тараўындағы ерискен жетискенлигимиз елимиздеги әмелге асырылып атырған кең көлемли жаңаланыулардың нәтијжеси болып табылады.

Хәзирги күнде билимлендириу процесинде интерактив методлар, инновациялық, педагогикалық хәм информациялық технологиялардың оқыу процесинде қолланыуға болған қызығушылық, итибар күннен-күнге күшейип бармақта, бундай болыуының себеплеринен бири, усы ўақытқа шекем дәстүрий тәлимде оқыушыларға тек ғана таяр билимлерди ийелеуге ўиретилген болса, енди заманағой технологияларды қолланып, оларды өзлери билимлерди излеп табыуға, өз бетинше ўиренип, анализлеуға, хәттеки жуўмақларды да өзлери келтирип шығаруға ўиретеди. Бул процессте оқытыушы тек ғана басқарушы, бақлаушы ўазыйпасын атқарады, оқыушы сабақ процесиниң орайлық фигурасына айланады.

Тарих пәнинде хәр бир сабақ, тема, оқыу предметиниң өзине тән технологиясы бар. Оқыу процесиндеги педагогикалық технологиялар-бул жеке тәртиптеги процесс болып, ол оқытыушы оқыушының зәрүрлигинен келип шыққан халда бир мақсетке бағдарланған нәтијже беридуе қаратылған педагогикалық процесс есапланады.

Педагогикалық технологиялар тәлим-тәрбия процесинде нәтијжели усылларды әмелиятқа енгизиуде усыныс ететуғынлығын, бул процессте оқытыушы хәм оқыушының бирге ислесиулери нәтијжесинде оқыушыларда өз бетинше билим алыу имканиятлары кең екенлиги ҳаққында өзбекстанлық методист алымлар тәрпинен бахалы пикирлер билдирилген. «Оқыту процесинде мақсет бойынша кепилленген нәтијжеге ерисиуде қолланылатуғын хәр бир тәлим технологиясы оқытыушы хәм оқыушы ортасында бирге ислесиу хызметин шөлкемлестире алса, хәр екеуи де унамлы нәтијжеге ересе алса, оқыу процесинде оқыушылар еркин пикирлей алса, дәретиушилиқ қатнас жасаса, изленсе, анализлей алса, өзлери жуўмақ шығарып, өзине, топарға, топар болса оларға баға бере алса, оқытыушы оқыушылардың бундай хызметлери ушын имканият хәм шәраят жарата алса, бизиң пикиримизше, әне усы оқыту процесиниң тийкары есапланады [2:160-161].

Демек, педагогикалық технология методикадан парықлы түрде, бунда алдынан кепилленген нәтијжеге ерисиу күтиледи, ал методикада болса, оқытыушының жеке шеберлигине байланыслы әмелге асырылады.

VI класста тарих пәни тийкарғы предмет сыпатында оқытылады. Басқа пәнлерден өзгешелиги, тарих сабақларында хәр жаңа тема өтилгенде тарихый мәмлекетлер, шахслар, сәнелер, атамалар менен танысып барылады. Сонлықтан да, бул пәнди терең өзлестириу ушын оқыушылардың пикирлеу дүньясының кеңлиги, есте сақлау қәбилетиниң күшшилиги үлкен әхмийетке ийе болады.

Оқыушылардың санасында тарихый билимлерди қәлиплестириуде бүгинги күни билимлендириу системасына кеңнен енгизилген оқытудың интерактив методлардан пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе. Себеби, тарих сабақларында қолланылып атырған методлар оқыушылардың өтилген темаларды аңсат өзлестириуине, тарихый ўақыяларға еркин түрде өз мүнәсибетин билдириуға, ўақыялар избе-излигин есте сақлауға, синхрон тәрзиде дәйирлер, аймақлар, мәмлекетлердеги болып өткен тарихый ўақыяларды салыстырып, тереңирек ўирениуе жәрдем береді.

Бул жас дәйириндеги оқыушыларға билим беридуе, оларда тарих пәни ҳаққында түсиниклерди қәлиплестириуде тема мазмунына сәйкес, әпиўайы, бирақ, нәтијже беретугын методларды оқытыушы дурыс таңлап, пайдаланыуы мақсетке муўапық есапланады. Тарихый әлипбе шынығыуы да оқыушылардың

тарийхый атамалар, түсиниклер, мекан жайлар, тарийхый шахслардың атларын есте сақлау қабилетин сынақтан өткеріуге, ойлау, пикирлеу қабилетлерін рауажландырыуға жәрдем береді. Бул шынығыуды әмелге асыруу ушын қандай да бир тарийхый атама ямаса тарийхый шахстың аты тахтаға вертикаль халатында жазылады. **Мысалы: Геродот.** Оқыушылар белгиленген уақыт ишинде берилген тапсырма бойынша бас хәриплер менен баслануышы тарийхый мекан жайлар, уақыялар, атамалар, тарийхый шахслардың атларын жазады. Қайсы оқыушы ямаса топар көбирек мағлыұмат топласа жеңимпаз есапланады. Кем мағлыұмат топлаған оқыушылар өз дәптерлерине басқа топарлар айтқан мағлыұматларды жазып алады. Бул шынығыу мәмлекетлик билимлендириу стандартында белгиленген таяныш, пәнге тийисли компетенциялар менен бирге, оқыу бағдарламасында берилген миллий стандарт дәрежесиниң орынланыуына жәрдем береді.

Чайворд методы-оқыушылардың өтилген темалар бойынша ийелеген теориялық билимлерин әмелиятта бекемлеуге жәрдем береді. Бул методтың абзаллығы, бириншиден, сабақта пәнлер аралық интеграцияны тәмийинлейди, екиншиден оқыушылардың билимлерин бекемлейди, үшіншиден, оқыушыларды дурыс, қәтесиз жазыуға үйретеди, төртиншиден, тапқырлыққа, шаққанлыққа тәрбиялайды, бесиншиден, оқытушыдан артықша ресурс талап етпейди.

Бул методты әмелге асыруу ушын оқытушы тәрпинен тема мазмунынан келип шыққан халда сораулар таярланады хәм төмендеги үлгидеги кестеде оқыушыларға тапсырма бериледи.

29-§. Әйемги Греция алымлары хәм ойшылары

Сораулар	Жуап-лары
Жер бетиндеги барлық нәрсе оттан келип шыққан деп дәлиллейди грек философы? (8)	Гераклит
Фракиялы болған грек философы (8)	Демокрит
Инсанда ҳеш қандай зәрүрлик болмауы керек деген пикирге ийе болған грек философы (6)	Диоген
Геродотқа қандай атақ берилген? (8+5)	Тарийх-тың атасы
Шығыста Арасту аты менен белгили	Аристотель

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. “Конун устворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққийети ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. -Т.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Тошпұлатов Я., Гаффоров, Тарих ўқитиш методикаси. –Т.: 2010. 160-161-б.
3. Сагдуллаев А.С., Костецкий В.А. 6-класс «Тарийх» (Әйемги дүнья). –Ташкент, 2017.

Мақолада педагогик технологияларнинг афзалликлари тўғрисидаги фикрлар ўртага ташлаган ва тарих дарсларида интерфал методлардан фойдаланиш усуллари кўрсатиб ўтилган.

В статье анализируются преимущества педагогических технологий и использование интерактивных методов на уроках истории.

SUMMARY

The article deals with the advantages of pedagogical technologies and using interactive methods at the lessons in History.

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ДАРСЛАРИ ВА СИНФДАН ТАШҚАРИ МАШҒУЛОТЛАРНИНГ ЭСТЕТИК ЖИХАТЛАРИ ВА УНИНГ ГЎЗАЛЛИК МЕЗОНЛАРИ

А.Д.Хожимирзаев – педагогика фанлари номзоди, доцент
Наманган давлат университети

Таянч сўзлар: жисмоний тарбия, эстетика, ўқувчи, мезон, жиҳат, усул, вақт, спорт, синф, гармония.

Ключевые слова: физическое воспитание, эстетика, читатель, критерий, аспект, метод, время, спорт, класс, гармония.

Key words: physical education, aesthetics, reader, criterion, aspect, method, time, sport, class, harmony.

Шахсининг маънавий ва жисмоний имкониятларини ривожлантириш, улар негизда ўқувчи ёшларда мустақкам ахлокий сифатларни шакллантириш учун ўқувчилар ўртасида спортни оммалаштириш муҳимдир. Бу борада “Жисмоний тарбия дастурида ўқувчиларнинг

болған грек алымы (10)	
Маған таяныш нокатын тауып берің, Жерди өз көшеринен шығарып жиберемен. Бул пикир кимге тийисли? (7)	Архимед
“Өз-өзінди аңла хәм бил”. Бул пикир кимге тийисли? (6)	Сократ

“Бесиншиси артықша” методы

Бул методтан төмендегише пайдаланыу мүмкин. Бунда оқытушы тахтаға өтилген жаңа темаға байланыслы төрт атама (сөз) хәм темаға байланыслы болмаған бесинши атаманы (сөзди) жазады. Мысалы: **2-§. Ен әйемги аламлардын рауажланыуынын дәслепки баскышлары. Питекантроп, зинжантроп, синантроп, неандерталь, патриархат.** Бул атамалардан оқыушылар темаға тийисли болмаған, яғный артықша болған бесинши атаманы (сөзди) табады. Оқытушы сол тәризде тема бойынша үйренілген тийкаргы түсиник, атамалар, тарийхый шахслардын атларын жазыуы дауам етеди, оқыушылар болса темаға тийисли болмаған сөзди табыуы дауам еттиреді. Бул метод оқыушылардың өзлестирген теориялық билимлерин жаңа күтилмеген жағдайларда қолланыуға имканият жаратады. Бул методты сабақтың жаңа теманы бекемлеу баскышында қоллансак жаксы нәтиже береді. Методтың абзаллық тәрәпи сонда, бириншиден, оқытушыдан артықша ресурс талап етилмейди, класс тахтасы менен ислесиуге жәрдем береді, екиншиден, оқыушыларды анализлеуге үйретеди, үшіншиден, сабақта оқыушыларда өзара жарыс руўхын пайда етеди.

Хәр бир оқытушы өзиниң педагогикалық искерлигинде заманагөй технологияларды қолланыуы жолға қойыуы менен оның кәсиплик шеберлиги артыуы сөзсиз. Бул өз гезегинде оқытушыға жеткерип берилетуғын билимнің сыпатының артыуына тийкар жаратады. Соның менен бирге оқыушының сабаққа қызығушылығын хәм билимге умтылушылық хәрекетлерин рауажландырады.

Жуумаклап айтқанда, бүгинги заманагөй тарийх пәни оқыушыларға терең билим бериуи ушын заман талаплары дәрежесинде билимге ийе болыуы, билимлендириу тарауына енгизилген педагогикалық технологиялар ҳаққында теориялық билимлер менен бирге әмелий көнликпелерге ийе болыуы мақсетке муўапық деп есаплаймыз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ларини ҳосил қилиш ва ривожлантириш миллий тарихий илдизларига эга қудратли омил сифатида у халқ оғзаки ижодида, шарқ мутафаккирларининг асарларида ва халқ педагогикасида ҳам ўз аксини топган [4]. Шу боисдан мамлакатимизнинг бугунги кунда ўсмирларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий – эстетик жиҳатдан қишлоқликка эришишлари учун зарур шарт-шароитларни яратиш ҳукуматимизнинг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда.

Ўқувчиларни жисмоний тарбиялашга бўлган талабларидан бири ҳиссийликни илмга йўналтирилганлик билан уйғунликда қўйишдир. Ушбу тарбиялашда айнан эстетик жиҳат, кўрсатилган талабни таъминлайди. Бунда эстетик мазмунга бой таълимий материалларнинг ижодий ёндашиш, ўқувчиларнинг спорт эстетикасига бўлган қизиқишларини мўтадиллаштирадиган самарали методлар, восита ва усуллар орқали эришилади. Ана шу муносабат билан ўқувчиларни эстетик тарбиялаш жараёнида нафақат жисмоний тарбия дарсларида, балки синфдан ташқари машғулотларда ҳам мўтадиллаштириш ва жадаллаштириш муаммоси туради.

Жисмоний тарбия жараёнида ўқувчиларни эстетик тарбиялашнинг педагогик жиҳатдан ташкил этилиши ва йўналтирилиши долзарб ижтимоий-педагогик муаммо ҳисобланади. Жисмоний тарбияда кўрсатилган тузилмаларнинг ҳар бир бўлинишига ўзига хос эстетик салмоққа эга. Зеро, бизнингча, жисмоний тарбия ва эстетика ажралмас тушунчадир.

Жамият ривожининг дастлабки босқичида ўйинли ҳаракатлар, меҳнат айна пайтда жисмоний тарбиянинг муҳим самарали воситаси бўлган. Қадимги замонлардан келаётган спортнинг ҳозирги замон турларидан кураш, бокс, найзабозлик сузиш, от спорти, футбол ва бошқалар юз йиллар давомида авайлаб сақлаб келинмоқда ва такомиллаштирилмоқда. Уларнинг ҳар бири гўзаллик ва мукамаллик ҳаракатлари уйғунлиги, спортнинг у ёки бу турини умумий эстетика намунаси, деб ҳисоблаймиз.

Кейинчалик аста - секин спорт асбоблари: шар, коптоклар, таёқлар ва шу кабилар пайдо бўлди. Спорт иншоотлари, махсус бинолар қурилди. Улар тегишли жиҳозлар, анжомлар билан жиҳозланди.

Турнирлар, беллашувлар, мусобақалар, спорт байрамлари, олимпиадалар анъанавий бўлиб қолди. Шунингдек, бир спорт турига нисбатан қўлланиладиган спорт эстетикасининг мезони иккинчи спортга нисбатан қўлланилмаслиги мумкин. Бу табиий ҳол ҳисобланади. Бироқ спортдаги гўзалликни ўлчашнинг умумий томонлари, яъни мезон ва ўлчовлари мавжуд. Улар спортдаги ютуқларни баҳолашда қўлланилади. Унинг бир қатор сифатлари нафақат спорт кўрсаткичларини, балки унинг эстетик жиҳатларининг ҳам эътиборга олган ҳолда баҳоланади. Масалан, гимнастикадаги у ҳоҳ спорт гимнастикаси, ҳоҳ бадий гимнастика бўлсин, эстетика жиҳатларини устунлиги спортчининг айнан спорт маҳоратининг натижасини баҳолаш мезони сифатида қўлланилади.

Бироқ жисмоний тарбия ва спорт мусобақаларида ёшларни эстетик баҳолашда фойдаланиладиган махсус иборалар ва мезонлар мавжуд: гармония, шакл, оҳанг ва динамика, равонлик ва нафис ҳаракатлар, назокат, нозиклик, вазминлик, зур бериш, куч, қувват ва тезлик, таваккаллик, аниқлик вақтни ҳис этиш, техника, ҳужум каби терминларнинг моҳиятини, уларни ўқувчиларга таклиф этиладиган шарҳга яқинлаштириб кўриб чиқамиз. Бу ўқувчиларни жисмоний тарбия дарсларида эстетик тарбиялашда катта роль ўйнайди.

Гармония - тананинг эгилувчанлиги, қомат, ҳаракатларнинг тўла гўзаллиги: тана қисмларининг яхлитликдаги бирлиги, бир-бирига мутаносиблиги, мувофиқлиги. Гармонияда бутунликни яратувчи

машқлар, уларнинг элементларининг уйғунлигидир. Гимнастикада - бу бутун машқ бажарилиши давомида ҳаракатнинг турли хил ритмларда, кичик элементлари бирлашганда эстетик элементларнинг секин ёки тез суръатда қўшилиши ҳисобланади.

Шакл - роҳатбахш қиёфа, конфигурация, тузилиш, яхлитлик ва бирлик: мақсадга эришишнинг композицияси ёки усули, гўзаллик, нафислик, ташқи кўркемлилик (гимнастикада), айниқса, асосий йўл мураккаб комбинация билан бирлашиб кетганда ажойиб роҳатбахш этадиган ҳолатдир. Ритм (маром) - ифодали ҳаракат шакли: ўз-ўзини рақсагидек намоён этиш усули. Яхлит чиқишнинг ажралмас белгиси. Унга туганланганлик ва яхлитлик беради. Бу яна машқлар тўлалиги, ҳаракат кўринишлари ҳамдир. Гимнастикадаги-мутаносиблик, элементлар ҳаракатининг кетма-кет тузилиши ва уларнинг қўшилиши. Мусиқа жўрлигидаги ҳаракатнинг ритм билан мослигидир.

Динамика - ҳаракатнинг сарфланган куч остидаги таъсир, ифодаси, ҳаракат изчил бўлганда шакл жўшқинлиги.

Равонлик - ифодали ҳаракат кўрсаткичи. Нозиклик назокатлиликни назарда тутди, поэтик ва эстетик маънони ифодалайди.

Нафосат - инсон танасининг тузилиши инсонни бевосита ҳаёлга чумдиради, эстетик туйғу, эстетик баҳолашга даъват этади. Бу тил ҳамдирки, унда фақат спортчи ҳам сўзлашади, томошабинга ўз ҳиссиётларини беради, ҳам динамикада, ҳам мувозанат ҳолатида намоён бўлади. Баҳолашда эса намоён этишнинг умумий қарорлари ва кўпқирралигини ҳисобга олиш талаб қилинади.

Назокат - қиёфа гўзаллиги, шаклнинг мослиги, мутаносиблиги, ҳаракатларнинг гўзаллиги, зеболиги, нозиклиги. Муз устидаги рақса, конькида учиш спортида юқори даражадаги ҳайрат шароитида гўзалликка интилиш томошабини чуқур кечинмаларга солади.

Вазминлик - ўқувчининг руҳий вазминлиги, жисмоний имконияти. Ўзини ҳамда вазиятни бошқара билиш. Мураккаб ўйин вазиятларида, айниқса, кўнмаган шароитда вазминликни сақлай билиш, ҳаяжонлантирувчи ва гўзал томоша яратади, ҳатто ютқазиб қўйганда ҳам, зиддиятчи ва қутилмаган шароитларда ҳам вазминликни сақлай билиш-бу спортдаги гўзаллик элементларидир.

Тиришқоқлик - битта спортчи, бутун жамоа («команда руҳи») қувватининг сарфланиши, оғирликни, маконни, гўзалликни ҳисобга олган ҳолда ҳаракат тахлилини талаб қилади. Жўшқин қобилиятни энг кўп даражада қўшишни талаб қилади, ушбу тиришқоқлик билан роҳатланиш эстетик бойликдек ҳис этилади.

Куч - бу куч - қувват - тезлик - таваккал - аниқлик - булар спортдаги гўзалликнинг одатий тушунчалари бўлиб, ҳатто қадимда ҳам шундай бўлган. Куч - жисмоний имконият ҳисобланади.

Қатъият - вақт бирлигида бажариладиган иш. Спорт машқларида амалга оширилади. Спортда баҳоловчи мезон, унинг нозик пайтдаги жамул-жамлигида мувозанат билан борлиқ, яхши баланс бошқалар, йиқилиб кетган ҳолларда ҳам оёқда туриб қолишга ёрдам беради.

Мувозанат - юқори тоифали спортчининг белгиси. Қувват ва баланснинг алоқасидан катта жисмоний куч ҳосил бўлади, спортнинг кўп турларида муваффақиятни таъминлайди [3].

Аниқлик - назорат билан уйғунликнинг тўғрилиги. Вақт ва ўз-ўзини бошқаришни ҳис этиш - энг юқори спорт маҳорати. Назорат спортчининг шайлиги ва эсанқирамаслиги билан, тайёрланганлигидан фойдалана олиши ҳамда уни ўз чиқишининг эстетик интиҳоси деб билиш, ўзининг куч - қувватини, маҳоратини муваффақият ва гўзал натижа билан то-

пишига сафарбар этишлигидир.

Вактни ҳис этиш - спорт эстетикасида ўз-ўзини бошқариш, ҳаракат мослиги (синхронлиги) билан боғлиқ. Спортчининг маҳорати қанчалик юқори бўлса, вақтни ҳис этиши шунчалик ривожланган бўлади (кураш, бокс, камондан ўқ отиш - баллистика гўзаллиги кабилар).

Ижро этиш техникаси - спортчи, яқка курашчи чиқишини баҳолаш учун муҳим мезон. Бу фақат механик аниқлик бўлиб қолмай, балки ҳаракатни такроран ишлаб чиқиш маҳорати бадийликни (масалан, гимнастикада) билиш учун калит ҳамдир. Унда эстетик салоҳият ортиб боради.

Усул - ҳаракат техникаси - фарқнинг қаршилиги шароитида амалга оширилади, шунинг учун ҳам уларни

бажариш айниқса мураккабдир [2].

Хужум - спортчининг мақсади, рақибга ҳиссий мулоҳаза учун сония улушини қолдириш, қилинадиган қатъий ҳаракатни олдиндан сезиш -эстетика мезонларидан бири. Тажриба ва маҳорат билан бўлганда ижрочиға ҳам, томошабинга ҳам завқ бахш этади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, умумий урта таълим мактабларида ўсмирларни эстетик тарбиялашда жисмоний тарбия дарслари ҳамда синфдан ташқари машғулотлар, юқорида спортга педагогик таъриф берилган жиҳатлар, гарчи уларнинг барчаси ҳам педагогик жиҳатдан талкин этилмаган бўлсада, жисмоний тарбиянинг асосий эстетик жиҳатлари, гўзаллик мезонлари бўлиб хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Жисмоний тарбия дастури. 2018 йил. 144-б.
2. Махмудов Б.А. Бошланғич синф ўқувчиларида эстетик кўникмаларни шакллантиришнинг принцип ва методлари. «Xalq ta'limi» журнали 2013. № 6-сон 96-99-б.
3. Makmudov B.A. Didactic Possibilities of Aesthetic Education of Primary School Children by National Mobile Games. Eastern European Scientific Journal.- Germany: 2018 year. -P.59-62.
4. Сулаймонов А.П. Художественное образование старшеклассников на занятиях книжной графикой. -М.: НИИ ХВ, 1992. - С.169.

Мазкур мақолада жисмоний тарбия дарслари ва синфдан ташқари машғулотларнинг эстетик жиҳатлари ва унинг бадий мезонлари борасида, таълим амалиётида жисмоний тарбия ўқитувчилари томонидан қўлланилиши лозим бўлган масалалар юзасидан кўрсатма ва таклифлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся рекомендации и предложения по вопросам, которые должны применяться учителями физкультуры в практике физического воспитания и внеклассных упражнений, а также по критериям красоты.

РЕЗЮМЕ

The article gives guidance and suggestions on the issues that should be applied by physical education teachers in the practice of physical education and out-of-class exercises and its beauty criteria.

SUMMARY

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARINI TABAQALASHGAN JISMONIY TARBIYA TA'LIMI TEXNOLOGIYASI

J.Sh.Jammatov - mustaqil izlanuvchi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: jismoniy tarbiya, ahloqiy yondashish, o'qish, vosita, unsur, usul, boshlang'ich, yosh, sinf, mashq, texnologiya.

Ключевые слова: физическая культура, поведенческий подход, чтение, инструмент, элемент, метод, начинающий, возраст, класс, упражнение, технология.

Key words: physical education, behavioral approach, reading, tool, element, method, beginner, age, class, exercise, technology.

O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da bolalarga va ularning bilimi va qobiliyatiga qaray individual va tabaqali yondashish uslubidan keng foydalanish tavsiya etilgan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining jismoniy tarbiya dasturlaridagi talablarini bajarish, o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi darajasini aniqlash jismoniy tarbiya o'qituvchilarining asosiy vazifalaridan biridir.

O'quvchilarning jismoniy tarbiya darslari jarayonidagi jismoniy rivojlanishi hamda jismoniy tayyorgarlik darajasi o'ziga xos bo'lib, farqli ravishda tabaqali va individual o'zgarishlarga ega. Shu sababli, jismoniy rivojlanishi har xil bo'lgan o'g'il va qizlarda jismoniy sifatlarni tarbiyalash uchun individual dasturlar tuzish, mashqlar majmuasini ishlab chiqish, dars jarayonida har bir guruh uchun tabaqali yondashish holda o'rgatishni tashkil qilish jismoniy tarbiya jarayonida dolzarb masalalardan biridir.

Tabaqalashtirish o'quv jarayonini tashkil etishning shunday shakli, unda o'qituvchi o'quvchilar bilan ularda mavjud bo'lgan va o'quv jarayoni uchun muhim ahamiyat kasb etgan sifatlarga ko'ra belgilangan ta'lim mazmuni asosida ishlaydi.

Tabaqalashtirilgan ta'limning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning individuallashtirilgan ta'lim bilan qay darajada aloqadorligiga bog'liq. Bunda o'quv jarayoniga bosqichma-bosqich rejalar va o'quv dasturlari tatbiq etiladi. Iqtidorli o'quvchilar uchun esa alohida individual o'quv mashg'ulotlari yo'lga qo'yiladi.

Bunday o'quv mashg'ulotlarining mavzulari o'quv dasturlarida aks etgan bo'lishi lozim. Iqtidorli o'quvlar barcha sinfdoshlarining layoqatlari o'sishi qobiliyatlari rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishlari mumkin.

Ta'lim jarayonini tabaqalashtirish muntazam rivojlanib va takomillashib boradigan jarayon hisoblanadi. Ushbu

jarayon davomida ta'limni tabaqalashtirish effektivligini oshirishga ta'sir etadigan faktorlar va sharoitlar aniqlanadi. Umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya fani bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayoniga tabaqalashtirish yondashuv masalalarini o'rganish tadqiqot qilinayotgan muammoning yangi yechim yo'llarini aniqlash imkonini beradi.

Ta'limda tabaqali yondashish har bir guruhdagi o'quvchilar bilan ishlashda juda katta ahamiyatga ega. Bir omilni amalga oshirishda bir xil yoshdagi maktab o'quvchilarini guruhlarga ajratish talab qilinadi.

Tabaqali yondashishni amalga oshirish jismoniy sifatlarni tarbiyalashga yordamlashadi, o'quv jarayoni samaradorligini oshirishga zamin yaratadi va jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga o'quvchilarning qiziqishini oshiradi hamda o'quvchilarning jismoniy holatini yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Psixologik pedagogik adabiyotlarda individual va tabaqali yondashish muammosi asosan, maktab o'quvchilari bilan ishlashga tegishli materiallardan iboratligi ko'rsatilgan.

Tabaqali yondashish jismoniy tarbiyada faqat ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan tashqari, o'quvchilarni faollashtirish usuli hamdir. Shu sababli u o'z vazifasini bajarishi, ya'ni o'quvchilar sog'lig'ini mustahkamlashi, jismoniy tayyorgarlik darajasini oshiruvchi harakat omili bo'lib qolishi uchun muntazam ravishda qo'llanilishi, yetarli, mukammal va ixcham bo'lishi kerak.

Jismoniy mashqlarni bajarayotgan o'quvchilar organizmining o'sishi va rivojlanishiga, ularning individual jismoniy rivojlanish sur'ati va yo'nalishiga to'g'ri tanlangandagina rag'batlantiriladi. Bunday bolalar boshqalarga nisbatan mashqlarni tanlash, ularni meyorlashda shu sababli o'quvchilarga ko'proq e'tibor

berishni talab qilishadi. Shunday qilib, ta'lim texnologiyasi – bu ta'limni amalga oshirishning usuli hisoblanadi. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida quyidagi pedagogikaga ixtisoslashgan tushunchalarning ta'rifini anglashni taqazo etadi:

- *Jismoniy tarbiya ta'limi* – bu insonni maqsadga yo'naltirilgan jismonan shakllanishidir;

- *Jismoniy tarbiyalanish* – bu shaxsni jismoniy barkamollikka erishish nuqtai nazaridan maqsadga erishishni yo'naluvchanlikni shakllantirishdir [1];

- *Jismoniy tarbiyaga o'qitish* – bu jismoniy barkamollikka erishishning ijtimoiy tajribasini o'zlashtirish maqsadida maqsadga yo'naltirilgan bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;

- *Jismoniy tarbiya ta'limi natijasi* – bu jismoniy tarbiyaning maqsadli mohiyati sifatida ifodalangan jismoniy barkamollikka erishish darajasidir [2];

- *Jismoniy barkamollik (keng ma'nodagi ushbu tushuncha)* – bu maqsadga yo'naltirilgan garmonik rivojlangan inson organizmini shakllantirishdan iborat bo'lgan jismoniy tarbiyaning maqsadli mohiyatidir.

Tabaqalashgan jismoniy tarbiya ta'limi – bu insonning individual qobiliyatlarini rivojlantirish orqali uni maqsadga yo'naltirilgan jismonan shakllantirishdir.

Tabaqalashgan jismoniy tarbiya ta'limi texnologiyasi – bu tabaqalashgan jismoniy tarbiya ta'limining mazmunini ta'limning maqsadiga effektiv yo'l bilan erishishning vositalar tizimi, usullari va tashkiliy shakllari orqali amalga oshirish jarayonidir.

O'quv jarayonining texnologik tuzilishini tushunish uchun kalit – bu ketma-ket aniq belgilangan maqsadlarni mo'ljallab faoliyat ko'rsatishdir.

Shu sababli ham, eng avvalo, ta'limning pedagogik texnologiyasi uchun markaziy muammo bo'lgan – maqsadni belgilash muammosida va ta'limda maqsadli yo'naltirilganlik muammosida to'xtalib o'tamiz.

B.I.Bespalkoning pedagogik texnologiyaning maqsad va vazifalari yetarli darajada tashhizli (diagnostik) qo'yilgan, ya'ni shunchalik aniq va ravshan-ki, ularni amalga oshirish darajasi va ma'lum bir vaqt oralig'ida ularga erishishni kafolatlay oladigan yetarlicha aniq diagnostik jarayon yaratish to'g'risida bir qiymatli xulosa qilish mumkinligi to'g'risidagi fikri jismoniy tarbiya darslari jarayonida tabaqali yondashish texnologiyasini amalga oshirish muhim mexanizm bo'lib xizmat qiladi [3].

Adabiyotlar

1. Абдуллаев А.А., Ханкельдиев Ш.Х. Болалар ва ўсмирлар жисмоний тайёргарлигининг тузилиши. //Республика илмий анжумани материаллари. -Фарғона: 2005. 4-6-б.
2. Айрапетьянц Л.Р. Развитие и положительное использование научного и технического потенциала. //Фан-спортга» -Т.: 2004 № 1 -С. 17-20.
3. Бальсевич В.К., Пьянзин А.И. Организация позитивного контроля за двигательными функциями организма спортсмена. //Теория и практика физической культуры. -М.: 2004. № 6. -С. 32-35

Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini jismoniy tarbiya ta'limi jarayonida o'zlashtirishi qiyin bo'lgan o'quvchilarga tabaqalashtirilgan holda mashg'ulotlarni tashkil qilish texnologiyasi bo'yicha metodik tavsiyalar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются методические указания и рекомендации по организации аудиторных занятий с учащимися общеобразовательных средних школ которые не в состоянии освоить процесс физического воспитания.

РЕЗЮМЕ

The article outlines methodological guidelines and recommendations for the organization of classroom activities, with the students of general secondary educational schools, who are unable to master the physical education process.

SUMMARY

АВСТРАЛИЯ МАТЕРИГИН ОҚИТЫЎДА ИНТЕРАКТИВ МЕТОДЛАРДАН ПАЙДАЛАНЫЎ УСУЛЛАРИ

Г.Жиемуратова - үлкен оқытыушы

Әжсинияз атындағы НМПИ жанындағы Халық билимлендируу хызметкерлерин қайта таярлау
хәм олардың қәнигелигин арттыруу аймақтық орайы

Таянч сўзлар: китъа, метод, эндемик, саванна, табиат зонаси, диктант, инновацион технология.

Ключевые слова: материк, метод, эндемик, саванна, природная зона, диктант, инновационная технология.

Key words: continent, method, endemic, savanna, nature zone, dictation, innovation technology.

Хэзирги ўақытта тэлим методларын жетилисти-
риўде тараўдағы тийкарғы бағдарлардан бири иннова-
циялық технологияларды оқыў процесине енгизиўден

Y.K.Babanskiy o'quvchilarning o'zlashtirmasligini oldini olish bo'yicha umumta'lim maktab muammosini hal etishda ta'lim jarayoniga tabaqalashtirishgan yondashuvni ta'minlashni taklif etadi. U o'quvchilarning o'zlashtirmasligini oldini olish maqsadida quyidagi tabaqalashtirishgan yondashuv mezonlarini aniqlagan:

- tarbiyaviy tadbirlar kompleksi;

- o'zlashtirish darajasi past bo'lgan o'quvchilarni jamoat ishlariga, turli to'g'arak ishlariga va shu singarilarga faol jalb etish;

- jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikda o'zlashtirish darajasi past bo'lgan o'quvchilarga zarur yordam ko'rsatish (ularni ilg'or o'quvchilarga birlashtirib qo'yish).

Darhaqiqat jismoniy tarbiya dars jarayoni davomida o'zlashtirish past bo'lgan o'quvchilarga tabaqali yondashishda quyidagi choralarni qo'llash zarur:

1. O'quvchilar tayyorgarligini nazorat qilib so'rov o'tkazish paytida do'stona munosabatlar atmosferasini yaratish kerak. Javobga tayyorlanish uchun ancha ko'proq vaqt ajratish kerak. Javob berish paytida ko'rgazmali qurollardan foydalanishga ruxsat berish lozim. Albatta birinchi muvaffaqiyatlarni rag'batlantirish dardor.

2. Yangi materialni bayon qilish jarayonida imkoni boricha tez-tez o'quv materialini tushunish darajasini aniqlab turish zarur. Ko'rgazmali qurollarni namoyish etishda yordamchi sifatida jalb etish, muammoviy ta'lim jarayonida ko'proq suhbatga tortish zarur.

3) O'quvchilarning mustaqil ish paytlarida murakkab topshiriqlarni aniq bosqichlarga bo'lish va o'quvchilar faoliyatini diqqat bilan kuzatish, yo'l qo'yilgan tipik xatolarni aniqlash, ijobiy momentlarni qayd etish lozim.

4) O'quvchilarning darsdan tashqari mustaqil shug'ullanishlari uchun maxsus mashqlar tanlash hamda topshiriqlarni bajarish tartibini o'qituvchi tomonidan batafsil tushuntirib berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jismoniy tarbiya darslari jarayonida tabaqali yondashish o'quv fani maqsadlarini har qanday taksonomiya asosida aniqlashtirish ikki bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda fanning maqsadlari belgilansa, ikkinchi bosqichda joriy, kundalik faoliyatning maqsadlariga ajratiladi. Bu o'qituvchi tomonidan o'zlashtirishi zaif bo'lgan o'quvchilarga tabaqali yondashishni amalga oshirishda va shu munosabat bilan u kerakli mos tayyorgarlikdan o'tishida asosiy vosita hisoblanadi.

беріу мектептерінде оқыу процесінің сыпаты көп себептерге байланысмы болып, олар арасында оқытудың усыл хám методлары да шешіуші әхмийетке иіе [2]. Методлар хám усыллар оқыушыларда билимлерди аңлы хám терең өзлестіріуіне, олардың өз бетінше дөретіушілик активлигин раужаландыруға жаксы тәсир көрсетеді. Бул метод хám усыл түсиниклери өз ара бир-бирине байланысмы, себеби, олардың хәр бири метод сыпатында да усыл сыпатында да көриниске иіе болады. Бүгінги күнге келип педагогика әмелиятында оқытуу усыллары хám методлардың жүдә көп түрлерин ушыратамыз. Метод хám усылларды таңлауда оқытуушы дәслеп түрли шәраятларды, оқытылатуғын пәннің характери, балалардың жас өзгешеликтери хәттеки олардың алдыңғы билим дәрежесин де есапка алыуы лазым.

Улыума орта билим беріу мектеби географиясында МБС хám оқыу бағдарламасында оқыушылардың үйреніп өзлестіріуі керек болған билим, көнликпе хám укыпшылықтары белгилеп берілген. География пәни оқытушылары усы билимлерди оқыушыларға сабақ дауамында яки класстан тыс жұмыслар аркалы хәр қыйлы метод хám усыллар аркалы жеткеріп береді. Сонлықтан да, пән оқытушыларынан өз бетінше көбирек излениуін, қосымша мағлыұматлар аркалы өзіннің билим дәрежесин арттырып барыуы лазым. География сабақларында педагогикалық технологияларды қолланыу оқыушылардың география пәни бойынша бар болған билим дәрежесі менен белгиленеді. Сонда ғана қолланып атырған технология бар болған билимлердің тереңлестіуіне хám бекемлеуіне алып келеді. Улыума орта билим беріу мектептерінде 6-классларда материклер хám океанлар тәбийий география курсы бойынша оқыушыларға билим бериледі. Оқыушылардың 5-класстағы «Тәбийий география басланғыш курсы»нда алған улыума географиялық түсиниклери «Материклер хám океанлар» тәбийий географиясы курсын оқыту дауамында бекемленеді, анықластырылады хám де оларда бир қанша кеңірек түсиниклер пайда болады [1]. Сонлықтан бул курсты оқытуу дауамында оқытуушы берілген материалларды избе-из хәр қыйлы методлар аркалы тереңірек түсинидіріу аркалы оқыушылардың билимин арттырып барыуы лазым. Мысалы: «Австралияның географиялық орны, изертлениу тарийхы, геологиялық дүзиліси, пайдалы қазылмалары, Рельефи» темасын оқытуу барысында оқыушылардың таза тема бойынша мағлыұматларды еле де кеңірек түсиніуі ушын сабақтың әмелият басқышында «Класстер» методынан төмендеги көринисте пайдаланыуымыз мүмкин:

Бул метод аркалы оқыушылар Австралия материгин басқа материклерден айырмашылықтарын, оның өзине тән тийкаргы өзгешеликтерин хám материктің характерли белгилери хәққындағы мағлыұматларды өзлестіріу аркалы басқа материклер менен салысты-

руу көнликпелери қәлиплеседі. Соның менен бирге оқыушыларда белгилі бир объект әтирапында пикир леу көнликпелери де қәлиплеседі.

Материклер хám океанлар географиясын оқытууда географиялық диктантлардан пайдаланыу да үлкен роль ойнайды. География сабақларында диктантлардан пайдаланыудың әхмийети бул оқыушылардың географиялық ой-өрисин кеңейтеді, олардың өз бетінше излениуіне хám пикирлеуіге үйретеді. Географиялық диктантлар аркалы оқыушылардың географиялық атама хám атларды, объектлердің жайласқан орнын яки материклердің өзине тән өзгешеликтери бойынша ийелеген билим, көнликпе хám укыпшылықтарын тексеріуде пайдаланыуымыз мүмкин. Географиялық диктантларды ири темалар яки баптарды өтип болғаннан кейин шөлкемлестіріуіміз мүмкин. Мысалы: Австралия материгин жуұмақлағаннан соң диктантлардан төмендеги көринисте пайдалансақ болады:

Географиялық диктант:

1. Австралияның ең үлкен дәрьясы - (Муррей)
2. Австралияның ең узын дәрьясы - (Дарлинг)
3. Дәрьялардың курғак өзенлеринин аталыуы- (криклер)
4. Австралияның ең үлкен көли - (Эйр-Норт)
5. Австралияның арқа бөлимлерин ийелеген тәбият зонасы - саванналар)
6. Австралияның майданына қарай үлкен аймақты ийелеген тәбият зонасы - (Шөл)
7. Қалың шеңгелзарлар не деп аталады - (скреб)
8. Белгилі бир орынға тән болған организмлерди не деп атайды - (эндемик)
9. Ең көп санлы хám хәр қыйлы группаға тән қалталы хайуанлардан - (кенгру)
10. Бизиңше бул хайуанның атамасы «суу ишпеймен» деген мәнисти аңлатады - (Коала)

Солай етип географиялық диктантлар аркалы оқыушылар сабақтықтағы текстлер менен ислеседі, тема бойынша қосымша мағлыұматларға иіе болады хám Австралия материгинин басқа материклерден айырмашылықтары менен танысады.

Буннан тысқары Австралия материгин үйрениуде Венн диаграммасынан да пайдаланыуымызға болады. Венн диаграммасы-график көринисте болып, алынған нәтийжелерди улыұмаластырып, олардан бир жуұмақ шығарыуға, еки яки оннан артық предметти (көринис, факт, түсиник) анализ қылуы хám үйрениуде қолланылады. Бул диаграмма бойынша теманың басқа пәнлер менен байланыслығын, өтилген теманың таза тема менен байланысмы тәрепин ашып беріуде қолланылады. Мысалы: Австралия материгин үйрениу барысында алдын үйреніп шығылған Африка материги менен салыстырып төмендеги көринисте алып барылуы мүмкин:

Бунда оқыушылар жууплықларда бирлесіп Африка материгин Австралия материги менен салыстырып өзлеринин шеңберлерин толтырады хám ортасына еки материктің уқсас тәрептерин көрсетіп береді. Бундай салыстырыушы тапсырмалар оқыушылардың өз бетінше излениуін, материклерди бир-бири менен

айырмашылықтарын хэм оларды анализ қылыў көнликпелерин раўажландырады. Жуўмақластырып айтатуғын болсақ, сабақ процесинде интерактив методлардан пайдаланыў сабаққа қойылған мақсетке ерисийде үлкен әмийетке ийе. Себеби, жоқарыдағы

көрсетип өтилген интерактив методлардан пайдаланып оқыўшыларға тапсырмалар бериў арқалы олардың сабақ барысына актив қатнасын тәмийинлеўге, оқыўшылардың өз бетинше излениўине хэм сыпатлы билим алыўына ерисемиз.

Әдебиятлар

1. Даринский А.В. "Географияни ўқитиш методикаси". -Тошкент: 1964.
2. Мавлонова Р., Тураева О., Холиқбердиев К. -Т.: "Педагогика". 2010.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактабларида Австралия қитъасини ўқитишда «Кластер», «Географик диктант» ва «Венн диаграммасы» методларидан фойдаланиб ўқитиш орқали ўқувчиларнинг мустақил ишлаш, солиштириш ва таҳлил этиш қобилиятларини ўстириш усуллари кўрсатиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье показаны методы обучения учащихся общеобразовательных школ по теме «Материк Австралия» с помощью таких приёмов интерактивного метода как «Кластер», «Географический диктант» и «Диаграмма Венна» которые способствуют повышению знаний самостоятельно работать, анализировать и сравнивать

SUMMARY

The article is devoted to research the methods of teaching the continent Australia with the help of such techniques of the interactive method as "Cluster", "Geographical dictation" and "Venn diagram" that promote to improve pupils' skills like working individually, to analyze and compare.

INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH CLASSES

F.T.Kaipbergenova – assistant teacher

Nukus state pedagogical institute named of Ajinivaz

Tavanch so'zlar: axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, motivatsiya, yondashuv, elektron darsliklar, qulay o'quv muhiti, madaniyatlararo muloqot.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, мотивация, подход, электронный учебник, комфортная учебная среда, межкультурная коммуникация.

Key words: information and communication technologies, motivation, approach, electronic textbook, comfortable learning environment, intercultural communication.

We live in such times when the rapid development of information and communication technologies generates a number of radical changes in our lives, including in the educational process. The positions of the English language in the world as the leading means of international communication are associated primarily with the rapid development of high technologies, economics, and PR - technologies. This strengthens the motivation of students who wants to learn English as the main language of intergovernmental communication and scientific research. Currently, foreign languages, primarily the English language, are required solely functionally, for use in various areas of society as a means of real communication with people from other countries.

One of the main goals of foreign language lessons is the formation of communicative competence, i.e. abilities and readiness to carry out foreign language interpersonal and intercultural communication. According to modern scholars (Polat E.C.), in order to form communicative competence it is not enough to saturate the lesson with communicative exercises, it is important to give students the opportunity to think, solve any problems, talk about possible ways of solving these problems so that students focused on the content of their utterance, so that the focus was on thought, and the language appeared in its direct function - the formation and formulation of their thoughts [1:17].

The main idea of this approach is to teach foreign language shifting the focus from performing various types of exercises to the active thinking activities of students, which require possession of certain language tools for their design. The communicative approach is able to prepare the student for spontaneous communication in a foreign language.

In the methodology of teaching foreign languages, various means of developing communication skills are known, our experience is connected with the use of information technologies. However, the question arises: how to use the potential of information and communication technologies to develop students' foreign language communicative competence, how to introduce new technological means optimally and organically into the English language lesson, giving the lesson entertainment, emotional coloring and not breaking its logical structure?

In our work, we proceeded from the fact that in the case of using different variants of combining information technologies as a way to solve communicative tasks, we can

achieve optimization of the educational process, the result of which will be mastering students' skills in speaking, enhancing and stimulating their cognitive activity and improving the quality of academic performance.

We have looked through several types of lessons, the classification of which laid the principles:

- "from simple to complex": the gradual complication of the used elements of information and communication technologies;
- taking into account the age characteristics of children, the level of their language skills;
- individualization and differentiation of education.

The first type of class in a computer class is a regular lesson on a topic when a computer is used in demo mode. Computer presentations can be included in the lesson at all stages of working with educational material. For example, the lesson "Vacation of my dream" is aimed at consolidating and activating lexical material, which is accompanied by showing a presentation on different types of recreation, rules for constructing and using sentences with expressions of confidence and probability. The final stage of the lesson is a role-playing game in which the students must convince each other to choose one or another kind of rest, this task is also performed by the students with a slide. The advantages are obvious: visibility (animation and colorful design), reusable.

The second type is a lesson using electronic textbooks and computer programs. Electronic textbooks are used ("Professor Higgins"), CDs included in the "Way Ahead" teaching materials, as well as different computer-based gaming programs. Electronic textbooks allow you to independently study the lesson material, perform training exercises for its activation, and pass tests to identify the level of the learned material. Moreover, some electronic textbooks contain of multi-level tests, the student each time trying to cope with the tasks of a higher level. And the student is assessed in such cases not by a teacher, but by a computer. The teacher cares about creating favorable conditions for the development of students' individuality, for independent work, about developing self-esteem among students, about a comfortable learning environment.

Electronic textbooks and computer programs are productively used in the introduction, consolidation and revitalization of educational material. Electronic textbooks and computer programs are clearer and more attractive for stu-

dents than their textbooks. Their use increases the motivation and cognitive interest of students. Such a presentation of a new material contributes to a deeper and more effective its assimilation, awareness, develops memory, expands vocabulary and imagination.

As for the middle and upper levels of education, the "Professor Higgins" multimedia textbook, which includes two sections, "Grammar" and "Phonetics", is always the assistant. At the lessons students study with interest the phonetic features of the English language, read poems, tongue twisters, dialogues, write dictations behind the announcer. After listening to and speaking the dialogues out loud on a given topic, parsing new lexical units and speech clichés, the students are in pairs or groups make up such statements (dialogues and polylogs), having the opportunity to return to the electronic textbook, listen to the dialogues again, pay attention to the pronunciation of individual words and the intonational features of sentences. The students are given the opportunity to think independently, solve any problems, talk about possible ways to solve these problems.

The third type of lesson using ICT involves working on the Internet. The Internet is one of the best learning tools that can be included in the learning process.

However, there is one problem: as a teacher, to protect students from unnecessary, sometimes unreliable information. Having received the task to find the facts, biographies, photos on the Internet, the student embarks on a "journey" through the vast sea of information. And risks in this sea "drown". Therefore, before giving the task related to the search for information, its processing and design, I perform it myself. Then it is easier for me to objectively assess the laboriousness of the work and, importantly, find out the accuracy of the information on this topic. Sometimes I consider it necessary to indicate to students as a "reference" several checked sites, then it will be easier for them to navigate the information they have found on their own.

Using the Internet in class and at home, students can independently search for materials on the topics of classes and to prepare projects, prepare for exams and pass them. Teachers can find in the network all the necessary materials for preparing for lessons (reference material, exercises with different types of tasks, crosswords, puzzles, material for conducting quizzes, competitions, extracurricular activities on subjects). For foreign language teachers, the Internet is a source of authentic materials (texts in languages, audio recordings with speech of native speakers) [2:45].

The Internet provides an opportunity not only to study in a foreign language environment, but also to make virtual trips to the countries of studied language. During such "trips" students are forced to use a foreign language to achieve their goals. A virtual journey allows you to get more information yourself, to make an independent conclusion about any cultural monument, phenomenon and event. In addition, this form of work has a powerful motivating factor. The virtual journey game removes the feeling of fear of communicating with a native speaker, helps get used to authentic materials.

One of the favorite lessons of students on the topic of "Cultural Studies" is the "Travel to London". This lesson is a lesson of repetition and consolidation of cross-cultural material. The objectives of the lesson:

- replenishment of regional and cultural knowledge;
- development of reading skills, language guessing by context;
- generalization of the studied material;
- increasing motivation by means of the Internet;
- development of Internet skills.

I set tasks for myself and children: to learn how to use an electronic dictionary, a guide to London, reference information, fill out a questionnaire.

The lesson begins with instructions on how to work with an electronic dictionary, how to use the London guidebook, and unscramble an electronic map. Together

with me, the students made a virtual travel plan. During the lesson, each child visited a given site and independently traveled around the city, seeing the sights, reading small texts and inscriptions, finding evidence of knowledge gained from previous lessons, or supplementing regional geographic knowledge and lexical knowledge.

The students always work actively, with great interest, because the language level of the site and the sociocultural information presented on it correspond to the level of students' knowledge.

A fascinating task - independently browse the list of hotels in London, select the appropriate one by location, interior and cost, fill out a guest questionnaire. Instructions, compiled by me, help to cope with the task.

My traditional role is changing in such lessons. The teacher is no longer a teacher, but an assistant and consultant. The form of work may also be different. Students are encouraged to work both individually and in pairs and groups. At the final stage of the lesson, the students defend their route of visiting the capital of the United Kingdom, explaining why they chose certain places and attractions.

Students make messages using such communicative types of speech as description, message, as well as evaluative judgments. The volume of monologic statements – 12-15 phrases.

The knowledge and skills gained in such a lesson are very durable. Students successfully apply them later in essays, reports, oral statements, presentations and project works.

I would also like to note this form of work with students via the Internet, such as distance learning or counseling, which I use in my daily work and in preparation for competitions and competitions.

Moreover, there are other opportunities on the Internet that have not been tested by me so far. It is participation in international projects, conferences, the creation of web quests. I think that such forms of work will be interesting for students, since they are aimed at developing skills and abilities to overcome the language barrier in communication, as well as understanding the need to follow the canons of politeness in the countries of the language being studied, showing respect for the traditions and lifestyle of representatives of another cultural community [3:69].

The fourth type is a lesson that is built on the combined use of information and communication technologies.

So, the lesson "At the Birthday" includes the use of the presentation and the electronic textbook "Professor Higgins". For a more visual introduction of new lexical units and grammatical material, the Power Point program is used to activate the vocabulary already learned. For the primary reinforcement of the grammar rule "Past Simple Tense", students are performed exercises on the formulation of correct verb forms using the "Professor Higgins" program.

Moreover, the use of information technology provides invaluable assistance in working with weak students, which are characterized by scattered attention, fatigue. In this case, again help out electronic reference notes and electronic textbooks. They are very convenient for multiple repetitions, provide an opportunity to stop anywhere, go back to any stage of the lesson, highlight the main thing. After all, the repetition of the past is one of the most effective ways to achieve the assimilation of knowledge [4].

The fifth type is a lesson with the integrated use of information and communication technologies. For example, students create multimedia projects in almost every section of the curriculum using electronic textbooks, computer programs and Internet resources. The main thing is correctly formulate the topic and problem. Such projects as "New Year in different countries", "Christmas in Great Britain", "My favorite actor", "Television: Pros and Cons" and many others.

In order to develop communicative competence, I use the project method at the stage of creative usage of language material. The project method makes it possible to transform the lessons of a foreign language into a debata-

ble, research club, in which problems that are really interesting, practically meaningful and accessible to students are solved taking into account the peculiarities of the country's culture and, if possible, based on intercultural interaction.

The proposed classification of lessons is not the only possible one. Attempting to show the activities of the teacher and students with specific examples does not yet complete the variety of forms, methods and techniques used in English lessons using information and communication technologies. Indeed, in the system of work of one teacher, many concepts and approaches to the organization of learning often merge together: the project method, intensive training, and the technology of full learning and etc. Therefore, all of the above confirms the idea of using different technologies and concepts and approaches to organize learning.

The introduction of information technology in the educational process is a requirement for a modern teacher who is called upon to do everything possible to modernize education and implement a social order. Using a personal computer is not a goal of learning, but a means for realizing the creative ideas of both the teacher and the students.

However, it should always be remembered that when using information and communication technologies one must be very careful so that behind the spectacle the essence of the material, its scientific nature, do not go to the background.

Of course, new technology will not be able to replace the teacher in the classroom, because only the teacher can properly organize the learning process, offer students work in different modes, determine the goal of the lesson to be achieved, guide students to achieve it and help them. Nothing can replace the pleasure and joy of communication between teachers and students. A computer is a tool, a means, an additional opportunity in the hands of the teacher to organize the learning process so that students are interested in the lesson, so that they actively take part in it, so that the goals and objectives set by the teacher when starting the lesson are achieved.

Applying the above-mentioned technologies and teaching methods in lessons, we are able to achieve a significant increase in students' motivation to learn English, the language becomes the subject of a high degree of attractiveness, we get a good knowledge of the material, a fairly high academic performance, adequately take part in competitions and various competitions. Participation in competitions at various levels, training in summer schools helps students to gain positive life experience, success, experienced in public, resulting from the stress of physical and mental strength of the individual.

Thus, computer technologies are becoming an integral part of educational process, which allows students to create something of their own, interesting, modern and get extremely interesting material and useful experience.

References

1. Polat E.C. The method of projects in foreign language lessons. // FLS. 1992. № 2. -P. 16-20.
2. Teslina O.V. Project forms of work in the lesson of English. // FLS. 2002, № 3. -P. 41-46.
3. http://www.rusnauka.com/12_DN_2015/Philologia/5_191136.doc.htm.
4. <https://moluch.ru/archive/150/42476/>

РЕЗЮМЕ

Biz axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, hayotimizda, jumladan, ta'lim jarayonida bir qator radikal o'zgarishlarni yuzaga keltiradigan davrda yashayapmiz. Ingliz tilining xalqaro aloqalarning yetakchi vositasi bo'lgan pozitsiyasi, avvalambor, yuqori texnologiyalar, iqtisodiyot va PR-texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan bog'liqdir. Maqolada shular haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ

Стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий порождает ряд радикальных изменений в нашей жизни, в том числе и в образовательном процессе. Позиции английского языка в мире как лидирующего средства международного общения связаны, прежде всего, со стремительным развитием высоких технологий, экономики, PR-технологий.

SUMMARY

The rapid development of information and communication technologies generates a number of radical changes in our lives, including in the educational process. The positions of the English language in the world as the leading means of international communication are associated primarily with the rapid development of high technologies, economics, and PR - technologies.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШДА ТАРИХИЙ ТАЖРИБА ВА ЗАМОНАВИЙ МАДАНИЯТ УЙҒУНЛИГИ

Д.Т.Кенжаева – мактабгача таълим кафедраси доценти

Ф.Йўлдошева – магистрант

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: мактабгача таълим, тарихий тажриба, замонавий маданият, уйғунлик, инновацион ёндашув.

Ключевые слова: дошкольное образование, исторический опыт, современная культура, соответствие, инновационный подход.

Key words: preschool education, historical experience, contemporary culture, harmony, innovative approach.

Жамиятнинг hozirgi tarakkiyati inson faoliyatining ma'naviy va moddiy soxalarida katta ўzgariشلar kiliشni takozo etmokda. Ayniksa maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyatini tashkil etishda tarixiy tajriba va zamonaviy madaniyat uйgunligiga eriшiш dolzarb muammolardan biriga aйланди. Maktabgacha ta'lim muassasasi faoliyatini tashkil etishda ўtmiш ma'naviy merosimiz materiallaridan zamon talablariga moslab fойdalaniш ta'lim samaradorligiga eriшiшga олиб келади. Бу шахс омили, унинг ижтимоий-сиёсий faoliyati rolining aҳamiyati ortib бораётганлиги билан белгиланади. Зеро, шахс интеллектуал қobiliyати ривожлантирмай, уни ma'naviy-ахлоқий тарбияламай, шунингдек, имкониятларининг янги қирраларини тўла рўёбга чиқармай туриб ижтимоий тараккиётга eriшиб бўлмайди. Жамият томонидан шахс имкониятларини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароит яратилар экан, ўз навбатида шахс

қobiliyати, имкониятлари ана шу жамиятнинг ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий, ҳам маданий жиҳатдан ривожланишига ўз хиссасини қўшади. Мавжуд шароитда мактабгача таълим муассасаси faoliyatini tashkil etishda таълим тизимида 1) шахсга йўналтирилган мақсадли таълим (таълимий жараён шахснинг субъектив тажрибасига таянган ҳолда олиб борилади); 2) амалий-faoliyatli (шахс таълимий faoliyatining faол субъекти ҳисобланади); 3) таълимга инсонпарварлик-шахсий (педагогик муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш, ижобий "Мен" концепциясини шакллантириш) каби ёндашувлар етакчи ўрин тутмокда.

Мактабгача таълим тизимида ҳар бир шахснинг ҳар томонлама шаклланиши учун зарур педагогик шарт-шароитларни яратиш такозо этилади. Бу ўринда миллий-маданий, тарихий анъаналар, урф-одатлар, қадриятларга асосланган таълим тизимининг ташкилий

-педагогик тамойилларининг ишлаб чиқилиши муҳим аҳамият касб этади.

Ислохотлар жараёнида мактабгача таълимни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш эркин фуқарони, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган шахсни шакллантириш учун зарур шарт-шароитни яратади. Мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиси қобилияти ва истеъдодини ривожлантириш, уни миллий ва умуминсоний маънавий бойликлардан баҳраманд этиш, уларга таълим-тарбия беришда тарихий анъаналарга асосланиш, шахс ва жамият ўртасидаги ижтимоий муносабатларда ўзаро уйғунликни таъминлаш, шунингдек, таълим жараёнида шахснинг ҳақ-ҳуқуқларини инобатга олиш, унинг қадр-қиммати, шаънини ҳурмат қилиш – таълимда инсонпарварлик ғояларининг устуворлиги (таълимнинг инсонпарварлашуви)ни ифодалайди. Мазкур жараёнда шахснинг онгли равишда ўз қобилияти ва имкониятларини ҳисобга ола билиш, интеллектуал ва ахлоқий имкониятларини тўлақонли рўёбга чиқаришга интилиши муҳимдир.

Мактабгача таълимни демократлаштириш – таълим жараёнида шахснинг қизиқиш ва ҳаётий эҳтиёжларини инобатга олиш, таълим тизимида шахс истакларини инобатга олиш, унга мослашиш бўлиб, янгиланаётган жамиятда фуқаролик ҳақ-ҳуқуқини англайдиган, мушакил фикрлайдиган, ижтимоий фаол шахсни шакллантиришга йўналтирилган маънавий-маърифий тадбирларни ташкил этишни тақозо этади.

Мактабгача таълимни ижтимоийлаштириш инсонпарварлаштириш билан узвий алоқада амалга ошади ва ёш авлодни ўз қобилияти, ички имкониятларини рўёбга чиқаришга имконият яратади. Натижада ҳар бир ёшнинг шахсий қизиқишлари ҳамда ҳаётий интилишларининг қўлами кенгайди.

Мактабгача таълимни дифференциациялаш шахснинг ўзига хос хусусиятлари, қизиқишлари, қобилияти, ақлий ривожланиши ва унинг мослашувчанлиги даражасини ҳисобга олган ҳолда таълим мазмуни ва ҳажмини белгилаш ҳамда ўқитишнинг турли шаклларида фойдаланишдир.

Дифференциациялашган таълим шахсга йўналтирилган таълим бўлиб, ҳар бир шахснинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда

шахсга ёндашилган таълимни ташкил этилишини ифодалайди. Дифференциациялашган таълим индивидуал ёки гуруҳ шаклида машғулотларни тўғри ва мақсадга мувофиқ ташкил этиш орқали барча тарбияланувчилар билим, кўникма ва малакаларининг динамик ривожланишига ёрдам беради.

Мактабгача таълим муассасаси фаолиятини ташкил этишда тарихий тажриба ва замонавий маданият уйғунлигига эришишда янги педагогик технологияларни қўллаш “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг асосий талабларидан бири саналади. Зеро, педагогик технология узлуксиз таълим тизимида баркамол шахсни шакллантиришга йўналтирилган ва назарий ғояларни амалиётда қўллашнинг энг қулай воситасидир. Самарадор бўлган илғор педагогик технологияларни излаб топиш ва уларни амалиётга тадбиқ этиш таълим самарадорлигини таъминлабгина қолмай, жамият тараққиётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Илғор педагогик технологиялар моҳиятига кўра шахсни ривожлантириш қонуниятларига асосланган бўлиб, уларни таълим жараёнига тадбиқ этиш шахсни ривожлантиришнинг энг мақбул йўллари излаб топиш имконини яратади.

Мактабгача таълим муассасаси фаолиятини ташкил этишда иқтидорли болаларни аниклаш уларнинг интеллектуал салоҳиятларини юзага чиқариш учун шарт-шароитлар яратиш муҳимдир. Зеро, ҳар бир жамиятнинг интеллектуал салоҳияти шу давлатнинг технологик кудрати ва моддий фаровонлигининг асосидир. Жаҳон таълим тажрибасининг кўрсатишича, илм-фан ва инновацион технологиялар ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт пойдевори бўлиб, ҳар бир жамиятнинг барқарор ривожланишини таъминлайди. Ривожланган мамлакатларда интеллектуал қобилият, илм-фан тараққиётнинг муҳим шартини саналиб, юқори баҳоланиб келинмоқда. Шу боис ёш авлодни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш, янги фикрлай оладиган, интеллектуал қобилияти юқори даражадаги шахсни шакллантириш мактабгача таълим муассасалари олдида турган энг муҳим вазифалардан бири саналади.

Ушбу вазифаларни оғишмай амалга оширишда мактабгача таълим соҳасидаги мавжуд бой тарихий тажрибалардан замонавий фан-техника ютуқлари билан уйғун ҳолда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. - Тошкент.: “Ўзбекистон”, 2017.
2. Содикова Ш. Мактабгача педагогика. -Т.: 2013.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабгача таълим муассасаси фаолиятини ташкил этишда тарихий тажриба ва замонавий маданият уйғунлиги, шунингдек бу муҳим омилларни ҳал этиш муаммолари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются исторический опыт и соответствующая ему современная культура организации деятельности дошкольного образовательного учреждения, а также проблемы решения этих важных факторов.

SUMMARY

This article discusses the historical experience and the combination of modern culture in the organization of preschool education, as well as the problems of solving these important factors.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БЎЛАЖАК МУСИҚА ФАНИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КРЕАТИВ ТАЪЛИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ИМКОНИЯТЛАРИ

С.С.Кенжебаева - катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: креативлик, педагог, бўлажак мусиқа фани ўқитувчиси, потенциал, гуруҳлаштириш, мазмун, шакл, метод, восита, режа тузиш, таянч тушунчаларни аниклаш, мавзу ичида кичик мавзуларни ҳосил қилиш, туркумлаштириш, схемалаштириш, мавжуд тушунчаларни бойитиш, педагогик вазиятларни ҳал этиш, тизимлаштириш.

Ключевые слова: творчество, педагогика, будущий учитель музыки, потенциал, группировка, содержание, форма, метод, инструмент, план, определение основных понятий, подтемы по теме, диверсификация, схема, обогащение существующих понятий, решение педагогических ситуаций, систематизация.

Key words: creation, pedagogy, a future teacher in musics, potential, group, content, form, method, instrument, plan, definition of basic concepts subtexts, diversification, scheme, enriching of existing notions, solution of pedagogical situations, systematization.

Жаҳонда юз бераётган глобаллашув шароитида қўйиладиган талабларнинг ортиб бориши уларнинг ўз педагогларнинг интеллектуал даражаларига устида ишлаши ва рефлексив кўникмаларини

ривожлантиришга эътиборни кучайтиради. Бугунги технокен цивилизация даври барча жабхаларда, шулар орасида таълим-тарбия жараёнларига ҳам педагог ходимларнинг ўз фаолиятига ижодий ёндашувини талаб этмокда. Бу, биринчидан, XXI асрдаги илм, маданият, техника ва технологияларининг ривожланиш тезлиги педагоглардан ўзларининг касбий фаолиятига янгича муносабатда бўлишни, инновацион технологияларни чукур ўзлаштириши ҳамда уларни ўз фаолиятига олиб киришни, шунингдек, миллий менталитетимизга мос тарзда таълим ва тарбиянинг самарадорлигини таъминлашга қаратилган муаллифлик технологиялар ва муаллифлик методларни яратишни талаб этиш билан белгиланса, иккинчидан, таълим-тарбия жараёнларида талаба (ўқувчи) ёшларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш масалаларининг етарли даражада йўлга қўйилмаётганлиги, бу эса ўз навбатида ёшларни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш, уларнинг мафкуравий иммунитетини ривожлантириш ишларига ўзининг салбий таъсирини кўрсатаётганлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида "...узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мос юқори малакали кадрлар тайёрлаш" [1] вазифаси белгиланиб, бу борада педагогларнинг креатив компетентлигини доимий ошириб боришга қулай шароитлар яратиш, мусиқа ўқитиш ҳамда ижтимоий гуманитар фанларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлаш орқали кутилган натижаларга эришиш муҳим аҳамият касб этади.

Амалиётда ва педагогика илмидаги ушбу муаммолардан келиб чиққан ҳолда бугунги кунда педагогика илмининг алоҳида тармоғи бўлган креатив педагогикага бўлган эҳтиёж ортиб бормокда. Ваҳоланки, мусиқа ўқитиш методикаси йўналишида қарайдиган бўлсак, турли ёшдаги болалар ва ёшларнинг (масалан, мактабгача ёшдаги болаларнинг креатив қобилиятини ривожлантириш ёки талабаларнинг креативлигини ривожлантириш ва ҳ.к.) креативлик сифатларини ривожлантиришга доир муаммонинг амалиётга чукур кириб бориши бугунги кун долзарб муаммоларининг биридир.

Педагог (мусиқа фани ўқитувчи)ларнинг соҳадаги янгиликларни ўрганиши, уларни яратиши, ўз устида тинмай ишлаши, изланувчилик билан иш юритиши ва уларни амалиётда қўллашга ҳаракат қилиши ушбу муаммо ечимининг бири сифатида кўринади. Р.Жўраев, А.Зуннуновлар эътироф этишича "Мусиқа маданияти фани, ўқувчиларнинг маънавий, бадий ва ахлоқий фазилатларини шакллантиришда ижодий маҳорат, нафосат ва бадий дидини ўстиришга, фикр доирасини кенгайтиришга, уларда мустақиллик ва ташаббускорлик ҳислатларини тарбиялашга хизмат қилади ва умумтаълим мактабларида ўқитиладиган адабийёт, тасвирий санъат, жисмоний тарбия, меҳнат ва бошқа шу каби фанлар билан боғланади" [2].

Ҳақиқатдан ҳам юқоридаги жараёнларнинг барчаси креативлик тушунчаси билан боғлиқдир.

Энди креативлик тушунчасига тўхталсак. Креативлик - (лот. «creare»; ингл. creativity- «яратиш», «бунёд қилиш») – бу шахснинг ижодий қобилиятлик даражаси, унинг барқарор сифати ҳисобланадиган ижод қилишга бўлган қобилияти бўлиб, у креатив тафаккур билан боғлиқ. Креатив тафаккур – бу шахснинг ўз олдида турган вазифаларини ностандарт ҳал этиш ҳамда ўз мақсадларига эришишнинг янги, янада самаралироқ йўллари топиш қобилиятидир. Яъни

креативлик асосан бошқаларга ўхшамаган ғояларни ўйлаб топиш, анъана тусига кириб қолган фикрлашдан қочиш ҳамда муаммони вазиятларни тез ҳамда самарали ҳал этиш йўллари билиш ҳисобланади. Креативлик инсондаги ижодкорлик қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришга асос яратадиган индивидуал сифатларининг ҳамда фикрлаш қобилиятларининг бирлигидан иборат бўлади.

Олий таълим тизимида педагог кадрлар креатив таълимини ташкил этишда *креативлик* тушунчаси асосан интеллект билан бирга таҳлил этилиб, инсоннинг умумий қобилияти сифатида белгиланади. Лекин, кўпчилик олимлар интеллект – бу асосан жамиятда мавжуд бўлган, илмий жиҳатдан исботланган билим ва тажрибаларни ўзлаштириш ва уларни ҳаётда (педагогик масалаларни ечишда) қўллай олиш малакаси бўлса, креативлик эса предмет, ҳодиса ва янгиликларни инсоннинг ўзи ўйлаб топиши, қуриши ва ташкил этиш қобилияти эканлигини билдиради. Яъни инсоннинг креатив фаолият юритиши учун инсоннинг фақат интеллектга эга бўлиши етарли эмас. Шулар орасида Э.П.Торренс бирон бир масала бўйича фаразни илгари суриш, фаразни текшириб кўриш ва ўзлаштириш, қарорнинг натижаларини шакллантириш асосида муаммони аниқлаш, муаммонинг ечимини топишда билим ва амалий ҳаракатларнинг бирлигини сақлаш ҳамда юзага келидаган зиддиятларга таъсирчанликни креативлик тушунчасининг асосини ташкил этишини билдиради.

Олий таълим тизимида мусиқа ўқитиш методикаси йўналишида педагогларнинг креативлик потенциалини таҳлил қилиб чиқадиган бўлсак, бу педагогнинг педагогик фаолиятини ривожлантиришга қаратилган ижодкорлик тавсифи бўлиб, бу каби потенциални ривожлантириш педагогларда креатив компетентликни ривожлантиришга хизмат қилади. Фикримизча, педагогларнинг креативлик потенциали:

- фикрлашнинг тезлиги ва эгилувчанлигида;
 - янги ғояларни яратиш қобилиятида;
 - фикрлашдаги стереотиплардан қочишда;
 - ўзига хосликда (оригиналликда);
 - ташаббускорлик кўрсатишида;
 - ноаниқликларни англаб етишда ва уларга нисбатан чидамлилиқда;
 - иқтидорлилиқда намоён бўлади.
- Буларнинг натижасида педагогларнинг индивидуал креативлиги билан характерланади:
- педагогнинг интеллектуал-ижодий ташаббуслар кўрсатиши;
 - касбий билимларининг кенглиги ва теранлиги;
 - интеллектуал қобилиятларга эга бўлиши;
 - турли зиддиятларга тайёр туриши;
 - ижодий ғояларни илгари суриш ва уларга танқидий муносабатлар билдира олиш;
 - янгиликларга интилиш;
 - ўзининг тажрибаларини бошқаларнинг тажрибалари билан таққослаган ҳолда ўзининг имкониятлари, камчиликлари ва муваффақиятларини англаб етиши;
 - ўзидаги креатив жиҳатларни англай олиши;
 - ўзини кўрсата олиши, янгиликларни амалиётга олиб киришга тайёр туриши ва ҳ.к.

Тажрибалар таҳлили шуни кўрсатадики, педагогларнинг креативлик потенциалини ошириш ишлари махсус ташкил этилган чора-тадбирлар билан белгиланади. Бунинг учун мусиқа дарсларини ўқитишнинг оммавий, гуруҳли ҳамда индивидуал турлари тавсия этилган. Қуйидаги жадвалда биз мусиқа ўқитиш методикаси фанидан педагогик креативлик шакллари кўриб чиқамиз.

Музыка ўқитиш методикаси фанидан педагогик креативлик шакллари		
АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ	ГУРУҲЛИ ШАКЛЛАРИ	ИНДИВИДУАЛ ШАКЛЛАРИ
- педагогик кенгаш, - педагогик практикум, - педагогик таширф, - кўрик-танловлар, - тренинглар, - ишчанлик ўйинлари, - маҳорат дарслари, - очик тадбирлар, - педагогик марафонлар, - педагогик ғоялар аукциони, - педагогик соат, - педагогик ғоялар банки, - педагогик энциклопедиялар	- эксперт кенгаши, - метод кенгаш, - шахар конкурслари, - сифат кружоклари, - институтларро тажриба алмашиш, - “Маҳорат боскичлари” ёш педагоглар мактаби, - аттестацион комиссия, - ўзаро дарсларга кириш, - лойиҳа кенгаши	- вилоят конкурслари, - таълим муассасасида ўқиш, - аттестация, - иш тажрибаларини умумлаштириш, - устоз-шогирд муносабатлари, - мустақил ўқиб билимини ошириш, - педагогик портфолио, - аудиториянинг олдида чиқишлар қилиш

1 – расм .Музыка ўқитиш методикаси фанидан педагогик креативлик шакллари

Шунингдек музыка фани ўқитувчиларининг ўзаро дарсларига кириши, очик дарслар, ижодий фаолият олиб боришга қаратилган лойиҳалар устида ишлаш, семинарлар, касб билан боғлиқ турли конкурслар, илмий-амалий конференциялар, ижодий лабораториялар ҳам педагогларнинг креатив потенциални ривожлантиришга хизмат қиладиган шакллар ҳисобланади.

Креативлик компетентликни ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирларда ўқитувчи фаолиятидаги креативлиكنинг шаклланиши бир неча боскичларни ўз ичига олади. Булар:

1-боскич. Бу боскичда педагогларга тайёр методик кўрсатмалар берилади;

2-боскич. Бунда тайёр материал ва тизимларга айрим қўшимчалар (модификациялар) ва методик тавсиялар киритилади;

3-боскич. Янги ғояни амалга оширишнинг мазмуни, методлари, воситалари, шакллари тўлиқ ишлаб чиқилади;

4-боскич. Бу боскичда ўқитиш ва тарбиялашнинг ўзига хос бетакрор концепцияси ва методикаси яратилади.

Натижада креативликликнинг қўйидаги даражаларига эришиш мумкин:

- маҳсулдорлик, яъни ишлаб чиқилган янгиликларнинг креативлик аҳамияти;
- педагогик жараёнлардаги турли масалаларни ҳал этишга доир масалаларни кўтариб чиқиш;
- ўзига хос оригинал ечимларни тавсия этиши;
- ҳал этиш мумкин бўлган концепцияларни ёки

педагогик ёндашувларни давом эттириш ёки бошқа вариантларини топиш ва ҳ.к

Ўқув жараёнида талабаларнинг креатив сифатларини шакллантириш музыка фани ўқитувчисининг педагогик маҳорат соҳиби бўлишини талаб этади. Кузатувларимиз жараёнида музыка йўналиши талабаларининг креатив фикрлаш кўникмларини шакллантиришда кўпроқ амалий креатив ҳаракат кўникмларини ривожлантириш ва бунда кўрсатмали метод ва усуллардан фойдаланиш ижобий самара беради. Креатив фаолият жараёнларини ташкил этиш ижодий фикрлаш, мушоҳада юритишга асос бўлиб хизмат қилади. Креатив маҳсулот (ишланма)лардан фойдаланиш: гуруҳлаштириш, режа тузиш, таянч тушунчаларни аниқлаш, мавзу ичида кичик мавзуларни ҳосил қилиш, туркумлаштириш, схемалаштириш, мавжуд тушунчаларни бойитиш, педагогик вазиятларни ҳал этиш, тизимлаштириш асосида ташкил этилади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, креатив компетентли педагог махсус тайёргарликдан ўтган, таълим - тарбиянинг илмий методларини ўзлаштирган, ўқитишнинг техник воситаларини моҳирона қўллана оладиган, ўзининг касбий малакасини узлуксиз ошириб борадиган, жамоат ҳамда илмий-тадқиқот ишларини олиб боришда фаол иштирок этадиган, шахсий ва касбий фазилатларнинг эгасидир. Шу билан бир қаторда креатив педагоглардан ўқув фанини яхши билиши, ўзида билиш фаоллигини ошириб бориши, эркин, чуқур ва танқидий фикрлаш қобилиятига эга бўлиш, ташкилотчилик, конструктивлик қобилиятларга ҳамда гуманистик қарашларга эга бўлиш, ўз ишига жавобгарлик билан қараш, фидоийлик ва ташаббускорлик кўрсатиши ҳам талаб этади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017, 6-сон, 70-модда.
2. Жўраев. Р.Х., Зуннунов. А. Таълим жараёнида ўқув фанларини интеграциялаштириш омиллари. Ўқитувчилар учун ўқув қўлланма. -Т.: «Шарк». 2005. 80-б.
3. Мўслимов Н.А., Усмонбоева М., Мирсолиева М. “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” модули бўйича УМК. –Тошкент: 2017. 155-б.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. Издательство: Международный гуманитарный фонд "Знание", 1996. <http://www.p-lib.ru/pedagogika/markova-psihologiya-professionalizma/index.html>

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада олий таълим тизимида бўлажак музыка фани ўқитувчиларининг креатив таълимини ташкил этишнинг педагогик имкониятлари илмий назарий манбалар асосида ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада олий таълим тизимида бўлажак музыка фани ўқитувчиларининг креатив таълимини ташкил этиш мазмуни, шакл ва методлари, воситалари таҳлил қилинган. Мақолада креативлик тушунчасининг мазмун моҳияти назарий ва амалий жиҳатдан чуқурроқ англаш имкониятлари аниқ мисоллар асосида ёритилган. Олий таълим тизимида бўлажак музыка фани ўқитувчиларининг креатив таълимини ташкил этиш креатив маҳсулот (ишланма)лардан фойдаланиш имкониятлари илмий ёндашувлар асосида таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены педагогические возможности организации творческого воспитания будущих учителей музыки в системе высшего образования на основе научно-теоретических источников. В статье также анализируются содержание, формы и методы организации творческого воспитания будущих учителей музыки. Статья даёт чёткое представление о сущности концепции творчества с точки зрения теоретического и практического понимания. В системе высшего образования была

проанализирована возможность использования креативных продуктов для организации креативного образования будущих учителей музыки на основе научных подходов.

SUMMARY

The article outlines the pedagogical possibilities of organizing the creative education of future music teachers in the system of higher education based on scientific and theoretical sources. In the article the author also analyzes the content, forms and methods of organizing the creative education of future music teachers. The article gives a clear picture of the essence of the concept of creativity from the point of view of theoretical and practical understanding. In the higher education system, the possibility of using creative products to organizing creative education of future music teachers based on scientific approaches was analyzed.

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИДА УМУМИЙ ФИЗИКАНИНГ “АТОМ МОДЕЛЛАРИ” МАВЗУСИНИ МАЪРУЗА ДАРСЛАРИДА ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

А.А.Махмудов – ўқитувчи

Тошкент темир йўл мухандислари институти

Таянч сўзлар: атом, Демокрит, Перрен, Нагаока, Томсон, Резерфорд.

Ключевые слова: атом, Демокрит, Перрен, Нагаока, Томсон, Резерфорд.

Key words: atom, Democritus, Perrin, Nagaoka, Thomson, Rutherford.

Маълумки, атом тушунчасини биринчи қиритган олим-бу қадимги буюк грек файласуфи Демокрит эди. Унинг фикрига кўра, атом бизни ўраб турган материянинг энг охириги зарраси бўлиб, у бўлимасдир, яъни ички структурага эга эмас. Ушбу ғоя XIX асрнинг охиригача ўзгармасдан келди. Лекин XIX асрнинг охириги ўн йиллигида учта буюк кашфиёт содир этилдики, улар атом тўғрисидаги сақланиб келаётган ғоянинг нотўғри эканлигини исботлаб беришди. Сабаби ушбу кашфиётлар модда атомининг маълум бир ички тузилишга эга эканлигини исботлади. Энди атомнинг ички тузилиши ҳақида фикр юритиш зарур бўлиб қолди. Буни эса фақат атом моделлари ёрдамида тушунтириш мумкин. Шунинг учун умумий физика курсида “Атом моделлари” мавзусини ўқитиш катта аҳамият касб этади. Шу сабабли ушбу мақолада умумий физика курсида “Атом моделлари” мавзусини назарий, яъни маъруза дарсларида ўқитиш методикаси баён этилади.

Ушбу мавзуни назарий баён этиш учун қуйидаги режадан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир: 1) Перрен ва Нагаока таклиф қилган атом моделлари; 2) атомнинг Томсон модели; 3) Резерфорд тажрибалари ва атомнинг ядровий планетар модели. Талабаларни ҳам ана шу режа билан таништириш лозим.

Ушбу режанинг биринчи қисмини баён этишда энг аввало талабаларни XIX асрнинг охириги ўн йиллигида содир бўлган учта буюк кашфиёт, яъни 1890 йилда Стони тарафидан электронни, 1895 йили К. Рентген томонидан Х-нурлар(рентген нурлари)ни ва 1896 йили Беккерель томонидан радиоактивлик ҳодисаларини кашф этилиши билан таништириш керак. Ушбу мавзуни тушунтиришда талабаларга кўпроқ радиоактивлик туридан бири бўлган α — емирилишга тегишли маълумотларни билиш кераклигини таъкидлаш зарур. Сабаби бундай емирилишда юзага келади α — зарралар оқимидан Резерфорд ўз тажрибасида фойдаланган. Шу ерда талабаларга алоҳида таъкидлаш керакки, α — зарра икки марта ионлашган гелий атоми, яъни гелий атоми ядроси ҳисобланади. У оғир мусбат зарядланган заррадир. Радиоактив емирилиш вақтидаги α — зарранинг тезлиги $2 \cdot 10^7$ м/с ни ташкил қилади. Шу тезликка эса 8 МэВ кинетик энергия мос келади. Агар ушбу энергия хона температурасидаги ҳаво молекулаларининг ўртача кинетик энергияси билан таққосланадиган бўлса, α — зарранинг кинетик энергияси ҳаво молекулаларининг ўртача кинетик энергиясидан тахминан 10^8 марта катта эканлиги келиб чиқади. Бундай таққослашдан келиб чиққан ҳолда, талабаларга бирор радиоактив манбадан чиқаётган α — зарралар жуда катта қийматли кинетик энергияга эга бўлишини ҳамда бундай зарралар модда тузилишини ўрганишда “табiiй снаряд”, яъни тузилиши ўрганилаётган моддани бомбардимон қилувчи зарралар эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир.

Шундай қилиб, ўтказилган тажрибалар ва уларда

олинган натижалар XX асрнинг бошида кўпчилик физикларни Демокрит таклиф қилган ва атом материянинг бўлимас охириги зарраси деган ғояни тарғиб қилувчи атомистик таълимотдан воз кечишга олиб келди. Чунки ҳар қандай модда атомининг мураккаб тузилишга эга эканлиги маълум бўлиб қолди. Унинг таркибига зарядланган элементар зарралар-электронлар ва мусбат зарядлар киради. Шунинг учун ҳар қандай модда атоми электронейтрал система ҳисобланади. Ана шу фикрларни талабалар онгига тўғри етказиш зарур. Талабаларга худди зарралар каби атомларнинг ҳам ўлчамлари ҳаддан ташқари кичик бўлганлиги туфайли, уларни оддий кўз билан кўриб бўлмасликни алоҳида таъкидлаш керак.

Шундан сўнг Перрен ва Нагаока томонидан таклиф этилган атом моделлариға тўхталиб ўтилади. Энг аввало талабаларга нима учун атом моделларидан фойдаланиш зарурияти ҳақида тушунча бериб ўтиш зарур. Уни қуйидаги фикрлар орқали баён этиш мумкин. Ҳар қандай атом мураккаб тузилишга эга экан. Лекин унинг қандай тузилганлиги номаълумдир. Атомни юқорида келтирилганидек, оддий кўз билан кўриб бўлмайди. Аммо унинг тузилиши ҳақида маълум тасаввурга эга бўлишимиз лозим. Одатда бундай ҳолларда масалани тўғри ҳал этиш учун атом моделиға мурожаат қилинади. Шу сабабли кўрилаётган ҳолда атомнинг тузилиши ҳақида маълум тасаввурга эга бўлишимиз учун атом моделларини ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Шу сўзлардан кейингина Ж.Перрен томонидан таклиф қилинган атом моделини тушунтиришга ўтиш мумкин. Ушбу модель тўғрисида қуйидаги ғоя ва фикрларни гапирса бўлади. 1901 йили Перрен атомнинг биринчи моделини таклиф қилди. Бу модельга асосан атомнинг марказида мусбат зарядланган зарра жойлашган бўлиб, у маълум микдордаги электронлар билан ўраб олинган. Бу электронларнинг натижавий заряди мусбат зарядланган зарра зарядини компенсациялайди. Бундай система ички электромагнит кучлар таъсири натижасида динамик мувозанатда бўлади. Ўз навбатида ушбу системанинг айланиш даври бу атом чиқарадиган электромагнит нурланиш частотаси ва тўлқин узунлиги билан бевосита боғлиқдир.

Талабаларга Нагаока модели ҳақида қуйидаги фикрларни айтиш мумкин. Х. Нагаока томонидан бу модель 1904 йили таклиф қилинган бўлиб, ушбу модель Перрен моделиға ўхшаб кетади. Нагаока атомнинг “сатурниан” моделини таклиф қилди. Ушбу модели Перрен моделидан фарқи шундаки, атомнинг марказида турган мусбат зарядланган заррани ўраб турган электронлар бир-бирларидан тенг масофада жойлашиб, мусбат зарядланган зарра атрофида бир хил бурчак тезлик билан айланадилар. Бунда юзага келади атом нурланишини электронларнинг кичик кўндаланг тебранишлари билан боғлиқдир. Лекин бу моделлар тажрибаларда асосланмади ва яқунда ижобий натижага олиб келмади. Шунинг учун ушбу моделлар

қабул қилинмаганлигини талабаларға таъкидлаш зарур.

Режанинг иккинчи қисмини баён этишда Томсоннинг атом моделига тўхталиб ўтилади. Ушбу модель ҳақида қуйидаги фикрларни айтиш мумкин. 1902 йили В. Томсон томонидан атомнинг янги назарий модель таклиф қилинди. 1903 йилда Ж. Томсон бу моделни такомиллаштирди ва уни атомнинг томчи модели деб атади. Ушбу моделга асосан, атом мусбат заряд тўлдирилган бир жинсли сфера деб қаралди. Атомнинг массаси сферанинг бутун ҳажми бўйлаб текис тақсимланган. Сферанинг ичида маълум микдорда электронлар бўлиб, уларнинг заряди сфера ичидаги мусбат зарядни компенсациялайди ва атомнинг электр нейтраллиги сақланади. Атом ичидаги зарядлар кучли электр майдон ҳосил қила олмайди. Ушбу моделда юзга келадиган атом нурланиши ундаги электронларнинг ўз мувозанати атрофида уларга таъсир этувчи квазиэластик куч таъсиридаги тебранишларнинг натижаси деб қаралди. Мана шу ерда юқоридаги моделни тасдиқловчи расм туширилган слайд ёки плакат, энг камида доскага чизилган расмдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Тушунтириш слайд, плакат ёки доскага чизилган расм орқали олиб борилса, талабаларда Томсон модели тўғрисида анча аниқ тасаввур пайдо бўлади.

Томсоннинг ўз моделидаги атомнинг ўлчамини баҳолаб ўтганлигини ҳам талабаларга айтиб ўтиш лозим. Ушбу баҳолаш атомнинг радиуси Ангстрем тартибда бўлишини ва у газокинетик назариядаги атом ўлчами билан тўла мос тушишини кўрсатади. Шу хулосани талабаларга аниқ қилиб тушунтириш керак. Уларга яна атом ўзидаги зарядларнинг электростатик системаси бўлганлиги туфайли, бундай система тургун бўла олмаслигини, албатта таъкидлаб ўтиш зарур.

Юқоридаги фикрларни баён қилиб бўлинганидан кейин, режанинг охириги қисмини тушунтиришни бошлаш мумкин. Режанинг ушбу қисмидаги энг асосий нарсаси, талабаларнинг диққатини Резерфорд тажрибасига ва ундан келиб чиқадиган хулосага қаратишдир. Энг аввало талабаларга нима сабабдан ушбу тажрибанинг кераклигини айтиб ва тушунтириб ўтиш лозим. Шундан сўнг нима учун Резерфорд ўз тажрибаларида олтидан кесиб олинган юпка қатламли пластинка, яъни фольга олганлигини ҳамда ушбу фольга нима сабабдан α — зарралар оқими билан бомбардимон қилинганлигини тушунтириб ўтиш керак. Атомнинг Томсон моделини қай даражада тўғрилигини текшириш керак эди. Шунинг учун Резерфорд ўз шогирдлари билан биргаликда атом тузилишини аниқлаш мақсадида мақсади бир хил бўлган бир неча тажрибалар ўтказди ва шу тажрибалар давомида атомнинг Томсон моделини тўғри ёки нотўғри эканлигини ҳам текширди. Ушбу тажрибалар 1905 йили бошланиб, 1911 йилда якунланди. Одатда атомнинг тузилишини аниқлаш учун билвосита йўлдан фойдаланилади. Ушбу билвосита йўл шундан иборатки, унда атомларни турли физик таъсирларга кўрсатадиган реакцияси ўрганилади.

Шунинг учун Резерфорд ўз тажрибасида юпка олтин фольгани α — зарралар оқими билан бомбардимон қилди. Бундай қалинликдаги нишонни танлашдан асосий мақсад, биринчидан олтин метали жуда осон текисланиди ва яъси ҳолга келади, иккинчидан эса фольганинг қалинлигини бу даражада юпка танланиши ушбу қатламда бор-йўғи 400 та атрофидаги атомларнинг мавжуд бўлишини таъминлаб беришини, фольга қалинлигининг камайиши α — зарраларнинг олтин атомлари билан бир каррали тўқнашув содир этиш эҳтимолини оширишини, Резерфордни эса ана шундай тўқнашувлар қизиқтирганлигини талабаларга алоҳида таъкидлаш зарурдир. Бундан ташқари, катта кинетик энергияли α — зарраларни ушбу тажрибада

ишлатишдан мақсад, уларни атомнинг ичига етарлича кириб бориб, бир каррали тўқнашувларда иштирок этиш эҳтимолини оширишдан иборатлигини, шунинг учун Резерфорд тажрибасида ишлатган радиоактив манбадан чиқиб, “снаряд” вазифасини бажараётган α — зарралар оқимининг кинетик энергияси 5 МэВ ни ташкил этишини ҳам алоҳида айтиш лозим бўлади. Ушбу тажрибани баён этишда унинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда, агар атомнинг Томсон модели ўринли бўлса, олтин фольга орқали ўтаётган α — зарраларнинг барчаси фольгадан қайтиши ёки у билан таъсирлашмасдан ўтиб кетиши содир бўлиши керак. Резерфорд тажрибасида эса бу келтирилган далилларга тескари бўлган натижалар кузатилди. α — зарраларни олтин фольга атомлари билан ўзаро таъсирлашуви натижасида, бу зарраларнинг бир қисми ўзларининг бошланғич ҳаракат йўналишларини ўзгартириб, фольгада сочилдилар. Бунда зарраларни ўткир бурчакларга сочилганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Сочилган зарралар ичида 90° дан катта, яъни ўтмас бурчакларга сочилганлари ҳам бўлди. Лекин бундай зарралар сони унчалик кўп эмас. Ушбу зарралар ичида 180° бурчакка сочилган, яъни орқага қайтган зарралар ҳам кузатилганлигини алоҳида айтиб ўтиш керак. Рух сульфид билан қопланган экранга урилиб, чакнаш, яъни сцинтилляция ҳосил қилган α — зарралар қайд қилинганлигини таъкидлаш зарур. Бу чакнашлар микроскоп ёрдамида кузатилган.

Шу ерда талабаларга тажрибалардан олинган натижалар Резерфордни ҳаддан ташқари ҳайратлантирганини тушунтириш лозим. Чунки α — зарраларнинг кўп қисми фольга билан таъсирлашмай, бошланғич йўналишини ўзгартирмасдан ҳамда кинетик энергиясини йўқотмасдан ўтади. Фақатгина уларнинг тахминан 0,01 фоизи фольга билан таъсирлашади. Бунинг натижасида бошланғич йўналишини ўзгартиради ҳамда кинетик энергиясини йўқотади. Ушбу ҳолат тўғрисида Резерфорднинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: “Бу менинг ҳаётимдаги энг кутилмаган ҳодиса бўлди. У шу даражада кутилмаган ҳодиса-ки, бир бўлак папирос қоғози томон йўналтирилган 15 дюймли снаряд бу қоғозга урилиб, орқасига қайтиб, отилган қурилмага келиб тегади. Мен кейинчалик фикрлаб, шуни тушундимки, бундай сочилиш алоҳида олинган тўқнашувнинг натижаси экан. Олиб борган ҳисоблашларим натижалари эса бундай тартибдаги ҳодиса атом массасининг асосий қисми унинг жуда кичик ҳажмида мужассамланган вақтидагина рўй беришини кўрсатиб берди. Ана шу вақт менда оғир марказга ва зарядга эга бўлган атом ҳақидаги гоя туғилди”.

Ушбу келтирилган фикр атомнинг ядровий моделини ишлаб чиқишга асос бўлганлиги, оғир ва мусбат зарядга эга бўлган марказни Резерфорд атом ядроси деб атаганлигини талабаларга айтиб ўтиш зарур. Шунинг асносида атомнинг ядровий планетар модели кашф қилинганлигини, бу модель атомнинг марказида жойлашган, ўлчами атом ўлчамидан бир неча тартибга кичик бўлган, мусбат зарядланган ҳамда атомнинг асосий массасини ўзида мужассамлаштирган ядродан, унинг атрофида айланма ҳаракат қилувчи электронлардан ташкил топганлигини алоҳида хулоса сифатида таъкидлаш лозимдир. Яна Резерфорд физикага биринчи бўлиб ядро тушунчасини олиб кирганлигини айтиш керак.

Шундан кейин талабаларга Резерфорд тажрибаси натижаларини бемалол тушунтирса бўлади. α — зарраларнинг олтин фольга билан таъсирлашмасдан ўтиб кетишининг асосий сабаби, бу ҳолда уларнинг олтин атомларидаги электронлар билан таъсирлашуви ва бу таъсирлашувда электронларни α — зарраларга нисбатан массаларининг анча

кичиклиги туфайли, α – зарраларга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмасликларида эканлигини ҳам айтиш керак. α – зарраларнинг фольгада сочилишига асосий сабаб эса, биринчидан ядронинг мусбат зарядга эга бўлишидагини, иккинчидан эса олтин атоми ядроси α – зарраларга нисбатан ўн барабар оғир эканлигидагини таъкидлаш жоиздир. Компьютердан фойдаланиб, Резерфорд тажрибаси схемасини слайд кўринишида келтирса бўлади. Тажрибани эса анимация ёрдамида талабаларга кўрсатиш мумкин.

Талабалар ушбу мавзунини қай даражада ўзлаштирганликларини аниқлаш ва мавзунини мустақамлаш мақсадида профессор-ўқитувчи аудиторияга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиши мумкин: 1) атомнинг мураккаб тузилишига эга эканлигини исботловчи тажрибалар ва буюк кашфиётлар ҳақида нималарни ўргандингиз? 2) Перрен ва Нагаока таклиф қилган атом моделлари қандай? 3) Нима учун атомнинг Томсон модели атомнинг томчи модели деб юритилади? 4) атомнинг Томсон

моделининг қандай камчиликлари бор? 5) α – зарра нима? 6) Нима учун Резерфорд модели планетар модель деб аталди?

Шундан сўнг у талабаларга “Атом моделлари” атамасига оид кластер тузишни таклиф этиши мумкин. У ҳолда кластер натижалари йиғиб олиниб, тегишли жадвал билан таққосланади. Унинг натижаси эса талабаларга эълон қилинади. Бу мавзунини баён этишда профессор-ўқитувчи “Блиц”, “Қора қут”, “БББ” каби инновацион ва педагогик технологиялардан ҳам фойдаланиши мумкин.

Келтирилган фикрлар, кўрсатилган слайд ва анимациялар, чиқарилган хулосалар ҳамда педагогик технологияларнинг натижалари талабаларда ўтилган мавзу ҳақида кўникма ҳамда малакаларни ҳосил бўлишига олиб келишини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Юқорида келтирилган усул ва омиллар шу мавзу юзасидан ўтиладиган дарс унумдорлигини ва талабаларнинг атом физикасига бўлган қизиқишларини янада оширади.

Адабиётлар

1. Пономарев Л.И. Под знаком кванта. –Москва: ФИЗМАТЛИТ. 2005.
2. Ewart P. Atomic physics. Atomic physics lecture notes final. 1990.
3. Матвеев А.Н. Атомная физика. –Москва: “Лань”, 2009.
4. Попов А.М., Тихонова О.В. Лекции по атомной физике. –Москва: МГУ. 2007.
5. Милантьев В.П. Атомная физика. –Москва: Издательство Российского университета дружбы народов. 1999.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада умумий физиканинг “Атом физикаси” бўлимига тегишли бўлган “Атом моделлари” мавзусини олий ўқув юрталарининг маъруза дарсларида ўқитиш методикаси тўғрисида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится методика преподавания темы «Модели атома» в разделе атомной физики общего курса физики, на лекционных занятиях в высших учебных заведениях.

SUMMARY

The article is devoted to the methods of teaching the topic “Atomic models” in the part of atomic Physics of the general course of Physics at lectures of higher educational institutions.

БОШЛАНҒИЧ ТАЙЁРГАРЛИК БОСКИЧИДА 11-12 ЁШЛИ БОКСЧИЛАРНИНГ БАЗАВИЙ ТЕХНИК ТАЙЁРГАРЛИГИ

Ж.М.Матжанов - эркин изланувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Таянч сўзлар: ўсмир боксчилар, бокс техникаси, тўғридан зарбалар, ёндан зарбалар, орқага қадам ташлаш, олдинга қадам ташлаш, чапга қадам ташлаш, ўнгга қадам ташлаш, типик хатолар.

Ключевые слова: юные боксёры, приёмы бокса, прямые удары, боковые удары, обратные движения, шаг вперёд, слева направо, шаг за шагом, типичные ошибки.

Key words: junior boxers, boxing techniques, direct blows, side impacts, backward moves, step forward, left-right, step-by-step, typical errors.

Долзарблиги. Республикамизда жисмоний тарбия ва спортга, айниқса, болалар спортини ривожлантириш ва оммавийлаштиришга устувор йўналишлардан бири сифатида қаралмоқда [1]. Берилаётган эътибор болалар-ўсмирлар спортини назарияси ва услубияти соҳасини тубдан такомиллаштириш талабини юзага келтиради.

Ёш боксчиларни ўргатиш жараёнида техник ҳаракатларни биокинематик жиҳатдан тўғри шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Ёш шуғулланувчини ўргатишнинг энг асосий вазифаларидан бири – боксчи учун зарур бўлган жисмоний сифатларнинг (тезкорлик, эгилувчанлик, чаққонлик, мувозанат, махсус чидамлик, куч ва бошқ.), шунингдек, силжиб юриш, зарба бериш, химоя ҳаракатлари ҳамда қарши зарбалардаги техник кўникмаларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминловчи машқлар техникасини егаллашдир [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8]. Шу сабабли бу машқларга катта эътибор қаратиш ва шуғулланувчилардан ҳаракатларни аниқ бажаришларини талаб этиш лозим.

Ўтказилган педагогик кузатувлар, суҳбатлар ва видеотаҳлиллардан олинган илмий-услубий маълумотларга таяниб фикр юритадиган бўлсак, ҳозирги вақтда бошланғич тайёргарлик боскичида ёш боксчиларнинг техник тайёргарлигида (силжиб юриш, зарба бериш (битталиқ, иккиталиқ ва серияли), ҳамда химоя ҳаракатлари (қўллар, оёқлар ва гавда ёрдамида))

спортчилар томонидан йўл қўйилаётган типик хатоларнинг мақсадли хал этилиши тизимли таҳлил этилиб мақсадли ечимини топиши зарур бўлган муаммолардан бирига айланди. Мазкур ҳолат тадқиқот ишмиизнинг ўта муҳим аҳамиятга эга эканлигини ва долзарблигини белгилаб беради.

Тадқиқотнинг мақсади: 11-12 ёшли боксчиларнинг техник тайёргарлигида типик хатоларни аниқлаш.

Тадқиқотнинг вазифаси:

- 11-12 ёшли боксчиларнинг қадам ташлаш (орқага, ёнга, олдинга) ҳаракатларидаги типик хатоларни аниқлаш;

- ўсмир боксчиларнинг тўғридан, ёндан зарба ҳаракатларини бажаришида типик хатоларни аниқлаш;

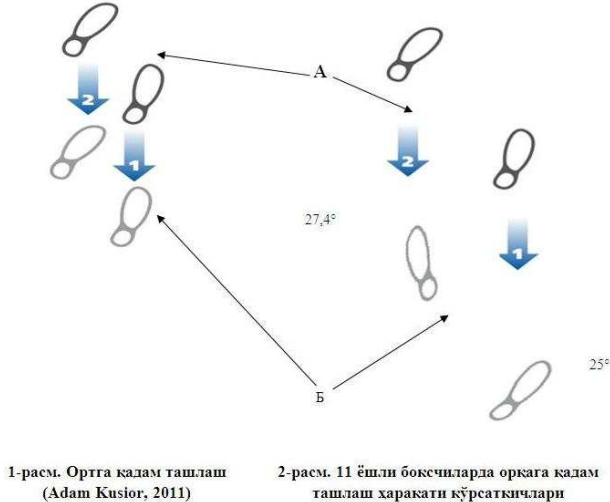
- ўсмир боксчиларнинг техник тайёргарлигида аниқланган типик хатоларни бартараф этиш юзасидан таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш.

Тадқиқот усуллари: илмий-услубий адабиётлар таҳлили, видеотаҳлил (3D), педагогик кузатув, эксперт баҳолаш ва математик статистик таҳлил.

Тадқиқотни ташкиллаштириш: Тажриба Яққақураш спорт турларига ихтисослашган болалар-ўсмирлар спорт мактабининг бошланғич тайёргалик боскичида шуғулланувчи 11-12 ёшли боксчиларнинг жисмоний машғулотлари жараёнида ўтказилди. “Очиринг” спорт мусобақаларининг 56 тадан ортиқ жангла-

ри видеотахлил қилинди.

Олинган натижалар муҳокамаси. Орқага кадам ташлаш жанговар тик туриш ҳолатидан орқада турган ўнг оёқда оёқ қафти узунлигига тенг бўлган кичик кадам ташлашни бажариб, сўнгра чап оёқда худди шундай масофага орқага қўйилади. Орқага кадам ташлаш асосан ҳимояланиш, жангдан чиқиш ва қарши ҳужумни тайёрлаш учун қўлланилади. Кадам узунлиги рақиб ҳужуми ва масофа хусусиятига қараб аниқланади [4].

Изоҳ: А – дастлабки ҳолат, Б- тугалланган ҳолат

Бошланғич тайёргарлик босқичда шуғулланувчи 11-12 ёшли боксчиларнинг техник тайёргарлигини баҳолашда кадам ташлаш ҳаракатлари тадқиқ қилинди. 11 ёшли боксчиларнинг орқага кадам ташлаш ҳаракатини бажаришда чап оёқ 27,7°, ўнг оёқда 25° га нотўғри жойлашиши аниқланди (1-2-расмга қаранг).

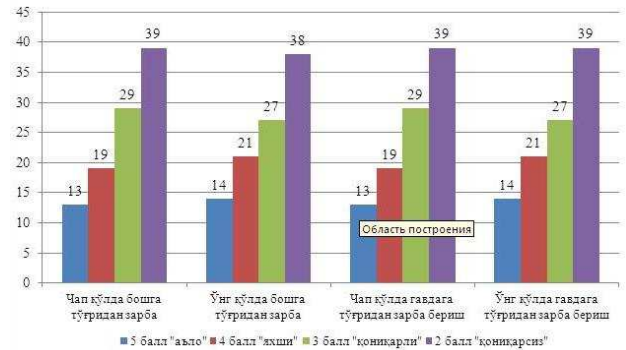
Мазкур ҳолат ўсмир боксчиларнинг орқага кадам ташлаш ҳаракатини бажаришда координациянинг бузилиши, рақиб ҳужумига жавоб зарбасини бериш ва ҳимоя ҳаракатларни тўлиқ бажаришига тўсқинлик қилади. Тажриба давомиди 11-12 ёшли боксчиларнинг олдинга кадам ташлаш, чапга кадам ташлаш ва ўнгга кадам ташлаш ҳаракатларини бажаришда ҳам орқага кадам ташлашдаги типик хатолар аниқланди.

Шу билан биргаликда силжиб юришларда оёқлар орасидаги масофанинг бузилиши; оёқлар учиди эмас, балки бутун оёқ қафтида силжишлар; орқага чекиниш билан ҳимояланишда масофани ҳаддан ортиқ узайтириб юбориш ва бошқалар.

Ўтказилган тажрибалар натижасига кўра 11 ёшли боксчиларнинг ҳужум ҳаракатлари кўрсаткичлари қуйидагича бўлди: боксчиларнинг чап қўлда тўғридан бошга зарба бериш техникаси экспертлар томонидан 19% - “аъло”, 19% - “яхши”, 29% - “қониқарли”, 39% - “қониқарсиз” баҳоланган. Мазкур ҳолат бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи ўсмир боксчиларнинг техник тайёргарлигида қўлланилаётган восита ва усулларнинг шуғулланувчиларнинг ёш хусусиятларига мос ҳолда ўқув-машғулотлари жараёнига жорий этилмаслиги билан тушунтирилади.

11 ёшли боксчиларнинг чап қўлда тўғридан бошга зарба ҳаракатини бажаришда мусобақа фаолияти таҳлил этилганда қуйидаги натижалар олинди. Зарбалар беришда ҳаракатларнинг нотўғри динамикаси 44%ни, зарба беришда қўллар ҳаракатлари билан бирга олдинга, орқага ва ён томонларга силжиб юришларда нотўғри координация 52-55%ни, зарбаларни силтаниб бажариш 24-27%ни, бош кўтарилган ва зарба учун очик

қолган 35-39%ни, зарба муштнинг тақиқланган жойи билан бериш 32-35%ни, боксчининг ҳаракатлари чекланиб қолган, ҳаракат эркинлиги йўқ 18-21%ни, зарбалар фақат битта дастлабки ҳолатдан берилди 52-53% ва зарба кучли, лекин ноаниқ 74-76%ни ташкил этди. Боксчиларнинг мусобақа фаолиятида техник ҳаракатларни бажаришда типик хатолар кўп фоизни ташкил этиши ўқув-машғулотлар жараёнидан 312 соатдан 96 соати техник-тактик тайёргарлик учун ажратилиши етарли эмаслигини тасдиқлайди [3].

3-расм. 11 ёшли боксчиларнинг ҳужум техникаси тайёргарлиги кўрсаткичлари

11 ёшли боксчиларда ўнг қўлда тўғридан бошга зарба ҳаракатининг бажарилиши 14% - “аъло”, 21% - “яхши”, 27% - “қониқарли”, 38% - “қониқарсиз” баҳоланган (3-расмга қаранг). Мазкур олинган натижалар С.С.Тажибоевнинг тадқиқот ишларида олинган маълумотлар билан бир-бирига яқин эканлигини тасдиқлайди [2]. Лекин ўтказилган тадқиқот ишларида техник ҳаракатларда учрайдиган типик хатоларнинг таснифланиши ва мусобақа фаолиятида қандай аҳамиятига ва натижадорликка эга эканлиги муаллифнинг эътиборидан четда қолган.

11 ёшли боксчиларнинг ўнг қўлда тўғридан бошга зарба ҳаракатида бажаришдаги типик хатолар жанговар тик туриш ҳолатидан ўнг оёқ учиди депсинчи гавдани тос – сон бўғимидан чапга бурмаслик 52-55%ни, ўнг елкани кескин қайирмаслик 17-19%ни, зарба пайтида иякни беркитиш учун ўнг елкани бир оз кўтармаслик 37-39%ни, ўнг қўл билан бошни ҳимояламаслик 27-29%ни, гавдани мумкин бўлган жавоб ёки қаршиловчи ҳужумлардан эҳтиётламаслик 45-47%ни ва қўлни зарба траекторияси бўйлаб дастлабки ҳолатга қайтармаслик 41-43%ни ташкил этди.

Боксчини бошланғич ўргатиш босқичида тренернинг асосий вазифаларидан бири – унда машғулотларда мустақилликни тарбиялашдир. Тренер ўз ўқувчисини у бажараётган умумий ривожлантирувчи ва махсус машқларнинг сифатини мустақил таълил қилишга, юзага келган хатоларни танқидий нуктаи назардан кўриб чиқишга ўргатиши зарур.

Боксчиларнинг спорт тайёргарлиги ўсиши билан уларнинг мустақиллигига талаблар айниқса ортади. Юқори малакали боксчилар ўқув-машғулот йиғинларида кўп ҳолларда ўз тренерларисиз бўладилар. Ушбу ҳолда тайёргарлик самарадорлиги боксчининг ўз тренери томонидан тузилган индивидуал машғулот режасини бажаришда қанчалик мустақиллигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шундай экан, бошланғич тайёргарлик босқичида шуғулланувчи 11-12 ёшли боксчиларнинг тайёрлаш тизимида ҳам шуғулланувчиларнинг мустақил фикрлашга ва техник ҳаракатларни бажаришда йўл қўйилган типик хатоларни онгли тарзда тушунишга ҳамда бартараф этишга ўргатиш керак.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрири). –Тошкент: 2015 йил 4 сентябрь. <http://lex.uz>
2. Тажибаев С.С. Ўсмир яққакурашчиларнинг комплекс тайёргарлигида ҳаракатли ўйинларни қўллаш методикасини

илимий-педагогик асослаш. Пед. фан. док.. (DSc) диссертация. –Чирчик: 2019, 360-б.

3. Tajibayev S.S., R.N.Abdulhamidov Boks bo'yicha ta'lim muassasalarida sport to'garagi mashg'ulotlarini tashkil etish yuzasidan o'quv dasturi va metodik tavsiyalar. - T.: 2017. 244-b.

4. Isroilov Sh.X., Xalmuxamedov R.D., Tajibayev S.S. "Bokschilarning sport-pedagogik mahoratini oshirish" Elektron multimedia darslik. -T.: 2015.

5. COACHES MANUAL. Prepared by: AIBA HQs Office. Coordinator: Adam Kusior, AIBA Coaches Commission Chairman Philip Jun. DATE: AUGUST 2011, -P. 275.

6. Boxing Mastery Advanced Technique, Tactics and Strategies from the Sweet Science. Mark Hatmaker with Doug Werner. Tracks Publishing San Diego, Coliformia. Copyright. 2004. -P. 225.

7. [Basic reliability parameters of a boxing punch](#). Šiška, L., Broďáni, J., Štefanovský, M., Todorov, S. 2016. [Journal of Physical Education and Sport](#). 16(1), 38, -P. 241-244.

8. Samir Chadli, Noureddine Ababou, Amina Ababou. A New Instrument for Punch Analysis in Boxing. [Procedia Engineering](#). Volume 72, 2014, Pages 411-416 <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2014.06.073>.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошланғич тайёрларлик босқичида шуғулланувчи ўсмир боксчиларнинг ҳужум техникасини бажариш кўникмалари ривожланишининг ёшга ҳос хусусиятлари ва спортчиларнинг қадам ташлаш (орқага, ёнға, олдинға) ҳаракатлари тадқиқ этилган. Ҳамда ўсмир боксчиларнинг мусобақа фаолияти таҳлил қилиниб, ҳужум техникасида ва қадам ташлашлардаги типик хатолар аниқланган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вековые особенности умений юных боксёров тренироваться на начальном этапе подготовки и пошаговых (назад, направо, вперед) движений спортсменов. Также были проанализированы результаты соревнований боксёров и выявлены типичные ошибки в технике атаки и действиях.

SUMMARY

The article examines the age-old features of the skills of young boxers to train in the initial stage of preparation and the step-by-step (backward, to the right, forward) movements of athletes. The competitor's performance of the boxers was also analyzed and typical errors in attack technique and steps were identified.

MODULLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA BO'LAJ'AK MUSIQA O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

Sh.N.Omanqulova – assistant o'qituvchi

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: modul, modulli o'qitish texnologiyalari, musiqa ta'limi, o'qituvchi faoliyati, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, bo'lajak o'qituvchi.

Ключевые слова: модули, модульные технологии обучения, музыкальное образование, педагогическая деятельность, технология, компетентность, профессиональная компетентность, будущий учитель.

Key words: modules, modular learning technologies, music education, teaching activity, technology, competence, professional competence, future teacher.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini yanada rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, uning moddiy-texnik bazasini va o'quv- metodik faoliyatini xalqaro talablar darajasiga ko'tarishga, salohiyatli va zamon talabiga javob beradigan kadrlarni tayyorlashga alohida ahamiyat berilmoqda.

“Farzandlarimizni mustaqil fikrlovchi, zamonaviy va kasb-hunarni egallagan, mustahkam hayot nazariyasiga ega chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan masala hisoblanadi”.

Bu borada Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning “Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz” [2:488] degan fikrlari barcha pedagog xodimlar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Bunday mas'uliyat birinchi navbatda Oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan bo'lg'usi o'qituvchilarga o'qitilayotgan barcha fanlarni o'qitishning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda ularni mukammal o'zlashtirish va ta'lim amaliyotiga har jihatdan tayyorgarlikka ega bo'lishlarini, kasbiy kompetentlikni takomillashtirishni taqozo etadi.

Bunday maqsadlarga erishish yo'lida oliy ta'lim tizimi o'quv-metodik bazasini yanada mustahkamlash, talabalarni har tomonlama intellektual bilim olishlari uchun sharoitlarni yanada yaxshilash, kadrlarning ilmiy salohiyatini oshirish lozim bo'lmoqda. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi ta'lim-tarbiya jarayonlarida ko'plab samarali texnologiyalardan foydalanib, ta'lim sifatini ko'tarishga, bo'lg'usi musiqa ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda ularning sohaga oid bilim va zamonaviy axborot oqimini o'zlashtirishga, ularda individual va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, ilmiy-texnikaviy va o'quv, musiqiy-ilmiy adabiyotlar bilan ijodiy ishlashga imkoniyat yaratishni taqozo etadi. Ana shunday texnologiyalardan biri modullarga asoslangan modulli o'qitish texnologiyasidir.

“Modul” lotincha so'z bo'lib, “qism”, “bo'lak”, “blok” degan ma'nolarni bildiradi. Modul – pedagogik

texnologiyani tashkil qiluvchi va tarkibiy bo'laklarni ifodalovchi tushunchadir. Tarkibiy bo'laklar ham eng kichik bo'laklar ya'ni modullar va ularni miqdorini ifodalovchi to'plamlardan iborat bo'ladi. Eng kichik modullar pedagogik texnologiyani hosil qiluvchi qismlar vazifasini bajaradi. Ta'lim jarayonida modulli talim texnologiyalaridan foydalanish quyidagi ijobiy maqsad va vazifalarni ko'zda tutadi. Har bir modul oxirida nazorat ishlari o'tkaziladi va xulosa chiqariladi. Modulli o'qitishning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat.

- dars mavzusi mantiqiy tugallangan fikrli qismlar ya'ni modullarga ajratiladi;
- har bir modulni talabalar o'zlashtirishlari uchun o'quv topshiriqlari tuziladi;
- talabaniq vaqtdan unumli foydalanishi va professor-o'qituvchi faoliyatiga ham baho berish imkoniyatining yuzaga keladi;
- talabaniq intellektual jihatdan yuqori darajada rivojlanishini ta'minlaydi;
- o'qituvchi bilan o'zaro hamkorlikni yaqinlashtiradi;
- o'zini o'zi nazorat qilishga yetaklovchi eng tezkor muqobil variant;
- talabaga o'z faoliyati doirasida yangiliklar yaratish imkoniyatini beradi;
- modulli darslarni tashkil etishda har bir dars materiallari ustida jiddiy ish olib boriladi;
- yetakchi g'oyalar ajratiladi;
- o'quvchilar uchun integrallashgan maqsadlarni shakllantiradi va b;

Modulli o'qitish texnologiyasi bo'lg'usi musiqa o'qituvchilarini kasbiy kompetentligini takomillashtirish omili bo'lib, bu yosh o'qituvchilarning o'quv muassasasi muhitiga jadal moslashishlari uchun imkoniyat yaratadi. O'quv jarayonini sifatini o'zgartirish uchun qulay sharoit yaratadi. O'qitish va o'quvchilarning bilim olish darajasini rivojlantirishga asos bo'ladi.

Shu o'rinda “kompetentlik” tushunchasiga ta'rif berib o'tsak.

Kompetentlik lotincha soʻz boʻlib, somtetens – munosib, muvofiq, tegishli, layoqatli, bilimli degan maʼnolarni anglatadi. Har taraflama bilimlarga ega boʻlgan insonning sifatidir.

Kompetensiya lotincha “competere” – maqsadga erishish, munosib boʻlmoq, toʻgʻri kelmoq kabi maʼnolarni bildiradi. Bu soʻz ilk bor Yevropada 1596-yilda Vikiped lugʻatida ishlatilgan. Hozirda Vikipedeya elektron lugʻatida “kompetensiya” tushunchasi bu xodimning lovozim talablariga muvofiq ishlash qobiliyatidir.

Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasida “kompetensiya” tushunchasi lotincha compete – erishyapman, munosibman, loyiqlan degan maʼnolarni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik – bu oʻqituvchining maʼnaviy dunyoqarashi, psixologik-pedagogik va tashkiliy-texnologik salohiyati yaʼni, uning kasbiy imkoniyatlar salohiyatini tasvirlaydi. Kasbiy kompetentlik bu tashkilotchilik, tadqiqotchilik, ijodkorlik qobiliyatigari, kasbiy bilim, koʻnikma va malakalari darajasining yuqoriligi boʻlsa, pedagogik kompetentlik bu qator zaruriy umuminsoniy si-fatlarga ega boʻlishdir.

Musiqiy kompetentlik- bu shaxsning musiqa sohasiga oid har tomonlama bilimlarga ega ekanligi, shu sohaga oid barcha pedagogik jarayonlarni tashkil eta olish va boshqara olish layoqatining mavjudligini tasvirolovchi kasbiy imkoniyatlar salohiyatini anglatadi.

Boʻlajak musiqa oʻqituvchilarini oʻquvchilarda ijodkor shaxsni rivojlantirishga tayyorlash – talabalariga musiqa darslarida modulli taʼlim texnologiyasidan foydalanishni, ijrochilik va ijodkorlik mahoratlariga eʼtibor berishi, amaliy faoliyatda musiqiy bilim, koʻnikma va malakalardan foydalanishni oʻrgatish lozim. Boʻlgʻusi musiqa oʻqituvchisining metodik tayyorgarligining maqsadi sifatida musiqa darslarini oʻqitish sifatida oʻquvchilarda shaxs rivojlanishini amalga oshirish uchun layoqatli boʻlajak pedagog ijodkor shaxsini shakllantirish nomoyon boʻladi. Boʻlgʻusi musiqa oʻqituvchilarini kasbiy kompetentligini takomillashtirish – anʼanaviy kurslarni zamon talablariga mos ilgʻor pedagogik va axborot kommunikatsion va modulli oʻqitish texnologiyalari orqali takomillashtirish hamda musiqiy ixtisoslashuvni taʼminlovchi yangicha oʻqitish tizimini ishlab chiqish hisobiga taʼlim jarayonini mazmunan yangilashdir. Oliy taʼlim muassasalari boʻlajak musiqa taʼlimi oʻqituvchilarini modulli oʻqitish texnologiyalari asosida faoliyat yuritayotgan maktablar sharoitida faoliyat yuritishga tayyorlashi, har bir maktab oʻquvchisi qiziqishlari va qobiliyatlari hisobga olingan holda maktab oʻquvchilarida musiqiy bilimlarni egallashini taʼminlovchi shaxsga yoʻnaltirilgan taʼlimni amalga oshirishning asosiy yoʻllaridan biri sifatida modulli oʻqitish taʼlimiga ijobiy munosabatni shakllantirish

Adabiyotlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi Farmoni. -T.: / “Xalq soʻzi”, 8-fevral 2017.

2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. -T.: “Oʻzbekiston”, 2017, 488-b.

3. Avliyoqulov N.X. Oʻqitishning modul tizimi va pedagogik texnologiyasi amaliy asoslari. -Buxoro: 2000

4. Karimova D. Musiqa oʻqitishda innovatsion texnologiyalar. Darslik. -Toshkent: 2012.

REZYUME

Maqolada modulli taʼlim texnologiyalari, oliy taʼlim tizimida ulardan foydalanishning ahamiyati va boʻlajak musiqa oʻqituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish haqida fikr yuritilgan.

PEZIOME

В статье рассматриваются модульные технологии обучения, важность их использования в системе высшего образования, а также повышение профессиональной компетентности будущих учителей музыки.

SUMMARY

The article deals with modular learning technologies, the importance of their use in the higher education system, and the improvement of professional competence of future music teachers.

UDK 372.362

BOLALAR DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA “BOLAJON” TELEKANALINING OʻRNI VA AHAMIYATI

N.X.Oripova – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

S.B.Ashirova - oʻqituvchi

Qarshi davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: dunyoqarash, axborot, OAV, telekanal, rukn.

Ключевые слова: мировоззрение, информация, средства массовой информации, телеканал.

Key words: worldview, information, media, channel.

XXI asr oʻz nomi bilan axborotlar asri sifatida tilga olina boshladi. Hech shubhasiz, bu asrda axborotlar shu

lozim. Boʻlgʻusi musiqa oʻqituvchilarini kasbiy kompetentligini takomillashtirishda modulli oʻqitish texnologiyasi asosiy omil boʻlib xizmat qiladi. Oliy taʼlim muassasalari-da boʻlgʻusi musiqa taʼlimi oʻqituvchilarini modulli oʻqitish uchun sohaga oid professor-oʻqituvchilarning kasbiy faoliyatini tizimli tashkil etish, darsliklar, oʻquv-qoʻllanmalari, reja va dasturlar mazmunini mazkur tizim asosida shakllantirish zarurati tugʻilmoqda. Bu jarayonda modulli tizim asosida oʻqituvchining innovatsion faoliyatini tahlil qilish va baholash, kelgusidagi faoliyatning aniq maqsadini shakllantirish, uni amalga oshirish imkoniyatlarini ham beradi. Oliy taʼlim muassasasida musiqa darslarida oʻquv jarayonining sodda va muqobil yoʻnalishlarini shakllantirish, oʻqitishdagi innovatsiyalar va ilgʻor xorijiy tajribalarni qiyosiy tahlil etgan holda ish olib borish, musiqa taʼlimiga oid oʻquv fanlarining oʻquv-uslubiy majmualari, keyslar toʻplami va amaliy topshiriqlarni yangicha mazmunda tashkil etish boʻlgʻusi musiqa taʼlimi oʻqituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Boʻlgʻusi musiqa taʼlimi oʻqituvchilari kasbiy faoliyatlarini jarayonida umumtaʼlim maktablarining musiqa darslarini tashkil etishda oʻzlashtirgan kasbiy kompetentlariga tayanadi. Darslarning oʻtilishida yuqorida taʼkidlab oʻtilgan jihatlariga eʼtiborning sustligi, fan oʻqituvchilarning darslarni pedagogik va metodik jihatdan toʻgʻri tashkil qilishlari uchun kasbiy-malakaviy tayyorgarliklarining talab darajada emasligi natijasidir. Bu esa, birinchi galda, oliy pedagogik taʼlim jarayonida boʻlajak musiqa oʻqituvchilarini maktab faoliyatiga tayyorlash ishlarini uzluksiz takomillashtirib borishni taqozo etadi. Pedagogika oliy oʻquv yurtlaridagi “Musiqiy taʼlim” yoʻnalishi oʻquv rejasidagi fanlari mashgʻulotlari jarayonida talabalarni kasbiy kompetentligini takomillashtirib borish, naziriy bilim va tushunchalarga keng oʻrin berish, darslarni modulli oʻqitish texnologiyalari asosida tashkil etish boʻlgʻusi musiqa oʻqituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash uchun puxta zamin yaratilishiga xizmat qiladi.

Ayni vaqtda oʻqituvchining kasbiy kompetentlik asosida darsni oʻzining qobiliyati, metodlari va tashkil etishi bilan oʻquvchilarga taʼlimiy va tarbiyaviy taʼsir koʻrsatib, ularda musiqiy dunyoqarashni, gʻoyaviy ijodkorlikni, shaxsning maʼnaviy sifatlarini va musiqiy bilimlarini shakllantiradi.

Boʻlgʻusi musiqa oʻqituvchisi kelgusi pedagogik faoliyati davomida musiqa darsini tamoyillarga muvofiq tashkil etishi, oʻquvchilarga tarbiyaviy taʼsir oʻtkazishi, ijrochilik mahoratlarini egallashiga, musiqa asarlarini puxta va ongli tarzda oʻzlashtirishiga, musiqaviy malaka va koʻnikmalarini shakllanishiga, erkin ijod qilishiga imkoniyat yaratib berishi lozim [4:43].

O'z navbatida kishilarning dunyoqarashi, munosabatlari, fikrlashi ham axborotlar asriga moslashib bormoqda. Yurtimizda axborotlarga bo'lgan ehtiyojning rivojlanib borishi ham dunyoda axborotlarning tezkor rivojlanishi natijasida ro'y bermoqda. Bizga ma'lumki, har qanday axborot OAV vositalari orqali tarqaladi. OAV vositalarisiz bugun ijtimoiy turmushni tasavvur eta olmaymiz. Bu oila bo'ladimi, muassasa bo'ladimi, zavod-fabrikami barcha sohada OAV vositalaridan kishilar foydalanib turganini kuzatamiz. OAV vositalari ayni vaqtda chegara va vaqt tanlamay qo'ydi. Ularni shaharning qoq markazida ham, qishloqning chekkasida ham uchratishimiz mumkin. Shu kunlarga kelib, mamlakatimizdagi ommaviy axborot vositalarining soni 1392 tadan ortib ketdi.

Bu ishlar O'zbekiston tarixiga uning mustaqillikka erishishi, ommaviy axborot vositalari sohasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlar, tadbirlar, qator farmon, farmoyishlarning qabul qilinishi bilan bog'liq desak adashmaymiz. Siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy islohotlar, o'zgarishlar yangi-yangi texnologiyalarni barcha sohalarida muvaffaqiyatli tarzda qo'llash imkoniyatlari, zaruriyatlarini keltirib chiqardi. Shu bois axborot texnologiyalaridan foydalanish va uni qo'llash faqat ezgu ishlarda foydalanishga hukumat miqyosida katta ahamiyat berila boshlandi. Negaki mamlakatimiz aholisining dunyoqarashi va ma'naviyatini yuksaltiruvchi bugungi kunning eng muhim va keng qamrovli vositasi bu – ommaviy axborot vositalaridir. 2007 yil 15-yanvarda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi [27] qonuni qabul qilindi.

Ushbu ommaviy axborot vositalarini tahlil qiladigan bo'lsak, ularning barchasi shaxs dunyoqarashini shakllantirishga xizmat qiladi. Ular orqali kishilarning siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, estetik-ekologik va ijtimoiy ongi yuksaladi. Shu bilan birga kishilar ular orqali dunyo yangiliklaridan, fan va texnika yutuqlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlardan xabardor bo'lib boradilar. O'z navbatida OAVlar yosh avlod dunyoqarashini shakllantiruvchi muhim omil hisoblanadi. Yurtimizda bolalar uchun alohida gazeta va jurnallar, televideniye va radio ko'rsatuvlari faoliyat yuritib kelmoqda. Jumladan, 2013-yildan boshlab O'zbekiston televideniyesiga qarashli bolalar uchun "Bolajon" telekanali o'z ishini boshladi. Shu qisqa vaqt ichida bu kanal bolalarning sevimli kanaliga aylandi. Telekanalda bolalarni nafaqat aqliy, axloqiy, estetik, ekologik, jismoniy, vatanparvarlik, mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashga, balki, ularning tabiiy-ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga ham e'tibor berilmoqda.

Bizga ma'lumki, bolalar ko'proq oilada televideniyeiga murojaat qiladilar. Shu boisdan televideniyeini respublikamizning har bir xonadoniga chuqur kirib borgan desak adashmaymiz. Bizga ma'lumki, bolalik deb atalmish bu davr o'zining qiziquvchanligi, sinchkovligi, tevarak-atrofni o'rganishga bo'lgan ehtiyojning yuqoriligi bilan ajralib turadi. Ular nima uchun qor yog'ishini, kun va tun almashinuvini, momaqaldiroq, chaqmoq, quyosh va oy nurini taralishini, shamolning esishini, gullarning turfa xil rangda bo'lishi, xullas bar-barchalarini tez bilib olishni estaydilar. Va kattalarga tinimsiz savollar beradilar. Ba'zan ota-onalar tomonidan ularning bu savollariga yetarlicha yoki ularning yoshiga mos holda javob berilmaydi. Mana shu jarayonda bolalarga ularning sevimli do'stlari-teledasturlari yordamga keladi. Hatto bugungi kun bolalar teledasturlari ularga siyosiy bilimlar ham berib bormoqda.

"Bolajon" yangi telekanali dasturlari mamlakatimizga amaldagi raqamli teledasturlar ijtimoiy paketi tarkibida tarqatildi. U 3 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalarga mo'ljallangan bo'lib, u etralab 7. 00 da boshlanadi va kechki 10 da yakunlanadi. Uning asosiy ruknlari quyidagilardan iborat: "Multipanarama", "Bilag'on bolajon", "Bolajon oshxonasi", "Quvnoq startlar", "ABC kids", "Sog'lom bolajon", "Mohir qo'llar", "Shaxsiy

gigiyena", "Bolajon gimnastikasi", "Bravo inglisch", "Feruz va Aziza ko'rsatuvi", "Tabiatga sayohat", "Katta tanaffus", "Sirli o'rmoncha", "Ertakchi bolajonlar", "Xappiy alfavet", "Bolajonlar sahnasi", "Landi, landi", "Topqir bolajon", "Zukkolar" va boshqalar. Ushbu ruknlar juda qiziqarli olib borilmoqda. Telekanalda bolalarni har tomonlama: ham jismonan, ham ma'nan tarbiyalashga harakat qilinadi. Shuningdek, uning ruknlari bolaning dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, "ABC kids", "Bravo inglisch" dasturlari orqali bolalaringliz tilini o'rganadilar. Bunda bolalar turli-tuman o'yinlar, rang-barang vositalar yordamida tilni o'zlashtiradilar. Shu bois bolalar bu ko'rsatuvni bajonudil tomosha qiladilar. Ingliz tiliga oid atamalarini yod oladilar va talaffuz qilishga o'rganadilar.

"Katta tanaffus", "Topqir bolajon", "Zukkolar" kabi dasturlarda bolajonlarning aqliy qobiliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratiladi. Ushbu dasturlar bolalarning o'zlari tomonidan olib boriladi va unda bolalar muaamoli vaziyatlarni yechadilar, turli savollarga javob topadilar, aqliy harakatda bo'ladilar.

Bolalarni jismoniy rivojlantirish va ular o'rtasida sog'lomlashtirish ishlarini targ'ib qilish maqsadida "Quvnoq startlar", "Sog'lom bolajon", "Shaxsiy gigiyena", "Bolajon gimnastikasi" kabi dasturlar olib boriladi. Ushbu dasturlar ham juda qiziqarli tarzda tashkil etilgan. Shuningdek, bolalar ushbu dasturlar orqali sportga oid yangidan-yangi ma'lumotlardan xabardor bo'lib boradilar. Masalan, sport o'yinlari, turlarining qachon va qayerda paydo bo'lganligi, sport anjomlarini bilib oladilar. "Bolajon oshxonasi" ko'rsatuvini alohida tilga olishimiz joizki, uni bolalarsevib tomosha qiladilar. Uning bosh qahramoni "Qozonoy opa" bolalarga sabzavot va mevalarning foydali xususiyatlarini, ularni qanday qilib saqlashni va ovqat, salat, pishiriq tayyorlashni o'rgatib boradi.

"Ertakchi bolajonlar", "Bolajonlar sahnasi" ko'rsatuvlarida bolajonlar o'zbekona qadriyatimiz bo'lmish odob-axloq qoidalarini o'zlashtiradilar va o'zlariga kerakli xulosani chiqarib oladilar.

"Bolajon" telekanalida eng ko'p vaqt ajratilgan ko'rsatuv bu "Multipanarama"dir. Bunda bolalarturli multfilmlarni tomosha qiladilar. Multfilmlar turli mavzularda bo'lishi bilan birgalikda, turli xalqlar turmushidan olinganligi bilan ajralib turadi. Hatto chet el multfilmlari ham berib boriladi. Shuni alohida ta'kidlashimiz kerakki, multfilmlarga ovoz juda mahorat ila berilgan. Ovozlar bolalarni bezdirmaydi. Aksincha, ular bolalarda barcha ijobiy sifatlar, dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Multfilmlardagi badiiy bezak, ranglarning uyg'unligi, yorqinlik bolalarni o'ziga jalb etmay qolmaydi. Albatta bolalar multfilm qahramonlarining xatti-harakati, muomalasidan o'zlariga kerakli xulosani chiqarib oladilar. Yovuzlik ustidan yaxshilikni g'olib kelishini tushunib yetadilar. Shu bilan birga, multfilmlar orqali bolalarda tabiiy-ilmiy bilimlar shakllanadi, ular orqali bolalar o'zlarini qiziqitrgan tabiat: hayvont olami, o'simliklar, ularning yashash tarzi haqidagi ma'lumotlarni egallaydilar. Ayniqsa, bolalar multfilmlar orqali tabiatni asrashga, ular bilan munosabatga kirishishga o'rganib boradilar.

"Mohir qo'llar" ko'rsatuvida bolalar mehnat qilishga o'rganadilar, mehnat insonni ulug'lashini anglab yetadilar.

Biz yuqorida teledasturlarning bolalar dunyoqarashini shakllantirishdagi ahamiyatini tahlil qilib o'tdik. Biroq, xalqimizda bir dono fikr mavjud: "Asalning ham ozi shirin". Darhaqiqat, bolalarning o'z yoshlariga mos bo'lmagan teledasturlarni ko'rishi yoki uzoq vaqt televizor ko'rishlari ular sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan ota-onalar va tarbiyachipedagoglar bir qator jihatlarga e'tibor qaratishlari lozim bo'ladi:

1. Bola kun tartibini to'g'ri tashkil etish va nazoratni amalga oshirish;
2. Bolalar bilan ular tomosha qilgan teledasturlar va multfilmlarni muhokama qilish.
3. Bolalarni uzoq vaqt televizor ko'rishlariga yo'l qo'yimaslik.
4. Bolalar bilan ochiq havoda sayr qilish.

5. Bolalarni jismoniy harakatli o'yin va sportga jalb etish va boshqalar.

Umuman olganda, teledasturlar oilada bolalarning sevimli dasturi va do'stidir. Shunisi diqqatga sazovorki, dastur ruknlari orasidagi vaqt qisqaligi bilan ajralib turadi. Bunda bolalarning yosh xususiyatlari hisobga olingan. Negaki, uzoq muddatli ko'rsatuvlar bolalarning ko'rsatuvdan zerikishiga olib keladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017—2021 yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakat strategiyasi. 7 yanvar 2017.
2. Yusupov E. Falsafa. - T.: «Sharq», 1999. 494-b.

Maqolada bolalar dunyoqarashini shakllantirishda televideniyeining o'rni va ahamiyatiga to'xtalib o'tilgan. Shu bilan birga mazkur maqolada bolalarning sevimli telekanali bo'lgan "Bolojon"ning ruknlari tahlil qilinib, ularning bugungi davr bolalari ruhiy-ma'naviy ehtiyojini qondirishdagi imkoniyatlari ham bayon etiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье изложены роль и значение телевидения в формировании мировоззрения детей. Вместе с тем, в статье проанализированы передачи любимого детьми телеканала "Боложон" и изложены их возможности в удовлетворении духовных потребностей детей сегодняшнего периода.

РЕЗЮМЕ

The article outlines the role and importance of television in shaping the outlook of children. In addition, the article analyzes the programs of the "Bolojon" TV channel, loved by children, and outlines their capabilities in satisfying the spiritual challenges of the children of the current period.

SUMMARY

ТЎҒРИ БУРЧАКЛИ ПАРАЛЛЕЛ ПРОЕКЦИЯЛАШНИНГ ТЎҒРИ БУРЧАККА ОИД ХОССАСИ ИСБОТИГА ИЖОДИЙ ЁНДАШУВ

Х.Рихсибаева – докторант

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш институти

Ш.Калликлишев – катта ўқитувчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: тўғри бурчаклик, хосса, оғиш бурчаги, креатив ёрдашув, тўғри бурчак, оғма томон, параллел томон, ҳақиқий катталиқ, ихтиёрий, махсус вазият.

Ключевые слова: прямоугольник, свойства, угол наклона, творческий подход, прямой угол, наклонная сторона, параллельная сторона, натуральная величина, произвольный, частное положение.

Key words: the rectangle, characteristics, corner of the slopping, creative approach, direct angle, tilted side, parallel side, natural value, free, quotient position.

Тўғри бурчакли параллел проекцияларнинг тўғри бурчакка оид хоссаси куйидагича ифодаланади: Агар тўғри бурчакнинг бир томони проекциялар текислигига параллел бўлса, унинг проекцияси ҳам тўғри бурчак бўлади.

Биз таҳлил қилиб чиққан адабиётларда бу хоссанинг исботи турлича келтирилган бўлиб, таълим дидактикасининг осондан қийинга, оддийдан мураккабга ва мавжуддан мавҳумга тамойили асосида ишлаб чиқилмаган. Шу боис педогогик ва психологик жиҳатдан талабаларнинг бундай исботларни ўзлаштиришлари қийин кечади.

Баъзи манбааларда тўғри бурчакнинг проекциялар текислигига параллел бўлган томони атрофида иккинчи томони айлантирилиб, янги вазиятга келтирилса ҳам, иккинчи томони ўзининг дастлабки проекцияловчи текислигида ётиб қолишига асосланиб исбот қилинган [1,2].

Яна бир манбада тўғри бурчакнинг проекциялар текислигига параллел бўлган томонининг проекцияси ўзига параллел бўлгани ва иккинчи томонининг проекцияловчи текислигига перпендикулярлиги асосида исботланган [3].

Бу хосса тўғри бурчакнинг параллел ва оғма томонининг проекцияловчи текисликлари ўзаро перпендикуляр ва улар ўз навбатида проекциялар текислигига перпендикуляр эканлиги ҳамда уларнинг ўзаро кесишув чизиклари ҳам ўзаро перпендикуляр бўлишидан фойдаланиб исботланган [4].

Айрим таҳлил қилинган адабиётларда бу хосса куйидагича исботланган: аввал тўғри бурчакнинг оғма томонининг изи аниқланган. Сўнгра бу из орқали тўғри бурчакнинг биринчи томонига параллел тўғри чизик ўтказиб, уни бир вақтнинг ўзида иккинчи томоннинг проекциясига перпендикуляр ва биринчи томоннинг проекциясига параллел бўлишидан фойдаланилган [5].

Таҳлил қилинган Н.А.Антипина ва бошқалар муаллифлигидаги адабиётда, таълим дидактикасининг оддийдан мураккабга тамойили асосида тўғри бурчакнинг проекцияси тўғри бурчак бўлиши куйидагича исботланган:

Тўғри бурчакнинг ҳар икки томони проекциялар текислигига параллел қилиб олинган. Бундай ҳолатда тўғри бурчакли параллел проекциялашнинг "агар геометрик фигуралар проекциялар текислигига параллел бўлса, улар ўзгармай ўзларига тенг бўлиб проекцияланади" деган хоссасига асосан, фазодаги тўғри бурчакнинг проекцияси ҳеч қандай шубҳаларсиз тўғри бурчак бўлади [6].

М.Тубаев ва А.Қаҳхаров муаллифлигидаги ўқув қўлланмада "...Агар проекцияланувчи бурчак тўғри бўлса, текисликка ўз катталигида проекцияланиши учун бурчак томонларининг биттаси проекциялар текислигига параллел бўлса етарли (теорема исботсиз берилган)" [7] деб келтирилган.

Шуни таъкидлаш лозимки, икки томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчакнинг нафакат тўғри бурчаги ўзгармай тасвирланади, шунингдек, унинг ҳар иккала томони ҳам ҳақиқий узунликларида ва тўғри бурчак ҳақиқий кўринишида тасвирланади. Лекин тўғри бурчакни ҳақиқий кўринишида тасвирланиши ҳақида кўриб чиқилган ҳеч бир адабиётларда қайд этилмаган.

Яъни, агар бундай тўғри бурчакнинг бирор томони проекциялар текислигига оғдирилса ҳам, у ўша томоннинг дастлабки ҳолатида ўтказилган проекцияловчи текислигида ётганлиги учун, уларнинг проекциялари устма-уст ётади ва бир томони оғма бўлган тўғри бурчакнинг проекцияси ҳам тўғри бурчак бўлади.

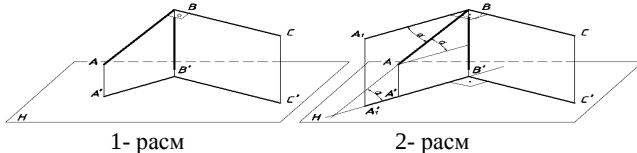
Демак, тўғри бурчакли параллел проекцияларда тўғри бурчакнинг проекцияси тўғри бурчак бўлиши

учун, унинг нафақат икки томони проекциялар текислигига параллел бўлиши, фақат бир томони проекциялар текислигига параллел бўлиши зарур ва етарли бўлади.

Юқорида кўриб чиқилган исботлар бевосита параллел проекцияларнинг “проекциялар текислигига параллел геометрик фигуралар ўзларига тенг ва ўхшаш-конгруэнт бўлиб тасвирланиш” хоссасига асосланмагани ва уларда турлича ёндашувлар бўлгани учун уларни умумлаштириб, исботини осон ва қулай ягона шакл ва мазмунга келтиришни мақсад қилиб олдик. Бунинг учун АВ томони оғма бўлган ва ВС томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчаклик ABC берилган ва унинг проекцияси A'B'C' қурилган бўлсин, 1-расм.

1. ABC тўғри бурчакда умумий томони СВ бўлган чексиз кўп бўлган тўғри бурчаклар ўтказиш мумкин. Албатда улар орасида иккала томони ҳам проекциялар текислигига параллел бўлган A₁BC каби тўғри бурчак ҳам мавжуд бўлади.

Бундай тўғри бурчаклик геометрик фигуралар проекциялар текислигига параллел бўлса, улар ўзгармай ўзларига тенг бўлиб проекцияланиш хоссасига асосан шак-шубҳасиз A₁B'C' бурчак тўғри бурчакка (90° га) тенг бўлади, 2-расм. Бунинг учун, 2-расмдан кўриниб турибдики, тўғри бурчакликнинг оғма АВ томонининг оғиш бурчаги α ни 0 (ноль) га тенглаштириб олиш кифоя.

2. α бурчакни 0 (ноль) га тенглашириш орқали нафақат бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчакнинг проекцияси тўғри бурчак бўлиши осонроқ ўзлаштирилиши билан бирга унинг ҳақиқий кўринишига ҳам эга бўлинади. Чунки ABC тўғри бурчакнинг P текислиги унинг оғма томонининг проекциялаш текислигига перпендикуляр-проекцияловчи бўлади ва унинг изи АВ орқали ўтади. Бунда проекциялаш йўналиши тўғри бурчакнинг биринчи томонига параллел бўлади.

Шундай ижодий ёндашув асосида тўғри бурчакли параллел проекциялашдаги бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчак хоссасини такомиллаштириб, қуйидаги мазмун ва шаклга келтириш мумкин:

Агар бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган ва иккинчи томони унга перпендикуляр бўлмаган тўғри бурчакликнинг оғма томонининг оғиш бурчаги 0-нольга тенглаштириб олинса, у ҳақиқий кўринишида тўғри бурчаклик бўлиб проекцияланади.

Бу янги хоссани тўғри бурчакли параллел проекцияларнинг бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчакнинг **иккинчи хоссаси** деб атаймиз.

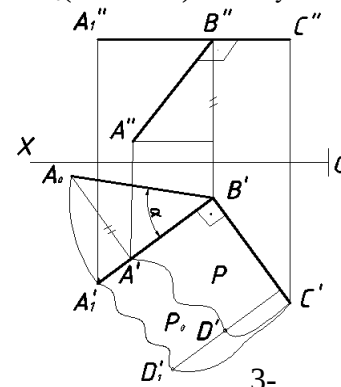
Яъни, агар $\alpha = 0 \Rightarrow \triangle A_1BC \parallel H$ бўлади ва $\triangle A_1BC = \triangle A_1'B'C'$ ҳамда $\triangle A_1'B'C' = 90^\circ$ (1)

Маълумки, чизма геометрия фанида шу давргача проекцияси бевосита ўзига тенг бўлган тўртта геометрик фигура, горизонтал, фронтал, профил ва бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчак мавжуд бўлиб, улардан деярли барча мерик ва қисман позицион масалаларни ечишда фойдаланиб келинади.

Биз ишлаб чиққан бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчакликнинг такомиллаштирилган хоссаси, чизма геометрия фанида яна бир янги бешинчи, проекцияси билвосита қуриладиган ўзига тенг геометрик фигура, яъни бир томони проекциялар текислигига параллел бўлган тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўриниши мавжуд эканлигини кўрсатди.

Бундай тўғри бурчакнинг мавжудлиги унинг текислигини чизмани қайта тузиш усулларида фойдаланмай ҳам, чизма геометриянинг нукта, тўғри чизиқ ва текислик бўлимида осонгина горизонтал ёки фронтал вазиятга келтириш имконияти етарли эканлигини кўрсатди.

3- расмда бир томони горизонтал бўлган ABC тўғри бурчакнинг ҳақиқий кўриниши чизмада унинг АВ оғма томонининг Н га оғиш бурчаги α ни 0-нолга тенглаштириб топилган: $ABC = A_1'B'C'$. Шунингдек, бунда унинг текислиги P(ABCD) нинг ҳам ҳақиқий кўриниши P₀(A₁'B'C'D₁')га эга бўлинади.

Шундай қилиб, тўғри бурчакли параллел проекцияларнинг тўғри бурчакка оид хоссаси исботига ижодий ёндашиб, унинг талабалар томонидан ўзлаштирилиши осон кечадиган янги исботи ишлаб чиқилди. Бу янги иккинчи хоссанинг афзаллиги шундан иборатки, унинг асосида бир йўла тўғри бурчак тўғри бурчак бўлиб проекцияланиши билан бирга, берилган тўғри бурчакнинг ҳақиқий катталигида-кўринишига ҳам эга бўлинади. Олиб борган илмий изланишларимиз янги иккинчи хосса асосида чизма геометрияда метрик масалаларни ечишнинг хали ўрганилмаган имкониятлари мавжуд эканлигини кўрсатади. 3- расм

Адабиётлар

1. Хорунов Р. Чизма геометрия курси. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1995, 230-б.
2. Муродов Ш.К. ва бошқалар. Чизма геометрия курси. –Тошкент: “Иқтисод-молия”, 2008, 241-б.
3. Крылов Н.Н. и другие. Начертательная геометрия. –Москва: “Высшая школа”, 1977, -С. 32.
4. Собитов Э. Чизма геометрия қиска курси. –Тошкент: “Ўқитувчи”, 1993, 132-б.
5. Гордон В.Ю. и др. Начертательная геометрия. Под ред. Крылова Н.Н. -М.: «Высшая школа», 2000, -С.224.
6. Антипина Н.А. и другие. Начертательная геометрия. Часть 1. Томский политехнический университет. 2011, -С.31-32.
7. Тубаев М., Қаххаров А. Чизма геометрия (қиска курс). –Тошкент: «Наврўз», 2018, 150-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада тўғри бурчакли параллел проекцияларнинг тўғри бурчакка оид хоссаси исботига ижодий ёндашиб, унинг талабалар томонидан осон ўзлаштириладиган янги исботи ишлаб чиқилган. Бу хоссанинг янги исботининг афзаллиги шундан иборатки, унда тўғри бурчак ҳақиқий катталигида тасвирланиб қолади.

РЕЗЮМЕ

В статье креативным подходом к свойству прямого угла ортогональной параллельной проекции разработан новый способ доказательства, легко усваиваемый студентами. Превосходство его в том, что прямой угол изображается в натуральную величину.

In the article by the creative approach to characteristics of the right angle orthogonal parallel projection is designed the new way of a proof, easily adopted by students. The superiority of this is in that the right angle is expressed by a life-size.

1-4 SINIF JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA O'QUVCHILARNING KOORDINATSION QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

N.K.Ruzmetov - mustaqil izlanuvchi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: kordinatsiya, maxsus mashqlar, rivojlanish, boshlang'ich sinf, tamoyil, qobiliyat.

Ключевые слова: координация, специальные упражнения, развитие, начальная школа, развитие, принцип, способности.

Key words: coordination, special exercise, development, primary school, development, principle, abilities.

Respublikamizning ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, yosh avlod tafakkurini shakllantirish, jamiyat rivojiga mos bilim, ko'nikma va malakalar sohibi bo'lish va shu asosida yuksak ma'naviy-axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etgan jismoniy barkamol shaxsni voyaga yetkazishga barcha imkoniyatlar yaratilmoqda. Jumladan,bolalarning har tomonlama intellektual, a jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash [1], ilg'or xorijiy tajribalar asosida umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

Hukumatimiz tomonidan salmoqli ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsada, hozirgi zamon talabi asosida kelajak avlodga yangidan-yangi bilim ko'nikma va malakalarni modernizatsiyalashgan tizimini ishlab chiqish muammosi kun tartibida turgani, jismoniy tarbiya ta'limi jarayonida ham qator ilimiy tadqiqotlar olib borishni taqazo etadi.

Bugungi kunda maktab jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida 1-4 sinf o'quvchilarini koordinatsion qobiliyatlarini maxsus mashqlar yordamida amalga oshirish va bu jarayon o'quvchilarning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ichki qobiliyatlarini shakllantirish muhim masalalar sirasiga kiradi.

Ya'ni eng kichik yoshdan boshlab bolalarni sog'lom o'sishini ta'minlash va bunda tabiiy harakatlarni maxsus mashqlar orqali takomillashtirish, jismoniy mehnat qilish kabi ijtimoiy-pedagogik vositalardan maqsadli foydalanishni taqozo etadi [2].

Shuning uchun o'qituvchi ham, o'quvchi ham harakatlarni muntazam to'g'rilab borish va ularning ijro etilishini kuzatib borish uchun texnik vositalar yordamida tez ma'lumot olish metodlariga ega bo'lishlari shart.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilari shakllanish xususiyatiga ko'ra texnik takomillashtirishning metodlaridan biri bu qismlarga ajratish, harakat tuzilishini soddalashtirishdan iborat bo'lib, u anglab olish jarayonini osonlashtiradi, butun koordinatsiyada har bir elementning tuzilishini bilib olishga yordamlashadi.

Bunda quyidagi vositalar tavsiya qilinadi:

- harakat shakl-lini o'zlashtirish uchun imitatsiya mashqlari;

- o'zlashtirilganharakat shakllarini bajarishga qaratilgan maxsus mashqlarni zarur bo'lgan tezlikda, ma'lum zo'r berish va meyorda bajarish [3].

Bu usulda quyidagilar tavsiya qilinadi: yaxlit harakatni osonlashtirilgan sharoitda bajarish, yaxlit harakat tuzilishini soddalashtirish, umumiy bajarish tezligini kamaytirish (yarim kuch bilan va h.k.) muskul zo'r berishini yengillashtirish, yengillashtirilgan jihozni qo'llash, harakat amplitudasini qisqartirish, chamalash va cheklovchi narsalardan foydalanish, yaxlit mashq sharoitini asta-sekin murakkablashtirib (tezligini, qarshilik kuchini oshirib, muhitning o'zgaruvchan sharoitida va h.k.) bajarish, mashg'ulot jarayonida, yuqori nerv qo'zg'alish sharoitida, texnik mahoratni takomillashtirish (o'zini jalb qila bilish, maksimal zo'r berishni rivojlantirish va uni taqsimlay kabi koordinatsiya qobiliyatlarini shakllanib boradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mazkur mashqlarni o'rganishda harakatlarni xayoliy ijro etish, shu harakat to'g'risidagi tasavvurlarini obrazli bo'lib shakllanishida tayanch

vazifasini o'taydi. Mashqlarni elementlarini bo'lib harakatlarni qayta o'zgartirish, xatolarni tuzatish va malakalarni takomillashtirishga yordam beradi.

Ma'lumki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayoni o'z-o'zida tashkil qilinadigan mexanizm emas, shuningdek, mashg'ulotlar ham o'z navbatida boshqa fanlar kabi qator tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar mashg'ulot sifati va samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ammo mashg'ulotning turiga qarab, qo'llaniladigan tamoyil asosli bo'lsa, u boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'rganilayotgan jarayonni to'g'ri shakllanishiga turtki beradi. Zero, jismoniy mashqlarni o'rganishda o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatish tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu tamoyil jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish va harakat ko'nikmalarini shakllantirish jarayonlarining o'zaro uzviy aloqasi hamda uni boshqarish imkoniyatiga asoslanadi. Ushbu tamoyilga ko'ra, mashg'ulotlar ta'siri zarur qobiliyatlarini rivojlantirishgina emas, ularni muayyan mashqning harakat tuzilmasida qo'llash malakasiga ham mos bo'lishi zarur. Bunga bir vaqtning o'zida kuch, chidamlilik va boshqa qobiliyatlarni, harakat ko'nikmasining alohida elementlarini yoki butun bir ko'nikmani shakllantirishga yo'naltirilgan maxsus mashqlarni tanlab olish yo'li bilan erishish mumkin.

Boshlang'ich sinf davrida egiluvchanlikni takomillashtirish uchun oid maxsus mashqlar, to'la amplitudali va sherik bilan bajariladigan mashqlar ko'p qo'llaniladi. Bu yoshda ma'lum sport turiga xos jismoniy mashqlar egiluvchanlikni tarbiyalashning asosiy vositalari sanaladi.

Har xil sport turlarining mashg'ulotlari amaliyotida murakkab texnik harakatlar alohida qismlarga (elementlarga) bo'linadi. Bunday harakatning maqsadi o'quvchilarning quvvat va ularning faoliyatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etadigan mushak guruhlarini rivojlantirishdir. Bu mushak guruhlarini kuchaytirish maxsus mashqlar yordamida amalga oshiriladi. Mashqlari tuzilishi hamda strukturasining bir qismigagina mos keladi. Murakkab bo'lmagan maxsus mashqlar yordamida o'quvchilar mashg'uloti jarayonida ishtirok etayotgan mushaklarni kuchaytirish va shu orqali ularni samaraliroq rivojlantirish mumkin.

Mushak guruhlarini maxsus mashqlar yordamida yaxshi moslashadi va mustahkamlanib, boshlang'ich sinf jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida o'rganilayotgan mavzusi uchun maxsus mashqlar talab qilinadi. Agar mushaklar yetarlicha yaxshi rivojlanmagan, uyg'unligi buzilgan bo'lsa, qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Masalan, tennis kaptogini uloqtirish maxsus mashqlar yordamida qo'l va oyoqlarning mushak bukilish joylarida kuch ko'paytiriladi, lekin gavda mushaklariga e'tibor berilmaydi. Bu esa mushaklar moslashuviga jiddiy buzilishga olib keladi.

Agar mushaklar o'rtasidagi moslashuv qo'yilgan talablarni bajarmasa, mushaklarning boshlang'ich sinergisti faoliyatsizligidan keyingi to'satdan harakati bioelektrik kuchlarni yo'qotadi, ya'ni kuchlarning tormozlanishi ertaroq ulansa, juda katta kuch yo'qotishga to'g'ri keladi. Bulardan farq qilgan holda, mushaklar o'rtasidagi moslashuv darajasi yuqori bo'lishi uchun harakat silliq, bir xil meyorda, aniq bajarilsa, kuchlar tejab qolinadi. Yana shuni aytish kerakki, mushaklar orasidagi o'zaro harakat

qoidaga ko'ra, tekshirilgan harakatlarda yaxshilanadi.

Mushaklarni erkin bo'shashtirish qobiliyatini rivojlantirish uchun maxsus mashqlar bajariladi. Ular uch guruhga bo'linadi:

- mashg'ulot ishtirokchilari mushaklarini taranglashgan holdan bo'shashtirish holga o'tganligini his qilishni o'rgatuvchi mashg'ulotlar.

- mushaklar tarangligi darajasi, tananing ushlab turgan bo'g'imi og'irligini his qilgunga qadar kamaytiriladi;

- mushaklarning sekinlik bilan bo'shashtirish oqibatida tananing qismi bir holatdan boshqasiga o'tadi;

- mushaklar taranglashgan holdan tez, aniq bo'shashtirish

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони.

2. Шакирджанова К.Т. Двигательная активность и здоровье. //Фан-спорта, 2005 - № 1 - С. 44-47.

3. Melges F.L., Anderson R.E. The personal future and self esteem // Arch. Of Gen. Psychiatry. 1971. Vol. 25 -P. 494-487.

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya darslarida 1-4-sinf o'quvchilarining koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda qo'llaniladigan maxsus mashqlar hamda tamoyillar borasida fikrlar keltirilgan.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются конкретные упражнения и рекомендации по развитию координационных навыков для учеников 1-4 классов на уроках физкультуры.

SUMMARY

The article deals with the description of specific exercises and guidelines for developing coordination skills for pupils of the 1-4 forms at physical education classes.

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Қ.Сейтмуратов – педагогика фанлари номзоди, доцент

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Т.Бойтураев – педагогика фанлари номзоди

ТИҚХММИ

Таянч сузлар: жисмоний тарбия, жисмоний сифат, кувват, зийраклик, образ, қиличбозлик, Ватанга садоқат.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое качество, сила, одарённость, образ, фехтование, преданность Родине.

Key words: physical education, physical quality, strength, capability, image, fencing, dedication to Motherland.

Шарқ алломаларининг жисмоний тарбия ва спорт ҳақидаги қарашларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, улардан бизга бой мерослар қолганлигини кураимиз. Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий «Фарход ва Ширин» достонида Фарход образи орқали мард йигитнинг жисмоний қобилиятлари қандай бўлиши кераклиги ва у қандай тарбия олиши кераклиги асарда кенг таҳлил қилинади. Достонда ёзилишича, Фарход ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан, жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам мустақил шуғулланиб, ўз иродасини мустаҳкамлаб борганлигини, чиниқиб борганлигини Алишер Навоий ўз асарида китобхонга кенг ва тушунарли қилиб очиқ берган. Алломанинг Фарход образи орқали ҳар бир ёшнинг мустақил тайёргарликни йўлга қўйиш орқали сувда сўзишни эгаллаши ва у орқали инсон ўзида турли жисмоний сифатларни ривожлантириши мумкинлиги, яъни ҳар бир инсон бу машқлар орқали ўзида тезкорлик-чакқонликни, чидамликни, кучлиликни тарбиялаши мумкинлиги кўрсатиб ўтилганлигини таъкидлаш мумкин [1:25]. Марказий Осиё халқларининг ҳаёти чорвачилик билан боғланганлиги бу ердаги халқларнинг, яшаган уруғларнинг фарзандлари отда юриш, улар билан меҳнат қилиш, жангларда иштирок этиш машқларини олиб борганликлари хисобга олиб, Алишер Навоий ҳам асарда Фарход образи орқали бу масалага муносабатини билдириб ўтган. Бундай қийин машқларни амалга ошириш учун ёш инсондан катта чидамкорликни талаб қилинганлигини ҳар бир китобни ўқувчи китобхон тасаввур қилиши мумкин. Агар у ёш бўлса қахрамонга ўхшаб ўзини тарбиялашини, ота-она фарзандларининг бундай машқларга қизиқишларини ёшлиқдан уйғотиши мумкинлиги ва кераклигини асардаги қаҳрамон образи орқали ўзларига қабул қилишлари мумкин. Ёшларнинг қиличбозлик машқлари билан шуғулланиши кераклигини Марказий Осиёлик барча алломаларнинг асарларидан куриш мумкин. Халқ

holga o'tadi.

Bular bari maxsus mashqni – mashqlanganlikni yana ham rivojlantirib koordinatsion qobiliyatini rivojlanishida asos bo'lib hizmat qilgan holda takomillashtirib borishni taqozo etadi.

Xulosa tariqasida shuni ta'kidlash joizki, boshlang'ich sinf jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jarayonida o'quvchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda maxsus mashqlarni to'g'ri tanlash va albatta, o'tilayotgan mashg'ulot tempiga qarab tamoyillardan oqilona foydalanish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони.

2. Шакирджанова К.Т. Двигательная активность и здоровье. //Фан-спорта, 2005 - № 1 - С. 44-47.

3. Melges F.L., Anderson R.E. The personal future and self esteem // Arch. Of Gen. Psychiatry. 1971. Vol. 25 -P. 494-487.

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya darslarida 1-4-sinf o'quvchilarining koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda qo'llaniladigan maxsus mashqlar hamda tamoyillar borasida fikrlar keltirilgan.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются конкретные упражнения и рекомендации по развитию координационных навыков для учеников 1-4 классов на уроках физкультуры.

SUMMARY

The article deals with the description of specific exercises and guidelines for developing coordination skills for pupils of the 1-4 forms at physical education classes.

оғзаки ижодида яратилган “Тўрўғли”, “Алпомиш” достонларидаги қаҳрамонлар ҳам қиличбозлик билан ёшлиқдан шуғулланганликлари ва юксак маҳорат даражаларига эришганликлари кўришимиз мумкин. Алишер Навоий ҳам ўз асарида асосий қаҳрамон Фарходнинг қиличбозлик машқлари билан мунтазам шуғулланганлиги орқали юксак маҳоратга эришганлигини айтиб утади. Бундай жисмоний етуқликка эришиш кунлик машқлар орқали эришилиши мумкинлиги Алишер Навоийнинг бошқа асрларида ҳам кўрсатиб ўтилганлигини таъкидлашимиз мумкин. “Юсуф ва Зулайхо” асарида ҳам муттасил жисмоний тайёргарлик орқали Зулайходаги кучлилик, яъни ўзидан бир неча баробар катта бўлган юкни одамларнинг олдида кўтара олишини кўрсатиши ўқувчиларда унга ўхшаши хохлаши табиий ҳолдир. Бундай имкониятларни инсон кўп йиллик машқларни олиб бориш орақали кўрсата олиши мумкин. Асарлардаги ҳар бир жисмонан етук инсонлар ўзларининг ақлий ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиришлари учун асос уларнинг доимий жисмоний машқлар билан шуғулланганликлари деб таъкидлаш мумкин. Алишер Навоий асарларидаги муҳим хусусиятлар шундаки, асар юксак инсонийлиги, халқчиллиги, тилининг бойлиги ва раволиги билан ажралиб туради. Ундаги юксак ғоялар шахсни меҳнатга, ўз касб-кориға, оиласига, ота-онасига, фарзандига, она-юртига, тили ва динига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотади, асардаги пок ахлоқий муносабатлар эса, комиллик сари интилишга асос бўла олади. Аллома асарда халқ ва мамлакат учун фидойилик қилган инсонларни ўз идеали деб билган. Шу билан бирга буюк зотнинг одамлардаги ялқовлик, бепарволик, майпарастлик, маишқибозлик ва жаҳолат каби иллатларга бўлган салбий муносабати ҳам асарда очик-ойдин ўз ифодасини топган.

Аллома Алишер Навоий ўз асарларида жисмоний

машқ орқали инсон ёшлиқдан ватанни севиш, химоя қилиш, уни қадрлаш, соғлом ўсишини таъминлаш бораберида уларни ақлий ва жисмоний меҳнатга, шунингдек, Ватан мудофеасига тайёрлаш каби хусусиятларнинг шаклланишини ифода қилади.

Шарқнинг улуғ табибларидан бири, тарихга “Шайх ар-Райс” номи билан қирган Бухоролик Абу Али ибн Сино ҳам инсондаги ҳар хил фазилатларнинг мавжудлиги ва уларнинг шаклланиш жараёнига алоҳида тўхталиб ўтганлигини қўришимиз мумкин. У инсондаги қуйидаги фазилатларга тўхталиб: жасурлик—бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиги, чидамлилиги, инсон бошига тушган ёмонлиқни тўхтатиб турадиган қувват, ақллилик—бирор ишни бажаришда шовша-шошарлик қилишдан сақловчи қувват, зийраклик—сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват деб баҳолаган. Алломанинг жасурликда ҳикмат кўп деган фикрини, унинг ушбу масалага муносабатларини ва қарашларини қўллаган олимлар таҳлил қилган ва қўрсатиб ўтганлар.

Ибн Сино «Тиб қонунлари» асарида бола катта бўлиб, етилган чоғида жисмоний тарбияга аҳамият бериш зарурлигини айтади. Унинг уқтиришича, одам йигитлик, етуқлик ёшида ҳамда улғайган даврида соғлиқ-саломатлигини сақлаш учун зарур бўлган жисмоний машғулот билан шуғулланишлари лозим ва керак. Бундай машқлар сифатида ёшлиқдан ҳар хил масофаларга юриш ва югириш машқларининг аҳамиятини “Тиб қонунлари” асарида ёзиб қолдирганлигини таъкидлашимиз мумкин [2:37].

Ибн Сино ўз асарлари ва қарашларида инсон саломатлиги учун зарур бўлган баданни турли хил машғулотларга, ҳаракатларга ўргатишни назарда

тутганлигини ва унинг фикрича, жисмоний машғулотлар билан ўз вақтида ва мустақил шуғулланиб боровчи одам ҳеч қандай доволанишга муҳтож бўлмаслигини таъкидлаган. Жисмоний машқларни қайси вақтда ўтказиш кераклиги, уларнинг давомийлиги, инсон организмнинг қайси қисмига таъсир қилишини ҳам бу асарда аллома тушунарли, қисқа таҳлиллار билан китобхонларга тушунтириб ўтган, жисмоний машқларнинг инсон руҳий оламида тетиклаштири олиш имкониятларига алоҳида тўхталган. Аммо жисмоний машғулотлар ортиқча бўлмаслиги керак, акс ҳолда баданнинг тезда қарчаб қолишига олиб келади, жисмоний машғулотларни бутунлай ташлаб юбориш эса баданнинг қариб, тезда ишдан чиқишига сабаб бўлади деб қўрсатади [3:45].

Ибн Сино жисмоний тарбия ҳақида сўз юритар экан ўз давридаги жисмоний машғулот турлари - арқон тортиш, муштлашиш, камонда отиш, тез юриш, найза отиш, сакраш, қиличбозлик, отда юриш, турли хил курашларнинг аҳамиятини қўрсатади, тез ва кучли ҳамда юмшоқ ва аста-секин бажариладиган машғулотларнинг бир нечта турини санаб ўтади. Ҳар бир инсон ўзининг хулқ атвори, имкониятлари, қобилиятлари, хоҳишига қараб жисмоний машғулот турини белгилаб олиш керак.

Ибн Сино китобида жисмоний тарбиянинг назарий асосларини баён этиш билан бирга, амалий масалаларни ҳам кенг ёритган: инсон ёши ошиб бориши жараёнида жисмоний машғулот турларининг ҳам ортиб боришини таъкидлайди. Умуман, Ибн Сино ушбу асарида жисмоний тарбияни тиббиётнинг ажралмас таркиби - инсон саломатлигини сақлашнинг муҳим шарт-шароити қилиб қўяди. Бу ғояларнинг мамлакатимиз сарҳатларида яшаган ота-боболаримиз маънавиятида азал-азалдан акс этиб келганлигини қўришимиз мумкин.

Адабиётлар

1. Алишер Навоий. Ҳамса. -Тошкент: 1960.
2. Абу Али ибн Сино. Тиббий уғитлар. -Тошкент: “Меҳнат”, 1991.
3. Жониматова Х. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия туғрисида. -Т.: “Ўқитувчи”, 1990.

Мақолада буюк Шарқ алломаларининг жисмоний тарбияга оид қарашлари ва улардан бугунги кун узлуқсиз таълим тизимида фойдаланишнинг истикболлари, қўллаган натижалар ҳақида сўз юритилади.

В статье рассматриваются вопросы о взглядах великих мыслителей Востока по физическому воспитанию, перспективы их применения в современной системе непрерывного образования и ожидаемые результаты.

The article deals with the questions about the views of oriental thinkers on physical education, perspectives of their use in modern system of continued education and expected results.

ORTA BILIM BERIW MEKTEPLER QARAQALPAQSTAN TARIYXÍ PÁNINDE OQÍWSHÍLARǴA TARIYXÍY BILIMLERDI QÁLIPESTIRIW USÍLLARÍ HÁM ÁHMIYETI

N.M.Tleumuratova - aǵa oqıtıwshı

Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı

Tayanch so'zlar: Qoraqalpog'iston tarixi, o'qitish uslublari, dars samaradarligini oshirish yo'llari.

Ключевые слова: история Каракалпакстана, методика обучения, пути повышения эффективности занятий.

Key words: history of Karakalpakstan, teaching methods, ways of increasing efficiency of studies.

Ulwma orta bilim beriw mektepleri oqıwshılarınıń tariyx sabaqlarında alatıǵın tariyxıy bilimlerin qálipestiriw procesi óz-ara baylanısqa bir neshe bólimlerden ibarat bolıp, házirgi kúnde tariyx sabaqları procesinde oqıwshılardıń tariyxıy bilimlerin qálipestiriwde, olarda tariyx pánine bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda bunday bólimlerden paydalanıw bilimlendiriw sistemasınıń aldında turǵan aktual wazıypalardan biri bolıp tabıladı. Sol sebepli búgingi zamanagóy tariyx pání oqıtıwshısı bul proceslerdi tuwrı ózlestiriw alıwı kerek. Bul jumıstı jazıwda «Qaraqalpaqstan tariyxı» (8-klasslar ushın) pání misalında oqıwshılarda tariyxıy bilimlerdi qálipestiriw procesiniń tiykarǵı quramlı bólimleri hám olardıń oqıtıwshı tárepinen orınlanıwı tuwralı analiz jasawǵa háreket etemiz.

2017-jıl 3-avgust kúni jurtbasshımız Shavkat Mirziyoyev Ózbekstan dóretiwshı zıyalılar wákılleri menen bolǵan ushırıswda «Ádebiyat hám kórkem óner,

mádeniyatı rawajlandırıw xalqımız mádeniy álemin kóteriwdiń bekkem urnaǵı» [1:2] atlı bayanatında tarawdıń jetiskenlikleri, mashqala hám kemshiliklerine ayrıqsha toqtalıp ótti. Prezidentimiz bayanatında «Biz bir nárseni heshqashan esimizden shıǵarmawmız kerek. «Eger «ǵalabalıq mádeniyat» qáwipi shetten - batıstan kirip keledi desek qatelesemiz. Bul ózimizden, óz aramızdan da shıǵıwı múmkin, degen pikirdi ayrıqsha aytıp ótti. Haqıyqatında jámiyetimizde áne usınday illetlerdiń aldın alıw perzentlerimiz sana sezimin «ǵalaba mádeniyattan» asırıp abaylawda ádebiyatı tiykarǵı qural etip alıwımız maqsetke muwapıq.

Oqıwshılardı jańa oqıw materialn úyreniwge tayarlaw – sabaq waqtında hám sabaqtan soń úyge berilgen tapsırmalardı orınlaw waqtında olardıń dıqqat itibarın hám bilim alıwdaǵı aktivliligin iske salıwdan, oqıwshılardıń úyreniwı kerek bolǵan tapsırmanı orınlaw waqtında olardıń

dıqqat-itbarın hám bilim alıwdaǵı aktivligin iske salıwdan, oqıwshılardıń úyreniwı kerek bolǵan máselelerge qızıqtırıwdan, olardıń aldına orınlay alatuǵın oqıw tapsırmaların qoyıwdan ibarat. Jańa materialdı úyreniwde oqıwshılardı úyge berilgen tapsırmanı orınlaw arqalı da tayarlaw múmkin.

Oqıtıwshı jańa materialdı úyretiwge kiriser eken, onı ótken materiallar menen baylanıstıradı, oqıwshılardıń jańa maǵlıwmatlarǵa salıstırıp kóriwi hám sol jol menen ulıwma juwmaqlar shıǵarıwı ushın zárúr bolǵan bar bilimlerin iske saladı.

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń 8-klasslarında ótiletuǵın «Qaraqalpaqstan tariyxı» sabaqlıǵında hár bir temaǵa tiyisli birneshe sorawlar berilgen, bul sorawlar oqıwshılardıń jańa material mazmunın jaqsıraq ózlestiriwi ushın kerekli eski materialdı túsiriwi ushın járdem beredi hám de olardı aldın úyrenilgen dáliyler menen endi úyreniletuǵın dáliyler arasındaǵı baylanıslardı bilip alıwǵa, keyin bolsa olardı bir-birine salıstırıwǵa hám ulıwmalastırıwǵa baǵdarlaydı [2:142].

Máselen, 8-klass «Qaraqalpaqstan tariyxı» sabaqlıǵında («Qaraqalpaqlar Xiywa xanlıǵı quramında (1810-1873)» (34-bet) temasınan aldın) berilgen «Qaraqalpaqlardıń xanları haqqında nelerdi bilesiz?» degen soraw solardıń biri bolıp esaplanadı. Bul soraw oqıwshılar aldına ótilgen materialdı eslewdi wazıypa etip qoyıw menen birge, olardı XVIII-XIX ásir baslarında qaraqalpaqlardıń xanları haqqında bilimlerin ulıwmalastırıp barıwǵa tayarlaydı. Bunday sorawlar 6-7-klass «Qaraqalpaqstan tariyxı» sabaqlıqlarında da bar.

«1827-1828-jıllardaǵı Aydos biy basshılıǵındaǵı xalıq kóterilisi» (64-bet) temasınan aldın oqıwshılarda qazıw islerine qaraqalpaqlar jılına qansha adam jiberiwge minnetli bolǵan yamasa zakat qanday muǵdarda óndirilgen, degen tapsırma berilgen. Sabaq basında bul material tákirarlansa, oqıwshılar Aydos biy basshılıǵındaǵı xalıq kóterilisiniń kelip shıǵıw sebeplerin jaqsıraq túsiniw aladı.

Oqıwshılardı jańa bilimlerin aktivlestiriwge tayarlawdıń jáne basqa bir nátiyjeli quralı jańa materialdı úyretiwden aldın olardıń aldına oqıw-biliw wazıypaların qoyıwdan ibarat. Metodikalıq ádebiyatlarda bul wazıypalar jiyi logikalıq tapsırmalar dep ataladı, sebebi olar tariyxıy material üstinde logikalıq is alıp barıw jolı menen orınlanadı. Oqıwshılarda berilgen oqıw-biliw wazıypaları ishine: úyreniletuǵın hádiyseniń sebeplerin hám áhmiyetin anıqlaw, tariyxıy waqıyaların ulıwma ózgeshelikleri hám parıqların kórsetiw, waqıyanıń rawajlanıwındaǵı tiykarǵı basqıshların belgilew, waqıyaǵa yaki tariyxıy shaxs haqqında óz pikirlerin bayan etiwı hám basqalar kiredi. Bir neshe jaǵdaylarda oqıw-biliw wazıypası úyreniletuǵın materialdı rejlesin dúziw, materialdaǵı tiykarǵı pikirlerdi bayan etiw, shıǵarılǵan juwmaqlardı tiykarlap beriw hám basqalardan ibarat boladı.

Oqıwshılardıń oqıw-biliw wazıypaların orınlawı olardıń jańa materialdı ózlestiriwi ushın zárúr bolǵan aldında bilimlerin aktivlestiredi, oqıtıwshı bunday wazıypalardı aldın ótilgen materialdı oqıwshılardan sorap shıǵıw waqtında beriletuǵın tapsırmalar aldında ótilgen material menen tema boyınsha baylanıslı bolǵan jańa materialdı analizlew hám ulıwmalastırıwǵa baǵdarlaydı. Máselen, XVII-XVIII ásirdegi Xiywa xanlıǵınıń payda bolıwı tuwralı materialdı oqıwshılardan sorap shıǵıw protsessinde «Ózbekstan tariyxı» páni menen baylanıstırıp, sol dáwirdegi Buxara hám Qoqan xanlıqlarınıń jámiyetlik siyasiy turmısı menen de baylanıstırıp ótiwi kerek.

Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw sistemasınıń reformalanıwı nátiyjesinde aldında oqıtıwshılar óz iskerliklerinde hár túrli usıllardı qollanıp, oqıwshılardıń biliw iskerligin aktivlestiriw hám olardıń erkin pikirlew qábiletin kúsheytiriw maqsetinde mashqalalı jaǵdaylardı jaratıw usılın tez-tezden qollanıw turadı. Mashqalalı jaǵday jaratıw usıllarınan biri – sabaq temasın mashqalalı

etip qoyıwdan ibarat.

Jańa material úyreniliwinen aldın oqıtıwshı úyreniletuǵın waqıya hám hádiyselerdiń sebepleri hám aqibetlerin erkin túrde anıqlaw, olardıń mazmunın ashıp beriw kerek degen mashqalanı ortaǵa qoyadı, oqıwshılar náwbettegi jumıs dawamında bul mashqalanı sheship baradı.

Oqıwshılardıń aldına mashqalalar qoyıw oqıtıwshıdan dáliylerdi oqıwshılarda erkin túrde izleniw hám pikir júrgiziwge qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın etip tańlaw hám toparlarǵa bóliwdi talap etedi.

Jańa materialdı úyreniwden aldın sabaqta mashqalalı jaǵday jaratıwǵa bir misal keltirip ótemiz. Oqıtıwshı 8-klasssta «1855-1856-jıllardaǵı Ernazar Alakóz basshılıǵındaǵı xalıq kóterilisi» degen temanı baslaǵanda, oqıwshılardıń aldına «qashan qaraqalpaqlar arasında Xiywa xanlıǵına qarsı kóterilisler payda boldı» degen mashqalanı qoyadı hám olardıń itibarın bul máseledegi anıq kórinip turǵan sebeplerge qaratadı [2:56].

Oqıwshı bul mashqalanı aldın ózlerine belgili bolǵan, sabaqta oqıtıwshı ayıp beretuǵın hám de sabaqlıq tekstin oqıw waqtında bilip alınatuǵın dáliylerdi analizlew jolı menen sheshiw kerek.

Oqıwshılarda aldın ótilgen temadaǵı 1855-1856-jıllardaǵı Ernazar Alakóz basshılıǵındaǵı xalıq kóterilisiniń kelip shıǵıw sebeplerin biliwge qızıǵıwshılıǵı olardı 1827-1828-jıllardaǵı Aydos biy basshılıǵındaǵı xalıq kóterilisiniń kelip shıǵıw sebeplerine hám onıń aqibetleri tuwralı alǵan bilimlerin eslewge jeteleydi. Oqıwshılar usı bilimlerin iske saladı hám de eki kóterilistiń kelip shıǵıw sebeplerin bir-birine salıstıradı, nátiyjede bul is olardı kerek bolǵan juwmaqlarda jaqınlastıradı, olardıń juwmaqları dáliylerge kóbirek tiykarlangan, sanalı túrde shıǵarılǵan juwmaqlar túsiniw aladı, jańa bilimler bolsak tereń hám puxta boladı.

Sabaqtıń kirisiw bólimi sıpatında qanday da bir hújjetten, ayırım jaǵdayda bolsa úyreniletuǵın mashqalanıń áhmiyetin sáwlelendiriwshi hám oqıwshılardıń pikirini belgili mashqalanı erkin túrde sáwlelendiriwshi hám sheship beriwge baǵdarlawshı, bir-birine qarama-qarsı mazmundaǵı eki hújjetli maǵlıwmattan paydalanıw jolı menen de mashqalalı jaǵday jaratıw múmkin [2:32-34].

Joqarıda ayıp ótilgenindey, tariyx sabaqların bay hám nátiyjeli shólkemlestiriwdiń jáne bir jol mashqalalı jaǵdaylardı keltire alıw hám mine usı processte didaktikalıq oynınlardan paydalanıwdan ibarat. Tariyx sabaqlarında oqıtıwshı hár bir temaǵa tiyisli kórgizbe, karta hám hár túrli oynınlardı usıllarınan paydalanıwı múmkin eken, dáslep hár bir sabaqta temanıń xarakterinen kelip shıǵıw, xalqımızdıń bay pedagogikalıq tájiriyesine múrját etedi, onnan paydalanıw imkanıyatların izleydi.

Biz bul jerde sabaq nátiyjeliliginiń asırıw qanday maqsetlerdi gózlewini de ayıp ótiliwi lazım dep oylaymız.

1. Ótilip atırǵan temadan gózlangen maqsetti uqtırıw menen birge, oqıwshılar tańlangan materialdı aktiv ózlestiriwge baǵdarlangan bolıwı kerek. Yaǵnıy oqıtıwshı bayan etip atırǵan materiallar mashqalalı sorawlar arqalı jetkeriliw oqıwshılardı erkin pikir júritiwge, temanı sanalı ózlestiriwge umtıwın támiynlewı kerek.

2. Ajratılǵan waqıt ishinde oqıtıwshı materialdı sistemalı, izbe-iz bayanlaw menen bir waqıtta, oqıwshılardı da temaǵa tiyisli jumıs alıp barıwın támiynlewı júdá áhmiyetli.

Oqıtıwshı sabaq materialları júzesinen sonday mashqalalı sorawlar bersin, temanı bayanlaw procesinde oqıwshı pikirlesin, izlensin, tariyxıy waqıyanı analiz ete alsın. Bunıń nátiyjesinde bolsa temanı puqta ózlestiriwge erisiw múmkin boladı. Oqıtıwshı jáne bir áhmiyetli nárseni umıtpawı kerek, yaǵnıy klass jámaátı hám hár bir oqıwshınıń ózine tán ózgeshelikleri esapqa alınǵan bolıwı zárúr.

3. Házirgi waqıtta uzaqtan uzaq waqıttı joq etip oqıwshılardıń bilimin anıqlaw hám bahalaw, bilimlerin

bayan etiw hám bekkemlewde oqıwshılar qatnasın sheklep qoyıw jaǵdaylarına shek qoyılmaqta, bilimlerin bayan etiwde oqıwshılar aktivligi hám tájiriye jumısları iske salınıwı kerek. Bul bolsa, óz gezeginde oqıwshı aldınnan alǵan bilimlerin eske túsiredi, jańa bilimlerin bekkemleydi, mashqalalı tálim sistemasın tereńlestiredi.

4. Tariyx sabaqlarında mashqalalı jaǵdaylardı payda etiw oqıwshını logikalıq pikir júritiwde qunt hám kúshli tárbiyalaw, sóylew mádeniyatın rawajlandırıw, tiyisli

kónlikpe hám bilimlerin ámelde analiz jasay alıw imkaniyatın beredi.

5. Tariyx sabaqları procesinde oqıw materialınıń basqa pánler menen baylanıslılıǵı esapqa alınadı hám temalar birin-biri tolıqtırıp, bekkemlenip baradı.

Biz joqarıda sanap ótken tárepleri tariyx sabaqlarında mashqalalı tálimdi engiziwdiń zárurlıǵın kórsetedi, mashqalalı jaǵdaylar bolsa, sabaqtıń nátiyjeliligin asırıwdıń áhmiyetli quralı bolıp qala beredi.

Адебиетлар

1. Mirziyoyev Sh.M. "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish - xalqimiz manaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli ma'ruzasi. / «Xalq sózi», 2017 yil, 4 avgust.
2. Qaraqalpaqstan tariyxı. (8-klass) M.Tleumuratov, J.Berdiev, Z.Tleumuratova. -N.: 2014.
3. Toshpolatov T., Gafforov Ya. Tarix óqitish metodikasi. -T.: "Universitet". 2002.

Bu maqolada «Qaraqalpogiston tarixı» (8-sinf) fani misolida óquvchılarda tarixiy bilimlarni shakllantirish jarayonining asosiy tarkibiy qismlari va ularning óqituvchi tomonidan bajarilishi haqidagi fikrlar o'rin olgan.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о процессах формирования знаний учащихся по истории на примере предмета «История Каракалпакстана» (8-класс) и их выполнении преподавателями в учебном процессе.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the process of formation of schoolchildren's knowledge in history on the example of the subject "History of Karakalpakstan" and performing these tasks by teachers.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ҒАРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ПЕДАГОГИКА ИЛИМИНИҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ

Т.Т.Утебаев - педагогика илимлериниң докторы, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: таълим, таълим ислохоти, педагогика, педагогик фикрлар, таълим тарихи, дидактика, тарбия, тарбия назарияси, шахсга йўналтирилган таълим, таълимни модернизациялаш.

Ключевые слова: образование, реформа образования, педагогика, педагогические мысли, история образования, дидактика, воспитание, теория воспитания, образование, направленное на личность, модернизация образования.

Key words: education, reforms of education, pedagogics, pedagogic thoughts, history of education, didactics, upbringing, theory of upbringing, education directed to the personality, modernization of education.

Ғарезсизлик дәуиринде мәмлекетимизде экономика, мәденият хәм илимниң раўажланыўында әдеўир табыслар қолға киргизилди. Әсиресе, педагогика илими тараўында түпкилики бурылыслар болды, жаслардың мәнаўий тәрбиясы қолға алынды. Педагогика илими ҳәр тәрәплеме раўажланып, оны изертлеўиши алымлар қатары жетилисип толысты. Жаңа педагогикалық ой-пикирлер жүзеге келди. Ғарезсизлик жыллардың 1991-2012-жыллар ишинде яғни биринши 20 жыл ишинде 2 илим докторы хәм 50ге жақын илим кандидатлары жетилисип шықты. Олар педагогика тарийхы, теориясы хәм оқытыў усыллары бойынша ҳәр қыйлы илимий машқалаларды заман талабына сай шешип берди. Нәтийжеде тәлим-тәрбия мәселелери бойынша жаңа педагогикалық концепциялар жүзеге келди.

Педагогика теориясы хәм тарийхы тараўы бойынша ғарезсизликтің биринши он жыллығында педагогика илимлериниң докторы, профессор Ө.Әлеўов, педагогика илимлериниң кандидатлары, доцент И.Алланязов, Г.Жумашева, У.Сейтжанова, И.Пирниязов, П.Абдимуратов, Р.Сейтгимбетова, Ф.Бабашев, А.Тилегенов, Т.Сапарбаевлар өзлериниң илимий жумысларын қорғап шыққан болса, екінши он жыллықта З.Қурбаниязова, М.Пазылова, П.Берданова, С.Романова, Т.Қудайбергенова, Т.Жиемуратов, Р.Алеуова, Р.Нуржанова, Р.Төрежанова, Қ.Сейтмуратов, А.Бекимбетова, Т.Сапаров, С.Сайтбекова, И.Матчановлар [1] қарақапак халқының миллий өзгешелигин инабатқа алған ҳалда тәрбия беріў зәрүрлигин көрсетип келешек әўладты руўхый жетиліскен билімли, инсаный пазыйлетлерге бай, ақыл-ойлы етип тәрбиялаў мәселелери бойынша илимий теориялық хәм әмелий усынысларын берди.

Соның менен бирге ғарезсизликтің биринши 20 жыллығы ишинде мәмлекетимизде жас әўладты дени сау, ҳәр тәрәплеме кәмал тапқан инсан қылып тәрбиялаў, сондай-ақ, жаңаланған тәлим системасы, тәлим процесиниң мазмуны, формасы хәм методларын жетилистиріў, алдыңғы педагогикалық технологияларды тәлим процеслерине енгизиў хәм де тәлим сыпатының мазмунын еле де байытыў саласында үлкемизде бир қанша илим-изертлеў жумыслары алып барылып атыр. Әсиресе, дидактика хәм педагогикалық технологиялар-

ды жетилистиріў бойынша алымларымыз көп жумыслар иследи. Булар қатарында педагогика илимлериниң докторы Е.Янгабаева, педагогика илимлериниң кандидатлары, доцент Н.Жумабаев, А.Урумбаева, П.Серимбетов, А.Ниязов, Г.Урумбаева, А.Наўрызбаева, Д.Мамырбаева, Х.Аламинов, А.Хожаниязова, М.Пирмжаров, Т.Сапарбаев, Г.Сапарова, М.Алламбергенова, Г.Қарлыбаева, Н.Қайпов, Ж.Қурбанбаев, А.Тажиевалар [2] дыққатқа ылайық изертлеў жумысларын алып барды.

Ғарезсизликтің үшінши он жыллығында 2012-2015-жыллар аралығында илим тараўы бираз үзиліске түсе баслады. Себеби, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети 2012-жыл 28-декабрь күнги «Жоқары оқыў орнынан кейинги билімлендириў хәм де жоқары қәнигели илимий хәм илимий-педагог кадрларды аттестациядан өткеріў системасын жетилистиріў ис-илажлары ҳаққындағы 365-санлы қарардың орынланыўына бир басқышлы докторантураның талаплары жас илимпазларымыз ушын бираз қыйыншылық туўдырды. 365-қарардың орынланыўына Қарақалпақстаннан 2016-жыл бир илим докторы педагогика тараўы бойынша (DsC) жақлап шыққан болса, 2017-жыл 22-майдағы «Жоқары оқыў орнынан кейинги билімлендириў системасын және де жетилистиріў ис-илажлары» ҳаққындағы 304-қарары бойынша Қарақалпақстанда педагогика илими бир қанша жоқары дәрежеде алға қарай илгериледи. Себеби, Жоқарғы Аттестация комиссиясы тәрәпинен 2017-жыл 28-декабрьдеги 193-қарары тийкарында Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақ мәмлекетлик университеті, Үргениш мәмлекетлик университеті жанындағы илимий дәрежелер беріў бойынша **DSC.28.12.2017.PED.58.01.** санлы илимий кеңестің ашылыўы тарыйхый ўақыя болды. Бул илимий Кеңестің биринши мәрте ашылыўы Қарақалпақстан ушын үлкен жаңалық болыў менен бирге қарақалпақстанлы жас илимпазларымыз өзлериниң илимий жумысларын қорғаўға еристи.

Булардан 2018-жылдың өзінде Г.Абылова, Г.Изетаева, М.Айтымбетов, Н.Нағымбетова, С.Тажбенова, Н.Матчановлар өзлериниң илимий жумысларын қорғап шыққан болса, 2019-жылдың басла-

рында Ж.Ассаматдинова, И.Алламбергенов, Ы.Моянов, М.Бердибаев, Н.Абдимуратовалар **DSC.28.12.2017.PED.02.02.** санлы Қарақалпақ мәмлөкәтлик университети, Нөкис мәмлөкәтлик педагогикалық институты, Ургениш мәмлөкәтлик университети жанындағы илимий Кеңесте өзлериниң диссертация жумысларын қорғауға миясар болды. Соның менен бирге педагогика тараўы бойынша жас илимпазларымыз Н.Бабаниязова, Д. Нурышевлар Ташкент қаласына барып өзлериниң илимий жумысларын қорғап, педагогика бойынша философия пәнлери докторы (PhD) илимий атағын алыуға еристи.

Қарақалпақстанда педагогика тараўында ғәрезсизлик жылларында хәр бири келешек жасларымызға өзине тән илимий мектеплерин жаратқан алымлар болып есапланады.

Әдебиятлар

1. Әлеўов У., Өтебаев Т. Қарақалпақстанда педагогика илиминиң қәлипесийи хәм раўажланыўы. -Тошкент: Фан ва технологиялар, 2007. 128-б.
2. Утебаев Т.Т. Қарақалпақстанда ХХ аср иккинчи ярми-ХХІ аср бошида таълим-тарбиявий фикрларнинг ривожланыши. - Нукус: "Билим", 2015, 198-б.

Мақолада Қарақалпақстанда мустақиллик йилларида педагогик қарашларнинг тараққиети, шунингдек таълим ва фан соҳасидағы асосий муаммолар хусусида сўз юритилади. Унда олимларнинг педагогика назарияси ва тарихи юзасидан билдирген фикр-мулохазалари, баъзи муаммолари, шунингдек, мақсуд фаннинг келажәги тўғрисида қимматли маълумотлар ўрин олған. Мақоладан педагогика фанининг тарихи ва назарияси билан қизиққан соҳа мутахассислари қимматли материаллар олишлари мумкин.

В статье рассматриваются вопросы развития педагогического воззрения, также основные проблемы в сфере образования и науки в Каракалпакстане за годы независимости. В ней показаны некоторые проблемы, мнения учёных о теории и истории педагогики и приводится также ценная информация о будущем этой науки. Статья может быть полезна для специалистов, интересующихся теорией и историей педагогики, они могут получить ценную информацию.

The article is devoted to the issues of the development of pedagogical outlook and also the main issues in the system of education and sphere of science in Karakalpakstan for the years of independence. The article points out some problems, opinions of scientists on the theory and history of pedagogics and valuable basic facts about the future of this science. The article can be useful for specialists who take an interest in the theory and history of pedagogics, they can take valuable information.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПОДВИЖНЫХ ИГР

Т.Б.Зайниддинов - доцент

Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Таянч сўзлар: эстетик таълим, ҳаракатланиш, дидактик талаб, методика, ўқитувчилар, таълим, жараён, педагогика, таълим.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, подвижность, дидактический спрос, методология, учителя, образование, процесс, педагогика, образование.

Key words: aesthetic education, motion play, didactic demand, methodology, teachers, education, process, pedagogy, education.

Национальные игры народов мира отражают культуру и самобытность определённой нации. Эти игры были прославлены и улучшены на протяжении веков и столетий и признаны на национальном уровне. Европейские и азиатские общеобразовательные школы используют широкий спектр первичных форм физической активности учащихся начальной школы, таких как мобильность, гимнастика, танцы, бег и прыжки. Начальные классы этих стран составляют основу двигательной активности, используемых в физической подготовке. В этом процессе важно обучать учащихся различным ментальным, этическим и эстетическим путям.

Реформы, осуществляемые в системе образования Республики Узбекистан за годы независимости, направлены на повышение качества общего среднего образования, формирование молодого поколения, подготовку их к самостоятельной жизни, улучшение условий для всестороннего интеллектуального, эстетического и физического развития детей, развития компетентного человека, который имеет высокий уровень духовных и моральных ценностей, сохраняя национальные ценности, укреплении здоровья подрастающего поколения всех возможностей, созданных правительством [1].

В частности, значительные тенденции в процессах глобализации и интеграции осуществляются путём развития качества среднего образования на основе передового международного опыта. Узбекский народ создал на протяжении веков, передавая из поколения в поколение национальные традиции в осуществлении образовательного процесса. Их содержанию так же, как

физическому развитию фитнесу играм, духовному, интеллектуальному, нравственному и эстетическому воспитанию подрастающего поколения уделяется должное внимание и необходима комплексный подход к этому процессу. Эстетическое воспитание учащихся начальной школы посредством национальной подвижных игр играет важную роль в процессе образования и обучения.

Каждая нация имеет свои собственные национальные игры, которые формируются на основе национальных традиций, культур и особенностей народов. Национальные игры - одно из проявлений духовной культуры народа. Они включают этические традиции, социальные отношения, некоторые элементы идеологии и убеждений, этические и эстетические принципы. Национальные подвижные игры представляют национальные особенности страны, характер, привычки, трудовые и географические условия взрослых. Именно поэтому руководители нашего правительства создали все возможности для воспитания гармонично развитой личности, сохранения национальных ценностей, укрепления здоровья молодого поколения и позитивного отношения сегодняшнего Узбекистана в высоких моральных и этических ценностях.

Важно подчеркнуть, что захватывающие игры эстетически привлекательны для людей, которые эстетически значимы в содержании популярных народных игр и процесса их развития, а также развития физических качеств учеников как важного фактора в

формировании духовно-эстетического мировоззрения [2].

Физическая культура, основанная на национальных подвижных играх, играет положительную роль в эстетическом образовании. Во время выполнения национальных игр необходимо получать эстетическое удовольствие и повышать чувство собственного достоинства, красоту, элегантность, внешний вид, развитие чувства самооценки, склонность к эстетике и самодисциплине. необходимо будет улучшить работу, слово и все его действия, чтобы избежать суровости и упрямства. В национальных подвижных играх есть возможность развивать и развивать эти качества.

Формирование способности понимать эстетические аспекты национальных подвижных игр - это целенаправленный процесс, направленный на восприятия красоты человека и развитие правильного понимания способностей. Это подразумевает развитие эстетических рамок, взглядов, эстетических рассуждений и эстетического декора. В то же время этот процесс обучает учащихся способности и стремления воплощать элементы красоты во всех аспектах жизни. Эстетическое понимание не ограничивается внешностью человека только через одну художественную среду, это отражается во всех творческих действиях.

Ученики начальной школы имеют не только контент, но и методологию с широким спектром образовательных возможностей для понимания эстетических аспектов национальных подвижных игр.

Эстетические функции распознавания в процессе национальных подвижных играх объясняются следующими средствами:

- эмоционального выражения национальных подвижных игр;
- обучение учащихся выражать свои эмоции с точки зрения технических и эмоциональных характеристик;
- чувство удовольствия в действиях;
- практическое обучение для продвижения позитивной красоты в деятельности национальных подвижных игр.

На уроках физкультуры планирование успеха учебного процесса имеет решающее значение для учащихся начальной школы, которые изучают эстетические основы национальных подвижных игр. В этом контексте общая система среднего образования требует особого внимания к воспитанию учащихся начальной школы высоким духовным, эстетическим, тактичным, этическим и просветительским нормам. В этом процессе подчеркивается важность знаний, умений и навыков, молодого поколения соответствующих развитию общества. Особое внимание уделяется формированию образовательной и учебной деятельности для учащихся начальной школы в понимании эстетической основы национальных подвижных игр. В этой связи следует всесторонне рассмотреть проблему разработки содержания и методологии внедрения педагогической системы использования национальных подвижных игр в эстетическом воспитании учащихся на современной основе и внедрения новых методологических подходов к ее внедрению в систему образования.

Физическое воспитание, которое преподается в начальной школе, основано на преобладании личности

ученика, физической развития, стремлений, способностей и интересов в процессе обучения физической культуры в соответствии с её структурой и содержанием. Но в учебном плане, разработанном в нынешней учебной программе, учащимся не предлагается воспитывать эстетические образы посредством национальных подвижных игр. С этой целью были включены в содержание текущей программы с учётом основных требований к знаниям, способностям и навыкам учащихся, эмоциональной загрузке контекст и национальные подвижные игры с их эстетическим содержанием. Они помогают активизировать интерес и потребности учащихся начальной школы в понимании эстетического содержания игр.

Эстетическая ориентация интереса учащихся к национальным подвижным играм и игровым действиям также отражается в содержании образования, которое используется для решения проблемы [3]. Также важно предоставить учителям необходимые требования, рекомендации, разработки, теории и практики национальных подвижных игр с различными видами деятельности, связанными с эстетикой. Однако проблема интереса к играм не должна упускать из виду главную цель. Формирование чувства эстетического восприятия учащихся посредством национальных игр по мобильности должно основываться на структуре, содержании урока физического воспитания, месте его проведения, его собственной репутации, а эстетический контекст должен быть забавным, эмоциональным и интересным.

Следующие дидактические требования были внесены в урок, направленный на развитие способности учащихся понимать эстетическую основу национальных игр:

- цели национальных подвижных игр в процессе физической подготовки, сочетание методов обучения и методов организации обучения учеников и учебной деятельности;
- уделять особое внимание задачам в игре и их основным движениям эстетическим;
- предоставлять учащимся возможность приобретать эстетическое понимание национальных подвижных игр;
- эффективно использовать дидактические ресурсы;
- обеспечение средств и методов проведения урока;
- обеспечение оптимального уровня национальной подвижных игр программном материале (по классам);
- учет возрастных характеристик учащихся начальной школы;
- индивидуальные и уважаемые подходы к ученикам.

Адаптация учащихся начальной школы с помощью национальных подвижных игр осуществляется на основе конкретных требований. Благодаря систематическому соблюдению дидактических требований и правил в процессе национальной подвижных игр ожидаемые результаты могут быть достигнуты посредством учебного процесса.

В заключение следует отметить, что использование дидактических средств для эстетического воспитания учащихся начальной школы посредством национальной подвижных игр играет важную роль в улучшении качества образования.

Литература

1. Бекмуродов М., Курбонбоев К., Тангриев Л. Харакат стратегиясига асосланган ҳолда графикларни тузиш ва янгилаб бориш. -Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2017.
2. Рахимкулов К. Миллий харакат ўйинлари. -Т.: "ЎЗДЖТИ". 2007, 128-б.
3. Юлдошева Р. Ўзбек халқ ўйинларининг таълими аҳамияти. -Т.: "Ўқитувчи", 1992.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола ўқувчиларнинг эстетик таълим олишининг дидактик имкониятлари билан боғлиқ бўлиб, унда миллий харакатли ўйинлар воситасида талабаларнинг дидактик талабларини кондиришининг эстетик таълим методлари бўйича зарур гоғлар такдим этилган.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена дидактическому потенциалу эстетического воспитания учащихся с помощью национальных подвижных игр, которые дают студентам идеи об использовании дидактических требований учеников и эстетических методов обучения.

SUMMARY

The article deals with the didactic potential of aesthetic education of pupils through national mobility games, in which the ideas on the use of didactic requirements and techniques for aesthetic education of pupils are presented.

PSIXOLOGIYA

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ШКОЛ, СПЕЦИАЛИЗИРУЮЩИХСЯ НА ОБУЧЕНИИ ТАЛАНТЛИВЫХ ДЕТЕЙ

Т.Э.Делов – ассистент ўқитувчи

Ташкентский университет информационных технологий
имени Мухаммада аль-Хоразми

Таянч сўзлар: индивидуаллик, мотивация, иқтидорли болалар, педагогик жараён, қобилият ва характер, ўзини ўзи бошқариш, йўналиш.

Ключевые слова: индивидуальность, мотивация, одарённые дети, педагогический процесс, возможности и характер, самоуправление, направление.

Key words: individuality motivation, gifted children, pedagogical process, opportunities and character, self-management, direction.

Талант проявляется психологическими и физиологическими особенностями личности. Индивидуальность, в свою очередь, является ведущим фактором яркого взгляда на талант в том или ином направлении. По словам Т.Томплова, «особый феномен закона общей психологии всегда является фактором индивидуальности и личностный» [1,2]. В этой связи желателно учитывать психологические и физиологические характеристики одарённых студентов и их участие в специализированных школах.

Необходимость индивидуальности в организации педагогического процесса и применение конкретных дидактических методов была подчёркнута великими учителями К.Д.Ушинским, В.А.Сухомлинским и другими. В частности, В.С.Сухомлинский писал: «У каждого есть способность, способность и талант иметь определённые или несколько аспектов деятельности. Следует понимать, что эту индивидуальность можно понять, а затем направлять в стиле жизни ученика таким образом, чтобы он / она мог достичь самопожертвования на каждом этапе развития ребёнка» [1: 2-3].

Индивидуальность состоит из следующих элементов как «особенности и неделимость индивидуально дифференцированных личностей» [5,4] (рисунок 1):

1- Рис. Наиболее важные элементы, определяющие индивидуальность индивидуума

Привлечение их в специализированные школы на основе углубленного изучения психологических и физиологических характеристик учащихся является одним из эффективных способов повышения эффективности учебного заведения, позволяя дифференцированное образование. Обучение студентов специальным образованием с помощью дифференцированных программ предоставит им возможность получить доступ к информации и развить их интересы. Он будет развивать свои таланты.

Проблема таланта и его эффективное развитие в определенных областях успешно изучена в области психофизиологии в последние годы. В частности, Б.Теплов, Б.Г.Ананев, В.М.Мерлин, М.Г.Ярошевский, В.В.Умикрин, Л.Месакки, Дж.Брозес, Я.Стрелау и И.В.Равич- Исследование Кербо описывает состояние и внутренние причины нервной системы, которые определяют уровень компетентности [1].

Во многих исследованиях факторы, определяющие уровень компетентности, подчеркиваются в особенности деятельности и самоуправления. Например, в ис-

следованиях, проведенных Н.Лейтесом, Е.А.Голубевой, Б.Кодировым, А.Крупновым и В.П.Февченковым, такие качества показывают личность человека, роль достижения высоких уровней успеха в определенных областях и роль реакций. По словам В.Печенкова, деятельность, которая является важным элементом государственной власти, одновременно отражает характер человека (клиента). Это подтверждает, что нервная система, темперамент и талант являются неотъемлемыми детерминантами человеческой личности.

Желательно отметить силу человека, его характеристики и статус на три градуса [1] (рисунок 2):

2- Рис. Базовые уровни, определяющие силу и характеристики человека

Как вы знаете, уровень интеллектуальной и физической силы оценивается функциональностью нервной системы. Очень сильная нервная система гораздо более эффективно снимает эффект внешней среды. Это высокопрочная система. Многие психологические исследования В.Дебилицын, В.Роддественка) показывают, что люди с сильной нервной системой могут успешно работать по-разному.

Некоторые исследования (Е.А.Голубева) также отмечают, что люди с сильной нервной системой могут добиться успеха даже в сложных ситуациях. Тяжесть нервной системы (нестабильность, острота) зависит от скорости активности мозга.

Б.А.Ананев, изучая совместимость этих трёх уровней с жизнедеятельностью человека, делит консенсус на следующие уровни:

- 1) Понимание (совместимо с пониманием и мощностью);
- 2) связь (в соответствии с способностью и способностью общаться);
- 3) работа (совместимая с тяжелой работой, которая является важным элементом таланта);
- 4) мастерство;
- 5) профессиональная компетентность и трудовая деятельность.

Количественный и качественный анализ позволил понять два типа: невербальный («художественный») и вербальный («интеллектуальный») талант. Устная сила часто связана с силой, восприимчивостью, активностью и признаками, связанными с функционированием пра-

вого спинного мозга головного мозга, тогда как вербальная талисмана связана со слабостью, быстрым ответом на любые эффекты (инерциальность), слабость и полушария головного мозга демонстрация будет [1,5].

Также важно, чтобы у талантливых учеников была сильная память. Поэтому специальные школы должны уделять внимание памяти учащихся во время их приёма и обучения. Желательно, чтобы читатели получали и повторно извлекали информацию на следующих четырех градусах [1] (см. Рисунок 3):

3-Рис. Уровни считывания

Следовательно, есть тенденция к сильным изменениям в основе таланта (более тишина, больше энтузиазма).

Темп выражения нервной системы играет все более важную роль в развитии таланта в музыке [1]. То есть резкое изменение ритма музыкальной мелодии, темпа (скорости), резкого изменения звука (или инструмента в музыкальном инструменте) не только обеспечивает успешное выполнение работы, но и определяет мастерство художника и уровень таланта. То есть резкое изменение ритма музыкальной мелодии, темпа (скорости), резкого изменения звука (или инструмента в музыкальном инструменте) не только обеспечивает успешное выполнение работы, но и определяет мастерство художника и уровень таланта. Значительные объемы информации добровольцев требуют волонтерства, обработки, кодирования и переработки, поэтому инстинкт нервной системы играет важную роль. Но важно помнить о нервной системе. При сохранении музыкального материала получение информации также основано на кодировании, поэтому для музыкального таланта важно иметь нервную систему [1, 6].

На практике эксперимент состоял из двух этапов. В конце эксперимента сравнивались различия между результатами экспериментов первого и второго раундов. Было показано, что коэффициент добровольца является факультативным и добровольно учитывается.

Основываясь на результатах специальных экспериментов, учащиеся-добровольцы в возрасте 14-16 лет не могут оказать положительного влияния на их общее развитие, а скорее негативное воздействие. Что ещё более важно, результаты эксперимента основаны на том факте, что музыкальные способности часто основаны на склонности к запоминанию, и чем ярче, тем ярче может быть основой сознания человека запоминания. Исследование В. Ротенберга также подтвердило, что оно основано на подлинном творческом таланте.. Люди с высокой степенью музыкального таланта обладают способностью сохранять свою независимость, оригинальность, блеск в своей работе и умение запоминать.

Следовательно, слабость и слабость нервной системы играют важную роль в приобретении музыкального таланта. По этой причине большинство музыкальных школ имеют сильную нервную систему и высокий уровень чувствительности к своим ученикам. Поэтому слабость нервной системы, а также высокая

чувствительность являются естественной основой музыкальной способности.

Таким образом, целесообразно рассмотреть выбор одаренных детей и участие специализированных учебных заведений со следующими общими психологическими особенностями:

1. Яркая индивидуальность индивида.

2. Индивидуальный самоконтроль.

3. Тяжелая нервная система, серьезность и безмятежность (спортивные, научные, технические и лингвистические аспекты).

4. Недостаточная нервная система и чрезвычайно чувствительная (музыка, изобразительное искусство, прикладное искусство и хореография)

5. Депрессия и восприимчивость нервной системы.

6. Высокая ёмкость памяти.

Работа с талантливыми детьми чрезвычайно сложна. В специальной литературе эта сложность обозначается следующими проблемами:

1. Не быть непосредственным участником школьного образования (такое отношение возникает у одаренных детей из – за скучных и неинтересно составленных учебных программ)

2. Особенности интересов к играм (одаренным детям нравятся сложные игры, их не интересуют игры, устраивающих сверстников со средними способностями. В таком положении одаренные дети чувствуют себя «изолированными»)

3. Удобство (талантливые дети полностью отказались от стандартных требований (если таковые имеются), если эти требования несовместимы с их интересами и ничего не означают для них.

4. Думая о философских проблемах (одаренные дети больше думают о смерти подростка среднего возраста, позы тела, религиозных убеждениях и философских проблемах).

5. Расхождение между физическим, умственным и социальным развитием (наиболее талантливые дети склонны взаимодействовать и играть со взрослыми, которые, естественно, являются последними в своем физическом развитии, и в результате они не могут быть лидером во многих случаях).

Существование этих проблем требует особого подхода к обучению и обращению с талантливыми детьми. Этот подход фокусируется на выборе учителей, участвующих в этом процессе. Как вести себя правильно и эффективно в педагогической практике при привлечении учителей к работе с талантливыми детьми?

Для этого справедливо следующее.

Учитывая сложность работы с одаренными детьми

При выборе учителей для этого процесса должны соблюдаться следующие критерии требуется:

1. Правильное понимание личности учителей, их морально-этического мировоззрения (моральные ценности, убеждения, богатство мировоззрения, личный подход к социальным отношениям, уверенность в будущем и т.д.).

2. Объективность его профессиональных навыков (психологический, педагогический уровень знаний, умение общаться с субъектами обучения, способность правильно оценивать педагогические ситуации, способность разрешать существующие конфликты, методологическую квалификацию и т. д.).

3. Учитывая физически и умственно здоровых учителей (талантливые дети всегда активны, поэтому работа с ними требует как физически, так и физически здоровых и энергичных).

4. Их ориентация на организацию и творчество (удовлетворение творческих потребностей одаренных детей, часто изменяющееся поведение и поведенческие ситуации требует от учителя создания творческого

подхода к конкретным ситуациям и предоставления новых видов деятельности детям. Это избавляет талантливых детей от скуки и привлекает их к активной деятельности).

5. Учителя имеют возможность работать со специальными программами (талантливые дети всегда основаны на специальной учебной программе, поэтому преподаватели имеют более сильную учебную

программу, и это не так просто.) В этой связи учителя имеют возможность работать со специальными программами целесообразно особо отметить).

Существование этих проблем самодостаточно особый подход к процессу обучения и работы с детьми то есть, этот подход фокусируется на процессе особое внимание будет уделено выбору учителей.

Литература

1. Способности и склонности: комплексные исследования /Под ред. Э.А.Голубевой. -М.: Педагогика, 1989. -С. 198.
2. Каримов И. Маънавият, фалсафа ва ҳаёт (Нашр этилган мақолалар тўплами). -Т.: "Фан", 2001. 213-б.
3. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият (Тузувчи ва нашр учун масъул. Н.Комилов ва К.Бўронов). -Т.: "Ўзбекистон", 1995. 127-б.
4. Андреева Г.М. Актуальные проблемы социальной психологии. - М.: Изд-во МГУ, 1998. -С. 112.
5. Психология. Қисқача изоҳли лугат /Тузувчилар: М.Г.Давлетшин ва бошқ. Масъул муҳар. М.Г.Давлетшин. -Т.: ТДПУ, 1998. 46-б.
6. Щуркова Н.Е. Классное руководство: игровые методики. 3 изд. -М.: Педагогическое общество России. 2006. -С.218.

РЕЗЮМЕ

Мақолада иқтидорли болаларни ўқитишга ихтисослашган мактабларнинг самарадорлигини ўстиришнинг психологик ва технологик жиҳатлари муҳокама қилинади. Иқтидорли болаларни ўқитишга ихтисослашган мактабларнинг самарадорлигини оширишнинг психологик ва технологик жиҳатларини диққат билан ўрганиш малакали мутахассисларни тайёрлашга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические и технологические особенности повышения эффективности школ, специализирующихся на обучении талантливых одарённых детей. Тщательное изучение психологических и технологических аспектов повышения эффективности школ, специализирующихся на обучении талантливых детей, помогает при подготовке квалифицированных специалистов

SUMMARY

The article deals with psychological and technological peculiarities of increasing the efficiency of schools specializing in teaching talented gifted children. A careful study of the psychological and technological aspects of increasing the effectiveness of schools specializing in teaching talented children helps in the training of qualified specialists

SHAXSDA DINIY DUNYOQARASHNI VUJUDGA KELTIRUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

M.X.Djumanioyozova - katta o'qituvchi

Urganch davlat universiteti

Tayanch so'zlar: shaxs, dunyoqarash, diniy dunyoqarash, e'tiqod, din.

Ключевые слова: личность, мировоззрение, религиозное мировоззрение, вера, религия.

Key words: person, outlook, religious views, belief, religion.

Ilmiy adabiyotlarda ko'p qirrali, murakkab "Diniy dunyoqarash" atamasining ta'rifi, mazmuni jihatidan bir xil xulosalarni uchratish qiyin. Dunyoqarash subyektiv voqelikni baholovchi qarorlar majmuidir. Moddiy dunyoni anglashga harakat qilish natijasi o'laroq kelib chiqadi. Dunyoqarash diniy, falsafiy, ilmiy bo'lishi mumkin. Diniy dunyoqarash olamdagi voqea va hodisa sabablarini, insonning orzu-umidlarini ilohiy kuchlar, oldindan belgilangan qismat, taqdir bilan bog'lab tushunishdir [10].

Mustaqillik yillarida ilmiy adabiyotlarda diniy dunyoqarashning tor sinfiy, ateistik talqinidan voz kechildi, uning yangi qirralari kashf etildi. Shu bilan birga tarbiya natijasida shakllanishiga alohida urg'u berila boshlandi. Aynan talabalik davridagi yoshlarning diniy dunyoqarashga bo'lgan munosabati o'ziga xos xarakterlidir. Bu esa o'z navbatida ushbu o'ziga xos jihatni psixologik tomondan tadqiq etilishini talab etadi. Bugungi kunga kelib diniy dunyoqarash masalasi va uning erkinligini ta'minlash davlatimizning asosiy masalalaridan biridir.

"Kelgusida chuqur bilimli imom-xatiblar, islomshunos mutaxassislar, ulamolar tayyorlashda, eng muhimi, farzandlarimizni buyuk ajdodlarimizning bebaho merosi ruhida, sog'lom e'tiqod ruhida tarbiyalashda bu UrDU lar tayanch bo'lib xizmat qiladi..." [1] deb ta'kidlab o'tgan edi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 19-sentyabrda BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida "...Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatarga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qilmaymiz" [2].

Diniy dunyoqarash nima va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati qanday kabi savollarga javob berish nihoyatda katta ahamiyatga ega. Keng ma'noda diniy dunyoqarash shaxs ma'naviy hayoti uchun prinsip, yo'l-yo'riq sifatida

xizmat etuvchi, aql va iroda negizida anglangan bilim va shu negizida shakllanadigan maqsadlar majmui hamda ularning to'g'riligiga bo'lgan ishonchdir.

Ijtimoiy jihatdan diniy dunyoqarash shaxsning faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Zero, dunyoqarash amaliy jarayonlarda o'zini kengroq namoyish etadi. Agar diniy dunyoqarash mutaassib, irqiy, millatchilik va tor siyosiy hamda iqtisodiy manfaatlar bilan chegaralangan bo'lsa, bunday holatda u buzg'unchilik va beqarorlikka xizmat qiladi, jamiyat va davlat rivojiga to'sqinlik qiladi. Shu tufayli, taraqqiyot va hurlikka xizmat etuvchi diniy dunyoqarash bilan buzg'unchi, yolg'onchi va yovuzlik yo'lga undovchi diniy dunyoqarashni bir-biridan farqlash nihoyatda zarur masaladir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, sog'lom dunyoqarash shaxs e'tiqodi tizimida zarur ahamiyat kasb etadi. Uning zaruriyati birinchidan, shaxs dunyoqarashida barqarorlikni belgilovchi faktor sifatida, ikkinchidan, mavjud yoki yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan qiyinchiliklardan hayiqmaslikka, ularga qarshi tura olishga va bartaraf qilishning oqilona metodlarini izlashga, uchinchidan, xulqida bardamlik va aktivlikni ta'minlashga xizmat qilishida namoyon bo'ladi.

Bular ham demokratik jamiyat qurishning zaruriy talablaridan biridir. Ma'lumki, jahondagi dinlar chin mohiyatiga ko'ra, ezgulik g'oyasiga asoslanadi hamda tinchlik, yaxshilik, do'stlik kabi xossalarga tayanadi. Bashariyatni halollik, pokdamonlik, og'a-inichilik va bag'rikenglikka da'vat qiladi. Buning uchun birinchi navbatda, insonlarda diniy ongning shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Diniy ongning umumiy xususiyati, o'lchovi diniy dunyoqarashdir.

Diniy dunyoqarash u diniy g'oyalar tasavvurlar, tushunchalarni haqiqat sifatida qabul etish hamda ilohiy kuchning borligiga ishonishni o'z ichiga oladi. Diniy dunyoqarashda hissiyotlari qo'rquv, hayratlanish, quvonch,

umid va boshqalar diniy tasavvurlar bilan qo'shib ketib tegishli yo'nalish ma'no kasb etishi mumkin [8].

Din bu - millatga ta'sir qiladigan madaniyatning bir qismi. Dinning ta'sirida millatga qarashli muayyan psixologik jarayonlar sodir bo'lishi mumkin. Odamlarning yashash tarzi, turmush muammolarini hal qilishda din tomonidan tatbiq etilgan talablar ham o'z ta'sirini namoyon etadi [8].

E'tiqod tarbiyasi, ma'lum bir sifatlarga tayanishi sababli yoshlarga yaxshi-yomon sifatlar, ularning namoyon bo'lishi to'g'risida to'liq ma'lumotlar berishga asoslanadi va buning bilan g'oyaviy tarbiyaning eng maqbul yo'llarini ko'rsatishga xizmat etadi. Mamlakatimiz mustaqil bo'lgach, ruhiy va jismoniy sog'lom, komil avlodni voyaga yetkazish orqali barqaror fuqarolik jamiyatini barpo qilish asosiy vazifa qilib belgilab olindi. Bu birinchidan, ta'lim muassasalarida tarbiya yo'nalishlarining pedagogik negizlarini yangilashni, zamon talabidan kelib chiqqan holda, g'oyaviy tarbiyaning jami ko'rinishlaridan maksimal foydalanishni taqazo etadi.

Diniy dunyoqarashning mazmunini anglashda, uning psixologik, falsafiy talqinlari zarur ahamiyatga ega. E'tiqod muayyan g'oya, dunyoqarashga his-hayajonli yondashuv ma'nosida iymonga yaqin turadi. Ammo e'tiqod tushunchasida faqat ijobiy tomonlarnigina ko'rish to'g'ri emas. Ijobiy va salbiy mazmunga ega e'tiqod shakllari orasida yana bir ma'naviy-ruhiy hodisa - e'tiqodsizlikning ham borligini e'tirof etish kerak.

Masalaga psixologik nuqtai nazardan yondashilganda iymon ham, vatanparvarlig-u milliy g'urur ham tug'ma hodisa emasligi, ularning qanday e'tirof etilishi va qanday anglanishiga, sodda til bilan aytganda, har xil shakllarda ko'rindigan tarbiyaga bog'liq ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. "E'tiqod bu - shaxsni o'z qadriyatlarini tizimidan kelib chiqib harakatga qo'zg'atadigan anglangan ehtiyoj". E'tiqod ishonch bilan qarash, til va dil bilan tan olish shaklida ham talqin etiladi. Qur'onda: "Inson mukarram zot" degan oyat bor. Uni to'raligicha keltiradigan bo'lsak, u shundaydir. "Biz inson zotini mukarram qilib yaratdik va uni yer yuzida, suvda poknarsalardan rizqlantirdik, yerda, suvda yuradigan qilib vaqtlarini yaratib berdik va o'zimiz ham qilgan ko'pgina narsalarimizdan afzal qilib qo'ydik." [4]

Din psixologiyasida diniy dunyoqarashni ta'riflashda uning psixologik komponentlarini e'tirof etishda va uning yoshlarning psixik hayotidagi rolini namoyish etishda bir qancha urinishlar bo'lgan. Teologik orintatsiyaga qaratilgan yo'nalishlarda diniy dunyoqarashni diniy bo'lmagan dunyoqarashdan farqini ajratishga ko'proq e'tibor beriladi.

Germaniyalik psixolog olim V.Trillxaaz diniy dunyoqarashni "Yaratilgan in'omi", uning asosida Yaratgan turadi, odam emas, deb ta'kidlaydi [9]. Psixanaliz yo'nalishi tarafdorlari bo'lgan M.Ostou va B.A.Sharfsteynlar o'zlarining kitoblarida "diniy dunyoqarash insonlarga xuddi oziq-ovqat kabi zaruriyat" - deb baho beradilar. Ular "barcha insonlar e'tiqodga muhtojdirlar, buningiz baxtli bo'lishning o'zi mumkin emas", deb tushuntiradilar [8].

U.Jeyms o'zining "E'tiqodga bo'lgan iroda" asarida irodani diniy dunyoqarash bilan aloqadorligini tushuntirib beradi. Bir necha faylasuf va psixologlar shaxs diniy dunyoqarashining negizini - hissiyot tashkil etadi, deb e'tirof etadilar [6]. Filosof va psixolog G.Geffding bu haqida shunday yozgan edi: "Hissiyot - barcha dinlarni va diniy qarashlarning chin mohiyatini, xususiyatlarini tashkil qiladi. Unga nisbatan barcha tasavvurlar bo'ysunadi va bog'liq bo'ladi" [5].

Diniy dunyoqarash muammosi bilan shug'ullangan ba'zi psixologlar uni murakkab hodisa, deb e'tirof etadilar va bunda shaxsning barcha psixik jarayoni: xayoli, hissiyoti va irodasi keng ishtirok etadi deb e'tirof etadilar [10].

Diniy dunyoqarash Allohga e'tiqod qiluvchilarda juda ham kuchli bo'ladi. Diniy dunyoqarash - bu dinga e'tiqod bilan bog'langan tarzda shaxs qalbida keng tomir yozadi. Diniy dunyoqarash ixlos zamirida tarkib topadi. Ixlos bo'lmagan joyda diniy dunyoqarash ham bo'lmaydi. Diniy e'tiqod bilan chambarchas bog'liq bo'lgan diniy dunyoqarash shaxs hayotining eng murakkab vaziyatlarida haq yo'l topa olishga imkoniyat yaratadi.

Talaba yoshlarning dinga bo'lgan munosabati, ulardagi diniy dunyoqarashning psixologik holatlari va ijtimoiylashuviga bo'lgan ta'sirini aniqlash uchun "Zamonaviy yoshlarning din va axloqqa bo'lgan munosabati"ni aniqlovchi so'rovnoma foydalanildi:

So'rovnoma o'z ichiga 25 ta savolni qamrab olib, metodika quyidagi ko'rinishga ega:

1. Sizni inson qanday paydo bo'lgan degan savol bezovta qiladimi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi, 89 talaba "Yo'q" degan javobni berishgan (Islom dinida odamning tuproqdan yaratilganligiga e'tiqod qilinadi). Yuqoridagi savolimizga Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining 19 tasi "Yo'q" degan javobni berishgan, 82 ta talaba esa "Ha" degan javobni berishgan. Bundan shuni tushunishimiz mumkinki, Pedagogika va psixologiya yo'nalishi ko'pchiligida (68.9% ida) aniq ilmiy dunyoqarash yoki diniy dunyoqarash to'liq shakllanmagan.

2. Sizningcha, inson biror dinga e'tiqod qilishi kerakmi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi, 81 ta talaba, "Ha" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarini 67 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 24 ta talaba esa "Yo'q" javobida to'xtalgan.

3. Sizningcha, jamiyat uchun din kerakmi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining ham barchasi "Ha" degan javobni berishgan.

4. Sizningcha, dindor odam adolatli bo'ladimi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalaridan 63 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 28 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan. Bundan shu narsani ko'rishimiz mumkinki, dindor odam ko'pchilik (84%) fikricha, adolatli bo'lishi kerak, yoki adolatlilik dindor shaxs sifatlaridan biri.

5. Sizningcha, dindor odam yolg'on gapiradimi, degan savolga madrasa talabalarining 13 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 76 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining 27 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 64 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

6. Siz o'zingizda diniy bilimlar yetarli deb o'ylaysizmi, degan savolga madrasa talabalarining 13 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 76 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalaridan 16 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 75 tasi esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

7. Siz qaysi dinga e'tiqod qilasiz, degan savolga sinalluvchilarning barchasi (180 ta, 100%) Islom diniga (Variantlar: Islom, Xristian, Yahudiylik, Boshqa dinga, Dinga ishonmayman) e'tiqod qilishini aytgan.

8. Siz e'tiqod qiladigan din sizning xulq-atvoringizga ta'sir qiladimi, degan savolga sinalluvchilarning barchasi "Ha" degan javobni berishgan. Bundan shunday qarorga kelish mumkinki, ko'pchilik din shaxs xulq-atvoriga, ijtimoiylashuviga muayyan ta'sir ko'rsatadi degan fikrga ega.

9. Sizningcha, din sizning erkinliklaringizni cheklab qo'yadimi, degan savolga madrasa talabalarining 16 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 73 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabalarining 18 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 73 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

10. Siz e'tiqod qiladigan dinda qachondan boshlab ibodat qilishga buyurilgan, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Bolalik yillaridan" degan javobni berishgan. UrDU talabalarining 38 tasi "Bolalik yillaridan" degan javobni berishgan, 53 ta talaba esa, "Istagan paytdan (vaziyatga qarab)" degan javobni berishgan.

11. Sizning sevgan insoningiz qanday bo'lishini istard-ingiz, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Dindor" degan javobni berishgan. UrDU talabalarining 57 tasi "Zamonaviy" degan javobni berishgan, 34 ta talaba esa "Dindor" degan javobni berishgan.

12. Sizning oilangizda diniy an'ana, urf-odatlar qadriyat sifatida baholanadimi, degan savolga madrasa talabalarining 87 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 2 ta talaba "Yo'q" degan javobni bergan. UrDU talabalaridan 74 tasi "Ha" degan javobni berishgan, 17 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

13. Diniy bayramlar (Islom dinida "Hayit", Xristian dinida "Pasxa", "Rojdestvo" kabilar) ni nishonlaysizmi, degan savolga sinaluvchilarning barchasi "Ha" degan javobni berishgan.

14. Siz e'tiqod qiladigan dinda spirtli ichimliklar ichishga ruxsat berilganmi, degan savolga sinaluvchilarning barchasi "Yo'q" degan javobni berishgan.

15. Sizda diniy bilimlarni egallashga moyillik bormi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" deb javob berishgan. UrDU talabalarining 76 tasi "Ha" deb javob berishgan, 15 ta talaba esa "Yo'q" deb javob berishgan. Bundan shu narsa ko'rinib turibdiki, sinaluvchilarning 90% i diniy bilimlarni egallashga moyil.

16. Siz diniy bilimlarni nimalardan olgan ma'qul deb hisoblaysiz, degan savolga madrasa talabalarining 72 tasi "Ustoz va murabbiylardan" deb javob bergan, 17 tasi "Kitobdan" deb javob bergan. Internet va ota-onadan degan javob belgilanmagan. UrDU talabalaridan 49 ta talaba kitobdan deb javob berishgan, 16 ta talaba "Ustoz va murabbiylardan" degan javobni berishgan, 14 ta talaba "Ota-onadan" degan javobni berishgan, 8 ta talaba "Kitob va ota-onani belgilagan, 2 ta talaba hammasini belgilagan, 1 ta talaba "Ustoz va murabbiylardan va kitobdan" degan javobni belgilagan, 1 ta talaba "Ota-ona va ustoz va murabbiylardan" degan javobni belgilagan.

17. Siz ta'lim olayotgan dargohda ustoz va murabbiylarning diniy savodxonligi qay darajada deb o'ylaysiz, degan savolga madrasa talabalaridan 84 tasi "A'lo" deb javob bergan, 3 tasi "Yaxshi" deb, 2 tasi "Qoniqarli deb javob bergan. UrDU talabalaridan 2 tasi "A'lo" deb javob bergan, 18 ta talaba "Yaxshi" deb javob bergan, 58 ta talaba "Qoniqarli deb javob bergan, 13 ta talaba "Qoniqarsiz" deb javob bergan.

18. Siz bolalarga diniy bilimlar berilishi kerak deb o'ylaysizmi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" degan javobni berishgan. UrDU talabalaridan 65 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 26 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

19. Siz bolalar diniy amallarni bajarishi shart emas, katta bo'lganda bajarsa bo'ladi deb o'ylaysizmi, degan savolga

madrasa talabalarining barchasi "Yo'q" deb javob berishgan. UrDU talabalaridan 42 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 49 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

20. Sizningcha, dindor odamlar johil va ma'rifatsiz odamlarmi, degan savolga sinaluvchilarning barchasi "Yo'q" degan javobni berishgan.

21. Do'stlaringiz orasida dindorlari bormi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" degan javobni berishgan. UrDU talabalaridan 39 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 52 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

22. Sizningcha, Xudo qalbdan bo'lsa bo'ldi, diniy amallarni bajarish shart emasmi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Shart" degan javobni berishgan. UrDU talabalaridan 47 ta talaba "Shart" degan javobni berishgan, 44 ta talaba esa "Shart emas" degan javobni berishgan.

23. Sizningcha, diniy ishlar va dunyoviy ishlarni muvozanatda saqlash mumkinmi, degan savolga madrasa talabalaridan 86 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 3 ta talaba "Yo'q" degan javobni bergan. UrDU talabalaridan 63 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 28 ta talaba "Yo'q" degan javobni berishgan.

24. Sizningcha, ta'lim muassasalarida diniy bilimlar berilishi kerakmi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ha" degan javobni berishgan. UrDU talabalaridan 64 ta talaba "Ha" degan javobni berishgan, 27 ta talaba esa "Yo'q" degan javobni berishgan.

25. Sizning fikringizcha, din shaxs xulq-atvoriga qanday ta'sir ko'rsatadi, degan savolga madrasa talabalarining barchasi "Ijobiy" degan javobni berishgan. UrDU talabalaridan 87 ta talaba "Ijobiy" degan javobni berishgan, 4 ta talaba "Ta'sir ko'rsatmaydi" degan javobni berishgan.

So'rovnomaga quyidagicha tahlil qilinadi:

Natijalarning sifat tahlili asosida sinaluvchilar uchta guruhga bo'lindi:

Birinchi guruhga 1 dan 7 gacha dindorlikning quyi darajasi;

Ikkinchi guruhga 8 dan 14 gacha dindorlikning o'rta darajasi;

Uchinchi guruhga 15 dan 21 gacha dindorlikning yuqori darajasi kiritildi.

Madrasa talabalarining barchasida (89 ta) yuqori darajadagi dindorlik ko'rsatkichi, UrDU talabalaridan esa, 51 nafarida yuqori darajadagi dindorlik ko'rsatkichi chiqdi, 37 nafarida o'rta daraja, 3 nafarida quyi darajadagi dindorlik chiqdi.

So'rovnomaga tahlilidan shuni xulosa qilish mumkinki, diniy ta'lim izchillikda berib borilsa, talabalarda diniy dunyoqarash tarkib topadi. Nafaqat madrasa talabalaridan, balki UrDU talabalarida ham diniy bilimlarga yuqori darajada qiziqish mavjud. Talabalardagi bu qiziqish ijtimoiy muhitda shakllangan bo'lishi mumkin. Bu qiziqishning kelib chiqish sabablaridan biri yurtimizdagi aholining ko'pchiligi Islom diniga e'tiqod qilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. 2016-yil Islom hamkorlik tashkiloti. / Tashqi ishlar vazirlari kengashining 43-sessiyasi ochilish marosimida so'zlagan nutqi.
2. Mirziyoyev Sh.M. 2017-yil 19-sentyabrda BMT ning 72-sessiyasida so'zlagan nutqi.
3. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: "Ma'naviyat", 2008. 174-b.
4. Shayx Alouddin Mansur. Qur'oni Karim tafsiri. -Toshkent: "G'afur G'ulom", 1993. 628-b.
5. Г.Гегфдинг. Философия религии. -Питер: 1912, -С. 567.
6. Джемс У. О многообразии религиозного опыта. -М.: 1993.
7. Зеньковский В.В. Психология детства. -М.: 1996.
8. Носович В.И. Психология веры. СПб., 1970.
9. Осипов И.А. Путь разума в поисках истины. -М.: 1999.
10. Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. - М.: 1994.

Мазкур мақолада shaxsda diniy dunyoqarashini vujudga keltiruvchi psixologik omillar to'g'risidagi fikrlar bayon qilingan.

REZYUME

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложены вопросы о психологических факторах, влияющих на возникновение религиозного мировоззрения личности.

This article aims to show some ideas about psychological factors that develop person's religious views.

ОИЛАДА РЕПРОДУКТИВ ХУЛҚНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

М.Б.Каландарова - ўқитувчи

Ургенч давлат университети

Таянч сўзлар: оила, соғлом турмуш тарзи, репродуктив хулқ, репродуктив саломатлик, эҳтиёж, кадрият.

Ключевые слова: семья, здоровый образ жизни, репродуктивное здоровье, репродуктивное поведение, необходимость, ценность.

Key words: family, healthy life style, reproductive behavior, reproductive health, needs, value.

Маълумки, баркамол ва соғлом авлод мустаҳкам оилавий муносабатлар шароитида тарбияланади ва жамият ривожланишига ўз хиссасини қўшади. Шу боис ҳам, Ўзбекистонда оила, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-5325-сонли Фармони мамлакатимизда бу масалага кенчалик жиддий эътибор қаратилганлигини кўрсатади.

Мазкур фармонга асосан, айтиш мумкинки, мамлакатимизда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг турли соҳа ва тармоқларда ўз қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариши учун шарт-шароит яратиш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига сўзсиз риоя қилинишини таъминлаш, оналик ва болаликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, ушбу соҳадаги муаммо ва камчиликлар мавжудлиги ва уларни бартараф этиш бўйича чора тадбирлар белгилаб берилган.

Бугунги кунда бутун дунёда оиланинг соғлом турмуш тарзига катта эътибор берилмоқда. Соғлом турмуш тарзи – бу ҳар бир инсоннинг маънавий, ақлий, руҳий ва жисмоний хусусиятларга эга бўлишга интилишидир. Маълумки, фарзанд юрт бойлиги, келажакимиз ворисларидир. Зеро, улар дунёда инсон деган буюк зотни, авлодлар давомийлигини таъминловчидир, айнан соғлом, ақлли, зехнли, яхши хулқли фарзанд миллат обрўси, миллат ифтихорига айланади. Оила – жамият асоси, улкан ижтимоий куч ҳисобланади. Шундай экан, оилаларда репродуктив саломатлиқни асраш – соғлом турмуш гарови ҳисобланади.

Бугунги кунда аҳолининг репродуктив саломатлигини муҳофаза қилиш масаласи фуқароларимизнинг тиббий саводхонлигини ва маданиятини ошириш, ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом ва баркамол авлодни вояга етказишга эътиборни янада кучайтириш, ёшларимизнинг аҳил ва боқира оила қуришга, соғлом турмуш тарзига риоя қилишга интилишларини шакллантириш каби вазифалар ечимига бевосита боғлиқ.

Репродуктив саломатлик, репродуктив хулқ-атвор оила аъзоларининг тиббий саводхонлиги билан бирга психологик билимларга эга бўлишини талаб этади.

Репродукция тушунчаси латинчадан олинганда “re” – янгидан, яна, “producere”-ишлаб чиқиш деган маънони билдиради. Шунингдек, рупродуктив хулқ, репродуктив фаолият фақат болани дунёга келтириш билангина чекланмай, балки маълум бир ижтимоий сифатларга эга бўлган индивидни шакллантиришга қаратилган бўлади. Бу эса оналарнинг болани дунёга келтириши билангина эмас, балки кейинчалик уни парвариш қилиш, тарбиялаш, у билан маълум бир тарзда ўзаро мулоқот ва муносабатларга киришиш, унда маълум бир ижтимоий-психологик сифатларни шакллантириш каби қўллаб ўзаро муносабатлар

тизимини қамраб олувчи вазифалар мажмуи билан шартланади.

Репродуктив саломатлик – содда қилиб айтганда, фақат инсоннинг репродуктив тизими ва функциялари ҳамда жараёнларига оид барча масалаларда ҳасталикнинг йўқлигини аниқлаб, балки унинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий жиҳатдан тўлиқ мўътадил ҳолатини ифода этади.

Репродуктив хулқ – оилада фарзанд туғилиши билан боғлиқ хулқдир. У оила аъзоларининг ўз даврининг фуқароси сифатида ижтимоий келиб чиқиши, ёши, саломатлик даражаси, маданиятига бевосита боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатидир. Бу ҳаракатларнинг асл мотиви аввало инсондаги ўзидан насл қолдириш, оилада эр-хотинлик бурчини адо этишга бўлган иштиёқ ва лаёқатга бориб тақалади.

Ана шу вазифалар асосида репродуктив саломатлиқни муҳофаза қилиш, оналик ва перинатал касалликларининг ва ўлим ҳолатларининг олдини олиш соҳасида аҳолининг билими ва санитария маданиятини оширишга қаратилган тадбирларни ўтказиш зарурати туғилади.

Етакчи оилашунос олимлардан бири А.И.Антонов репродуктив хулқнинг икки функциясини фарқлайди. Булар: одам авлодини давом эттириш (бола туғиш) ва болани тарбиялаш (болага қараш) функцияларидир.

Шунингдек, В.В.Бойконинг ишларида ҳам репродуктив хулқнинг психологик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилган. А.И.Антонов рупродуктив хулқ ҳақида ёзар экан, “Репродуктив хулқ, репродуктив установка, бу шахснинг оилада маълум бир микдорда бола туғилишига ижобий ёки салбий муносабатини белгиловчи, турли хил хатти-ҳаракатларнинг ўзаро мувофиқлиги билан шартланган психологик ҳолатдир”, - деб изоҳлайди.

Ижтимоий психология ва социологияда репродуктив хулқ ўзида турли хил когнитив (билиш), ҳиссий-баҳоловчи ва хулқий элементларни мужассамлаштирган таркибан мураккаб ҳодиса сифатида қаралади. В.В.Бойко фикрича, репродуктив установка – бу одамнинг болалар туғилишига нисбатан хулқий, ҳиссий ва онгли муносабатларида намоён бўладиган хулқий актлари, мулоҳазалари, баҳолари мажмуидир.

Шахснинг репродуктив хулқини белгилашда репродуктив хулқнинг юқорида келтириб ўтилган элементлари билан бир қаторда, унинг репродуктив меъёрлар, анъаналар, жамият манфаатлари ҳақидаги тасаввурлари, энг муҳими, ўзининг шахсий эҳтиёжлари ва имкониятларини ҳам инобатга олиш лозим.

Рупродуктив хулқ, репродуктив установкалар тузулишига оид маълумотлар таҳлили репродуктив хулқ моҳиятининг шахс хулқини психологик бошқариш механизми сифатида қайд этилишини кўрсатади. Репродуктив хулқнинг ҳар учала жиҳатлари ўзаро мувофиқликда ёки, аксинча, бўлиши мумкин.

Репродуктив установкаларнинг мураккаб тузилишга эгаллиги уни бир хилда ифодалашни қийинлаштиради. Репродуктив установкалар ёки оилада болалар сонини белгилаш шахс репродуктив установкаларининг ўзига хос жиҳатларига боғлиқ.

Репродуктив установкаларнинг қуйидаги жиҳатлари фарқланади. Булар: репродуктив установкаларнинг когнитив жиҳатлари – бу оилада туғилиши кўзда тутилаётган болаларнинг идеал сони; ҳиссий жиҳати – бу болалар сонининг исталган (ҳохланган) миқдори ва ниҳоят учинчи, амалий жиҳати – кутилаётган болалар сони.

Репродуктив установкаларнинг когнитив компонентлари, мазкур установкалар шаклланишига таъсир кўрсатадиган ижтимоий оламдаги объектлар ва ҳодисаларнинг ўзига ҳослигини белгилаб беради ва турли объектларни бир-биридан фарқлаш имкониятини берадиган ўзига хос билимлар мажмуидан иборат бўлади. Буларга болаларнинг туғилиши орасидаги вақт ёки болалар сони, келгусида нечта фарзанд кутилиши каби маълумотлар мисол бўлади.

Репродуктив хулқнинг ҳиссий компонентларини болаларнинг туғилиши билан боғлиқ равишда юзага келадиган, турли ижобий ёки салбий ҳиссийларни юзага келтирадиган атроф оламдаги объектлар ташкил қилади.

Одамда у ёки бу тоифадаги репродуктив хулқнинг шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-психологик омиллар қаторига уларнинг репродуктив установкалари ва фикрлари, шакланган хулқ образлари, тақдирчанлиги, шахснинг ўзи ва фарзандлари ҳақидаги тасаввурлари, оилавий муносабатлар, эр-хотин қарашлари ва идеалларининг бирлиги, никоҳнинг мустаҳкамлиги, оиланинг “урбанизациялашганлик” даражаси, фарзандларнинг функционал роли, биринчи фарзанднинг жинси ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу омиллар турли ижтимоий этник ва демографик

гуруҳлар вакиллари оилада болалар сони қарор қабул қилишларида турлича таъсир қилади.

Демографлар ва социологлардан фарқли равишда, психологлар репродуктив хулқ билан боғлиқ бўлган психологик омиллар, ҳодисалар, жараёнлар ва механизмлар (мотивлар, эҳтиёжлар, қизиқишлар, установкалар, қадриятли йўналганлик ва шу қабилар) хусусиятларни ўрганганлар.

Бундай омилларнинг объектив воқеликдан субъектив воқеликка, яъни психологик воқеликка айланиши туғилиш, репродуктив хулқ ҳолатини белгилаб беради. Айнан шу омилларнинг объектив воқеликдан субъектив воқеликка айланиш жараёни асосан психология фанлари доирасидагина тадқиқ этилади. Бу ўринда муҳими туғилиш жараёнларининг турли индивидуал, оилавий, гуруҳли ва оммавий онг даражаларида намоён бўладиган психологик механизмларини аниқлашдир.

Репродуктив хулқни белгилаб берувчи бу психологик омиллар (мотивлар, установкалар, қадриятлар) ўзаро боғлиқдир. Масалан, фарзандга бўлган эҳтиёж ва уни қондириш ҳолатлари ўзаро боғлиқ.

Юқоридаги фикрларга асосланиб шуни таъкидлаш мумкинки, болаларга эҳтиёж шахснинг психологик хусусияти бўлиб, у туғилишнинг социоген ва психоген мотивлари замида юзага келади.

Репродуктив хулқ ва репродуктив хулқ муаммоси бўйича турли-туман, кўплаб тадқиқотларнинг мавжудлигига қарамай, бу тушунчалар моҳиятини талқин қилиш борасида ягона қараш мавжуд эмас. Репродуктив хулқ мураккаб тузилишли ҳодиса сифатида қаралади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2018 йил 2 февралдаги ПФ-5325-сон Фармони.
2. Каримова В.М. Ижтимоий психология. -Тошкент: 2012.
3. Каримова В.М. Оилавий ҳаёт психологияси. Ўқув қўлланма. –Тошкент: 2006.
4. Махмудова М.М. Аёллар репродуктив хулқининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. / Автореф. дис. ... психол. фан. ном. ... 19.00.05. -Тошкент: 2012.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада оиладаги репродуктив хулқнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются социально-психологические особенности репродуктивного поведения в семье.

SUMMARY

In the following article, social-psychological features of reproductive behavior in the family are discussed.

ОНКОЛОГИК БЕМОРЛАРДА КАСАЛЛИКНИНГ ИЖТимоий ТАЪСИРИНИ СУБЪЕКТИВ БАҲОЛАШ МАСАЛАСИНИНГ МУҲИМЛИГИ

Д.А.Уразбаева –психология фанлари бўйича фалсафа доктори

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: психология, психоонкология, бемор, касалликка муносабат, шахс.

Ключевые слова: психология, психоонкология, пациент, отношение к болезни, личность.

Key words: psychology, psychooncology, patient, attitude towards a disease, personality.

Бугунги кунда Ўзбекистонда барча соҳалар сингари соғлиқни сақлаш тизимида ҳам сезиларли равишда ислохотлар олиб борилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралда қабул қилинган ПФ-4947–сонли Фармонида мувофиқ “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси”сининг IV-устувор йўналишида “Фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уларнинг соғлигини сақлаш, аҳолининг муҳтож қатламларига кўрсатиладиган ижтимоий ёрдам сифатини ошириш, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мақомини ошириш, ўрта махсус ва олий таълим сифатини яхшилаш ҳамда уларни ривожлантириш чора тадбирларини амалга ошириш” деб номланган бандлари инсон саломатлиги масаласига

мамлакатимизда жиддий эътиборнинг исботини кўрсатади [1].

Инсоннинг касалликка муносабатини унинг саломатликка муносабатидан алоҳида қараш мумкин эмас. Шунга кўра бемор позициясини баҳолаш учун саломатлиқнинг ички манзарасини психологик таҳлил қилиш зарур. Бу тушунчанинг шунингдек, сензитив, эмоционал, интеллектуал ва хулқий томонларини кўриб чиқиш керак. Буларнинг барчаси ҳар бир мутахассиснинг диагностик усулларни танлашда, албатта, касалликнинг ички манзарасини ва бемор одамнинг касалликка муносабати тадқиқотини ўтказиш заруратини талаб қилади. Касалликка гармоник муносабатнинг муҳим белгиларидан бири касаллик momentiда инсоннинг хулқи бошқа инсонлар (қариндошлар, ҳамкасблар, дўстлар, шифокорлар)

хаётини издан чиқармаслиги, уларнинг беморга ёрдам беришига ҳалақит қилмаслигидир [5].

Касалликнинг ички манзараси ва касалликка муносабат масаласи рус олимларидан П.Зотов, С.Иванов, А.Тхостов, Г.Ариналарнинг тадқиқотларида асосий ўринда эгалланган [2], [6].

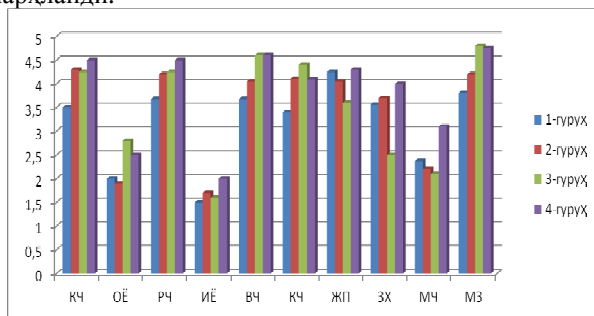
“Касалликнинг ички манзараси” тушунчасини машҳур рус олими Р.А.Лурия (1935) фанга киритган. Муаллиф бир томондан, инсоннинг ўз касаллигини, унинг хавфи ва оқибатларини идрок қилиш субъективизмини тасдиқлашга ҳаракат қилган, иккинчи томондан, диққатни шундай таъсирга қаратганки, касалликка психологик муносабат касалликнинг кечишига таъсир қилади [3]. Р.А.Лурия беморларнинг шикоятини баҳолашда, бемор билан унинг касаллигини муҳокама қилишда эҳтиёткорликка чақирган, акс ҳолда ноаниқ, субъектив эмоциялар билан ифодаланган шифокор сўзини беморнинг идрок қилиши унинг ҳолати ёмонлашишига ва, ҳатто, психик бузилишлар сабабисига (ятрогения) айланиб қолишини таъкидлаган. Касалликнинг ички манзараси махсус тиббий усуллар ва ускуналар ёрдамида тадқиқ қилинадиган, объектив кўринишларнинг тўплами бузилишнинг аллопластик манзарасига қарама-қарши туради [3].

Айниқса, онкологик касалликлар билан касалланган беморлар касалликнинг ижтимоий таъсирини субъектив баҳолаши уларга кўрсатилаётган тиббий муолажаларга жиддий таъсир кўрсатади.

Онкологик беморларнинг психологик статусини аниқлаш мақсадида А.И.Сердюк томонидан ишлаб чиқилган “Касалликнинг ижтимоий аҳамиятини баҳолаш” сўровномасидан фойдаланилди. Ушбу сўровнома соматик касалликнинг бемор ҳаёт тарзига таъсирининг субъектив идроки даражасини аниқлайди. Шунингдек, методика беморларнинг ўз-ўзини баҳолаши “Касалликнинг ички манзараси”нинг қисми ва психотерапевтик таъсирнинг аҳамиятли нуқтаси бўлиб ҳисобланади. Методика 1994 йили А.И.Сердюк томонидан аниқ намоён бўлган психосоматик касалликлар билан касалланган 2000 беморда ўтказилган [4:35].

Тест 10 та шкаладан иборат бўлиб: куч ва қувват ҳиссининг чекланганлиги (КЧ), беморнинг оилада муносабатлар ёмонлашуви (ОЁ), роҳатланишнинг чегараланиши (РЧ), ишда беморда муносабатлари ёмонлашуви (ИЁ), бўш вақтнинг чегараланганлиги (ВЧ), карьеранинг чегараланганлиги (КЧ), жисмоний жозибаликнинг пасайиши (ЖП), заифлашганлик ҳиссининг шаклланиши (ЗХ), мулоқотнинг чегараланиши (МЧ), моддий зарар (МЗ) кабиларни аниқлашга қаратилган (6-илова).

Бу сўровномада беморларнинг ўз-ўзини баҳолаши “Касаллик ички манзараси”нинг қисми ва психотерапевтик таъсирнинг аҳамиятли нуқтаси бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир мезон бўйича касаллик босқичи шарҳланди.

Касалликнинг турли босқичларидаги беморларда шахсий муносабатнинг намоён бўлиши

Изоҳ: КЧ-куч-қувват ҳиссининг чегараланганлиги, ОЁ-оилада муносабатлар ёмонлашуви, РЧ-роҳатланиш чегараланганлиги, ИЁ-ишда муносабатлар ёмонлашуви, ВЧ-бўш вақтнинг чегараланганлиги, КЧ-карьеранинг чегараланганлиги, ЖП-жисмоний жозибаликнинг пасайиши, ЗХ-заифлашганлик ҳисси, МЧ-мулоқотнинг чегараланганлиги, МЗ- касаллик сабабли моддий зарар кўрилганлиги.

Юқоридаги гистограммадан кўриниб турибдики (расмга қаранг), касалликнинг ҳар бир гуруҳида олинган Сердюк сўровномаси натижаларига кўра, беморларнинг касаллик сабабли шахсий муносабатлар хусусиятларида аҳамиятли ўзгаришлар мавжудлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, кучсизлик чегарасини ҳис қилиш шкаласи бўйича касалликнинг биринчи босқичида ўртача арифметик қиймат 3,5 га тенг, иккинчи босқичида 4, 3 га, учинчи босқичида 4,25 га, тўртинчи босқичида 4,5 га тенг эканлигини кўришимиз мумкин. Яъни касаллик сабабли ўзини заиф, куч-қувватсиз ҳис қилиши касаллик босқичлари ошган сари ортиб боришини эътироф этиш мумкин. Бу ўз-ўзидан маълумки, касалликнинг организмга таъсири бевосита шахс психикасига ҳам таъсирини ўтказди.

Беморнинг оилада муносабатлар ёмонлашуви шкаласи бўйича касалликнинг биринчи босқичида ўртача арифметик қиймат 2 га, иккинчи босқичида 1,9 га, учинчи босқичида 2,8 га, тўртинчи гуруҳида 2,5 га тенг эканлигини кўришимиз мумкин. Бунга кўра 1ва 3 - гуруҳларда олдинги гуруҳларга нисбатан бемор оилавий муносабатларда ўз яқинлари билан муносабатларида низоли вазиятларнинг ўсишини кўришимиз мумкин.

Беморнинг роҳатланиш чегараси шкаласи бўйича олинган тест натижаларига кўра, касалликнинг биринчи босқичидаги беморларда ўртача арифметик кўрсаткич 3,68 га, иккинчи босқичида 4,2 га, учинчи босқичида 4,25 га, тўртинчи босқичида 4,5 га тенг бўлди. Ўз-ўзидан маълумки, касаллик бемор руҳиятидаги роҳатланиш, завқланиш соҳасига салбий таъсир кўрсатади. Бу айнан касалликдан келажакда даволаниш имкониятлари ва бутунлай соғайишга нисбатан умиднинг пастлиги билан боғлиқлигини, касалликнинг даражалари ортган сари тушқунликка, субдепрессия ва депрессияга мойиллигининг ошиб бораётганлигида намоён бўлган.

Ишда беморларнинг муносабат ёмонлашуви шкаласи бўйича иккинчи ва тўртинчи босқичларда нисбатан кўтарилганлигини кўришимиз мумкин. Айнан энг паст кўрсаткич, яъни ишда муносабатларнинг ёмонлашуви билан боғлиқ ҳолатлар барча босқичларда бошқа шкалаларга нисбатан анча паст эканлиги намоён бўлган. Бунинг сабаби шундаки, беморлар касалликка чалинганларидан кейин меҳнат соҳасида уларга анча енгиллик яратилганлиги, ишда касбдошлар билан муносабатларда беморларга нисбатан муносабатларнинг илиқлашгани ва шароитнинг нисбатан енгиллашгани бўлиши мумкин.

Бўш вақтнинг чегараланганлиги шкаласи бўйича касаллик босқичлари ўсгани сайин бўш вақтнинг камайганлиги, асосан вақтни даволанишга, касалхонада ўтказишга сарфлашлари ошиб боришини кўришимиз мумкин. Мазкур шкала бўйича олинган натижаларнинг ўртача арифметик қиймати касалликнинг 1-босқичидаги беморларда 3,68 га, 2-босқичидаги беморларда 4,05 га, 3-босқичидаги беморларда 4,6 га, 4-босқичидаги беморларда ҳам 4,6 га тенг эканлиги намоён бўлди. Биринчи босқичдан юқори босқичларга қараб ўсиш тенденцияси кузатилди.

Касбий мавқени ошириш имкониятининг чегараланганлиги шкаласи бўйича касалликнинг биринчи босқичидан 3-босқичигача ўсиш, тўртинчи босқичида нисбатан пасайиш кузатилди. Яъни шахс

касаллик туфайли жамиятда фаол меҳнат ҳаракатларини олиб бора олмаслиги, хоҳлаган жойида ишлай олмаслиги, яхши ўринларга, касбий мавкени ошириш имкониятига эга бўла олмаслиги ҳисси касалликнинг биринчи босқичидан (3,4) 3-босқичига қараб ўсиб борган (4,4). Тўртинчи босқичида олинган натижаларнинг ўртача арифметик қиймати 4,1 га тушган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, касаллик сабабли жамиятда ўз ўрнига эга бўла олмасликдан хавотирланиш 3-босқичгача кўтарилди. Тўртинчи босқичда касалликни қабул қилиш жамиятда касбий мавкени ошириш имконияти билан боғлиқ мақсадларга таъсир қилади.

Жисмоний жозибаликнинг пасайиши билан боғлиқ шкаладан олинган натижаларнинг ўртача арифметик қиймати касалликнинг биринчи босқичида 4,25 ни, иккинчи босқичида 4,05 ни, учинчи босқичида 3,6 ни, тўртинчи босқичида 4,3ни намоён қилди. Яъни, касалликдан даволанишдаги тиббий муолажалар жарроҳлик операцияси (мастэктомия-кўкракни қисман ёки тўлиқ олиб ташланиши), химиятерапия, нур терапияси натижасида соч тўкилиши, тери рангининг ўзгариши ва бошқалар ташқи киёфадаги ўзгаришларни вужудга келтирадигани, бу айниқса аёл киши учун жуда катта инқироз, йўқотиш ҳисобланади. Айниқса, беморларнинг атрофдагилар, айниқса турмуш ўртоғи учун хунук ва ёқимсиз кўринишга эга бўлганлигидан хавотирланиши касалликнинг биринчи босқичи ва тўртинчи босқичида кўзга кўринган. Чунки аёл киши учун “Аёллик рамзи” ва “Аёллик гўзаллиги” айнан кўкрак, гинекологик (репродуктив) соҳа, сочлари, қош ва киприклари кабилар билан белгиланади. Кўкрак мастэктомияси, кўкракни қисман ёки бутунлай олиб ташланиши, кимё терапия натижасида соч тўкилиши, бемор аёлларда ўзининг ташқи жозибдорлигининг пасайиши, хунуклашишидан қайғуришни, хавотирланиш ва кемтиклик ҳиссини келтириб чиқаради.

Касаллик туфайли рухий иродасизлик, заифлик, бахтсизлик ҳиссини кечириши бўйича олинган

натижаларнинг ўртача арифметик қиймати 1-босқичда 3,56 га, иккинчи босқичда 3,7 га, учинчи босқичда 2,5 га ва тўртинчи босқичда 4 га тенг эканлиги намоён бўлди. Касалликнинг биринчи, иккинчи ва тўртинчи босқичларида заифлик ҳисси ортиб бориши, учинчи босқичида эса нисбатан бефарқлик ҳиссини кечириш кузатилди.

Касаллик сабабли атрофдагилар билан шахслараро муносабатлар, мулоқотга киришишнинг қийинлиги, мулоқотнинг чегараланганлигини ҳис қилиш бўйича олинган тест натижаларига кўра ўртача арифметик қиймат касалликнинг 1-босқичида 2,37 га, 2-босқичида 2,2 га, 3-босқичида 2,1 га тенг эканлигини, 4-босқичида эса 4 га кўтарилганлигини, яъни мулоқотнинг чегараланганлиги, қийинлиги ошганлигини кўришимиз мумкин.

Касаллик сабабли аҳамиятли моддий зарар кўрганлиги, даволаниш жараёни иқтисодий қийинчиликни келтириб чиқарганлигини аниқловчи шкала ёрдамида касалликнинг босқичлари кўтарилди бориши, иқтисодий зарарнинг ошиши билан алоқадорлиги аниқланди (1-3,81, 2-4,2, 3-4,8, 4-4,75). Фақат тўртинчи босқичда бу кўрсаткич нисбатан аҳамиятсиз пасайган. Чунки бу босқич касалликнинг охириги босқичи бўлиб, кўпинча метастазланиши (хужайранинг бошқа аъзоларга ўсиши, зарарлаши), лимфа тугунларининг катталашиши билан ифодаланганлиги, юқори иқтисодий зарар келтирадиган медикамент воситаларини организм кўтара олмаслиги билан боғлиқ. Сердюк тести бўйича барча шкалаларда беморларнинг шахсий-ижтимоий ҳолатини баҳолаши бўйича кўрсаткичлар касаллик босқичларида пастдан юқorigа қараб ўсганлигини кўрсатди.

Юқоридаги тадқиқот натижаларидан кўриниб турибдики, касаллик беморларнинг нафақат физиологик ҳолатига, балки эмоционал, шахсий ва ижтимоий соҳасига ҳам сезиларли таъсир кўрсатган ва бу эса айнан уларнинг эмоционал соҳасига махсус психокоррекция таъсир кўрсатиш заруратини келтириб чиқаради.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг 5 та устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар Стратегияси. / «Халқ сўзи» 2017 8 феврал № 28.
2. Зотов П.Б., Уманский С.М. Внутренняя картина болезни онкологических больных. //Материалы 1 Всероссийского конгресса "Психические расстройства в онкологии" Тез. докл. –Л.: 2008, –С. 9-20.
3. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология: Учебник 2-е изд. СПб. –Питер: 2006. –С. 960.
4. Малькина-Пых И.Г. Психосоматика: Справочник практического психолога. - М.: “Эксмо”, 2005.-С. 992.
5. Николаева В. В. Влияние хронической болезни на психику.- М.: Изд-во МГУ, 1987. –С. 153.
6. Тхостов А.Ш., Арина Г.А. Теоретические проблемы исследования внутренней картины болезни. // Психологическая диагностика отношения к болезни.- Л.: 1990. №3. – С. 56-61.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада онкологик беморларда касалликнинг ижтимоий таъсирини субъектив баҳолаш масаласининг муҳимлиги экспериментал таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирована проблема необходимости экспериментального изучения субъективных особенностей социального влияния на онкологических больных.

SUMMARY

In the article the author analyzed the problem of the need for an experimental study of the subjective characteristics of the social influence on cancer patients.

USTAZLAR SHEJIRESI

Хамдам Абдуллаев - 80

ТАНИҚЛИ ОЛИМ ВА УСТОЗ МУАЛЛИМ

К.Қурамбоев – филология фанлари номзоди, профессор
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институту

Таниқли адабиётшунос ва фольклоршунос, илм ва таълим фидойиси, Урганч давлат университети ўзбек адабиёти кафедраси профессори Хамдам Жуманиёзович Абдуллаев 80 ёшга тўлди.

Ҳ.Абдуллаев 1939 йил 15 августда Хоразм вилояти Шовот тумани Шовотқалъа қошлоғида зиёли оиласида туғилган. 1956 йилда ўрта мактабни тамомлаб, Хоразм давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетига ўқишга кирди. 1961 йилда институтни имтиёзли диплом билан битиргач, ўз фаолиятини Шовот туманидаги ўрта мактабларда ўқитувчиликдан бошлади. 1963 йилдан буён Урганч давлат университетида (олдинги Хоразм давлат педагогика институти) самарали ишлаб келмоқда. Бу даргоҳда у ёшлар ташкилоти сардори, кафедрада ўқитувчи, катта ўқитувчи, кафедра мудири, проректор (1964-1981) лавозимларида хизмат қилди. 1981-1983 йилларда докторантурада бўлиб, илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланди. Кейинги йилларда факультет декани ва ўзбек адабиёти кафедраси мудири ва айни пайтда Хоразм Маъмун академиясининг етакчи илмий ходими вазифаларини адо этди. Ҳозирги кунда эса кафедра профессори сифатида малакали илмий ва педагогик кадрлар тайёрлаш ҳамда таълим жараёнини такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Хамдам Абдуллаевнинг илмий фаолиятида ўзбек адабиёт-шунослигининг энг долзарб йўналишларидан бири – туркий халқлар фольклори, адабий алоқалари ва ўзаро таъсир масалаларини тадқиқ этиш, Хоразм адабий муҳитининг оғзаки ва ёзма аъёналарини, унинг намоёндалари ижодини ўрганиш асосий ўрин тутди. Олимнинг “Ўзбек-туркман адабий алоқалари ривожиди Махтумқулининг ўрни”, “Махтумқули ва Хоразм шоирлари”, “Махтумқули ва Хоразм бахшилари”, “Махтумқули сиймоси Хоразм ривоятларида” каби илмий мақолаларида буюк туркман шоири ижодининг ўзбек адабиётига таъсири, ижодий ҳамкорлик ва ўзига хослик ҳодисаларининг қатор қирралари кенг ёритилган. Олим ўзининг ана шу изланишларини умумлаштирган ҳолда 1969 йилда Ашхободда “Махтумқули ва ўзбек адабиёти” мавзусида машҳур адабиётшунос Н.М.Маллаев илмий раҳбарлигида номзодлик диссертациясини химоя қилди ва кейинчалик “Махтумқули ва ўзбек адабий муҳити” (1983) номи билан алоҳида монография сифатида нашр эттирди.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, олимнинг бу изланишларидан кейин Махтумқули ижодини туркий халқлар шеърляти билан қиёсий-типологик ўрганиш янада кучайди, шоир донишмандлигининг янги қирралари кашф этилди.

Ўзбек ва қорақалпоқ фольклори алоқалари муаммоси Ҳ.Абдуллаев илмий ижодининг кейинги даврларда етакчи мавзусига айланди. Хусусан, икки қардош халқнинг қадимдан давом этиб келаётган достончилик аъёналари, бахшилик ва жировлик ижрочилигининг тарихий – қиёсий тақомили, миллий ва ҳудудий эпик тажрибаларнинг ўзаро муносабати қонуниятлари олим диққат марказида бўлди. Муҳими шундаки, Ҳ.Абдуллаев икки тилдаги бой фактик тарихий ва фольклор материаллар асосида ўзбек-қорақалпоқ эпоси алоқалари ва типологияси масаласини монографик йўналишда илк бор мукамал, теран тадқиқ этди. Уларнинг салмоқли қисмини биринчи марта таҳлилга киритди. Айниқса, “Қурбонбек”, Болтакей ботир”, Қирқ қиз” ва бошқа эпосларнинг эртақ, ривоят, достон каби ўзбек-қорақалпоқ вариантларининг қиёсий таҳлили муҳим назарий умумлашмалар билан ажралиб туради.

У назарий хулосаларини “Халқ достонлари ва уларнинг вариантлари” (1984), “Эпос ва тарихий воқелик”

(1987), “Ўзбек-қорақалпоқ алоқалари” (1981, рус тилида) каби монографиялари ва 1988 йилда химоя қилинган “Ўзбек-қорақалпоқ эпоси алоқалари ва типологияси” мавзусидаги докторлик диссертациясида умумлаштирди. Ҳ.Абдуллаев илмий изланишларининг бир қисми фольклор ва ёзма адабий асарларнинг генезиси ва бадиияти масалаларига бағишланган. Авесто китоби, халқлар репертуари, шунингдек, Хожа Абулвафо Хоразмий, Пахлавон Махмуд, Огаҳий, Табибий асарлари-га оид кузатишлари шулар жумласидан.

Ҳ.Абдуллаев малакали илмий педагогик мутахассислар тайёрлаш, олий ва ўрта таълим мактаблари учун қўлланма, ўқув адабиётлари, дастурлар яратишда ҳам фаол иштирок этмоқда. Унинг илмий раҳбарлигида 15 киши номзодлик диссертациясини муваффақиятли химоя қилди. У қардош халқлар адабиёти (педагогика институтлари учун, 1995), Ўзбек адабиёти (мактаблар учун, 1998) бўйича тузилган янги дастурлар муаллифларидан бири ҳамда талабалар учун чоп этилган “Шаҳриёри олам” (2006) достонининг нашрга тайёрловчисидир. Ҳ.Абдуллаев 1963 йилдан буён Урганч давлат университетида “Адабиётшунослик назарияси”, “Қардош халқлар адабиёти тарихи”, “Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи”, “Шеър илми таълими” каби назарий фанлардан маърузалар ўқиб келди. Унга 1991 йилда профессор илмий унвони берилган. 1984 йилдан бери Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ва Олий ва ўрта махсус таълим фидойиси нишондоридир. 1999 йилда Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби унвони берилди. Мустақиллик йилларида Ҳ.Абдуллаевнинг илмий-педагогик ва жамоатчилик фаолияти янада юксалиб, мазмунан бойиди. Унинг қаламига мансуб 160 га яқин мақолалар ва 20 та китоб махсусотларининг аксарияти шу даврда яратилиб, бадиий ижод поэтикаси ва XX аср ўзбек адаблари асарлари тадқиқига бағишланган. Жумладан, Ойбек, Ғафур Ғуллом, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Эркин Самандар ижодидан баҳс этувчи кузатишлар бу борадаги мавжуд фикрларни муайян даражада бойитишга имкон беради. Шунингдек, адабий жамоатчилик ва китобхонларга камроқ танилган адиблар - Матёқуб Абдуллаев (Равшан), Юнус Юсупов (Айёмий), Лочинхон ҳаёти ва ижоди хусусида янги маълумот ва талқинларга асосланган битиклар 30-40 йиллардаги Хоразм адабий муҳити ҳақидаги тасаввурларни кенгайтиришга хизмат қилади. Бу жиҳатдан Ҳайрат бўстони (2001), Ғафур Ғуллом ва Хоразм (2003), Сўз сеҳри (2005), Эркин Воҳидов - замонамиз классиги (2006), Комил Девоний (ҳаммуаллиф, 2007), Бадиий сўз файзи (2009) китоблари эътиборга лойиқдир. Халқаро ва республика миқёсидаги кўплаб илмий анжуманларнинг ҳам фаол иштирокчисидир. Қатор диссертацияларга расмий оппонент, монография ва рисолаларга масъул муҳаррир, тақризчи бўлди. Факультетда “Бадиий тафаккур ва адабий жараён” номли илмий-услубий тўпламини ташкил этишда ташаббускорлик қилди.

Кейинги уч йилда олимнинг Донишманд шоир (Абдулла Орипов таъбири) Матназар Абдулҳакимнинг ижоди ҳақидаги “Мангуликка мухтасар назар” китоби, шунингдек, ҳаммуаллифликда “Бадиий ижод Огаҳий нигоҳида”, “Табибий девони: жанр таркиби ва бадиияти” номли монографиялари нашр қилинди, бир неча мақолалари республика илмий журналларида чоп этилди. Таниқли олим, устоз муаллим ва олижаноб инсон Хамдам Абдуллаев ўзининг 80 ёшини кучга тўлган ҳамда янада юксак ижод марраларини кўзлаган ҳолда қарши олмақда. Унинг улкан эзгу ниятларининг вожиб бўлишига тилакдошмиз.

M A Z M U N Í

BAS REDAKTOR MINBERI

Алламбергенов К. Президентга мактуб ёки бугун Орол-Мўйнок бўстонга ўхшар	3
TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER	

Biologiya

Сапаров А.Д., Мирабдуллаев И.М. Коловратки семейства brachionidae ehrenberg, 1838 фауны Узбекистана: роды <i>keratella</i> , <i>platias</i> , <i>plationus</i> , <i>notholca</i> , <i>anuraeopsis</i>	4
---	---

Ekologiya

Нурланов А.С., Джаксымуратов К.М., Гайпова Р.Т. Аралбойи регионинда экологиялык машқалалардын қәўипсизлигин тәмийинлеў мәселелери	6
---	---

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Ekonomika

Kosnazarov S.T., Jumamuratov R.E., Artikov M.B., Ko'chkinov D.K. Navoiy kon-metallurgiya kombinati	8
--	---

Filosofiya

Абдиев Б., Мамбеткаримов Р., Бийимбетов Ж. Ибрайым Юсуповтың гуманизм идеялары ҳәм оған философиялық анализ	9
Усенов Ж. У. Жаслар миллий менталитетин қәлиплестириўде халық даналығынан пайдаланыў – философиялық тәрбияның тийкары	10

Ruwqiyliq tiykarlari

Шерниязова Г. Пукаралық жәмийети раўажланыўында миллий үрп-әдет ҳәм дәстүрлердин роли	12
---	----

Tariyx

Абдуллаев У.И. Ўрта осиеда бронза даврида миграциялар ва этномаданий жараёнлар	14
Boliev U. «Sharq taronalari» xalqaro musiqa festivalining ijtimoiy ahamiyati	16
Пазылов М. Айдос бий ким болған, ямаса халық аңыз әпсаналарының тарийхый шынлыққа қатнасы мәселеси ҳаққында гейпара ойлар ...	17
Rzaeva J.K. Cognitive and educational importance of the principles in guiding by Amir Temur	19

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Алламуратов Г.А. К истории изучения символа как филологического явления	21
Досжанова Г.Д., Усенова Қ. Қарақалпақ тилиндеги текст ҳәм оның түрлери	22
Хўжаниёзов Э. Илмий услуб услубий белгиларининг сўз бирикмаси сатҳида ифодаланиши (атрибутив бирикмалар мисолида)	24
Ибрагимов Ю.М. Тил ва маданият муштараклигининг метафорик маъноларда ифодаланиши	27
Курбанбаева Д.М., Курбанбаева Д.М. Инглис ҳәм қарақалпақ тилинде gender/жыныс (ер -хаял) түсиниклерининг грамматикалық ҳәм лексика - семантикалық билдирилиўи	29

Ádebiyattanmw

Алламбергенов К., Сагидуллаева З.Б. Ҳазирги повестьлерде миллийлигимиз тымсалы муҳаддес инсанлар келбети (Ш.Уснатдинов повестьлери мысалында)	32
Бекбергенова М.Д. Төлепберген Қайыпбергеновтың дәретиўшилигинде инсан концепциясы типологиясы	36
Ержанова Д.К. И.Юсупов поэмаларында метонимиялардың қолланылыўы	37
Жаксымова У.Ж. Қарақалпақ дәстанларының изертлениў мәселелери («Юсуп-Ахмет» дәстаны мысалында)	39
Кенесбаева Ш. Қарақалпақ халық дәстаны «Шәръяр»дың сюжетлик қатламлары	41
Мамбетов Ж.К. «Жәханша» дәстанының өзине тән өзгешеликleri	44
Mamirbaeva D., Aymanova Sh. Discursive features of textual analysis of I.Yusupov's poetry translation	46
Otarbaeva F. T.Jumamuratovtiñ poeziyasında watan, ana topıraq temasınıñ úwretleniwi	48
Палымбетов К.С. Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан»: жыйналыў, басыл шығарылыў ҳәм изертлениў тарийхынан	49
Sársenbaev Q. M.Nizanov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiñ morfologiyalıq bildirliwi	51
Сейтбеков А.Б. К.Рахманов дәретиўшилигинде әдебий түрлер синтези	52
Утамбетова А.Ж. Вопросы изучения исторических дастанов поэта Бердаха	55
Шержанова Ф.К. Трагедия жанрында сюжет ҳәм конфликт (К.Рахмановтың «Жаралы жүреклер» трагедиясы тийкарында)	58

PEDAGOGIKA. METODIKA. INNOVACIYA

Abdullaev A., Komilova R. Tekstli máseleler ushin kompyuterli modeller dúziw metodikasi	60
Алеўов Ў., Байдуллаев А.С., Рахманова А.А. «Moodle lms» масофавий ўқитиш тизимидан талабалар мустақил таълимини ташкил этиш	61
Алламбергенов И., Нуримова Н. Академик лицей-университет тизимида анализ асосларини ўқитишда комплекс метод ва унинг узвийлигини таъминлашдаги аҳамияти	63
Алламбергенова М.Х., Мадаминнов У. Компьютер графикасини ўқитишда embarcadero дастурлаш тилидан фойдаланиб 3d график объеклар яратиш	65
Ашурова Ф.Д. Талабалар билимини баҳолашнинг максоди ва вазибалари	67
Балтабаев Ж.О. Меҳнат таълими ўқитувчиларини тайёрлашда интерфаол ўқитиш усулларидан фойдаланиш услублари	68
Баўетдинов Р.А. Класстан тыс жумысларда үлке материаларынан пайдаланыўдың тәлим –тәрбиялық әҳмийети	70
Ешиметов О. Қорақалпоқ синфларида ўқувчилар нутқини ривожлантириш омиллари	72
Ганиев Т.С. Оқыўшыларда тарийхый билимлерди қәлиплестириўде инновациялық технологиялардың орны (VI класс мысалында)	74
Хожимирзаев А.Д. Жисмоний тарбия дарслари ва синфдан ташқари машғулотларнинг эстетик жиҳатлари ва унинг гўзаллик мезонлари	75
Jammatov J.Sh. Umumiy o'rta ta'lim maktab o'quvchilarini tabaqalashgan jismoniy tarbiya ta'limi texnologiyasi	77
Жиемуратов Г. Австралия материгин оқыгўда интерактив методлардан пайдаланыў усылары	78
Kaipbergenova F.T. Information technologies in english classes	80
Кенжаева Д.Т., Йўлдошева Ф. Мактабгача таълим муассасаси фаолиятини ташкил этишда тарихий тажриба ва замонавий маданият уйғунлиги	82
Кенжебаева С. С. Олий таълим тизимида бўлажак мусика фани ўқитувчиларининг креатив таълимини ташкил этишнинг педагогик имкониятлари	83
Махмудов А.А. Олий ўқув юртларида умумий физиканинг “атом моделлари” мавзусини маъруза дарсларида ўқитиш методикаси	86
Матжанов Ж.М. Бошланғич тайёргарлик босқичида 11-12 ёшли боксчиларнинг базавий техник тайёргарлиги	88
Omanqulova Sh.N. Modulli ta'lim texnologiyasi asosida bo'laj'ak musiqa o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish	90
Oripova N.X., Ashirova S.B. Bolalar dunyoqarashini shakllantirishda "bolajon" telekanalining o'rni va ahamiyati	91
Рихсибаева Х., Калликлишев Ш. Тўғри бурчакли параллел проекциялашнинг тўғри бурчакка оид хоссаси исботига ижодий ёндашув	93
Ruzmetov N.K. 1-4 sinf jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda ta'sir etuvchi omillar	95
Сейтмуратов К., Бойтураев Т. Шарқ алломаларининг жисмоний тарбияга оид қарашлари	96
Tleumuratova N.M. Orta bilim beriw mekteplerinde qaraqalpaqstan tariyxı páninde oqıwshılarga tariyxıy bilimlerdi qalıplestirıw usılları hám áhmiyeti	97
Утебаев Т.Т. Қарақалпақстанда ғәрәсизлик жылларында педагогика илимининг раўажланыўы	99
Зайниддинов Т.Б. Дидактические возможности эстетического воспитания учеников начальных классов с помощью национальных подвижных игр	100

PSIXOLOGIYA

Делов Т.Э. Психологические и технологические проблемы повышения эффективности школ, специализирующихся на обучении талантливых детей	102
Djumaniyozova M.X. Shaxsda diniy dunyoqarashni vujudga keltiruvchi psixologik omillar	104
Каландарова М.Б. Оилада репродуктив хулқнинг психологик жиҳатлари	107
Уразбаева Д.А. Онкологик беморларда касаллиқнинг ижтимоий таъсирини субъектив баҳолаш масаласининг муҳимлиги	108

USTAZLAR SHEJIRESI

Қурамбаев К. Таниқли олим ва устоз муаллим	111
--	-----

ҚУТЛЫҚЛАЙМЫЗ !

Ташкент қаласында спорттың волейбол түрінен ҳаял-қызлар арасында жоқарғы лига командаларының XXVI Өзбекстан чемпионаты жарысларының жуўмақлаўшы туры болып өтті.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының қызлар сайланды командасы бул турда биринши орынды ийеледи хәм команда ағзаларының барлығы «Өзбекстан спорт ұстасы» дәрежелерин алыўға еристи.

Польшаның Лодзь қаласында өткерилген «Золотая лодка» IX халық аралық фестивалында Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты талабасы Динара Нуратдинова қарақалпақ бақсышылық өнери менен қатнасып, жас фольклор атқарыўшылары арасында гран-при жеңімпазы болды.

Қарақалпақ мәмлекетлик жас тамашагөйлер театрында «Тафаккур синовлари» таңлаўының аймақлық басқышы болып өтті.

Таңлаўдың аймақлық басқышында Үргениш мәмлекетлик университетиниң «Ворислар», Бухара мәмлекетлик университетиниң «Ирфон», Наўайи мәмлекетлик педагогикалық институтының «Фемида», Термиз мәмлекетлик университетиниң «Ўзбек мўжизаси» хәм Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының «Ғәрезсизлик жаслары» командалары қатнасты. Таңлаў жуўмағына бола улыўма 202,3 балл топлаган «Ғәрезсизлик жаслары» командасы 1-орынды ийеледи хәм таңлаўдың финаллық басқышына жолламаны қолға киргизди.

Dıqqat, jazılıw - 2019!

Hürmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2019-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

Onıń ústine, «Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen filologiya, pedagogika, psixologiya pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgenligin sizler jaqsı bilesiz.

Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı JAK ekspert qararı tiykarında 2019-jıl yanvar ayınan baslap bul dizim tómende atı atalǵan pánler menen tolıqtırıldı:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 150.000 (Bir jüz eliw mın) swm.

Elektron pochta: fanvajamiat@inbox.uz

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230105, Telefon: +998612294086; +998939205495.

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; **INN:** 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0179 5010 0079 003

INN: 200 357 981

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı

Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 7 betten aspawı

*Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı
ISSN 2010-720X
Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.
Mákemeler ushın — 2102.*

*Basıwǵa ruxsat etildi: 29.06.2019
Buyırtpa: №0088. Format: 60x84 1/8.
Kólemi: 12,0 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.
Nusqası : 820 dana. Reestr № 11-3084*